

replika

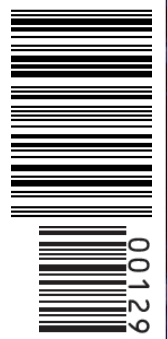
129

replika

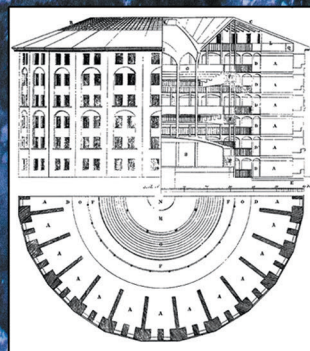
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

TÖRTÉNELEM, HATALOM, KORMÁNYOZHATÓSÁG

A MAGYAR UNDERGROUND ZENE KEZDETEI

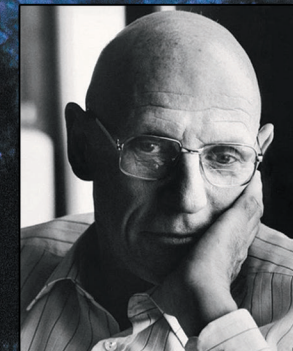
ára: 2990 Ft

129

2023/2

FOUCAULT

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2023/2.

129. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

alapítva 1990-ben

SZERKESZTŐSÉG

Daradics Boglárka, Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Hajnáczy Tamás, Havas Ádám, Kömüves Dániel, Lajos Veronika,
Radnai Dániel Szabolcs, Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Krizsai Fruzsina

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Kultúraért Alapítvány támogatásával készült.

BORÍTÓTERV

A borítót Heiter Bence fotójának felhasználásával Wagner Sára készítette.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

Foucault – Történelem, hatalom, kormányozhatóság

Szerkesztette: Kömüves Dániel

Kömüves Dániel

Bevezető 7

Básthy Ágnes és Lengyel Zoltán

Farmakológiai biopolitikák

1. rész. A lélek vegyészete 11

Horváth Márk és Lovász Ádám

Az emberi állapot medikalizációja: Biopolitika COVID-19 előtt és alatt 43

Kepe Nóra

A panoptikusság Foucault hatalomelméletében 65

Keszeg Anna

A divat bátorsága

Foucault és a relacionális materializmusra alapozott divat fogalma 87

Kömüves Dániel

Szegénység, liberális kormányzás és társadalmi struktúra 105

Losoncz Alpár

Hogyan lehetséges nézni az ordoliberalizmust foucault-i távlatban? 125

Takács Ádám

Történelemhasználat és társadalomkritika Foucault-nál 147

Tóth Fruzsina Rozina

A jog fegyvelmező ereje és ellenállási stratégiák

Lakhatási szegénységben élők és a jog 165

A magyar underground zene kezdetei

Wagner Sára

A Kádár-kori zenei underground megszületése

az ifjúsági sajtóban (1969–1971) 191

Abstracts 219

Foucault

Történelem, hatalom, kormányozhatóság

Szerkesztette: Kömüves Dániel

Fotó: Technical University of Berlin, West Berlin, in 1978.
RAYMOND DEPARDON/MAGNUM PHOTOS

Kömüves Dániel

Bevezető

Michel Foucault joggal nevezhető a 20. század egyik legizgalmasabb és legsokrétűbb gondolkodójának. A francia teoretikust leginkább filozófusként tartjuk számon, de különböző műveinek pontos diszciplináris behatárolása csaknem lehetetlen: az általa vizsgált kutatási területek és a felhasznált anyagok rendkívül széles spektrumának köszönhetően a társadalomtudomány (szociológia, antropológia, pszichológia, történelemtudomány stb.) legkülönbözőbb területein hasznosíthatják megállapításait.

Foucault hatalomfelfogása és a kormányozhatóság/kormányzatiság (*gouvernementalité*) koncepciója különösen termékeny témakörnek mondható e tekintetben. Az ide kapcsolódó kutatások már-már önálló „irányzattá” fejlődtek, amelyet „governmentality studies” néven tartanak számon az angolszász nyelvterületen. Ennek ellenére hazai viszonylatban még nem született olyan kötet vagy folyóiratszám, amely kifejezetten e témákra irányult volna, ezért a *Replika* folyóirat Foucault hatalomfelfogásának és a kormányozhatóságnak szentelt blokkal kíván hozzájárulni Foucault hazai (társadalomtudományi) recepciójához.

Azért is gondoltuk fontosnak e kötet létrehozását, mivel nemcsak a fent említett két fogalom hazai recepciója tekinthető szerénynek, hanem az egész életmű feldolgozottsága is.¹ „Valójában Magyarországon nem nagyon van olyan kutató vagy kutatócsoport, amely hatékonyan használja Foucault-t, vagy olyanok, akiket az ő eredményei inspirálnak” (Berkovits 2015: 36 – saját fordítás). Természetesen vannak olyan kutatók, akik jelentős

---

¹ Foucault magyarországi recepcióját (vagy annak hiányát) és fordítási problémáit Berkovits Balázs (2015) és K. Horváth Zsolt (2019) is szemléltette, ezért most ennek részletes ismertetésére nem térek ki.

és termékeny hozzájárulását érdemes kiemelni, megemlíthetjük itt Sutyák Tibor, Takács Ádám, Berkovits Balázs, Losonczi Alpár, illetve Szokolczai Árpád és Horváth Ágnes munkásságát. Bár a fenti szerzők közül is vannak olyanok, akik szerepelnek jelen kötetben, azonban a szám egyik legnagyobb érdemének talán az tekinthető, hogy más kutatóknak is publikációs lehetőséget adott a témában.

A blokk nem korlátozható egy konkrét diszciplínára vagy megközelítésmódra, szerzőink más-más tudományos háttérrel rendelkeznek, s különböző területeken vizsgálták a francia kutató koncepcióit. Találkozhatunk olyan szövegekkel, amelyek a fogalmi és elméleti kérdések felderítését célozzák, illetve olyanokkal is, amelyek konkrét empirikus példákon, történeti anyagokon keresztül szemléltetik a biopolitika, fegyvelmezés, kormányzás és hasonló fogalmak jellemzőit.

A blokk első két tanulmánya a biopolitika, a medikalizáció, illetve a framakológia kérdéskörével foglalkozik. Báthly Ágnes és Lengyel Zoltán a pszichofarmakológia és a társadalmi társadalmi kontroll kapcsolatát vizsgálja, szemléltetve a mentális zavarok kezelésében bekövetkezett változásokat a biopolitika és a kormányozhatóság fogalmi segítségével. Horváth Márk és Lovász Ádám a medikalizációs folyamatok biopolitikai aspektusait mutatják be, s ennek tükrében elemzik a COVID-19 pandémiára adott politikai válaszokat. Kepe Nóra írása a panoptikon kérdéskörére fókuszál, széleskörben tárgyalja az e témára vonatkozó irodalmakat, s bemutatja, hogy a közösségi médián keresztül miként érvényesülnek napjainkban is e hatalmi alakzat aspektusai. A következő tanulmányban Keszeg Anna a relacionális materialista Foucault-olvasat alapján értékeli át a divat fogalmát, s rámutat arra, hogy a kormányozhatóság helyett a *parrhészia* (igazmondás) tekinthető ezen újfajta megközelítés központi kategóriájának. Saját szövegemben a kormányzatiság és a liberális kormányzás fogalmi alapján értelmezem a társadalmi struktúra koncepcióinak történeti alakulását és elméleti alapjait, s bemutatom, hogy a pauperek osztályozása milyen módon kapcsolódott a 19. századi Anglia liberális kormányzásához. Losonczi Alpár az ordoliberalizmus értelmezésének kérdését vizsgálja Foucault gondolkodásában, s szemlélteti, hogy a francia teoretikus ide vonatkozó gondolatai konfliktusba kerülnek korábbi nézeteivel az elemzése során, ezáltal megkérdőjeleződnek gondolkodásának fontos aspektusai. Takács Ádám tanulmányában Foucault történetelméletének társadalomkritikai vonatkozásait vizsgálja. Meggyőzően szemlélteti, hogy a francia gondolkodó történelemhasználatát mennyiben különböztetik más megközelítések-től, s ebből kiindulva miként bontható ki a foucault-i elméletben rejlő kritikai potenciál. A blokkot Tóth Fruzsina Rozina lakásszegénységben élőkkel foglalkozó írása zárja, melyben Foucault koncepcióinak jogelméleti aspektusait vizsgálja, majd egy empirikus példán, narratív életútinterjú segítségével szemlélteti e szempontok megjelenését a kiszolgáltatott helyzetben élőkkel szembeni jogi eljárásokban.

A blokk nem tud átfogó és részletes képet nyújtani Foucault munkásságáról, az itt szereplő tanulmányok azonban releváns és fontos állításokat fogalmaznak meg saját, fókuszált területeiken. Így hozzájárulhatnak a recepcióhoz, s ösztönzően hathatnak azokra, akik korábban nem ismerték és alkalmazták Foucault koncepcióit.

A bevezető végén szeretném megköszönni a segítségét szakmai lektorainknak, szerkesztőtársaimnak és mindenkinek, aki valamilyen módon hozzájárult e blokk létrejöttéhez!

Felhasznált irodalom

- Berkovits Balázs (2015): Reading Foucault in Hungary. In *Vita Publica. Tanulmányok Rényi Ágnes tiszteletére*. Szabari Vera, Takács Erzsébet és Pál Eszter (szerk). Budapest: ELTE TáTK, 33–40.
- K. Horváth Zsolt (2019): A történelem mőresre tanítása. *BUKSZ* 2019(3–4): 152–162.

Básthly Ágnes és Lengyel Zoltán

Farmakológiai biopolitikák

1. rész. A lélek vegyészete

Absztrakt: Tanulmányunkban Michel Foucault és Nikolas Rose elméleti invencióinak segítségével elemezzük a pszichofarmakológia társadalmi, ezen belül biopolitikai szerepét. A jelenlegi pszichofarmakológiai rezsimnek létrejöttétől kezdve fontos, integráns része volt a társadalmi kontroll ágenseként működni. Ez a tendencia azóta is tetten érhető nemcsak a pszichiátria intézményrendszerében és gyakorlataiban, hanem a gyógyszerfejlesztési irányokban is. A neurofarmakológiai készítmények használata hosszú évek óta drasztikusan emelkedik a közepes és magas jövedelmű országokban, így a népesség egyre nagyobb részére terjed ki ez a fajta kontroll. Ezenfelül a jelenségre hosszú árnyékot vet a pszi-tudományokat, az idegtudományt, és az orvostudomány egészét átható replikációs krízis, mely csak nyomatékossítja a politikai és társadalomtudományos elemzés szükségességét. Fontos fejlemény azonban, hogy a hosszú évtizedekig politikai okokból betiltott pszichedelikus terápiák, úgy tűnik, utat törnek maguknak a tudomány fősodrába, és körvonalazhatnak alapvetően másfajta gyakorlatokat, amelyek a jogi és kulturális következményeken túl az emberi tudat tudományos megközelítését és talán magát a tudomány emberképét is átforgalmazzák. Ez utóbbi fordulatot is igyekeztünk kontextusba helyezni írásunkban, remélve, hogy a diskurzus tétjei latba eshetnek a magyarországi társadalomtudományokban is.

Kulcsszavak: pszichofarmakológia, biopolitika, biohatalom, Michel Foucault, Nikolas Rose, pszichiátria, pszichedelikumok, replikációs krízis, kormányozhatóság, biomedikális modell, mentális zavarok, ethopolitikák, medikalizáció

Ha „biotörténelemnek” nevezzük azokat a kényszereket, amelyekkel az élet folyamatai és a történelem fejlődése kölcsönösen hatnak egymásra, akkor „biopolitikának” kell neveznünk mindazt, ami az egyértelmű számítások birodalmába vonja az életet és annak mechanizmusait, a hatalom-tudás párost pedig az emberélet átalakításának hatóerejévé változtatja. Nem mintha az élet teljes egészében betagozódott volna a gondját viselő, felette uralkodó technikákba, hiszen minduntalan kicsúszik ellenőrzésük alól.

(Michel Foucault 2014 [1976]: 145)

A természeti élet nem lehet többé sem alapja, sem normája az élet politikáját érintő ítéletnek. A kilétünkkel, képességeinkkel, reményeinkkel kapcsolatos dilemmáink mára molekuláris alakot öltöttek. A biopolitika molekuláris szinten szólítja meg az emberi létezését: molekulák által, molekulák között dől el sorsa, és a tét maga a molekulák léte.

(Nikolas Rose 2001a: 17)

Bevezetés

Tanulmányunkban kísérletet teszünk arra, hogy Michel Foucault biopolitikai kérdésfeltevései alapján és mentén vizsgáljuk meg a farmakológiai és a hozzá kapcsolódó társadalmi és jogi-gazdasági gyakorlatokon keresztül megvalósuló társadalmi kontroll néhány aspektusát. Ezenfelül a foucault-i szellemi örökségnek biopolitikai vonatkozásait továbbgondoló Nikolas Rose és Paul Rabinow (2001) vonatkozó elemzéseire is alapoztunk tanulmányunkban. Értelmezési keretünk szerint már nemcsak arról van szó, hogy bizonyos vegyületek és természetes forrásaik legálisak vagy illegálisak, hozzáférhetőek, sőt, akár társadalmilag kívánatosak, egyenesen elvártak, hanem az ezek testbe juttatásához kötött jogok, illetve jogkorlátozás, a legális és illegális drogok, gyógyszerek használatának társadalmi megítélése is problematikus. Hogyan értelmezhetőek ezek a foucault-i *gouvernementalité* sok vonatkozást magában foglaló fogalmi keretein belül, illetve kifejezetten mint biopolitikai és biohatalmi tényezők? Amellett érvelünk, hogy a három tárgyalt kortárs példa – amely közül az első a neurofarmakológia jelenlegi gyakorlataival foglalkozik, a második speciálisan a női testet érintő farmakológiai beavatkozásokkal, végül a harmadik a Covid-19 járványpolitikájában központi szerepet játszó oltásokkal – mind szorosan kapcsolódik a neoliberalizmusnak nemcsak gazdasági aspektusaihoz, hanem szubjektummodelljéhez, valamint az ehhez kapcsolódó kockázatmenedzsment logikájához. Írásunknak alábbi első részében a neurofarmakológia vonatkozó aspektusaival fogunk foglalkozni.

Állam és kormányozhatóság viszonya Foucault értelmezésében

A *gubernatio* eredetileg a hajó kormányzásának, *kormányozhatóságának* technikáját, tudományát jelentette. Ősrégi toposz a hajó kormányzását az állam kormányzásához hasonlítani. A Michel Foucault kései előadásában és írásaiban kibontakozó kormányozhatóság (*gouvernementalité*) fogalma azonban nem egy szubsztanciális értelemben vett állam

kormányzására koncentrálnak. Működéséhez legalább annyira hozzátartoznak a tenger szélsőséges viszonyai, mint a hajó alkalmi kormányosának döntései. Jóllehet minden esetben, mikor valamelyest is megmerevedik ez a kormányozhatóság, akkor hosszabb-rövidebb ideig tartó, provizórikus hierarchiákat állít föl, a kormányozhatóságot motiváló, működésbe hozó tendencia cserébe anarchisztikusnak nevezhető: a nem nyugvó *dinamizmusnak*, *potenciának* kitett kormányozhatóság a laterális-horizontális kiegyenlítődés felé gravitáló hatalmi viszonyokat folyton és újra és újra alkalmi hierarchiákba rendezi, ahhoz az elrendező-jogfenntartó erőhatalomhoz (*verwaltete-rechtserhaltende Gewalt*) hasonlatosan, melyet Walter Benjamin (1980 [1921]) vázol föl *Az erőszak kritikája* (*Zur Kritik der Gewalt*) című klasszikus esszéjében (jóllehet, Foucault szinte mindig kényszeresen elválasztja egymástól a hatalom és a német *Gewalt* erőszakként és erőhatalomként is fordítható működéseit).

A *gouvernementalité* terminusa nem Michel Foucault találmánya. 1957-ben megjelent *Mitológiák* című könyvének egyik, magyarra le nem fordított cikkében Roland Barthes (1972 [1957]: 129) nevezi „barbár, ám elkerülhetetlen neologizmusnak” a kifejezést: ő egy ideológiai mechanizmus jellemzésére használja, melynek működése során a közsajtó beállításában a kormány válik a hatékonyság nagybetűs Lényegévé (*Essence of efficacy*), és ennek révén alkotja a társadalmi viszonyok eredetét – mondhatnánk: *arkhéját*, utalva a görög szó eredeti jelentésére („uralom, eredet”), amely a foucault-i archeológiát is (in) formálja. Foucault azonban csak a „csúnya” *gouvernementalité* terminust tartja meg, ám úgyszólván kiszabadítja azt a (barthes-i) mítosz uralma alól: a kormányozhatóság többé nem eredet, nem *arkhé*, hanem sokkal inkább a foucault-i, szintén a mítosz uralma alól föl- és elszabadított hatalom an-archikus működésével.

És cserébe, mintegy kettős kötéssel: a hatalom a kormányozhatóság lelke – nem annyira az *arkhéja*, mint inkább *arcanuma*. A foucault-i hatalomfölfogás a következő jelzőkkel írható le röviden: dinamikus (és nem szubsztantív), próteuszi (bármilyen formát készsággel magára ölt), agonisztikus (és nem antagonisztikus – ugyanez igaz az ellenállásra is), relativisztikus és nominalista (amely viszont ezúttal nem a „realista” ellentéte). Maga a szerző saját hatalomfölfogását legvilágosabban *A szexualitás történetének* első kötetében (*A tudás akarása*), a IV. fejezet 2. részében (Foucault 2014 [1976]: 93–98) fejti ki: ezt foglalkozunk a következőkben össze sűrűn idézve a szöveg(ek)ből.

A szerző először is a rá olyannyira jellemző retorikai eljárással elősorolja, hogy mit *nem* gondol a hatalomról: a hatalom nem (szubsztantív) „Hatalom”: nem intézmények és mechanizmusok összessége, amelyek egy államban biztosítják az állampolgárok fölötti uralmat; nem a jog által garantált hatalom, nem joguralom vagy jogrend; végül nem „általános uralmi rendszer”, „amelyet egy ember vagy egy csoport gyakorol a másik ember vagy csoport felett” (Foucault 2014 [1976]: 93). „A hatalom elemzésének ugyanis nem szabad az állami szuverenitás, a törvény formája vagy egy uralkodás globális egységének posztulátumából kiindulnia; ezek legfeljebb olyan formák, amelyeket a hatalom végül magára ölt” (Foucault 2014 [1976]: 93–94). Ezzel szemben a hatalom az általa investált terület erőviszonyainak sokasága; dinamizáló játék, amely „átalakítja, felerősíti, megfordítja ezeket az erőviszonyokat” (Foucault 2014 [1976]: 94); a hatalom támpontokban, eltolódásokban, ellentmondásokban, stratégiákban (mindig többes számban!) manifesztálódik. Nem centrális, nem lelhető föl a szuverenitás fókuszában. „A társadalmi mező értelmezési

mátrixaként” akkor használhatjuk, ha az erőviszonyok folyton változó szubsztrátumában kutatjuk föl nyomait, „amelyek egyenlőtlenségeikkel újra meg újra létrehozzák, gerjesztik a – mindig helyi és mindig ingatag – hatalmi viszonyokat” (Foucault 2014 [1976]: 94).

A hatalmi viszonyok kialakulása, a kormányozhatóság mozgása nem köthető lokalizálható forráshoz, legfőképpen pedig nem cövekelhető le az állami szuverenitásban. 1979. január 31-ei előadásában Michel Foucault egy jellemző passzusban, melyet nevezhetnénk akár az állam *negatív*, nem definitív meghatározásának is, így fogalmaz:

az államnak nincs lényege. Az állam nem egy univerzálé, sem nem a hatalom autonóm forrása. Az állam nem más, mint egy állandó államba rendeződés (étatisation) vagy államokba rendeződés folyamatos tranzakciók révén, melyek módosítják, kimozdítják, vagy drasztikusan megváltoztatják, vagy alattomosan odébb tolják a finanszírozás, a beruházásmódok, a döntéshozatali központok forrásait, a helyi hatalmi viszonyokat, a központi autoritást, és így tovább. Röviden, az államnak nincsen szíve, nemcsak abban az értelemben, hogy nincsenek se jó, se rossz érzései, hanem abban az értelemben sincsen szíve, hogy nincsen benseje. Az állam nem más, mint a sokszoros kormányozhatóságok rezsimjének mozgó effektusa (Foucault 2008 [2004]: 77 – saját fordítás).

Van azonban az államnak Foucault-ból kiolvasható *pozitív* meghatározástartalma is. Losonczi Alpár ezt a következőképpen foglalja össze, szintén nagyrészt az 1978–79-es előadásokból kiindulva: „Az állam »a szabadság fogyasztójának« szerepében jelenik meg, mivel már nem a parancselvű, hanem a *permisszív kormányozhatóságra* támaszkodik. A szabadság különféle formáira van szüksége, hogy »táplálkozhasson« és megújulhasson, ezért szabadságot kínál fel alattvalóinak, és megszervezi a szabadságrezsimjüket. Az állam és a neoliberalizmus cinkossága a szabadság különböző formáira (a tulajdonlás, a vállalkozás, a birtoklás szabadsága) irányuló kormányozhatóság következménye” (Losonczi 2020: 98 – kiemelések az eredeti szövegben). Visszatérve a hosszasan idézett rész végéhez *A tudás akarásából*: a bevezető rész lezárásában, hatalom és ellenállás viszonyáról értekezvén Foucault kijelenti: „az állam is a hatalmi viszonyok intézményes integrációján alapszik” (Foucault 2014 [1976]: 98).

Mindig fontos észben tartani a hatalom és az állam fogalmainak vizsgálatakor és használatakor a legtágasabb perspektívát, amelyben azok az életműben elhelyezhetőek. Michel Foucault életművének utolsó részére az jellemző, hogy három, egymásra nem redukálható, ám egymással teremtő viszonyban álló alapelemből, kutatási orientációból áll. Ezeket, sorrendben és a filozófia klasszikus fölosztását követve, nyugodt szívvel nevezhetjük episztemológiai, politikai és etikai projektumoknak, annak ellenére, hogy szerzőnk, saját kutatási orientációja felől nézve joggal, ózdkodott is volna így nevezni őket.

Foucault utolsó előadásaiból néhány évvel ezelőtt született érzékeny magyar fordítás *Az igazság bátorsága* címmel. Az 1984. február 1-jei legelső előadás során Foucault, részben saját hatalom- és tudáskonceptiójának apológiájából kiindulva, miszerint az az őt érő vádakkal ellentétben korántsem redukálja a tudást a hatalomra, világosan kifejti a három alapelem természetét és egymáshoz való viszonyát:

Innentől fogva az is világos, hogy amennyiben az igazmondás különböző módjai, a kormányozhatóság technikai és az öngyakorlatok formái közötti viszonyok elemzésére vállalkozom, annyiban az ilyen kutatások olyan beállítása, amely szerint itt nincs szó másról,

mint a tudásnak a hatalomra történő redukciójáról, arról, hogy olyan struktúrákon belül, amelyekben a szubjektumnak nincs helye, a tudást a hatalom álarcaaként mutassam be, tisztán és egyszerűen karikatúráként lepleződik le. Hiszen ennek épp az ellenkezőjéről van szó: három, egymástól eltérő, egymásban nem feloldható, egymásra nem redukálható, de egymással teremtő viszonyban álló alapelemről, és a közöttük levő komplex viszonyok feltérképezéséről. A három alapelem a következő: a tudások, amelyeket az igazmondás tekintetében veszünk szemügyre; a hatalmi viszonyok, amelyeket nem egy szubsztanciális és mindent átfogó hatalom kiadásaként fogunk fel, hanem olyan eljárásokként, amelyek által az emberek magatartása kormányozhatóvá válik; végül pedig a szubjektum öngyakorlatok általi megalkotásának a módozatai. A megismerés kérdését az igazmondás, az uralom kérdését a kormányozhatóság, az individuum kérdését az öngyakorlatok problémájaként tárgyalni – azt hiszem, ez a hármas, teoretikus értelemben vett elmozdulás teszi lehetővé az igazság, a hatalom és a szubjektum közötti viszonyok olyan vizsgálatát, amely elutasítja azt, hogy az egyik alapelemet a másikkra redukálva próbáljuk meg értelmezni (Foucault 2019 [1984]: 30).

Kormányozhatóság: jog(állam)i és (köz)gazdasági aspektusok

Az 1978–79-es előadásokban Foucault elsőként a jogállamként értett államrezon (*raison d'état*) és a rendőrállam közötti különbségtevések mentén közeledik a biohatalom és biopolitika fogalmi felé. A rendőrállam legsajátabb sajátossága, hogy hatóköre potenciálisan végtelen: mindenhova beférkőzik. Ez a jól ismert panoptikusság egyik témája is. A tizenhatodik és tizenhetedik században az jellemző, hogy a jogalkotás gátat próbál szabni az elrendező-ellenőrző államrezon határtalan étvágának és terjeszkedésének. Ám ezek a határszabások külsődlegesek. A tizennyolcadik század közepe táján történik meg, mondja Foucault, hogy ezt a határszabást, limitációt az államrezon magáévé teszi, és a határszabások aktusai belsővé, önlimitációvá válnak: ez a modern kormányzati ész, azaz a kormányozhatóság születésének ideje és ideája. A változás, elmozdulás lényegét így összegezhethetnénk: ez az az időszak, mikor egyre kevésbé lesz lényeges a külsődleges legitimitás, és egyre fontosabbá válik a hatalomgyakorlás immanens hatékonysága, Foucault által kedvelt kifejezéssel szólva: operacionalitása. Egy kissé megalólegozva a későbbieket azt mondhatjuk, hogy a rendőrállam elrendező erőhatalmának térnyerése, a kormányzati „tisztá” ész operacionalitásának egyre növekvő érvénye, a kormányozhatóság szubjektívációs formáinak elterjedése, valamint a biohatalom és a biopolitika normalizáló társadalmi térnyerése egymást erősítő folyamatokként ebben a korban kezdődnek meg, és végül napjaink neoliberais társadalmában teljeseznek ki.

De mi születik pontosan ekkor? Mi szab belső határt a kormányzati észnek? A külső határt a jog szabta meg. A belső határszabás az ekkor születő „politikai gazdaságtan” műve. A kormányzati ész szabályozó politikai gazdaságtan egy merőben új igazságrezsimit vezet be a kormányzásba, mondja Foucault. „Az igazság elve általi önkorlátozás révén a politikai gazdaságtan roppant ellensúlyt kezdett képezni a rendőrállam határtalan elbizakodottságával szemben. Bizonytal döntő pillanat ez, hiszen legfontosabb jellegzetességei megalapítják, ha nem is az igazság uralmát a politikában, ám egy sajátos igazságrezsimit, mely a politika korának nevezhető korszak jellemző ismérve lesz, alapvető apparátusát

szolgáltatva annak, amiben valójában még ma is élünk” (Foucault 2008 [2004]: 17–18 – saját fordítás).

Továbbra is igaz, hogy ez a kormányzati ész érdekvezérelt, ám ez az érdek többé nem az államrezon érdeke, nem a pusztán önmagára vonatkozó állam növekedésének, térnyerésének, gazdagságának és hatalmának érdeke. Az érdekek itt már eleve többes számban vannak: egyéni és közösségi érdekek, társadalmi hasznosság és gazdasági profit komplex összjátéka, a piac és a közhatóságok rezsimeinek, az alapjogok és a kormányzottak relatív függetlenségének finom egyensúlya modulálja immár a kormányzati észet. Ez a liberálisan érdekvezérelt kormányzati ész.

Mindennek az érdekliberalizmusnak komplementer árnyoldalán ott a panoptikusság, melynek révén beköszön a biohatalom és a biopolitika rezsimeje, mint a „szabad piacra” esküvő (neo)liberalizmus „jó” zsarujának elválaszthatatlan rossz zsarú párja. „Nincs liberalizmus a veszély kultúrája nélkül” (Foucault 2008 [2004]: 67) – adja meg az alaphangot Foucault a panoptikusság fogalmát behívó gondolatmenetnek 1979. január 24-ei előadásában. A panoptikusság fogalmát Jeremy Bentham nyomán még a *Felügyelet és büntetés* című könyvében (1975) dolgozta ki szerzőnk, melynek témájára 1979-es előadásában utal: „A gazdasági értelemben vett szabadság, a liberalizmus abban az értelemben, ahogyan én beszéltem róla most, valamint a felügyeleti technikák teljes mértékben összefonódnak egymással. Pályafutása elején, 1792–1795 körül Bentham a híres Panopticon egy olyan eljárásrendként mutatta be, mely alkalmas iskolák, gyárak és börtönök működtetésére úgy, hogy a fölhasználója számára felügyeletet biztosítson az egyének magaviseletére nézvést, és egyszersmind növelje ama egyének tevékenységének termelékenységét és profitabilitását. Élete végéhez közeledve azon dolgozott, hogy általános kodifikációt dolgozzon ki az angliai törvényhozás számára. Ekkor azt javasolta, hogy a Panopticonnak kellene lennie az egész kormányzat formulájának, mondván, hogy a Panopticon maga a liberális kormányzat formulája” (Foucault 2008 [2004]: 67 – saját fordítás).

Jog(állam) és (köz)gazdaság korrelatív viszonyát Foucault az 1978–79-es előadásában úgy ábrázolja, mint amelyben a gazdaságé a motiváló, sőt generáló szerep. Foucault a korabeli NSZK államát tekinti a neoliberalis rezsime legtisztább kifejeződésének. Itt az figyelhető meg, mondja, hogy a gazdaság folytonos genealógiáját biztosítja az államnak, sőt a legkülönfélébb gazdasági ágensek között kitermel egy olyan politikai konszenzust, amely a szabadságfogyasztó állam számára biztosít folytonos táplálékot. „A gazdaság termeli ki a működését garantáló állam legitimitását. Más szóval a gazdaság teremti a közjogot [...]. Az állam folytonos genezise és genealógiája a gazdasági intézmény felől jön. És még ennél is többről van szó [...]. A gazdasági intézmény [...] kitarató konszenzust is kitermel mindazok között, akik a gazdasági folyamatok ágensei lehetnek befektetőként, munkásként, munkaadóként vagy szakszervezetként. Mindezek a gazdasági partnerek kitermelnek egy konszenzust, egy politikai konszenzust, melyben elfogadják a szabadság gazdasági játékát.” (Foucault 2008 [2004]: 84 – saját fordítás) Nagyon fontosnak tartjuk itt a „politikai” jelzőt: szó sincs és soha nem is volt „semleges” gazdasági szféráról, mely utóbbi pedig mai napig a neoliberalizmust legitimálni igyekvő mantrák talán leggyakrabban visszatérő varázsszava. A közgazdaságtan és a gazdaság maga már mindig politika(i).

Privatizált kockázat: Biopolitika és biohatalom

További lépéssel közelíthetünk a biopolitika és a biohatalom terrénuma és működése felé, ha szemrevételezzük az ún. szociálpolitika és a gazdaság viszonyát a neoliberális tőkés termelési módban.

Ha egyáltalán beszélhetünk szociálpolitikáról a neoliberális rezsimben, mondja Foucault, akkor az semmiképpen sem a fogyasztás és bevétel társadalmasítását jelenti. Épp ellenkezőleg: csakis a magánosítás, privatizáció felé haladhat.

Azaz nem a társadalom egészét kéri meg, hogy biztosítsa az egyéneket a kockázatokkal szemben, legyenek azok egyéni kockázatok, mint amilyenek a balesetek vagy betegség, vagy kollektív kockázatok, mint amilyenek a károk és veszteségek [...]. A társadalmat, vagy még inkább a gazdaságot pusztán arra kéri meg, gondoskodjon arról, hogy minden egyénnek elégséges bevétel álljon rendelkezésére, akár közvetlenül mint egyénnek, akár a kölcsönös segélyezési szervezetek kollektívuma révén, hogy biztosítsa magát a létező kockázatokkal szemben, az élet kockázataival szemben, az öregség és halál elkerülhetetlenségével szemben, és ebben saját tartalékaira támaszkodhasson. Ez azt jelenti, hogy a szociálpolitikának ahelyett, hogy a bevétel egy részét egy másik részre utalná, inkább a minden társadalmi osztályt érintő legáltalánosabb tőkésítés eszközához kell nyúlnia, az egyéni és kölcsönös biztosítás eszközához, és így, röviden szólva, a magántulajdon eszközához (Foucault 2008 [2004]: 144 – saját fordítás).

Mindebből pedig azt a következtetést vonhatjuk le, mely, megjegyezzük, a neoliberális rendszer lappangó radikalitását is mutatja, hogy ebben a rezsimben valójában egyetlen valódi és igaz szociálpolitika létezik, ez pedig a gazdasági növekedés, a tőke minél zavartalanabb önértékesítése. A szubjektívációs formák nyelvére fordítva ez pedig azt jelenti, hogy a *homo oeconomicus* a *par excellence* kormányozható szubjektum (Foucault 2008 [2004]: 270).

A biopolitika és biohatalom fogalmait legszabatosabban nem *A Biopolitika születése* címet viselő 1978–79-es előadások során, hanem *A szexualitás története I. A tudás akarása* című könyv záró fejezetének első szakaszában fejt ki szerzőnk (Foucault 2014 [1976]: 137–148). A fejezet címe: *Az emberélet kioltásának joga és az élet feletti hatalom*. A középkori pallosjog és erőszakon alapuló erőhatalom (vö. megint csak a német *Gewalt* kétértelmű terminusával), mely tulajdonképpen a szuverén előjoga az élet kioltására, és így pusztán negatív hatalmat jelent az élet fölött, ez a centrális, szuverén, jogilag szankcionált, nem ritkán nyílt, de mindig látens erőszakban tobzódó erőhatalom a klasszikus kor (XVII–XVIII. század) folyamán fokozatosan átalakul az élet fölötti pozitív, gondoskodó-felügyelő, a társadalmat egyre inkább laterálisan átható, termelőképes életet kitermelő hatalommá.

Eme újonnan, a XVII. században születő hatalomnak a neve lesz a későbbiek során a biohatalom. A biohatalomnak két, egymással megannyi szállal összekapcsolódó pólusa van: az egyik „*az emberi test anatómia-politikája*”, a másik pedig „*a népesség biopolitikája*” (Foucault 2014 [1976]: 141). Az első, röviden, a test produktív, tőkésíthető fegyelmzését végzi rendszabályozó hatalmi eljárások révén. Ez a börtön-panoptikon témája, melyet a

Felügyelet és büntetésben dolgozott ki Foucault. A második pólus, melyre jelen tanulmányunkban inkább koncentrálnunk majd, „már arra a testre összpontosít, amelyet keresztül-kasul áthat az eleven anyag mechanikája, és amely a biológiai folyamatok színtere: vagyis a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazokra a körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában” (Foucault 2014 [1976]: 141).

A XVIII. században kezdődik a biohatalom korszaka. A fejlődés két iránya, a fegyelmező és a népességszabályozó kezdetben még élesen elkülönül egymástól: előbbi inkább intézményekben (hadsereg, iskola), utóbbi inkább statisztikákban és táblázatokban manifesztálódik. Ám a (büntetőügyi és jogi) reformkor „ideológusainak” filozófiája igyekszik ezt a két hatalmi technikát összeegyeztetni egymással, „nem a spekulatív teória szintjén”, „hanem azoknak a konkrét intézményeknek a keretében, amelyek a XIX. század nagy hatalmi technológiáját alkotják” (Foucault 2014 [1976]: 142–143).

Ez az egyre módszeresebben kidolgozott biohatalom „nélkülözhetetlen előfeltétele a kapitalizmus kifejlődésének”. A tökéletes termelési mód általánossá válásának „*olyan hatalmi módszerekre volt szüksége, amelyek – meglehet – növelik az erőt, fokozzák a képességeket és általában meghosszabbítják az élettartamot, de oly módon, hogy semmiképpen nem nehezítik meg a felettük való uralmat*” (Foucault 2014 [1976]: 143 – kiemelés az eredetiben). A biohatalom korszaka, melyben még ma is élünk, sőt ama hatalom egyre inkább növeli érvényét az élet minden területén, egy folytonosan gondoskodó, felügyelő, normalizáló, alkalmi hierarchiákba rendező, elosztó hatalom korszaka. „Ha »biotörténelemnek« nevezzük azokat a kényszereket, amelyekkel az élet folyamatai és a történelem fejlődése kölcsönösen hatnak egymásra, akkor »biopolitikának« kell neveznünk mindazt, ami az egyértelmű számítások birodalmába vonja az életet és annak mechanizmusait, a hatalom-tudás párost pedig az emberélet átalakításának hatóerejévé változtatja” (Foucault 2014 [1976]: 145). Ahogyan a szuverén, centralizált, legitimált erőhatalom fokozatosan átadta helyét a társadalom egészével azonos kiterjedésű, ereiben szétáradó, privát szféráiba kirajzó biohatalomnak, ezzel párhuzamosan nyert teret a norma a törvénybe foglalt jogrend rovására.

Az életre összpontosító hatalmi technológia kialakulásának történelmi következménye a normalizáló társadalom. Nemhiába figyelhetjük meg a XVIII. századtól fogva a jogi szemlélet visszaszorulását. Nem szabad, hogy megtévesszenek bennünket a francia forradalom óta világszerte keletkező írott alkotmányok, az újra meg újra átdolgozott törvénykönyvek, az egész folyamatos és lármás törvényhozói tevékenység! Mindez csak forma, semmi több: ez a forma teszi elfogadhatóvá lényegében a normalizáló hatalmat (Foucault 2014 [1976]: 147).

Biopolitika és neoliberalizmus: vitális normák, társadalmi normák és ethopolitikák

Mielőtt a pszichiátria normatív szerepére térünk ki, idézzük fel a vitális normák és a társadalmi normák közötti különbségtételt. Canguilhem nyomán Rose azzal érvel, hogy a vitális normák magának az életnek, a szervezetnek mint élőlénynek a környezetéhez való

alkalmazkodóképességét segítették elő. A társadalmi normák ezzel szemben leginkább a társadalom egy bizonyos mesterséges rendjéhez való alkalmazkodást és annak normatívításra, engedelmességre, termelékenységre, harmóniára és hasonlókra vonatkozó előírásaihoz való alkalmazkodást eredményezték. A kortárs biopolitikák összemoszták vagy felcserélték a társadalmi normákat a vitális normákkal. Rose szerint erre példa, hogy a pszichiátria molekuláris politikája azzal az állításával, hogy képes manipulálni és átalakítani a személyiséget és az érzelmeket, beépítette a szociálist a vitálisba, és magának a vitalitásnak a kulcsfontosságú jellemzőit – például a szomorúságot – olyan hibáknak bélyegezte, amelyek az egészségnek a társadalmi, nem pedig vitális normái nevében korrigálhatók. Az emberi életben a társadalmi és a vitális még soha nem volt ennyire divergens, mint korunkban, de ezt az emberképet sajátos történelmi, ezen belül technikai és intézményi változások tették lehetővé, és nem utolsósorban maga a biopolitika (Canguilhem 1978; Rose 2001a, 2001b).

Vitális normáinkat tehát legalább annyira formálódásuk feltételei alakították, mint elődeinkét. Önértelmezésünk, a korporealitásunkban rejlő lehetőségek és határok korunk értelmezési módját tükrözik. Azt viszont fel kell ismernünk, hogy testi individualitásunk megnyílt a választás, a felelősség és megfontoltság, a kísérletezés és mindezek megvitatása, ezzel pedig a vitális politikák felé. A 21. század elejétől a remények és félelmek, a rutink és döntések a korporeális létezés rizikói és lehetőségei mentén formálódnak. Egészség és betegség, hosszú élet és reprodukció, és ami ezeket, valamint a test kinézetét és viselését fenyegeti, minden más felülíró szervezőelveivé váltak a körültekintésen, a választáson és a felelősségen alapuló életnek. Az önvalóság így válik lényegében testivé, és a testet magát pedig etikai gyakorlatok, pl. az „önmagunkon végzett munka” terepévé változtatja. Foucault életének utolsó éveiben az öngondozás témakörének előtérbe nyomulását is nagyrészt ez a változás motiválhatta.

A világ jobbmódú felén élők tehát egyre inkább a testük prizmáján keresztül problematizálják az életüket, és ez az a jelenség, amelyet Rose szomatikus individualitásnak nevez (Rose 2001a, 2001b). Ez az a pont, ahol a biopolitika azzal olvad össze, amit Rose ethopolitikanak nevez, ami „magának az életnek a politikáját” takarja, és azt, hogy hogyan kellene élni ezt az életet (Rose 1999).

Az ethopolitika alatt szándékozom jellemezni, ahogyan az emberi lét éthosza – személyek, csoportok vagy intézmények álláspontja, erkölcsi természete vagy irányadó hiedelmei – olyan »médiumpontként« működnek, amelyen keresztül az autonóm egyén önkormányzása kapcsolódni tud a »jó kormányzás« követelményeihez. [...] Az élet maga, mindennapi megnyilvánulásaiban tehát megítélés tárgya. Hogyha a fegyvelmezés individualizál és normalizál, a bio-hatalom pedig kollektívizál és szocializál, akkor az ethopolitika a szelf-technikákhoz kapcsolja magát, amelyek által az emberi lények önmagukra hatnak, hogy önmagukat jobba tegyék, mint amilyenek (Rose 2001b: 27 – saját fordítás).

Az egészség ethopolitikája egy nagyon vitás terület, ahol kormányzati, kvázi kormányzati és nem kormányzati tevékenységek is hatást gyakorolnak. Ezek alatt érthetünk különféle agendákkal bíró vallási csoportokat, piaci szereplőket, kritikusokat és kommentátorokat, etikai tanácsokat, szakmai szabályozó testületeket és hasonlókat egyszerre, mégis, a kulcs-szereplők maguk a szomatikus individualitások. Mindazonáltal a szakértőiségben rejlő

autoritás döntő fontossága nem elhanyagolható. A szakértőiség lényegi eleme, hogy létrehozza a tudás bizonyos formáit, amelyek alkalmasak a megismerésre és a cselekvésre.

Az emberi lényekre egyénileg és tömegesen vonatkozó igazságok, magyarázatok, kategorizálások és taxonómiák, szókészletek és diagnózisok a magatartás irányíthatóságának feltételei. A kormányzat pedig a szakértelemtől függ. A szaktudással és ezoterikus készségekkel bírók döntő szerephez jutottak a kezelendő problémák kialakításában, az alattuk állókkal szembeni tekintélyük gyakorlásának technikáiban és a közvetítések kialakításában, amelyek összekapcsolják a kormányzati programokat a szétszórt lokalitások sokaságával, ahol az irányítást meg kell ítélni, felmérni, megállapítani, értékelni, megérteni és cselekedni (Rose 1996: 3 – saját fordítás).

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy itt már nem az „állam” a szabályozó, hanem a „norma”, az egészségre vonatkozó normák, amelyeket a fent említett regulatív térben sok szereplő közvetít, akik nem feltétlenül az orvosi vagy a politikai tekintély képviselői, hanem élelmiszergyártók, a tömegmédiá, üzletláncok, lobbiszervezetek is lehetnek, akik pluralizálnak, frakcionálnak, szövetkeznek, versengenek és ellent is mondhatnak egymásnak. Az így kialakuló normák és a valódi vagy potenciális betegek vágyai és igényei közötti kapcsolat dinamikus és interaktív lesz (Rose 2001b). Ez a dinamikus és interaktív kapcsolat a szabad választás gyakorlatán keresztül valósul meg a kései liberális demokráciákban. Ahogy Rose írja, az alanyok kötelesek szabadok lenni, és felelősségteljes magatartást kell tanúsítaniuk, saját életükkel és annak viszontagságaival szemben is szabadságuk értelmében. Ez a neoliberalizmus szabadságajánlatának voltaképpeni lényege. „A kormányzhatóság célja, hogy a társadalom tagjai saját magukat regulálják minél kevesebb külső igazgatással, és a szabadságot úgy kezeljék, mint az előrevetített célok megkerülhetetlen *közegét*” (Losoncz 2020: 49–50 – kiemelés az eredetiben). A szabadság nem áll szemben a kormányzattal. Ellenkezőleg, a szabadság mint választás, autonómia, önfelelősség és az élet maximalizálásának kötelezettsége, mint egyfajta vállalkozás az egyik fő stratégia ebben a politikai berendezkedésben.

A biológiai identitás a kockázatvállaló, önmegvalósító, felelősségteljes személyiség általánosabb normáihoz kötődik (Rose 2001). Ez nyilvánvalóan nem működne, ha az alanyok passzivitásra lennének ítélve. Az életmódok, amelyeket a kortárs ethopolitikák implikálnak, egyfajta vitalizmusban egyesülnek. Példák erre azok a viták, amelyek az élet értékéről szólnak: az „életminőségről”, az „élethez való jogról” vagy a „választás jogáról”, konkrétan az eutanáziáról, a génterápiáról, az emberi klónozásról és hasonlókról.

Neurokémiai szelfek – a biomedikális modell és a neurofarmakológia biohatalmi aspektusai

A pszichiátria a 19. századig visszanyúló története során különféle paradigmákban keretezte a mentális zavarokat, ám az elmúlt ötven évben ezek magyarázatában a lélektani okokra való visszavezetéssel szemben ismét az agy biokémiai eredetű egyensúlytalanságára alapozott (*chemical imbalance*) paradigma került hegemon pozícióba. Így például a depressziót az alacsony szerotonin szintnek tulajdonítják az agyban. Tudni kell azonban,

hogy ez egy olyan hipotézis (*serotonin hypothesis of depression*), amelyet a mai napig nem bizonyítottak be minden kétséget kizáróan, és általában a neuro-/pszichofarmakológiai kezelés alá kerülő betegeknél a protokoll az ilyen tényezők kimutatását sem írja elő (Ducommun-Nagy 2003; Valenstein, idézi Murray 2006; Pereira és Hiroaki-Sato 2018).

Az ezirányú gyógyszerfejlesztés természetesen ugyannerre a „Nagy feltételezésre” alapul, ezért lehetséges az, hogy a mai napig nem bizonyította be senki például az SSRI (szerotonin visszavétel gátló) antidepresszánsként használt gyógyszerek hatékonyságát sem (Rose 1996, 2003; Rose és Abi-Rasched 2014; Murray 2006, 2009; Kirsch et al. 2002; Moncrieff és Kirsch 2005; Moncrieff et al. 2022), és bizonyos friss kutatások azt mutatják, hogy a szubjektív életminőséget sem javítják lényegesen (Lama et al. 2022). Ezek a problémák viszont az antipszichotikumok esetében is fennállnak (Stip 2002; Whitaker 2004). Sőt a skizofrénia kezelésében, illetve azon állapot esetében, amelyet a pszichiátria pszichózisnak nevez, és amelynél az antipszichotikumok használata bevett gyakorlat, valójában azoknál pácienseknél volt gyorsabban megfigyelhető felépülés és ritkább a visszaesés, ahol ezen készítménycsoportot nem használták (Carpenter 1977; Rappaport 1978; Matthews 1979; Bola 2003; Whitaker 2004). A pszichózisból is egyébként önmagától, gyógyszerezés nélkül is „visszatér” vagy „felébred” a páciensek nagy része és ez utóbbi egybevágó Laing megfigyeléseivel is (Bola és Mosher 2002, 2005; Laing 1967). Néhány friss eset tanulsága szerint a skizofréniaának tulajdonított tünetegyüttest okozhatják autoimmun betegségek, például lupusz is, amit precíziós pszichiátriai módszerekkel, immunszuppresszánsokkal megdöbbentő eredménnyel tudtak kezelni. Ezekben az esetekben az évtizedekig tartó antipszichotikumokkal való kezelés eredménytelenségével szemben néhány hónap alatt radikális gyógyulás következett be (Sima 2023a). Egyébként a gyulladáso, illetve autoimmun betegségeknek a depresszióval való kapcsolatára is egyre több tudományos kutatás eredménye utal (Osimo et al 2020; Benros, Waltoft és Nordentoft et al. 2013; Sima 2023b).

A „kémiai egyensúlytalanság” elmélete tehát valójában egy biológiai redukcionista modell, amely jól megmutatkozik abban, mikor a mentális zavarokat a cukorbetegséghez hasonlítják, és ezzel indokolják az élethosszig tartó gyógyszeres kezelés létjogosultságát. Visszakanyarodva az SSRI antidepresszánsokhoz, nevezetesen John Ioannidis (2008) epidemiológus 15 éve publikált, hasonló eredményt felmutató metaanalízise ezek hatás-tani vizsgálatairól, amely az akkor elérhető kismintás vizsgálatokat értékelte ki a fentiekkel megegyező eredménnyel. Azért is fontos ezt itt megemlítenünk, mert beleillik abba a jelenségbe, amit ő replikációs krízisnek nevezett el a tudományban, és robbantotta a bombát, miszerint a legtöbb tudományos kutatás elsősorban az orvostudományban és a pszi-tudományokban rosszul tervezett és módszertanilag hibás, ezért nem is replikálható, tehát nem is állja ki a tudományosság arany sztenderdjét (Ioannidis 2005; Ioannidis és Szűcs 2017). Fontos megemlítenünk még azt, amire a későbbiekben részletesebben is kitérünk majd, hogy több kutatás kétségbevonja a használatban lévő pszichiátriai diagnózisok használhatóságát (Rose 1996; Murray 2009; Allsopp et al. 2019), és vannak tudósok, akik vitatják magának a DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*) kézikönyvnek használhatóságát is (Allsopp et al. 2019; Klaas et al. 2016a, 2016b; Murray 2009).

Mindezek ellenére emberek milliói fogyasztói ezeknek a szereknek, és ezt egy teljes hálózatként működő rendszer teszi lehetővé. Ebben ezen készítmények gyártói, fogyasztói és az egészségügyi szakemberek mellett a média, a tudományos világ (Sharfstein 2004;

Safer 2002; Wazana 2000; Brodkey 2005) és a különböző betegjogi csoportok működése, lobbitevékenysége együtt egy önfenntartó rendszert alkot, amelyben valójában nem cél ezen készítmények fogyasztóinak gyógyulása, sőt a betegségtudat fenntartásával inkább akadályozza azt a rendszer működése, állítja Murray (2009).

Ezen felül meg kell említenünk az iatrogenézis erős jelenlétét is a rendszerben. Annak ellenére, hogy az FDA (*Food and Drug Administration*) engedély kiadása után nem kötelező jelenteni az észlelt mellékhatásokat, számos mellékhatásra derült fény például bizonyos antidepresszánsoknál, melyek közül a diabétesz annyira gyakori volt, hogy kötelezték a gyártókat ennek feltüntetésére (Jackson 2005; Safer idézi Murray 2006). A komoly függőség kialakulása és az elvonási tünetek jelenléte régóta ismert az antidepresszánsok és az antipszichotikumok esetében is (DuPont és DuPont, idézi Murray 2006 és 2009; Horowitz et al. 2022; Horowitz és Taylor 2022), és hosszú tagadás után a gyártók is elismerték a „*discontinuation syndrome*” eufemisztikus kifejezés megalkotásával, mellyel állítólagosan a fogyasztók „stigmatizációját” igyekeznek elkerülni (Murray 2006). Viszont a mai napig rendszeresen megjelennek olyan kutatások a legfontosabb szakfolyóiratokban, amelyek már tervezésükkor sem számolnak az ezen gyógyszerek elhagyásával megjelenő fent említett elvonási tünetekkel, illetve azokat rendszeresen a „visszaesés” jelenségével mossák össze (Horowitz, Murray és Taylor 2021; Munkholm, Horowitz és Moncrieff 2022). Ennél súlyosabbak a neurotoxikus hatások, például a hetvenes évek óta vannak kártérítési perek azért, mert a különféle, az extrapiramidális rendszer károsodásából eredő neurológiai tünetek mellett a tardív diszkinézia nevű betegség igen gyakori, irreverzibilis mellékhatás bizonyos neurofarmakológiai készítményeknél (Rose 1996; Murray 2006). Általánosságban elmondható, hogy ezeknek a szerekek a hatásmechanizmusai a szakemberek előtt sem teljesen egyértelműek (Breggin and Cohen 1999; Horgan 1999; Kramer, idézi Murphy 2006), azonban az általuk kiváltott hatások magukra a mentális zavaroknak tulajdonított tünetekre (vagy inkább azok tünetleírásaira) is visszahatnak. Erre példa, hogy a skizofrénia tünetei közé ma olyanokat is sorolnak, amelyeket korábban nem, például, az arcmimika, a tekintet, a kéz mozgásának és az érzelmek kifejezésének csökkenését, a motiválatlanságot, a kezdeményezőkézség és az érdeklődés általános hiányát, egyfajta aszociális viselkedést. Tekintve hogy a legtöbb antipszichotikum nagyon erős szedatívum, ezek a tünetek valójában már inkább ezeknek a neurofarmakológiai készítményeknek a hatásai, amelyeket a páciensekkel szedettek, állítja egyre több kutató (Whitaker 2002; Jackson 2005; APA 2013). Több évtizede ismert az is, hogy az antipszichotikumok – amelyeket egyébként a kezdetekkor előszeretettel becéztek „kémiai lobotómiának” – jól kimutatható szöveti elváltozásokat okoznak az agy bizonyos területein (Gur 1998; Chakos 1994; Madsen 1998; Whitaker 2004).

Látnunk kell azonban, hogy a neurofarmakológiai készítmények felírási gyakorlata, elterjedése a járóbetegellátásban egy történeti folyamat eredménye. Nikolas Rose különös megállapításra jut a gyógyszerfogyasztás trendjeivel kapcsolatban. Áttekintése során, mely a leggyakrabban felírt, különféle típusú – nem csak neurofarmakológiai – készítményekre irányult, arra jut, hogy sajátosságaikat tekintve ezeket a gyógyszereket sokkal inkább krónikusan, mint akután írják fel. Másrészt ezek a gyógyszerek nem annyira egy betegség gyógyítására szolgálnak, hanem olyan „bajokat kezelnek” velük, amelyek az

emberi élet inherens részei. Ezeken felül valójában a szó szoros értelmében nem is betegségeket gyógyítanak, hanem azok kockázatának mérséklését célozzák. Ez az egészségügy kockázatmenedzselési paradigmájának a megnyilvánulása, és ugyanezen trend részei a mindenre kiterjedő egészségügyi szűrések is, amelyek aztán rutinszerűen a „megelőző” gyógyszerezéshez is vezetnek (Rose 2005).

A pszichofarmakológiai készítmények felírási gyakorlatára egészen a közelmúltig nem volt átfogó, globális rálátásunk. Az első ilyen jellegű felmérést, amely 65 ország 2009–2018 közötti adatait összegzi, 2021-ben publikálták (Brauer et al. 2021), de ez is emelkedő trendet mutat, különösen a közepes és magas jövedelmű országokban. A korábbi szórványos adatok leginkább az angolszász területekről elérhetőek (Egyesült Királyság, USA, Ausztrália), és néhány éves visszaesési periódusoktól eltekintve ezek is folyamatos emelkedést mutatnak (Stephenson et al. 2012; Pratt et al. 2017). Külön kiemelhetjük a serdülőkre és az idősekre (Garrard et al. 1992; Callegari et al. 2021) vonatkozó adatokat. A folyamatot egészen a hatvanas évekre lehet visszavezetni, mikor elterjed az az orvosi gyakorlat, amely elkezdte egyre gyakrabban felírni ezeket a szereket a járóbeteg-ellátás keretében, ám az angol adatok azt mutatják, hogy ekkor még a páciensek jelentős része nem volt hajlandó ezeket be is venni, azaz nem engedelmeskedtek az orvosi autoritásnak (Williams 1983). Ennek a látens folyamatnak a jelenlétével a jelenlegi adatokra vonatkozóan is számolni kell (Rose 1996).

Egyes kutatások szerint viszont a deinstitutionalizáció folyamatával is összefügg a gyógyszerelés gyakorlata, mégpedig úgy, hogy a zárt elmeógyógyintézetek ágyszámának csökkentésével a járóbeteg-ellátásba szervezték ki a pszichiátriai ellátás jelentős részét. A jelenség eredete az USA, ám oka Gronfein kutatása szerint nem a szerek hatékonyságában, hanem tágabb gazdasági-társadalmi-politikai folyamatokban betöltött szerepében keresendő (Gronfein 1985). Általánosabb értelemben az állami és megyei elmeorvosok elsősorban a devianciára adott intézményi válaszokként értelmezhetőek, ezért nagy gyakorlati és szimbolikus jelentőséggel rendelkeztek. A deinstitutionalizáció (azaz a mentális betegek kiszervezése a fekvőbeteg-ellátásból a járóbeteg-ellátásba) időbeli megjelenése sok kérdést felvet az olyan tényezők relatív szerepével kapcsolatban, mint a szakmán belüli versengés, az ideológiai változások, a jóléti állam expanziója és a fiskális krízis, amely egy olyan újfajta mentális egészségügyi irányelv felé mutat, amelynek lényegi jelszavai a tartózkodás ezektől a zárt intézményektől és lehetséges elkerülésük (*eschewal, shunning, and avoidance*) (Gronfein 1985).

Példaszerű ebben a folyamatban a máig használatban lévő *chlorprozamine* története. Ezt az egyik legelső nyugtató (*tranquilliser*) készítményt 1953-ban kezdte el tesztelni a Smith, Kline and French Labs, amely 1954-re már az FDA engedélyét is megkapta, és Thorazine (1. kép) néven kezdte el forgalmazni. 1956-ra már 37 amerikai államban alkalmazták egyéb pszichoaktív gyógyszerek mellett, ez pedig nem a véletlennek volt köszönhető, hanem annak, hogy a SKF Labs újraszervezte egész értékesítési osztályát a gyógyszer eladása érdekében, lobbizott állami szabályozó testületeknél, valamint konferenciákat is szervezett (a Ciba-Geigy-vel, a szintén új pszichotropikus hatóanyag, a resperine forgalmazójával) az állami kórházak betegein elért eredményekről. Ezek a módszerek igen hatékonyak bizonyultak, toronymagas eladásokkal, melyeket két éven belül meg is háromszoroztak (Gronfein 1985).

1. kép. Thorazine reklám 50-es évek

“disturbed wards have virtually disappeared”¹

Many hospitals have found that

THORAZINE*

- makes patients accessible and receptive to psychotherapy
- reduces or eliminates the need for restraint and seclusion
- improves ward morale
- speeds release of hospitalized patients
- reduces destruction of personal and hospital property
- reduces need for shock therapy and lobotomy
- increases capacity of hospital to serve more patients than ever before

¹“Thorazine” is available in ampuls, tablets and syrup (as the hydrochloride), and in suppositories (as the base).

Smith, Kline & French Laboratories, Philadelphia

¹ Overholser, W.: in Chlorpromazine and Mental Health, Philadelphia, Lea & Febiger, 1955.

*T.M. Reg. U.S. Pat. Off. for chlorpromazine, S.K.F.

Fordítás: A feldúlt kórtermek gyakorlatilag eltűntek. Sok kórház megállapította, hogy a Thorazine megközelíthetőbbé tette a betegeket és fogékonyabbá pszichoterápiára, csökkenti vagy megszünteti a betegek korlátozásának és elzárásának szükségességét, javítja az osztály morálját, felgyorsítja a kórházi betegek kiengedésének folyamatát, csökkenti a kórházi és a személyes tulajdonságok elleni rongálás esélyét, csökkenti a sokterápia és a lobotómia szükségességét, növeli a kórház kapacitását, hogy minden eddiginél több beteget tudjon ellátni.

Míg a vállalkozói kezdeményezés elősegítette ezen gyógyszerek terjedésének folyamatát, maguknak a gyógyszereknek az észlelt tulajdonságai is fontos tényezőt jelentettek. Számos klinikai jelentés szerint a gyógyszerek megoldást kínálnak az egyik olyan problémára, amely állandó jelleggel sújtotta az állami kórházakat: *a rend fenntartására*. A közfinanszírozású elmegyógyintézetek az 1950-es években a kórház és a börtön kényelmetlen házaságai voltak (már jó ideje). Ezeknek a létesítményeknek egyértelműen elzárási funkciójuk volt, amely időnként bármilyen tisztán terápiás kezelést felülírt. Lerakók is voltak, kórházak, gyűjtőmedencék, amelyekbe a közösség elhelyezhette azokat az egyéneket, akiknek jelenléte a civil társadalomban elviselhetetlenné vált. Az érintett beleegezése nélküli elhelyezés mechanizmusa [*involuntary commitment*], amely messze a leggyakoribb felvételi eljárás volt az 1960-as évekig, garantálta, hogy a közösség jogi eljárások alkalmazásával fenntarthassa a polgári rendet, rákényszerítve az érintettet a kezelés elfogadására, bármilyen kívánalma is volt ezzel kapcsolatban (Gronfein 1985: 442 – saját fordítás).

Azon túl tehát, hogy legelőször maga a gyakorlat, ezeknek az embereknek az elzárása az erre szolgáló intézményekbe a rend fenntartását szolgálta az intézményeken kívüli világban, és erre Michel Foucault (1961) és Thomas Szasz (1961, 1970) is rámutatott már, később viszont ezekben az intézményeken belül a neurofarmakológiai készítmények szolgálták rendfenntartási célokat. A deinstitutionalizáció folyamatában a hatvanas évektől jogosan vetődik fel viszont az is, hogy ha ezek a készítmények ezen intézményeken belül elsősorban a rend fenntartását szolgálták, akkor bírhatnak ilyen funkciókkal az intézményeken kívül is, tehát közvetlenül az emberek viselkedését változtatják meg a szociálisan elfogadott irányba, azaz elsősorban normatív befolyásolást szolgálnak és biopolitikai potenciállal bírnak. A jelenség értelmezhető úgy, mint amit Foucault kirajzásként ír le a *Felügyelet és büntetés* című könyvében: ennek a folyamatnak a fő jellemzője az, hogy a zárt intézményekben (börtön, kórház, iskola, gyár stb.: Bentham Panoptikonjának alkalmazási területei) kikísérletezett, kipróbált fegyelmező eljárások kirajzanak ezen intézmények falain kívülre, az úgynevezett szabad társadalmi terekbe, és lassan, de biztosan általános normalizáló–produktív, és hozzátehetjük, kizsákmányoló funkciót látnak el (Foucault 1990 [1975]). Ezen tanulmányunk keretében mélyebben foglalkozni nincs terünk azzal a jelenséggel, amit mégis fontosnak tartjuk megemlíteni, mégpedig, hogy a fent említett zárt terekben, úgy mint a börtönökben, az iskolákban és a kórházak nem pszichiátriai részlegeiben is megfigyelhetőek, sőt mi több mára jellemzőek lettek az erős szedatív hatású neurofarmakológiai készítményeknek rendfenntartási célból való alkalmazása (amely alapvetően megelőzési jellegű is, lásd fentebb Rose megfigyeléseit a kockázatmenedzselés paradigmájáról). Emellett pedig elsősorban rendfenntartó funkciót töltenek be az iskolákban a gyerekeket érintő (és amúgy szintén erősen vitatott) ADHD diagnózisra alkalmazott formulák is.

Gronfein áttekintése 1946–1965 közötti (és utáni) állami elmegyógyintézetekben felvett és kiengedett páciensek adataira fókuszál, amelyben két fontos mérföldkövet helyez el: az egyik a Thorazine 1954-es használatba helyezése, a másik pedig Kennedy elnök 1963-as bejelentése. Utóbbi új, humánusabb kezelést irányozza elő a mentális zavaroknak, amelyet az új gyógyszereknek is tulajdonít. Végül is Gronfein vizsgálata arra irányult, hogy ezek között tényleges összefüggés volt-e. Az adatok elemzéséből azt derítette ki, hogy valójában a páciensek elbocsátása már jóval korábban elkezdődik, a gyógyszer

bevezetése előtt, és bár vannak az államok között különbségek – például egy részükben éppenhogy növekedett a betegfelvétel és csökkent a kiengedés is, másokban viszont csökkent –, alapvetően egy trendet látunk kirajzolódni, amelyben az új pszichofarmakológiai eszközök hatékonysága vagy hatékonytalansága vajmi keveset játszott közre. Gronfein összegzésében arra jut, hogy elemzése nem támasztja alá azt az álláspontot, hogy a gyógyszeres bevezetése volt a katalizátora az 1955 utáni elbocsátási arányok növekedésének.

Gronfein kutatásában számos forrásból származó tanúvallomás azonban azt mutatja, hogy a pszichotróp gyógyszerek megjelenése összefüggésben volt egy új filozófia megjelenésével azzal kapcsolatban, hogy mi volt lehetséges és kívánatos a súlyos elmebetegek mentálhigiénés ellátásában. Az új gyógyszereknek a deinstitutionalizációra gyakorolt hatása sokkal inkább annak a környezetnek a függvénye volt, amelybe bekerültek, mintsem farmakológiai tulajdonságaik egyértelmű megnyilvánulása. Ha valamilyen mértékben hozzájárultak a deinstitutionalizáció politikájához, az azért történt, mert több különböző csoport érdekeihez és céljaihoz hasznosak voltak, beleértve a megtakarításra törekvő fiskális konzervatívokat és a polgári libertárius jogászokat, akik támadják azt, amit ők elnyomó intézménynek tartanak (az elmeegógyintézeteket). Kennedy programjának bejelentése után indultak meg a nagyléptékű elbocsátások az intézmények leépítésével együtt, ezt pedig követte az újfajta gyógyszerek egyre gyakoribb alkalmazása a járóbetegellátásban. Gronfein fenti megállapításait később mások is alátámasztották (Whitaker 2004). Hosszú távon azonban sok szempontból kétséges eredményeket mutatott ez a folyamat, ugyanis sok súlyos állapotú mentális betegnek valójában elengedte a kezét a rendszer, gyakran hozzáférhetetlen ellátást, méltatlan lakhatási körülményeket, vagy egyenesen börtönt vagy hajléktalanságot hozott számukra (Frances 2014).

Hogyan lehet mégis, hogy azóta a fent említett meredeken növekvő gyógyszerfogyasztás mégsem csökkenti a mentális és neurológiai eredetű zavarok terhét, hanem azok éppenhogy növekedésben vannak (Catalá-López et al. 2013)? A kérdés megválaszolásához mi a pszichiátria jelenlegi belső szakmai vitáit is be fogjuk hívni, például maguknak a mentális zavaroknak a diagnosztikai instabilitásával és következetlenségével kapcsolatban. A másik problémafókusz a pszichológiai beszédmódnak a társadalmi és szubjektív valóságokba behatoló, azok zavaraira rátelepedő és magyarázataival leuraló természete. Mindkét jelenség a medikalizáció problémájához kapcsolódik.

A pszichiátriai diagnózisok megbízhatóságáról és gyakorlati használhatóságáról valójában a hetvenes évek óta szakmai vita zajlik. Nagy port kavartak nemcsak az ismert Rosenhan kísérlet tanulságai (Rosenhan 1977), hanem egy Kendell által jegyzett nemzetközi felmérés is rámutatott nagyon súlyos problémákra (Kendell 1971). De ne gondoljuk, hogy mára ezek lezárt viták lennének: a legmagasabb rangú szakmai folyóiratokban a mai napig folynak a viták ebben a kérdésben (Frances 2014; Allsopp et al. 2019; Klaas et al. 2016a, 2016b). A probléma súlyosságát érzékeltetik a következő tények:

Például éles különbségek vannak nagyon specifikus diagnosztikai kritériumok és a rugalmasabbak tünetmegjelenítései között. Ennek eredményeként majdnem 24 000 lehetséges tünetkombináció létezik a pánikbetegséghez a DSM-5-ben, összehasonlítva a szociális fóbia egyetlen lehetséges kombinációjával. Olbert és munkatársai is jelentős heterogenitásról számoltak be az egyéni diagnózisok kritériumai között, ami azt mutatja, hogy a diagnózisok többségében a DSM-IV-TR-ben és a DSM-5-ben (64%, illetve 58,3%), két ember

kaphatta meg ugyanazt a diagnózist, anélkül, hogy közös tünetekkel rendelkeztek volna. Az ilyen „diszjunktív” kategóriákat tudományosan értelmetlennek minősítették (Allsopp et al. 2019: 15 – saját fordítás).

Érdemes belegondolni, hogy mindezek ellenére a pszichiátriai diagnózisok egyre több emberre terjednek ki, akiknek nagy része ezek alapján részesül gyógyszeres kezelésben is. Ezen kívül a DSM másik fontos torzítása a traumának a mentális zavarokban betöltött szerepével kapcsolatos. A trauma egyrészt kulcsfontosságú annak megértésében, hogy egy mentális zavar kiváltója belső, neuro-/biokémiai vagy külső, azaz szociális/társadalmi eredetű. Másrészt a traumára adott válasz patológiásnak minősítése is kulcsfontosságú kérdés, hiszen a korábban tárgyalt vitális és társadalmi normák egybemosásáról/felcseréléséről van szó. Arra sincs azonban összehasonlítási alap kidolgozva, hogy milyen lenne egy „normális” vagy „megfelelő” válasz arra, amit egy súlyos stresszor kiváthat. Nincs információ a DSM-ben arra irányozva, hogy hogyan azonosítsuk, mitől számít egy adott válaszreakció „rendellenesnek” vagy „normálisnak”. Allsopp és munkatársai még ehhez kapcsolódó más problémákat is felvetnek:

Traumára vagy stresszorokra hivatkozva csak egy dedikált fejezet van a DSM-5-ben, és ez arra utal, hogy más diagnosztikai kategóriák nem kapcsolódnak a traumához. A szociális, pszichoszociális vagy egyéb hányattatások, csapások figyelembevétele ezért minimálisra csökken a diagnózisokon belül; a tüneteket így anomáliákként vagy zavarokként konstruálják meg, nem pedig olyasmikként, amelyek potenciálisan megérthetőek az egyén élettapasztalatainak tükrében. Még a traumával és stresszossal összefüggő rendellenességekkel foglalkozó fejezetben is, a feltárt tapasztalatok, annak ellenére, hogy kifejezetten a traumához kapcsolódnak, úgy értelmeződnek, mint az adott traumára adott rendezetlen vagy nem megfelelő szimptomatikus válaszreakció (Allsopp et al 2019: 19 – saját fordítás).

A medikalizáció jelensége Rose értelmezésében az, „mikor egy probléma az orvoslás apparátusa által kreálódik vagy abba kebeleződik be részben vagy egészben” (Rose 2007). A pszichológia és pszichiátria apparátusa összefügg, így amikor ez a medikális alrendszer „kebelez be vagy kreál problémákat”, az a folyamat nem automatikus, és sokszorosan közvetített. A mentális zavarok (legalábbis enyhébb formáik biztosan) sokdimenziós konstrukciók, amelyek a szubjektifikáció politikai ökonómiájában keletkeznek. Utóbbi normatív folyamatai például a jó életről alkotott közkeletű elképzelésekben és egy kellemesebb, valamint társadalmilag elfogadott életmódban nyilvánulnak meg. Az individuumok elfogadják ezeket a képzeteket, és az önmagukkal való kapcsolatukat ezekkel való viszonyban alkotják meg. Amikor tehát szomorúságról vagy depresszióról beszélünk a medikalizáció diskurzusában, akkor arról is beszélünk, hogy az orvostudomány hogyan formálja etikai rendszerünket másokhoz (családtagjainkhoz, barátainkhoz, munkatársainkhoz), magunkhoz való viszonyunkat, és magunkról szóló ítéleteinket, hogy kik akarunk lenni, és milyen életet akarunk élni (Rose 2007).

Mindebben nagy szerepe volt és van a pszichológiának, amely mintegy fő diszkurzív keretévé vált a fent felsorolt dolgoknak, és ez nem véletlen. Társadalmi szinten a kalkulálhatóság, a kiszámíthatóság, a mediálás aktív komponenseként, „intézményi episztemiológiaként” tekintettek rá az elmúlt évtizedekben, azaz a kormányozhatóság fő instrumentumaként (Rose 1991). Ugyanakkor egyfajta etika is lett „a szelf technikáiként”,

amely mentén az individuumok saját magukat annak viszonyában értékelik, hogy ebben a rendszerben mi a jó és rossz, igaz vagy hamis, megengedett vagy tiltott, és az ezek mentén kirajzolódó normák irányában tűzik ki saját aspirációikat. A pszichológia és pszichiátria ezen funkcióját már Thomas Szasz is megnevezte mintegy 60 éve (Szasz 1961).

Azonban ez az igazságérezsim nemcsak a pszichológiai szakértőség explicit formáin keresztül hatol be a mindennapi élet szféráiba, hiszen nem mindenki szakértő pszichológus, aki magának vindikálja a feladatot, hogy útmutatást nyújtson életünk vezetésében. Ezek a „szakértők” vagy közvetítők viszont mégis többnyire egyfajta pszichológiai hermeneutikát, értelmezői rendszert alkalmaznak, és pszichológiai lépéseket ajánlanak a helyrehozatal felé. Ez a jelenség a nyelven, a pszichológiai diskurzus sajátos nyelvezetén keresztül hatol be a szubjektívációs folyamatokba és így magába a szubjektivitásba, valamint a médián, hirdetésekben és különféle könyveken keresztül is áramlik felénk. A pszichológiai szakértőség felemelkedése eredendően összekapcsolódik a liberális kormányzással, amely a magánéleten, a racionalitáson és az autonómián keresztüli kormányzást jelent, ugyanakkor központi eleme a szabadsághoz és választáshoz való viszony (Rose 1991, 1996; Rose, Malley és Valverde 2009). A konklúzióinkat részben megelőlegezve kiemelnénk a kései Foucault-i életműből kiolvasható javaslatot mint antidótumot:

...kirajzolódik Foucault stratégiai jellegű ellenállása az azonosság hatalom által történő rögzítése és elosztása ellen: szerinte nem szabad elfogadni a ránk szabott azonosságot, hanem a *másként létezést, a létező azonosságalakzatokon túli azonosságot kell keresni*. A csatakiáltászerű felhívás, hogy „utasítsuk el önmagunkat”, „álljunk ellen annak, akik vagyunk”, nem valamilyen kényelmes lemondás saját azonosságunkról, és frivol belesüppedés a személytelenség miszticizáló világába, hanem folyamatos gyürkőzés a fennálló rendből fakadó azonosság- és szubjektivitásképletekkel (Losoncz 2020: 57).

A biomedikális modell válsága és a pszichedelikus terápiákban rejlő paradigmaváltó potenciál

A biomedikális modell, mint azt korábban említettük, egy biológiai redukcionista modell, amely uralkodó paradigmájává vált az elmúlt évek pszichiátriai gyakorlatának. Nem más, mint az emberi tudatot redukálja le biokémiai folyamatokra, és ezen modell alapján fejlesztik a neurofarmakológiai készítményeket is.¹ Azaz fejlesztettek egészen a közelmúltig. Számos jel mutat ugyanis arra, hogy az SSRI szerek kilencvenes évekbeli piacra

1 Tanulmányunkban leginkább az SSRI antidepresszánsokra fókuszáltunk, mivel ezek a legelterjedtebbek, és éppen ezért ezek használatával kapcsolatosan alakult ki szélesebb körű társadalmi diskurzus, reflexió, kritika. Hozzá kell azonban tennünk, hogy használatban vannak más antidepresszánsok, amelyekre csak részben igaz, hogy a szerotonin rendszert célozzák, úgy mint a szerotonin-noradrenalin visszavétel gátlók (SNRI) vagy a szerotonin antagonisták és visszavétel gátlók (SARI). Ezenfelül használatban vannak olyanok is, amelyek nem a szerotonin rendszert célozzák, mint például a noradrenerg és specifikus szerotonerg antidepresszánsok (NaSSA), noradrenalin-dopamin visszavétel gátlók (NDRI) vagy a klasszikus triciklusos antidepresszánsok. Ez utóbbiak természetesen nem, vagy csak korlátozottan alapulnak a szerotonin hipotézisre, azonban mindegyik készítményre jellemző, hogy kifejlesztésük a „kémiai egyensúlytalanság” biológiai redukcionista modelljén alapult. Ezen túl pedig az SSRI antidepresszánsokkal és antipszichotikumokkal kapcsolatos általunk fent tárgyalt biopolitikai funkciók is ugyanúgy felmerülnek velük kapcsolatban.

dobása óta nem történt lényegi fejlesztés a neurofarmakológiában. Ezt tükrözik azok a fejlemények is, melyek szerint maguk a gyógyszergyárak sem hajlandóak már a régi modell szerint ezen területen fejlesztésekbe fektetni (Miller 2010; Pereira és Hiroaki-Sato 2018; Frances 2014; Sarter és Tricklebank 2012). Számos publikációban elismerték, hogy a jelenleg rendelkezésre álló készítmények nem megfelelőek, nem függetlenül attól sem, mint ahogy azt korábban említettük, hogy a pszichiátria diagnosztikai gyakorlata túl nagy heterogenitást mutat ahhoz, hogy egzaktnak lehessen tekinteni.

A szakirodalomban két fő irány látszik innen, az egyik a pszichiátria génterápiás fordulatát, a másik a pszichedelikus szerek integrálását vetíti előre. A génterápiás fordulat csak eszközt tekintve tér el a pszichiátria alapvetően normatív funkciójához képest, hiszen egyrészt egy régi törekvés válna valóra, a mentális zavaroknak tulajdonított tünetkomplexumok eltörlésével kapcsolatban (Rose 1996). Korábban ezt mentálhigiéniével vagy egyenesen genetikai szűréssel, eugenikus módszerekkel gondolták el. A jelenleg felvázolt génterápiás út a neuropszichiátriában követi a biomedikális modellt, csak épp genetikai alapra helyezi (Rose és Rabinow 2001). A másik irány a pszichedelikus szerek alkalmazása a pszichoterápiás gyakorlatban. Bár ez egyáltalán nem új dolog, de alapvetően paradigmátikus fordulatnak tekinthető, ezért rengeteg jogi, etikai és kulturális kérdést vet fel, ezeknek egy szűk metszetét kívánjuk az alábbiakban felmutatni.

Az LSD (lizergsav-dietilamid) 1938-as szintetizálásakor – amely Albert Hofmann svájci vegyészhez köthető –, egyáltalán nem volt még kőbe vésvé, hogy ez és a hozzá hasonló különleges tulajdonságokkal rendelkező szerek hosszú évtizedekre illegálisak lesznek. Az akkori értelmiség krémjének egy részéből kifejezetten nagy izgalmat és reménykedést váltott ki, és határokon átívelő levelezést folytattak róla (Huxley 1977). Azonban a hatvanas és hetvenes évek Amerikájának politikailag és kulturálisan nagyon turbulens időszaka megpecsételte a sorsukat, a pszichedelikus kultúrához kapcsolódó túlkapaszkodást a média is erősen fölhangosította, és sokszor el is túlozta. Mára széles körben ismert tény viszont az is, hogy John Ehrlichman, aki a Nixon-adminisztráció alatt a belpolitikai ügyekért felelős elnökhelyettes volt, 1994-ben egy interjúban vallotta be utólag, hogy a pszichedelikumok betiltásának okai politikaiak és nem tudományosak voltak. 1970-ben Nixon elnök a vietnámi háború ellen tüntető ellenkultúrához és a fekete polgárjogi mozgalmakhoz szorosan kötődő politikai ellenzéke elleni lejárató kampány részeként indult a *War on Drugs* (Baum 2016), amelyet aztán az USA domináns külpolitikájával, agresszív propagandatevékenységgel szinte az egész világon elterjesztett. Nixon a saját háborús politikája okozta morális károkat kívánta ellensúlyozni azzal, hogy törvényileg a legveszélyesebb drogok közé soroltatta be a pszichedelikumokat a *Drug Enforcement Administration* (DEA) rangsorolásában. Mindeközben a CIA is aktívan kísérletezett az LSD-vel például az MK-ULTRA művelet keretében, jó pár évvel a hivatalos betiltás után is.

Fontosabb viszont megemlíteni, hogy előtte a tudományos kutatási eredmények ígéretesebbek voltak, például a különféle addikciók elleni terápiák részeként (Mangini 1998; Carhart-Harris és Goodwin 2017; Kossman 2016). Ismertek például Stanislav Grof cseh származású pszichoterapeuta integrált terápiái is, amelyeket a szovjet blokkhoz tartozó Csehszlovákiában kezdett, és 1967-től az USA-ban folytatott akadémiai kutatás keretében. Saját bevallása szerint több mint ezer pszichedelikus pszichoterápiás ülést vezetett le karrierje során, komoly terápiás eredményeket elérve (Grof 1975). Grof példájából

láthatjuk, hogy a vasfüggöny mindkét oldalán nagyon komolyan vették az LSD-ben rejlő potenciált, de ismert az is, hogy Magyarországon a Kádár-korszak idején például Szára István pszichiáter és vegyész kísérletezett a hasonlóan erős pszichedelikus hatású DMT (dimetiltriptamin) vegyülettel (Sirokai és Havasréti 2021).

A pszichedelikus szerek hivatalos tudományos kutatása a kilencvenes években indult újra, mikor Rick Strassman engedélyt kapott rá, hogy elkezdje tanulmányozni a DMT-t, amelyen kevesebb politikai stigma volt (mint például a hírhedt LSD-n). Ugyanebben az évben az az amerikai kongresszus engedte át a *Prescription Drug User Fee Act* elnevezésű törvényt, mely utat nyitott az FDA-nak az ilyen irányú gyógyszerkutatások felé (Strassman 1993; Kossman 2016). A pszichedelikus hatású szerek kutatása ettől a ponttól sem kezdett el azonnal szárnyalni, az áttöréshez nagyjából az ezredfordulóig kellett várni. Ezután számos független kismintás kutatás történt különböző terápiás területeken, míg 2021 lett az az év, mikor a Johns Hopkins Egyetem először kapott szövetségi támogatást a *National Institute for Health*-től a kutatásaihoz (Johns Hopkins 2021). 2022-ben a *World Economic Forum* éves davosi gyűlésén már külön pszichedelikus szekciót szerveztek a befektetők és a különféle, ezzel foglalkozó startupok és szervezetek összekapcsolásának céljából (Kary 2022). Elmondhatjuk tehát, hogy gazdaságilag már láthatóak egy komolyabb paradigmaváltás körvonalai, amelyet az iparágga fejlődő pszichedelikus kultúra körül alakult ki, és amelynek piaca bizonyos becslések szerint a 10,75 milliárd dolláros értéket is elérheti 2027-re (Marks és Cohen 2022).

Milyen eredményeket tudnak felmutatni eddig a laboratóriumi kutatások? Mielőtt belemennénk a pszichedelikumokkal kapcsolatos kutatások jelenlegi eredményeinek fejtegetésébe, fontos hangsúlyoznunk, hogy az évtizedekig tiltott kísérletezés és a továbbra is fennálló stigmatizáció komoly hátrányt jelent a róluk felhalmozott tudás mennyisége és minősége szempontjából. Másrészt a pszichedelikus iparba a fent említett hirtelen beáramló tőkebefektetés is megtérülni kíván, így erős nyomást gyakorolhat a kutatások jellegére. Azonban ez a már eddig is ismert probléma volt például a gyógyszeriparban. Harmadrészt a már fent említett problémát is fel kell elevenítenünk, miszerint a pszichológia és az idegtudomány komoly replikációs krízisben van jelenleg is. Ebből következik, hogy mivel a pszichedelikus kutatás is leginkább ezen területeken belül zajlik, a velük kapcsolatos tudományos eredményeket is ennek tudatában érdemes szemlélni. Léteznek már viszont ajánlások ezen problémák leküzdésére (Ioannidis és Szűcs 2017; Petranker és Anderson és Farb 2020). Az előbbiektől azonban nem függetleníthető, hanem inkább következik az a probléma is, hogy az agykutatás jelenlegi fázisában még igencsak nehezen tudja leírni azt, hogy pontosan milyen hatással vannak az agyra a pszichedelikus szerek, pontosabban azt, hogy mi történik az aggyal ezek hatása alatt. A paradigmatis elvárásokat rendre megcáfolják az eredmények, amelyeket azért gyakran a kutatók igyekeznek mégis az uralkodó tudományos nézetekkel konzisztenssé fésülni, ez pedig számos problémát okoz, például hogy a korábban kommunikált előzetes hipotézisekkel ellentétben a pszichedelikus élmény ideje alatt az agyi aktivitás valójában nem intenzívebb lesz, hanem fontos agyterületek (*prefrontal cortex*, *default mode network*) épphogy nyugalmi szakaszba kerülnek, és csökken a mindennapi agytevékenységet jellemző kontroll, ezek az impulzusok viszont egyáltalán nem káoszhoz vagy összeomláshoz, hanem nagyon is élénk vizuális

és auditív élményekhez vezetnek. A jelenlegi eszközökkel azonban ezek az agyi aktivitások valójában minimálisan mérhetőek, így egy megdöbbentően mély szakadék tátong a pszichedelikus élmények különleges gazdagsága és az agyi aktivitás minimális megváltozásának mintázata között (Kasturp és Kelly 2018; Winkelman 2017). Annyi azonban bizonyos, hogy a pszichedelikumokkal kiváltott látomásos élmények nagyon hasonlítanak azokra, amelyeket nem ezek a szerek, hanem például különféle spirituális és misztikus hagyományokból eredő gyakorlatok képesek kiváltani (Winkelman 2017), és úgy tűnik, hogy ezek az élmények összefüggnek ezen anyagok feltételezett pszichofarmakológiai és életminőséget javító hatékonyságával (Griffiths et al. 2006, 2008, 2011), tehát szerepük kulcsfontosságú lehet például a terápiás használat során.

A pszichedelikumok kifejezetten gyógyászati célú kutatásának jelenlegi fókuszában az függőségek és a depresszió elleni, valamint a palliatív terápia területei vannak (Carhart-Harris és Goodwin 2017). A könnyen adagolható és az LSD-nél rövidebb hatásidőt mutató pszilocibinre nagy figyelem fordult az elmúlt 10 évben. Ezt a vegyületet leginkább a szinte az egész világon elterjedt Psilocybe és Inocybe gombafajok tartalmazzák természetes formában (Stamets 1996; Gartz 1997), ám a kísérletekben többnyire szintetikus formában alkalmazzák. Néhányalkalmas, nagy dózisu kezelést magában foglaló terápiával figyelemre méltó eredményeket értek el például még a súlyos depresszió kezelésében is (Gukasyan et al. 2022; Davis et al. 2020). A DMT hatóanyagot tartalmazó ayahuasca használatának esetében is kimutattak antidepresszáns hatást (Frood 2015; Jiménez-Garrido et al. 2020). Az LSD hatásossága az alkoholizmus és más egyéb addikciók kezelését tekintve a kilencvenes években indult újra, bár még a szer betiltása előtt is kifejezetten biztató eredményeket mutatott (Krebs és Johansen 2012; Mangini 1998).

A harmadik területen, a pszichedelikumok palliatív terápiás alkalmazhatóságát tekintve is komoly potenciál rejlik, mivel számos kutatás mutat rá, hogy a halálos betegségeket kísérő szorongást és depressziót képes jelentősen csökkenteni a pszichedelikus szerekkel végzett terápia (Yaden et al. 2021; Schimmel et al. 2022; Rosenbaum et al. 2019; Agin-Liebes et al. 2020). Kevésbé ismert tény, hogy Aldous Huxley is saját kérésére halálos ágyán felesége segédletével LSD-t vett magához, és annak hatása alatt távozott az élők sorából (Huxley 1977). A palliatív terápia az orvoslás azon területe, melynek alapvetése, hogy a haldoklók életminőségének javításában valójában etikai kötelességünk van, és ehhez egyes kutatók szerint a pszichedelikumok segíthetnek hozzá. Carhart-Harris és Goodwin tanulmányukban így fogalmaznak:

A pszichedelikus szerek továbbra is illegális státuszának azonban van egy fontos következménye. Számomra paradoxnak, sőt hihetetlennek tűnik, hogy az ilyen gyógyszerek nem állnak rendelkezésre orvosi használatra olyan körülmények között, amelyekre az eutanázia már elérhető. Belgiumban először 2004/2005-ben említettek neuropszichiátriai rendellenességeket az eutanáziára vonatkozó jogszabályokban. 2007 és 2011 között az első ilyen 100 eutanáziás beteg közül 58-nak volt depressziója. Az összes résztvevőből 48-an fogadták el az eutanáziát (35 fejeződött be), és további hat személy öngyilkos lett a vizsgálat végétől számított 12 hónapon belül. A legtöbb beteg nő volt, 40–60 év közötti. Hollandiában és Luxemburgban hasonlóképpen elérhető az eutanázia pszichológiai szenvedés esetén” (Carhart-Harris és Goodwin 2017).

Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Szummer Csaba is, a hazai pszichedelikus kutatás egyik fontos alakja, mikor könyvének első lapján megjegyzi:

Stanislaw Groffal, az LSD-terápiák királyával, a mai transzperszonális pszichológia doyen-jével együtt vallom: „Szükségtelenek és tarthatatlanok a jelenlegi politikai és adminisztratív akadályok, amelyekkel több százezer végső stádiumban lévő rákbeteget fosztanak meg” az emberhez méltó halál lehetőségétől (Szummer 2015a).

Nehéz lenne tagadni ebben az aspektusban a pszichedelikumokkal kapcsolatos tiltások biopolitikai, sőt thanatopolitikai aspektusait.

A pszichedelikumok viszont nemcsak potenciális terápiás/gyógyászati használatuk miatt bírnak társadalmi jelentőséggel (hiszen emlékezzünk vissza, hogy nem ezért voltak betiltva), hanem kulturális jelentőségük miatt is. Ennek fókuszában a spirituális aspirációk mellett (Szummer 2015a) az emberi tudattal való kísérletezés, működésének megismerése (Szummer 2015b; Szummer et al. 2017) is érvényes cél lehet, és ezzel új utakat nyithat például a neurofenomenológia interdiszciplináris kutatási területén is (Winkelman 2017). Az előbbieket sem emberi aspirációként, sem eszközök tekintetében nem kapcsolódnak kizárólagosan a modern technológiákhoz (és a modernitáshoz), hiszen a pszichedelikumok előállításának túlnyomó része növények és gombák kezdetleges technológiákkal történő feldolgozásával történt és történik, úgy mint a nyers fogyasztás, az elégetés, a főzés és az egyszerű vizes vagy alkoholos oldatkészítés. Hangsúlyoznunk kell ehhez kapcsolódóan azt a napjainkra antropológiai közhellyé vált tényt, miszerint a tudatmódosító szerek spirituális célból való használata egyidős az emberiséggel és világszerte elterjedt gyakorlat (Rudgley 1994; McKenna 1992; Szummer 2015a; Carhart-Harris és Goodwin 2017; Winkelman 2017), de vannak köztük modern vívmányok is, amelyek szintén növényekben vagy gombákban található alkaloidák szintetikus másai.²

A *War on Drugs* több évtizedes erőteljes és mindenhova behatoló propagandája ellenére fennmaradt a pszichedelikumokkal végzett öngyógyítás kultúrája a mentális egészség érdekében (Carhart-Harris és Nutt 2010; Hendricks et al. 2015; Winstock et al. 2021), ezentúl szubkulturális jelentősége is számottevő maradt (Hendricks et al. 2015).

A fentiek értelmében a pszichedelikumok használatának gyakorlata a kortárs nyugati társadalmakban (liberális demokráciákban) egy alternatív (nem normatív) ethopolitikaként értelmezhető (Rose 1999, 2001b), amely viszont az „experimentális individualitáshoz” avagy a szubjektivitással való kísérletezéshez kapcsolódik (Rose 2001a). A pszichedelikumok használata történeti távlatokban is technológiának tekinthető, és a technológiák egyik sajátossága, hogy megváltoztatják az ember viszonyát a körülötte lévő világhoz, és ezzel azt is, hogy mit jelent embernek lenni (Latour 1991). A technológiák bizonyos típusai éppen az orvostudomány és a biotechnológia által változtatják meg az emberi testet és ezzel kulturálisan is a hozzá való viszonyunkat, ezalatt azt értve, hogy az etikai gyakorlat szubsztanciája, technikái, autoritásai, célkitűzései változnak meg.

---

² Ismert például, hogy az LSD-t az anyarozsból vonták ki, amelynek egyes interdiszciplinárisan is konvergáló elméletek szerint az antikvitásig visszanyúló rituális használata lehetett, mivel maga Hoffmann írta le, hogy viszonylag kezdetleges módszerrel, akár egyszerű oldatkészítéssel is kivonható alkaloidáról van szó (Wasson, Hofmann és Ruck 1976).

Az igény most a saját test létfontosságú elemei feletti autonómiára [irányul], annak a személynek a képességei nevében, akivé válhat – a jogra, hogy saját korporealitása nevében kísérletezzon a testi valójával. Például a megismerés megváltoztatása tudatmódosító szerek fogyasztásával [...] Ezek az új gondolkodási, értékelési és cselekvési módok egyéni, helyzetfüggő etikai ítéletet foglalnak magukban. Ezeket olyan helyeken és gyakorlatokban formálják, amelyek messze túlmutatnak a hagyományos orvosi bioetikán, annak bizottságain és konvencióin, és ellenállnak az univerzalizáló és előíró erkölcsi kódexek általi megoldásoknak (Rose 2001b: 41 – saját fordítás).

A fent említett pszichedelikus szerek körüli iparosodási tendenciák és ezzel a „paradigma-váltás” formája és iránya körül azonban számos problematikus jogi és gazdasági folyamat zajlik már, amelyeket itt szeretnénk röviden összefoglalni. A neoliberais igazságrezsim kooptálási, kiszajátítási és kizsákmányolási mechanizmusa a megszokott sémákat követi: a pszichedelikumokat érintő diskurzust nagy lendülettel igyekszik bekebelezni az érintett tudás „szakértő” diskurzusa (orvostudomány, farmakológia), ezzel egyidejűleg pedig a politikai-gazdasági érdekkomplexum a jog (jelen esetben szabadalmi jogok, kisebbségvédelem, természetvédelem, kulturális örökség védelme stb.) igazságszurrogátumaival karöltve hódít teret magának. Az előbbi tendencia körvonalai már most is látszanak például azokban a gyógyszeripari igyekezetekben, amelyek az LSD molekulát módosítva, annak víziókat generáló képességét – amelyet egyébként használnak a pszichedelikus terápiában – egy kiküszöbölendő, kellemetlen mellékhatásként kezeli, és pusztán feltételezett antidepresszáns hatását kívánja megtartani (Moliner et al. 2023). Az iménti példa is a kontollon alapuló biomedikális modell hegemoniáját mutatja a gyógyszerfejlesztésben, valamint az is, ahogyan a pszichedelikumokra is alkalmazni próbálják a szerotonin-hipotézist (Lowe et al. 2022). A pszichedelikumok hatékonyságalapú megközelítéseiben gyakran nem a lélektani vagy spirituális hatások kapnak szerepet, hanem a terápiás rapport gyorsabb elmélyítése (pl. Murphy et al. 2022), illetve a glutamát-rendszer érintettsége és a neuroplaszticitás (Aleksandrova és Phillips 2021). Az utóbbi politikai-gazdasági folyamatok közé tartozik viszont az, ahogyan igyekeznek beletuszkolni a természetes pszichedelikumokat is a szellemi tulajdonvédelem koncepciójába. Ez napjainkban jogi harcok tárgya, melyekre bejelentkeztek nemcsak a gyógyszeripari aktorok, hanem különböző kisebbségvédelmi csoportok is (Celidwen et al. 2023). A szellemi tulajdonvédelem a jelenlegi törvények értelmében nem terjeszthető ki a természetben fellelhető növényekre és gombákra (azok hatóanyagaira), ám ezek különböző jogi kiskapukkal megkerülhetőnek látszanak (hiszen eljárásokra már kiterjeszthető), pláne ha ezek a növények és gombák birtoklása, fogyasztása és termesztése nemcsak kulturálisan stigmatizált, de továbbra is illegális marad. Ezen problémát célozza a Decriminalize Nature grassroots mozgalom jelenleg az USA-ban, amely szerint a dekrimináció melletti legerősebb érv, hogy maga a medikalizáció is generálhat gátakat a hozzáférés ellenében.

Vannak már javaslatok viszont a kulturális kisebbségek pszichedelikumokhoz kötődő technológiáinak és ceremóniáinak ilyen módon való levédésére is, természetesen bekötve ezzel őket az INGO-k és az innovációs ipar világába. Nagy kétség áll fenn azonban arra nézvést, hogy kik fognak valóban profitálni egy ilyenfajta átalakulásból. Meg kell jegyeznünk: nem vitatjuk, hogy a pszichedelikumokat hagyományosan használó törzsi tudások valós hozzájárulással bírhatnak egy olyan filozófiai/spirituális/tudományos jellegű

fordulatban, amely az ember és a természet viszonyát elmélyítheti és új értelemmel töltheti meg (Tupper és Labate 2014). Azzal kapcsolatban viszont jogos aggályok vetődhetnek fel, hogy etikai bizottságok és testületek alapítása, és alapvetően az INGO-modell ráerőltetése erre a problémahalmazra milyen valós, kézzelfogható segítséget tud nyújtani az érintett közösségeknek. Tegyük hozzá, a szellemi tulajdonvédelem modern koncepciója maga is egy nyugati jogi találmány, amely ezektől a kultúráktól távol áll, vagy egyenesen értelmezhetetlen általuk/bennük. Ezért sem túl valószínű, hogy ebben a kontextusban közös érdekei, céljai és értékei mélyebb megértéséhez és megvédéséhez hozzásegítenék az emberiség egészét.

A szabadalmak potenciálisan monopolizáló, innovációt és versenyt gátló hatását tovább erősíti az Egyesült Államokban az, hogy a Kábítószer-ellenes Hivatal (*Drug Enforcement Administration*) kategorizációjában a pszichedelikumok mind az első jegyzékbe esnek, melyek kutatásához nehéz engedélyt szerezni. A *War on Drugs*tól örökölt, stratégiai szinten nem revidált drogpolitika, a gyógyszercegek szabadalmaztatási manipulációi, valamint a szabadalmi és védjegy hivatal (*Patent and Trademark Office*) döntéshozóinak gyakran tapasztalható inkompetenciája a pszichedelikumok általános ismeretét, történelmét tekintve, összességében nagy kockázatokat rejtenek abban a tekintetben, hogy jogosulatlan kisajátítások, visszaélések történjenek a születő és robbanni készülő pszichedelikus iparágban. Mindennek fényében messzemenően egyetértünk azon szakemberek álláspontjával, akik szerint a pszichedelikumokra vonatkozóan nem szabad kiadni szabadalmakat, mivel csak így kerülhető el az, hogy a nagy gyógyszergyártók monopolizálják a pszichedelikumok szintetizált/módosított/csonkított/torzított formáit, valamint hogy akár egyéb érdekelt ágensek kisajátítsák, travesztálják és kommodifikálják az őslakos népek pszichedelikus rítusait és egyéb népi gyógyászati gyakorlatait. Ismeve a (gyógyszer) iparban jelenlévő és dolgozó nagymértékű hatalmi asszimmetriákat, minden okunk megvan azt feltételezni, hogy egy ilyen folyamat az innováció serkentése, hatékony terápiás módszerek kifejlesztése, és ezek hozzáférhetőségének elősegítése ellen fejtene ki erős hatásokat, mely a társadalom egészének, de leginkább a segítségre szorulóknak számára óriási hátrányt jelentene (Marks és Cohen 2022).

Mindezek mellett viszont nem kevésbé sürgetően vetődik fel valamiféle természetvédelmi – és kulturális örökségvédelmi (hiszen a pszichedelikumokhoz kötődő praxisok kulturálisak) – szabályozás szükségessége is a problémahalmazhoz kapcsolódóan, mivel a pszichedelikumok iránti globális igény már így is jelentős pusztítást végzett például a peyote és az ayahuascát alkotó növények speciális igényű és nehezen rehabilitálható flórájában. A pszichedelikus ipar is a globális kapitalizmus egyenlőtlen cserén alapuló kontextusába ágyazódik bele. Ebben az értelemben merül fel a kérdés, hogy a biológiai erőforrásokból származó hasznok megosztása, illetve közös kihasználása (az úgynevezett *bioprospecting*) megfelel-e a méltányosság elvének, megújítja-e az erőforrásokat, valamint képes-e érdekeltséget teremteni a biodiverzitás megőrzéséhez. A valóságban nagyon messze vagyunk ettől az „etikától” és jellemzőbb az, hogy gyakorlatban a biopiracy valósul meg, a természeti erőforrások lerablása.

Konklúzió

A mentális zavarok eredetének biológiai redukcionizmusa, vagy más néven a biomedikális modell, elsősorban azt a célt is szolgálja, hogy a téma körül kialakuló diskurzust leszűkítse egy mechanisztikus modellre, amely kizárja, vagy legalábbis szélsőségesen marginalizálja az okok, faktorok, – és ezzel az esetleges feladatok – közül a szociális tényezőket, gondolkunk a fent említett trauma funkciója és társadalmi eredete körüli maszatolásra. Maga a modell leszűkülése is egy törtéti folyamat része, hiszen korábban sokkal hangsúlyosabb volt a szociális tényezők felvetése: utal erre Nikolas Rose (1996) és Allen Frances (2014) is, akik közül utóbbi a mentális zavarok megértésének biopszichoszociális komplex megközelítése mellett érvel. Tehát elég egyértelmű módon ez a jelenség is tágabb politikai kontextusba ágyazódik, amelyet nem lehet kizárólag neurofarmakológiai vagy pszichiátriai megoldásokkal orvosolni.

Másodsorban magának az emberi tudatot, működését kutató, azt leíró nyugati tudomány modelljének határaival, hiányosságaival, válságával kapcsolatos védelmi mechanizmusként is értelmezhető ez a redukcionizmus (Ioannidis és Szűcs 2017). Érdemes tudatosítani az eurocentrikus nyugati tudománytörténet hegemon pozícióját, amelynek ez a hegemon pozíció és az azt megalapozó premisszák megtartása is célja, a körülötte kiépült intézményrendszerekkel és praxisokkal, valamint az ezekhez kapcsolódó gazdasági ágensekkel együtt. Kizárólag tudományos szempontból nézve meghaladottaknak vagy diszfunkcionálisnak tűnhetnek elemzésünk szerint a jelenleg rendelkezésre álló intézmények és eszközök, legyen az a DSM vagy a jelenleg használatban lévő neurofarmakológiai készítmények, és ezért kiemelten fontos a jelenség politikai, biopolitikai és biohatalmi funkcióival foglalkozni, elemzésünk tárgyává tenni. Erre bátorítanánk más társadalomtudósokat, valamint a lélek fölként gyógyítóit is.

A pszichedelikus szerek legális integrálásának kérdése egyfajta Pandora szelencéjeként értelmezhető, hiszen nem az emberi vegyész-mérnöki tevékenység alkotásai, hanem sokkal ősbib, az emberi tevékenységtől függetlenül kialakuló és létező, a világ minden táján társadalmi tabukkal és szertartásokkal (korlátozó praxisokkal) övezett, veszélyeket, ugyanakkor nagy lehetőségeket is rejtő anyagi létezők. Éppen fenti tulajdonságaik miatt kétséges, hogy milyen biopolitikai potenciál rejlik bennük, azonban a jelenlegi permisszív kormányozhatóságon alapuló praxisok valószínűleg kezdetben könnyen intergálni tudják majd őket. Ahogyan említettük, ez folyamat már el is kezdődött nagy lendülettel a kései liberális demokráciák néhány országában, ezért sürgető minél hamarabb a közbeszédbe beemelni. A kérdés az, hogy a fennálló társadalmi, politikai és jogi környezetben a pszichedelikumokban rejlő potenciálok milyen mértékben tudnak kibontakozni. Ki tudják-e sajátítani és instrumentalizálni tudják-e majd őket a szakértőiség különféle eurocentrista (modernista) diskurzív és intézményi gyakorlatain keresztül (Tupper és Labate 2014), vagy különféle elcsatornázás áldozatául esnek majd?

Losoncz Alpár Foucault gondolatmenetét interpretáló figyelemzvető jellegű gondolatai megfontolandóak itt a kormányozhatóság és szabadság viszonyának kérdésében: *„Az állam »a szabadság fogyasztójának« szerepében jelenik meg, mivel már nem a parancselvű, hanem a permisszív kormányozhatóságra támaszkodik. A szabadság különféle formáira van szüksége, hogy »táplálkozhasson« és megújulhasson, ezért szabadságot kínál fel*

alattvalóinak, és megszervezi a szabadságrezsimmüket” (Losonczi 2020: 98 – kiemelés az eredetiben).

Követendő kulcsfogalmunk lehet a főnnálló paradigmákkal kapcsolatos viszonyunkban, az ellentételező formák kutatása során általánosságban is, a szűkebb neurofarmakológiai szabadságrezsimből némiképp kitekintve, az imént újra idézett kötet címe: *A formakereső ellenállás*. Az ellenállás/szabadság formáinak föl kutatásában, megtalálásában messzemenően segítséget lelhetünk Michel Foucault életművének legfőképp kései szakaszában kibontakozó hatalom- és szabadságfölfogásban.

Foucault a politikát nem mint létező viszonyok konstataálását, hanem mint eredendő „transzformációt” föltételezi. Fölfogásában a szabadság/hatalom „gyakorlat”, és nem elsa-játítás. Az ellenállás a szabadság kerülő útja: közvetlenül nem gyakorolható, mert ő csak a közvetítettségben létrejövő szabadság kovásza. Foucault megszállottan kutatta az antik önértelmezést, a saját lélek fölötti szuverenitást és a saját hatalmunk feletti hatalmat („ön-élvezet”, „önuralom”, „a hatalom feletti hatalom”). De ezt nem nárcisztikusan, a piacosított önautenticitás jegyében tette. Nem a bezárkózás keretei közé szorított szubjektív „szuverén életet” szorgalmazta. Megfogalmazásai jellegzetesek: az ellenállás, a hatalom „őszinte meg-szólítása” nem egyéb, mint „segíteni másokon is”, „törődés másokkal is”. Ennek alapján fej-tette ki az „életmódban megtestesült” praxist, a szabadságot, ami „többlet, azaz excesszus”. Az „affirmatív ellenállás” nemcsak önvonatkozás, hanem másokat is a horizontunkba von; a szabadság és az ellenállás kettőse komunitáriánus jegyekkel bír (Losonczi 2020: 104–105).

A jelen transzformálhatóságának jegyében, minden utópisztikus, doktriner idealizmus el-lenében, az ellenállás azokat az egyéni, társas és kis közösségi formákat kutatja és leli meg, melyek a fragmentált panoptikusság épületének apránként való lebontásához a kezébe adhatják a vésőt és a kalapácsot: olyan formákat, melyek akár csírában lévő alternatívái a főnnálló gazdasági-jogi intézményrendszernek és gyakorlatnak.

Hivatkozott irodalom

- Agin-Liebes, Gabrielle I., Tara Malone és Matthew M. Yalch et al. (2020): Long-term Follow-up of Psilocybin-assisted Psychotherapy for Psychiatric and Existential Distress in Patients with Life-threatening Cancer. *Journal of Psychopharmacology* 34(2): 155–166. DOI: <https://doi.org/10.1177/0269881119897615>
- Aleksandrova, Lily R. és Anthony G. Phillips (2021). Neuroplasticity as a Convergent Mechanism of Ketamine and Classical Psychedelics. *Trends in Pharmacological Sciences* 42(11): 929–942. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tips.2021.08.003>
- Allsopp, Kate et al. (2019): Heterogeneity in Psychiatric Diagnostic Classification. *Psychiatry Research* (279): 15–22. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2019.07.005>
- Almohammed, Omar A. et al. (2022): Antidepressants and Health-Related Quality of Life (HRQoL) for Patients with Depression: Analysis of the Medical Expenditure Panel Survey from The United States. *PLoS One* 17(4):e0265928. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0265928>
- APA = American Psychiatric Association (2013): *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: Fifth Edition, DSM-V*. Washington, DC: American Psychiatric Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Baum, Dan (2016): „Legalize It All”. *Harper’s Magazine*. Interneten: <https://harpers.org/archive/2016/04/legalize-it-all/> (letöltve: 2023. július 18.).
- Benjamin, Walter (1980 [1921]): Az erőszak kritikája. In *Angelus Novus*. Budapest: Magyar Helikon, 27–56.

- Benros, Michael E., Berit L. Waltoft és Merete Nordentoft et al. (2013): Autoimmune Diseases and Severe Infections as Risk Factors for Mood Disorders: A Nationwide Study. *JAMA Psychiatry* 70(8): 812–820. DOI: <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2013.1111>
- Bola, John R. és Loren R. Mosher (2002): At Issue: Predicting Medication-Free Treatment Response in Acute Psychosis from The Soteria Project. *Schizophrenia Bulletin* (28): 559–575.
- Bola, John R. és Loren R. Mosher (2003): Treatment of Acute Psychosis Without Neuroleptics: Two-Year Outcomes from The Soteria Project. *The Journal of Nervous and Mental Disease* (191): 219–229.
- Bola, John R. és Loren R. Mosher (2005): Treatment of Newly Diagnosed Psychosis Without Antipsychotic Medications: The Soteria Project. In *Mental Disorders in The Social Environment: Critical Perspectives*. Stuart Kirk (szerk.). New York: Columbia University Press, 368–384.
- Brauer, Ruth et al. (2021): Psychotropic Medicine Consumption in 65 Countries and Regions, 2008–19: a Longitudinal Study. *The Lancet Psychiatry* 8(12): 1071–1082.
- Brodkey, Amy (2005): The Role of Pharmaceutical Industry in Teaching Psychopharmacology: A Growing Problem. *Academic Psychiatry* (29): 222–229.
- Callegari, Enrico et al. (2021): Do Prescription Rates of Psychotropic Drugs Change Over Three Years from Nursing Home Admission? *BMC Geriatrics* (21): 496. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12877-021-02437-x>
- Carhart-Harris, Robin L. és David J. Nutt (2010): User Perceptions of the Benefits and Harms of Hallucinogenic Drug Use: A Web-Based Questionnaire Study. *Journal of Substance Use* (15): 283–300.
- Carhart-Harris, Robin L. és Guy M. Goodwin (2017): The Therapeutic Potential of Psychedelic Drugs: Past, Present, and Future. *Neuropsychopharmacology* 42(11): 2105–2113.
- Carpenter, William T. és Thomas H. McGlashan (1977): The Treatment of Acute Schizophrenia Without Drugs: An Investigation of Some Current Assumptions. *The American Journal of Psychiatry* (134): 14–20.
- Catalá-López, Ferrán et al. (2013): The Increasing Burden of Mental and Neurological Disorders. *European Neuropsychopharmacology* 23(11): 1337–1339.
- Celidwen, Yuria et al. (2023): Ethical Principles of Traditional Indigenous Medicine to Guide Western Psychedelic Research and Practice. *The Lancet Regional Health – Americas* (18): 100410. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lana.2022.100410>
- Chakos, Miranda H. et al. (1994): Increase in Caudate Nuclei Volumes of First-Episode Schizophrenic Patients Taking Antipsychotic Drugs. *The American journal of psychiatry* (151): 1430–1436.
- Davis, Alan K. et al. (2020): Effects of Psilocybin-Assisted Therapy on Major Depressive Disorder. *JAMA Psychiatry* 78(5): 481–489.
- Ducommun-Nagy, Catherine (2003). Can Giving Heal? Contextual Therapy and Biological Psychiatry. In *Family Therapy as An Alternative to Medication: An Appraisal of Pharmland*. Phoebe S. Prosky és David V. Keith (szerk.). New York: Brunner–Routledge, 111–137.
- DuPont, Robert L. és Caitilin M. DuPont (1998): Sedatives/hypnotics and Benzodiazepines. In *Clinical textbook of addictive disorders*. Avram H. Mack (szerk.). New York: Guilford, 120–167.
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (2004 [1961]): *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2008 [2004]): *The Birth of Biopolitics*. New York: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230594180>
- Foucault, Michel (2014 [1976]): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2019): *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása*. Budapest: Atlantisz.
- Frances, Allen (2014): Resuscitating the Biopsychosocial Model. *Lancet Psychiatry* 1(7): 496–497.
- Frood, Arran (2015): Ayahuasca Psychedelic Tested for Depression, *Nature* (2015). Interneten: <https://www.nature.com/articles/nature.2015.17252#citeas> (letöltve: 2023. július 18.).
- Garrard, Judith et al. (1992): Longitudinal Study of Psychotropic Drug Use by Elderly Nursing Home Residents. *Journal of Gerontology* 47(6): 183–188.
- Gartz, Jochen (1997): *Magic Mushrooms Around the World: A Scientific Journey Across Cultures and Time – The Case for Challenging Research and Value Systems*. Los Angeles CA: LIS Publications.
- Griffiths, Roland R. et al. (2006): Psilocybin Can Occasion Mystical-type Experiences Having Substantial and Sustained Personal Meaning and Spiritual Significance. *Psychopharmacology* (187): 268–283. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00213-006-0457-5>
- Griffiths, Roland R. et al. (2008): Mystical-type Experiences Occasioned by Psilocybin Mediate the Attribution of Personal Meaning and Spiritual Significance 14 Months Later. *J. Psychopharm* (22): 621–632. DOI: <https://doi.org/10.1177/0269881108094300>

- Griffiths, Roland R. et al. (2011): Psilocybin Occasioned Mystical-type Experiences: Immediate and Persisting Dose-related effects. *Psychopharmacology* (218): 649–665. DOI: <https://doi.org/10.1007/s00213-011-2358-5>
- Grof, Stanislav (1975) [1975]: *Realms of the Human Unconscious: Observations from LSD Research*. London: Souvenir Press.
- Gronfein, William (1985): Psychotropic Drugs and the Origins of Deinstitutionalization. *Social Problems* 32(5): 437–454.
- Gur, Raquel et al. (1998): Subcortical MRI Volumes in Neuroleptic-Naive and Treated Patients with Schizophrenia. *The American Journal of Psychiatry* (155): 1711–1717.
- Gukasyan, Natalie et al. (2022): Efficacy and Safety of Psilocybin-Assisted Treatment for Major Depressive Disorder: Prospective 12-Month Follow-Up. *Journal of Psychopharmacology* 36(2): 151–158.
- Hendricks, Peter S. et al. (2015): Classic Psychedelic Use Is Associated with Reduced Psychological Distress and Suicidality in The United States Adult Population. *Journal of Psychopharmacology* (29): 280–288.
- Horowitz, Mark Abie et al. (2021): Withdrawal-Associated Relapse Is a Potential Source of Bias. *The Lancet Psychiatry* 8(9): 747–748.
- Horowitz, Mark Abie et al. (2022): Estimating Risk of Antidepressant Withdrawal from a Review of Published Data. *CNS Drugs* (37): 143–157. DOI: <https://doi.org/10.1007/s40263-022-00960-y>
- Horowitz, Mark Abie és David Taylor (2022): Distinguishing Relapse from Antidepressant Withdrawal: Clinical Practice and Antidepressant Discontinuation Studies. *BJPsych Advances* 28(5): 1–15.
- Huxley, Aldous (1977): *Moksha: Writings on Psychedelics & the Visionary Experience*. New York: Stonehill.
- Illich, Ivan (1974): *Limits to Medicine: Medical Nemesis: The Expropriation of Health*. London: Marion Boyars Publishers Ltd.
- Ioannidis, John P. A. (2005): Why Most of Published Research Findings Are False? *PLOS Medicine* 2(8): e1004085. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.0020124>
- Ioannidis, John P. A. (2008): Effectiveness of Antidepressants: An Evidence Myth Constructed from A Thousand Randomized Trials? *Philosophy, Ethics, Humanities in Medicine* (3): 14. article. DOI: <https://doi.org/10.1186/1747-5341-3-14>
- Ioannidis, John P. A. és Szűcs Dénes (2017): Empirical Assessment of Published Effect Sizes and Power in the Recent Cognitive Neuroscience and Psychology Literature. *PLoS Biol* 15(3): e2000797. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pbio.2000797>
- Jackson, Grace (2005): *Rethinking Psychiatric Medications: A Guide for Informed Consent*. Bloomington: AuthorHouse.
- Jiménez-Garrido, Daniel F. et al. (2020): Effects of Ayahuasca on Mental Health and Quality of Life in Naïve Users: A Longitudinal and Cross-Sectional Study Combination. *Nature Scientific Reports* 10(1): 4075. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41598-020-61169-x>
- Johns Hopkins Medicine (2021): *Johns Hopkins Medicine Receives First Federal Grant for Psychedelic Treatment Research in 50 years*. Interneten: <https://www.hopkinsmedicine.org/news/newsroom/news-releases/johns-hopkins-medicine-receives-first-federal-grant-for-psychedelic-treatment-research-in-50-years> (letöltve: 2023. július 18.).
- Kary, Tiffany (2022): Forget Burning Man – Psychedelic Shamans Now Heading to Davos. *Bloomberg*. Interneten: <https://www.bloomberg.com/news/newsletters/2022-05-16/forget-burning-man-psychedelic-shamans-now-heading-to-davos> (letöltve: 2023. július 18.).
- Kasturp, Bernardo és Edward F. Kelly (2017): Misreporting and Confirmation Bias in Psychedelic Research. *Scientific American*. Interneten: https://blogs.scientificamerican.com/observations/misreporting-and-confirmation-bias-in-psychedelic-research/?fbclid=IwAR0O4ZvDFcpBCnVjyUQrs-rDn_pVjNn3pjWokvEcV74B-PPmNgnmWS_GpN8 (letöltve: 2023. július 18.).
- Kendell, Robert E. et al. (1971): Diagnostic Criteria of British and American Psychiatrists. *Arch Gen Psychiatry* 25(2): 123–130.
- Kirsch, Irving et al. (2002): The Emperor's New Drugs: An Analysis of Antidepressant Medication Data Submitted to The U.S. Food and Drug Administration. *Prevention & Treatment* 5(1): 23. article. DOI: <https://doi.org/10.1037/1522-3736.5.1.523a>
- Klaas, Stephan E. et al. (2016a): Charting the Landscape of Priority Problems in Psychiatry, Part 1: Classification and Diagnosis. *Lancet Psychiatry* 3(1): 77–83.
- Klaas, Stephan E. et al. (2016b): Charting the Landscape of Priority Problems in Psychiatry, Part 2: Pathogenesis and Aetiology. *Lancet Psychiatry* 3(1): 84–90.
- Kossmann, Stephanie (2016): The War on Drugs May Have Misrepresented Psychedelics; Here's Why That Matters. *Medical Daily*. Interneten: <https://www.medicaldaily.com/psychedelic-drugs-mental-health-disorders-bad-rap-war-drugs-385946> (letöltve: 2023. július 18.).

- Krebs, Terry S. és Pål-Ørjan Johansen (2012): Lysergic Acid Diethylamide (LSD) For Alcoholism: Meta-Analysis of Randomized Controlled Trials. *Journal of Psychopharmacology* (26): 994–1002.
- Kuypers, Kim P. C. (2019). Psychedelic Medicine: The Biology Underlying the Persisting Psychedelic Effects. *Medical Hypotheses* (125): 21–24. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.mehy.2019.02.029>
- Mangini, Mariavittoria (1998): Treatment of Alcoholism Using Psychedelic Drugs: A Review of the Program of Research. *Journal of Psychoactive Drugs* 30(4): 381–418.
- McKenna, Terrence (1992): *Food of the Gods: The Search for the Original Tree of Knowledge*. New York: Bantam Books.
- Laing, Ronald D. (1967): *A Ten-Day Voyage in the Politics of Experience*. London: Penguin Books
- Latour, Bruno (1993 [1991]): *We Have Never Been Modern*. Harvard University Press.
- Losonczi Alpár (2020): A neoliberalizáció archeológiája és genealógiája. In *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok*. Tóth Szilárd János (szerk.). Budapest, Újvidék: Napvilág – Forum, 45–110.
- Lowe, Henry et al. (2022). Psychedelics: Alternative and Potential Therapeutic Options for Treating Mood and Anxiety Disorders. *Molecules* 27(8): 2520. DOI: <https://doi.org/10.3390/molecules27082520>
- Madsen, Anja Lykke et al. (1998): Neuroleptics in Progressive Structural Brain Abnormalities in Psychiatric Illness. *The Lancet* (352): 784–785.
- Marks, Mason és Glenn I. Cohen (2021): Patents on Psychedelics: The Next Legal Battlefield of Drug Development, *Harvard Law Review Forum* (135): 212–235.
- Matthews, Susan (1979): A Non-Neuroleptic Treatment for Schizophrenia: Analysis of The Two-Year Postdischarge Risk of Relapse. *Schizophrenia Bulletin* 5(2): 322–332.
- Miller, Greg (2010): Is Pharma Running Out of Brainy Ideas? Recent Cutbacks Raise Concerns About the Future of Drug Development for Nervous System Disorders. *Science* (329): 502–504.
- Moliner, Rafael, Mykhailo Girysh és Cecilia A. Brunello et al. (2023): Psychedelics Promote Plasticity by Directly Binding to BDNF Receptor TrkB. *Nat Neurosci* (26): 1032–1041.
- Moncrieff, Joanna és Irving Kirsch (2005). Efficacy Of Antidepressants in Adults. *British Medical Journal* 331(7509): 155–157.
- Moncrieff, Joanna et al. (2022): The Serotonin Theory of Depression: A Systemic Umbrella Review of New Evidence. *Molecular Psychiatry* (2022). DOI: <https://doi.org/10.1038/s41380-022-01661-0>
- Munkholm, Klaus, Mark A. Horowitz és Joanna Moncrieff (2022): Maintenance Antipsychotic Trials and The Effect Of Withdrawal. *The Lancet* 400(10357): 995. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(22\)01467-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(22)01467-2)
- Murphy, Roberta et al. (2022): Therapeutic Alliance and Rapport Modulate Responses to Psilocybin Assisted Therapy for Depression. *Frontiers in Pharmacology* (12): 788155. DOI: <https://doi.org/10.3389/fphar.2021.788155>
- Murray, Thomas L. Jr. (2006) The Other Side of Psychopharmacology: A Review of the Literature. *Journal of Mental Health Counselling* 28(4): 309–337.
- Murray, Thomas L. Jr. (2009) The Loss of Client Agency into the Psychopharmaceutical-Industrial Complex. *Journal of Mental Health Counselling* 31(4): 283–308.
- Osimo, Emanuele F. et al. (2020): Inflammatory Markers in Depression: A Meta-analysis of Mean Differences and Variability in 5,166 Patients and 5,083 Controls. *Brain Behav Immun* (87): 901–909.
- Papassotiropoulos, Andreas és Dominique J. F. de Quervain. (2015): Failed Drug Discovery in Psychiatry: Time for Human Genome-Guided Solutions. *Trends in Cognitive Sciences* 19(4): 183–187.
- Pereira, Vitor S. és Vinicius A. Hiroaki-Sato (2018): A Brief History of Antidepressant Drug Development: from Tricyclics to Beyond Ketamine. *Acta Neuropsychiatrica* 30(6): 307–322.
- Petranker, Rotem, Thomas Anderson és Norman Farb (2020): Psychedelic Research and the Need for Transparency: Polishing Alice's Looking Glass. *Frontiers in Psychology* (11): 1681. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01681>
- Pratt, Laura A. et al. (2017): Antidepressant Use Among Persons Aged 12 and Over: United States, 2011–2014. *NCHS Data Brief* (283): 1–8.
- Rappaport, Maurice et al. (1978): Are There Schizophrenics for Whom Drugs May Be Unnecessary or Contraindicated. *International Pharmacopsychiatry* 13(2): 100–111.
- Rose, Nikolas (1991): Experts of the Soul. *Psychologie und Geschichte* 3(1–2): 91–99.
- Rose, Nikolas (1996): Psychiatry as a Political Science: Advanced Liberalism and The Administration of Risk. *History of the Human Sciences* 9(2): 1–23.
- Rose, Nikolas (2001a): The Politics of Life Itself. *Culture & Society* 18(6): 1–30.
- Rose, Nikolas (2001b): Biopolitics is the Twenty-first Century. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* (3): 25–44.
- Rose, Nikolas és Paul Rabinow (2001): Biopower Today. *Biosocieties* 1(2): 195–217.

- Rose, Nikolas (2003): Neurochemical Selves. *Society* (41): 46–59.
- Rose, Nikolas (2005): In Search of Certainty: Risk Management in a Biological Age. *Journal of Public Mental Health* 4(3): 14–22.
- Rose, Nikolas (2007): Beyond Medicalization. *Lancet* (369): 700–701.
- Rose, Nikolas, Pat O'Malley és Mariana Valverde (2009): *Governmentality*. Sydney Law School, Legal Studies Research Paper 09/94. Sydney: University of Sydney.
- Rose, Nikolas és Joelle Abi-Rached (2014): Governing through the Brain – Neuropolitics, Neuroscience and Subjectivity. *Cambridge Anthropology* 32(1): 3–23.
- Rosenbaum, Daniel et al. (2019): Psychedelics for Psychological and Existential Distress in Palliative and Cancer Care. *Current Oncology* 26(4): 225–226.
- Rosenhan, David L. (1977): On Being Sane in Insane Places. *Science* 179(4070): 250–258.
- Engel, George L. (1977): The Need for a New Medical Model: a Challenge for Biomedicine. *Science* (196): 129–136.
- Rudgley, Richard (1994): *Essential Substances*. Tokyo: Kodansha.
- Safer, Daniel J. (2002). Design And Reporting Modifications in Industry-Sponsored Comparative Psychopharmacology Trials. *The Journal of Nervous and Mental Disorders* (190): 583–592.
- Sarter, Martin és Mark Tricklebank (2012). Revitalizing Psychiatric Drug Discovery. *Nature Reviews Drug Discovery* 11(6): 423–424.
- Schimmel, Nina, Joost J. Brekke és Sanne Y. Smith-Apeldoorn et al. (2022): Psychedelics for The Treatment of Depression, Anxiety, and Existential Distress in Patients with a Terminal Illness: A Systematic Review. *Psychopharmacology* (239): 15–33.
- Sharfstein Steven (2004): Big Pharma and American Psychiatry: The Good, the Bad, and the Ugly. *Psychiatric News*. DOI: <https://doi.org/10.1176/pn.40.16.00400003>
- Sima, Richard (2023a): A Catatonic Woman Awakened after 20 Years. Her Story May Change Psychiatry. *Washington Post*. Interneten: <https://www.washingtonpost.com/wellness/2023/06/01/schizophrenia-autoimmune-lupus-psychiatry/> (letöltve: 2023. július 18.).
- Sima, Richard (2023b): How Inflammation in the Body May Explain Depression in the Brain. *Washington Post*. Interneten: <https://www.washingtonpost.com/wellness/2023/02/23/depression-brain-inflammation-treatment/> (letöltve: 2023. július 18.).
- Sirokai Máttyás és Havasréti József (2021): *A Kádár-Korszak irodalmi pszichonautái*, Jelenkor Online, 03.31. Interneten: <https://www.jelenkor.net/interju/2005/a-kadar-korszak-irodalmi-pszichonautai> (letöltve: 2023. július 18.).
- Stamets, Paul (1996): *Psilocybin Mushrooms of the World: An Identification Guide*. Berkeley: Ten Speed Press.
- Stephenson, Chris P. et al. (2013): Trends in The Utilisation of Psychotropic Medications in Australia from 2000 to 2011. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry* 47(1): 74–87.
- Stip, Emmaniel (2002): Happy Birthday Neuroleptics! 50 Years Later: la folie du doute. *European Psychiatry* 17(3): 115–119.
- Strassman, Rick (1993): DMT and Psilocybin Research. Newsletter of the Multidisciplinary *Association for Psychedelic Studies MAPS* 3(4). Interneten: <https://maps.org/news-letters/v03n4/03408dmt.html> (letöltve: 2023. július 18.).
- Szasz, Thomas (1961): *The Myth of Mental Illness: Foundations of a Theory of Personal Conduct*. New York: Harper & Row.
- Szasz, Thomas (1970): *The Manufacture of Madness. A Comparative Study of the Inquisition and the Mental Health Movement*. Harper & Row.
- Szumner Csaba (2015a): *Pszichedelikumok és spiritualitás*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan.
- Szumner Csaba (2015b): A pszichedelikus élmény mint a fenomenológiai kutatás eszköze a filozófiában és a pszichológiában. *Magyar Filozófiai Szemle* 59(4): 136–150.
- Szumner Csaba et al. (2017): The Hyperassociative Mind: The Psychedelic Experience and Merleau-Ponty's "Wild Being". *Journal of Psychedelic Studies* 1(2): 1–10.
- Tupper, Kenneth W. és Beatriz C. Labate (2014): Ayahuasca, Psychedelic Studies and Health Sciences: The Politics of Knowledge and Inquiry into an Amazonian Plant Brew. *Current Drug Abuse Reviews* (7): 71–80.
- Wasson, Gordon R., Albert Hofmann és Carl A.P. Ruck (2008 [1978]): *The Road to Eleusis: Unveiling the Secret of the Mysteries*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Wazana, Ashley (2000): Physicians and the Pharmaceutical Industry: Is a Gift Ever Just a Gift? *Journal of the American Medical Association* (283): 373–380.
- Whitaker, Robert (2002): *Mad in America: Bad Science, Bad Medicine, And the Enduring Mistreatment of The Mentally Ill*. New York: Basic Books.

- Whitaker, Robert (2004): The Case Against Antipsychotic Medications: A 50 Year Record of Doing More Harm Than Good. *Medical Hypotheses* (62): 5–13.
- Williams, Paul (1983): Patterns of Psychotropic Drug Use. *Social Science & Medicine* 17(13): 845–851.
- Winkelman, Michael J. (2017): The Mechanisms of Psychedelic Visionary Experiences: Hypotheses from Evolutionary Psychology, *Frontiers in Neuroscience* (11): 539. DOI: <https://doi.org/10.3389/fnins.2017.00539>
- Winstock Adam R. et al. (2021): *Global Drug Survey (GDS) 2021 Key Findings Report*. London: Global Drug Survey.
- Yaden, David B. et al. (2021): The Potential of Psychedelics for End of Life and Palliative Care. In *Disruptive Psychopharmacology*. Frederick S. Barrett és Katrin H. Preller (szerk.). Berlin: Springer, 169–84.

Básthly Ágnes

---

doktorandusz, ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola

Lengyel Zoltán

PhD, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola

Horváth Márk és Lovász Ádám

Az emberi állapot medikalizációja: Biopolitika COVID-19 előtt és alatt

Absztrakt: Tanulmányunkban a medikalizáció jelenségét vesszük szemügyre, különös tekintettel a biopolitikára. Medikalizáció alatt mindazon tendenciák érthetőek, amelyek során az emberi állapottal összefüggő negatív jelenségek orvostudományi úton javítható problémákként konstruálódnak. Potenciálisan minden nemkívánatossá titulált jelenségre kiterjeszhető beállítottsággal van dolgunk a medikalizáció kapcsán. Mint Peter Conrad szociológus kiemeli, a medikalizáció többet jelent pusztán az orvosi szakma hatalmának a növekedésénél. Általános szemléletmódot jelöl, amely orvosokra és betegekre egyaránt jellemző, és valamennyi egyéni és társadalmi problémát patológiaként kategorizál. Michel Foucault munkásságával, kiváltképpen a biopolitika fogalmán keresztül olvassuk a medikalizáció jelenségét. Foucault már életművének korai szakaszában regisztrálja az „orvosi tekintet” megjelenését az európai modernitásban, amely minden jelenséget a kóros vs. egészséges bináris értékpárnak rendel alá. Napjainkban ennek nyomán beszélhetünk „felügyeleti orvoslásról” (*surveillance medicine*) is. Az explicit formában megjelenő betegségek és rendellenességek helyett immáron a betegségre való potenciális hajlam is feltárható az orvosi tekintet számára. A jelenben fennálló patológia mellett a jövő patológiáinak a megelőzése válik hangsúlyossá. A COVID-19 pandémiára adott biopolitikai válaszokat a politika medikalizációjaként elemezzük tanulmányunk végén.

Kulcsszavak: biohatalom, biopolitika, Michel Foucault, medikalizáció, megfigyelés

Bevezető

Michel Foucault munkássága bővelkedik orvostörténeti példákkal. Az orvosi kategorizálás története *La Naissance de la clinique*-től (*A klinika születése*, 1963) című művétől kezdődően felkeltette Foucault érdeklődését. Az első modern kórházak létrejöttével egy „klinikai tekintet” is megjelenik, amely az emberi test jelenségeit *egészséges vagy beteg* bináris kategóriákba sorolja. Míg betegségek és szindrómák a történelem során mindig is léteztek, a 18. század végétől a test egyéni és kollektív (demográfiai) szinten egyre figyelmesebb „orvosi felügyelet” (*medical surveillance*) tárgyává válik. Az 1970-es évektől kezdve Foucault munkásságával párhuzamosan, elsősorban az Egyesült Államokban dolgozó szociológusok egy csoportja dolgozta ki a „medikalizációs tézist”. Az irányzat legbefolyásosabb képviselője, Peter Conrad, definíciója szerint a medikalizáció azt jelölné, ahogyan a modernitás során az emberi állapot negatív, nemkívánatos aspektusait egyre inkább tünetekként, szindrómákként és betegségeként határozzák meg orvosok és betegek. A medikalizáció nemcsak az „orvosi imperializmust” írja le, hanem az orvosi hatalom decentralizált formáját, sok különálló, de egymást keresztező lokusszal, amennyiben a modern szubjektivitás mindig eleve medikalizált és önmedikalizáló szubjektivitásként lép föl. A társadalmi problémák ezáltal egyénre szabott, terápiás kérdésekké alakulnak át. A medikalizáció az emberi problémák depolitizálását jelölné a medikalizációs tézis hívei szerint. Részt veszünk saját egészségügyi felügyeletünkben, önként alávetve magunkat vizsgálatoknak, diagnózisoknak, megelőző eljárásoknak és közhigiéniái szabályozásnak. A foucault-i „Panoptikum” a testi folyamataikat ömegfigyeléssel végigkísérő alanyok formájában éri el az átható jeleget. Cikkünkben azt kívánjuk megragadni a COVID-19 pandémiára adott biopolitikai intézkedések kritikai vizsgálata által, hogy Foucault munkássága miként járulhat hozzá termékenyen a medikalizáció fogalmának az elmélyítéséhez. Enyhülés helyett napjainkban a medikalizáció még inkább felgyorsult. Az egészség mint metaérték olyan sürgető érzést közvetít, amelyet más regiszterek mintha nem lennének képesek. Biopolitikai és „egészségközpontú” biopolitikai kormányzásformák gyakorolnak hegemoniát társadalmunk fölött.

A medikális imperializmustól az internalizált biopolitikáig

Peter Conrad szociológus nyomán „medikalizáció” alatt azt a társadalmi folyamatot értjük, amelynek során kifejezetten terapeutikus, orvostudományi kérdéssé válik az emberi állapot (Conrad 2007). Hangsúlyozandó, hogy a medikalizáció jellemzően társadalmi konstrukció eredménye, azaz intézményi jellegű keretetések sorozatának terméke. Ezen körülményből egyáltalán nem következik a jelenség létező voltának az ontológiai érvényű tagadása. Léteznek kórokozók, kóros jelenségek, kellemetlen vagy akár életveszélyes testi állapotok. Amióta kifejlődött, az emberi test betegségekre és szindrómákra hajlamos. A medikalizáció egyfelől a betegségek episztemológiai kritériumainak történetiségére való rákérdésezést jelent. Másfelől azonban a megközelítés kritikai éle abban nyilvánul meg igazán, ahogyan a medikalizációt *mint túlmedikalizációt* (is) tematizálja. Legmélyebb

szinten az a kérdés, hogy valóban képes-e az orvostudomány az élet minden kérdésének a megválaszolására.

Noha említhetőek olyan példák (homoszexualitás, maszturbáció), amelyek sikeresen demedikalizálódtak, kikerülve az orvostudományi gondoskodás köréből, összességében mégis egyre csak bővül a medikalizációnak alávetett emberi jelenségek köre, semmint hogy csökkenne (Conrad 2013: 197). Potenciálisan még olyan, eddig normálisnak vélt emberi sajátosságok is patologizálhatók válhatnak, mint az öregedés vagy a halál.¹ Jennifer Harding szerint az 1990-es évekre már olyan mértékűvé vált a medikalizáció, hogy lehetetlen izolálni a medikalizálatlan elemeket a medikalizáltaktól, vagyis átfogó igényű világ- és társadalomkonstrukciós móddal van dolgunk (Harding 1997: 147). Ha nem is ígéri a nemkívánatos tényezők teljes kiiktatását, a főáramú orvostudomány a végzet elodázhatóságát igenis normatív alapértékként kezeli. Sőt, a szekularizált és kvantifikált „élettartam” növelésének imperatívuszát még az úgynevezett „alternatív” orvoslási technikák sem kérdőjelezik meg, leggyakrabban csupán eszközeikben és nem általános szemléletükben „modernitásellenesek”. Manapság az orvostudományok képviselőihez vagy életmód-tanácsadókhöz fordulunk segítségért, ezektől a területektől várjuk a hasznosítható válaszokat életünk kérdéseire.

Az orvostudomány vélt túlhatalmát illető első társadalomtudományi kritikák az 1970-es években fogalmazódtak meg. Ezen kritikai elméletek elsősorban libertariánus és anarchista szellemben fogantak, és az állam, illetve az orvostudomány hatásköreinek a bővülésére hívták fel a figyelmet (Zola 1972; Conrad 1975; Illich 1976). Ezekben a medikalizáció mint az orvosi szakma imperializmusa, valamint a társadalomra felülről, a szakértői osztály és az állam részéről erőltetett hatalmi kontrollmechanizmus jelenik meg. Kiemelendő ebben a vonatkozásban Thomas Szasz (1977), aki a legszisztematikusabb módon vette bíráló alá az úgynevezett „terapeutikus államot” és annak intézményeit. Hamar kiderült azonban, hogy egyedül a terapeutikus államra fókuszálni nem elégséges. Többről van szó, mint az orvostudomány határai fölött zajló küzdelemről, jóllehet az is részét képezi a medikalizáció tágabb témájának. Akkor működhet technokrácia a lehető leggördülékenyebben, amennyiben a lakosság önkéntes módon igényli a végtelen kezelést, saját életét pedig időben meghosszabítandónak tekinti a halálfélelem által motiválva. A lakosság maga is igényli, sőt, aktívan követeli az emberi jelenségek és problémák orvosi kezelhetőségét.² Nemcsak eszköz az orvosi hatalom az állam kezében, s nem csupán az orvosi szakma önérdékvényesítéséről beszélünk, amikor a medikalizáció jelenségét tematizáljuk: átfogó, internalizált, mondhatni civilizatorikus léptékű episztémével van dolgunk.

Amennyiben szenvedünk egy betegségtől, érthető módon enyhületet kívánunk, a későmodernitásban pedig az orvostudomány tekinthető azon intézménynek, amely funkcionális okoknál fogva elsősorban felelős a szenvedés csökkentéséért. Önmagában ez

---

1 Ebben a vonatkozásban kiemelendő a transzhumanista mozgalom, amely explicit módon tematizálja potenciálisan meghaladható patológiaként a halandóságot. Magyar nyelvű válogatásért lásd Hrynkow (2022) kötetét.

2 A szakirodalomban ilyen példák – a teljesség igénye nélkül – a háborús veteránok érdekképviseleti mozgalmának a PTSD (poszttraumás stressz-szindróma), a melegjogi mozgalmaknak az AIDS, és a nőjogi mozgalmaknak a PMS (premenstruációs szindróma) intézményi elfogadásában, medikalizációjában (Scott 1990; Rittenhouse 1991; Kayal 1993).

legitim törekvés. A medikalizációs tézis hívei szerint össztársadalmi léptékűvé vált az emberi állapot orvosi integrációja. David Armstrong nyomán a medikalizált modernitás „egy olyan világ, amelyben minden normális és ugyanakkor bizonytalanul abnormális” (Armstrong 1995: 400). Ott vetődik fel a *túlmedikalizáció* gyanúja leginkább, ahol a kategorizációk beláthatatlanul tágga és ingataggá válnak. Említhetjük például az ADHD (figyelemzavar) példáját. Egyetlen definícióbeli módosítás a DSM-III kézikönyvben 1987-ben lehetővé tette azt, hogy a gyerekek 50%-át potenciálisan „figyelemzavarosként” lehessen kategorizálni, exponenciálisan növelve a gyógyszeres kezelésbe bevonhatók létszámát (Conrad 2007: 51). Valóban sokszorosára emelkedett volna az ADHD-ban szenvedők létszáma 1987-ben? Ennek valószínűsége meglehetősen csekély.

A terapeutikus államon kívül a későmodernítésben a medikalizációnak számos egyéb hajtómotorja is létezik. A felnőttkori ADHD-t tematizáló érdekképviseleti szervezetek legfőbb finanszírozói között gyógyszergyártók találhatók (Conrad 2005: 9). Ezzel felvetődik a medikalizáció fokalizációs pontjainak az elmozdulása és sokszorozódása. Betegek kezdik követelni saját élethelyzeteik orvoslását. Továbbra is növekvő tendenciát jelöl a medikalizáció, ám Conrad tézise szerint immáron többfajta szereplő dolgozik a medikalizáció terjesztésén, és ez az 1970-es évekhez képest jóval kevésbé államközpontú folyamatként értendő. Manapság a medikalizációt nemcsak a bürokratizált, centralizált terapeutikus állam számlájára írhatjuk, de még csak nem is kizárólag az orvostudomány képviselői képezik elsődleges hajtómotorját, jóllehet utóbbiak is a releváns orvosi tudás elsőszámú „kapuói”. Felértékelődött, kiváltképpen az 1980-as és 1990-es évek óta a magánszektor szerepe. A gyógyszergyártók és az egészségbiztosítók is érdekeltek valamennyi emberi probléma medikális fogalmakra való lefordításában, üzleti modelljeik alapját képezi a biomedikális szemlélet népszerűsítése.³

Noha igencsak régóta képezi a gyógyszeripar tárgyát a női reprodukív egészség, ami napjaiban a női testek objektivációját tematizáló feminizmus bizonyos tudománysszeptikus vonulatainak célkeresztjében áll (Grigg-Spall 2013), a Viagra 1998-as engedélyezése következtében az időződő férfitest is patologizálás tárgyává vált. Minden nemre kiterjed tehát az emberi jelenség medikalizációjának igénye. A szexuális teljesítményfokozó szerek elérkezével feltáru a szörnyű igazság: az amerikai férfiak fele „szuboptimális”, tehát potencianövelésre szorul (Conrad 2007: 41)! Mihelyst biogenikus, és nem pszichológiai eredetű problémaként tételezhető a szexuális „potenciazavar”, a Viagra „önmegeerősítő destigmatizálóként” segít feltárni az eleve létezőként értékelt problémákat, megnyitva a terepet a nemi önoptimalizálás előtt (Conrad 2007: 44). A szuboptimalitás felvállalhatósága együtt jár a piacnöveléssel, ily módon pedig mindenki nyer, és senki sem veszít. Mielőtt ezen példát csupán a piac vagy a gyógyszeripar hipertrófiájaként értelmeznénk, érdemes figyelniük az ebből kirajzolódó mintázatra: a medikalizáció előfeltétele a korábban

---

3 Anélkül hogy el kívánánk vitatni a depresszióban szenvedők szubjektív tapasztalatainak az érvényességét, hasonló gyanúk – individualizáció, a társadalmi diszfunkciók depolitizálása, túlzott gyógyszercentrizmus – vetődnek föl a depresszió gyógyszeres kezelése kapcsán (Mulder 2008; Conrad és Slodden 2013; Bröer és Besseling 2017). A mentális betegségek definícióit mindig is óriási kételyek övezték. A biomedikális szemlélet alapján például a társadalmi normáktól való távolságban, valamint a biológiai hátrányban volna összegezhető a mentális zavar. Csak-hogy – mint erre Tari Gergely Róbert felhívja a figyelmet – ezen objektívnak látszó fogalmak egyike sem értéksemleges (Tari 2015: 140).

fatalitásként elfogadott állapotok destigmatizációja, patologizálása, majd kezelhetőként való kommunikatív keretezése.

Jóval tágabb az életszabályozás ambíciója, mint a terapeutikus és/vagy jóléti állam kiterjedtsége, jóllehet a központosított egészségbiztosítási struktúrákból adódóan az állam, különösen Nyugat-Európa kontextusában, sohasincsén távol a biomedikális komplexumtól. Elvégre eldöntendő kérdés minden gyógyszer esetében, hogy milyen fokon vonható be az egészségbiztosítás körébe, ki mennyit fizessen és miért. Ezen ökonómiai megfontolások, miközben látszólag decentralizált intézményrendszerekhez kapcsolódnak, mint a piac, valójában folytatják azt a „teleokratikus sodródást” (*teleocratic drift*) vagy útfüggőséget, amelyet Michael Oakeshott filozófus már 1975-ben azonosított, sőt, a „terapeutikus állam” (*therapeutic state*) kifejezést is alkalmazta, konkrétan a jóléti állam (*nanny state*) vélelmezett túlnövekedésére utalva⁴

Az egészség, a biológiai „normalitás” minden szereplő által elfogadott, csaknem össz-társadalmi konszenzusnak örvendő metaértékké emelkedett, amelyből még az alternatív vagy „holisztikus” gyógymódok sem kínálnak menedéket. Beszélhetünk a New Age és hasonló irányzatok által informált „holisztikus” vagy „tradicionális” gyógymódok kapcsán, „demedikalizáció nélküli deprofesszionizálódásról” is (Conrad 2007: 12). A modern orvostudományon kívüli, azáltal el nem ismert eszközökkel törekednek azonos célra, tovább erősítve a medikalizálódást. Nincsen a szubjektivitásnak olyan vonzata, amely ne lenne patologizálható. A *normális és a kóros* distinkciója⁵ bármilyen jelenségre alkalmazható a megfelelő diagnosztikai szempontok fennállása mellett. Hangsúlyozandó, hogy amikor „medikalizációról” beszélünk, nem „túldiagnosztizálást” értünk alatta. Előbbi minőségi fogalom, amely azt a folyamatot vizsgálja, ahogyan a legalapvetőbb emberi jelenségek is kezelendő patológiákká válnak. Ezzel szemben a „túldiagnosztizálás” mennyiségi fogalom, amely a már medikalizált jelenségek körén belüli jelenségek adatolását övező vitákra vonatkozik (Hofmann 2016: 262). A medikalizáció azt problematizálja, ahogyan a modern társadalom valamennyi nemkívánatos jelensége, érzete, állapota medikális fogalmakként kerül lefordításra.

Michel Foucault és a medikalizáció

A továbbiakban szükséges bevonnunk vizsgálódásunkba az élet fölött gyakorolt hatalom (*biohatalom*), valamint az ahhoz kapcsolódó politikák (*biopolitika*) átfogó, ugyanakkor

4 „Teleokratikus sodródás” alatt a társadalomnak meghatározott célok teljesítésére való alárendelődését értjük. Oakeshott szerint míg a liberális társadalmak meghagyják az individuumnak az egyéni célok követését, és nem írnak elő közös célokat, addig a nemliberális társadalmak közös tervezeteket dolgoznak ki, amelyek teljesülése érdekében kollektív cselekvésre kényszerítik a lakosságot. Utóbbi veszély abban rejlik, hogy bizonytalanná válhatnak a prioritások, vagyis amennyiben a társadalom az éppen aktuális napirendre összpontosítja erőforrásait, addig más területek elhanyagolásra kerülhetnek. A teleokrácia így összességében kevésbé összetett társadalomszerkezethez vezet, mint a decentralizáltabb társadalmi alternatívák (Oakeshott 1975: 311). A terapeutikus állam rendeltetése „egy uniformizált normalitás biztosítása” (Oakeshott 1975: 310). Mint Jacob Segal kiemeli, a normális vs. kóros bináris kiemelése kapcsán Oakeshott közel kerül Foucault belátásaihoz, persze egészen más politikai és ideológiai háttérből (Segal 2003: 453).

5 Eme fogalom párs első komoly igényű tudományfilozófiai vizsgálatát Georges Canguilhem végezte el, aki nem melleleg Michel Foucault doktori témavezetője (is) volt. Bővebben lásd Canguilhem (2004 [1966]).

annak egyszerre centralizált és decentralizált voltát tematizáló Michel Foucault munkásságát. Foucault segítségünkre lehet annak megértésében, hogy miként volt képes a medikalizáció mint modern metaérték „túlélni” a jóléti állam hegemoniáját, az orvosi szakma monopolhelyzetének viszonylagos háttérbeszorulását, valamint az orvoslás kommercializálódását és decentralizációját. A „biohatalom”, illetve a „biopolitika” fogalmak előnye, hogy lehetővé teszik a medikalizált hatalom átható jellegének az elemzését, illetve ezen szemlélet hatásainak a végigkövetését a társadalom egészében.

Conrad a 2013-as visszatekintő tanulmányában arra jut, hogy a korai huszonegyedik századra nagymértékben pluralizálódott és tovább ökonomizálódott a medikalizáció folyamata. Nézete szerint az államközpontúságtól való, akár „neoliberalisnak” nevezhető⁶ elmozdulás nem jelent azonban egyet a medikalizáció intenzitásának az alábbhagyásával. Sőt, ennek éppenséggel az ellenkezőjére engednek következtetni az olyan új orvostudományi eljárás módok, mint a „preventív gyógyászat”. Mint leszögezi, „nincsenek igazán szervezett ellenerők, amelyek ténylegesen korlátoznák a medikalizációt”, továbbá nagyon ritkák a sikeres demedikalizációk (Conrad 2013: 209). Az emberi élet problémáit továbbra is elsősorban orvosi vagy egészségügyi jelenségekként, kóros, tehát kezelendő és kezelhető állapotoknak tekintjük, az orvostudomány globalizációja folytán pedig immáron nemcsak a nyugati kultúrkörön belül érvényes ezen tendencia. Jöllehet rengeteg földrajzi egyenetlenség bonyolítja a képletet, ténylegesen globális léptékűvé vált a medikalizáció.

Mint Robert A. Nye (2003: 118) kiemeli, a medikalizáció távolról sem egyoldalú, felülről lefelé irányuló folyamat. Foucault nyomán kijelenthető, hogy a kormányzás mint olyan „immanens a népességben mint olyanban”, azaz minden szereplő és tényező bevonódik a „társadalmi test” kollektív egészségének a védelmébe. Nye ugyan elismeri, hogy a kockázati tényezők mintegy individualizálódnak a „neoliberalizmus”⁷ alatt, ez viszont nem jelenti a medikalizáció hatókörének a csökkenését. Önmagunkról kell gondoskodnunk, az egyén felelőssége az egészségmegőrzés, valamint a szüntelen önoptimalizálás. Miközben az egyénre hárul az egészségvédelem, a kóros állapotok elleni hadviselés felelőssége, ez mégsem mond ellent „az egyéni jogoknak a kollektív kötelezettségek” általi fokozódó felülbírálatának (Nye 2003: 123). Sőt, a megelőzésre és a kockázatkezelésre fektetett, viszonylag újkeletű hangsúly az ezredfordulón „jelentős mértékben kitágítja a beavatkozás körét” (Nye 2003: 120). A kormányzás mint a kockázatok meliorizációja tovább fokozza a test bevonását a medikalizáció bűvkörébe. Joseph E. Davis (2010) szerint a medikalizációra leginkább hajlamos jelenségek négy fő csoportja oszthatóak: 1) a

---

6 Bár óvakodunk a magunk részéről ezen fogalom alkalmazásától; túlságosan gyakori, szinte semmitmondó fogalomhasználatá vált, aminek a magyarázóereje nem minden esetben helytálló. Ezen a téren inkább osztjuk Seb Sander nézetét, aki szerint már inkább autoriter fázisban jár a társadalom medikalizációja, a „neoliberalizmus” pedig ehhez többé nem adekvát kifejezés, lényegében irrelevánssá vált a „liberális” elem (Sander 2022).

7 Ezen jelzőt azért sem kedveljük, mert rendkívüli szemantikai bizonytalanság jellemzi, gyakran pusztán ideológiai motiváltságú bélyegként funkcionál (ami neoliberalis, az nemkívánatos, rossz, elitélendő). Így a magunk részéről csupán provizórikus módon alkalmazzuk, igazodva a társadalomtudományok egy szegmensében való elterjedtségéhez. Nem tartjuk összességében a technokráciaként jellemezhető jelen leírására alkalmas fogalomnak, akkor sem, ha önmagára rendszerint „liberális demokráciaként” hivatkoznak a főáramú nyugati társadalmi diskurzusok. A neoliberalis gondolkodók körében kiemelkedő jelentőséggel bírt a társadalommérnöki technokrácia és szcientizmus kritikája, miként erről tanúskodik a neoliberalizmus egyik alapító atyjának, F. A. Hayeknek (1952) a munkássága. Megkülönböztetendő a „létező neoliberalizmus” rendszere a neoliberalis társadalomelméletektől.

deviáns viselkedésmódok; 2) a természetes ám negatívként átélt életesemények, mint az öregedés vagy a halál; 3) a hétköznapi életproblémák; 4) a képességek fokozhatósága. Jól érzékelhető már ezen felsorolás alapján is, hogy szinte végtelen kiterjedtségre tehet szert az emberi anomáliák, anómiák és problémák orvosi kategorizálása. Nincsen világos határ a normális és a kóros között.

Még a szenvedés legenyhébb formái sem ellenállóképesek a patológiával szemben. Természetesen azt a medikalizáció kutatói sem tagadják, hogy tényleges betegségek és kóros állapotok léteznének. Inkább annak a ténylegesen modernkori civilizatorikus tendenciának a kritikájára vállalkoznak ezen paradigma képviselői, amely minden fontos emberi jelenséget orvosi kategóriákba rendez. Potenciálisan bármi patológiázható, és egyáltalán nem magától értetődő, hogy „a medikális normáknak társadalmi normákká” való modern átlényegülése természetes, vagy éppenséggel „egészséges”, bioetikai szempontból kívánatos fejlemény volna (Conrad 2013: 207). Sőt, a medikalizációs tézis képviselőinek a válasza többnyire *inkább nemleges*. A közhigiénia fejlődése például a progresszív világkép igazolásává vált, mintegy retrospektív módon. Eszerint az amerikai *civic religion* fejlődésének, az individualizmus kamaszkorából történő, a kommunitarista felnőttkor irányába való növekedés, valamint az osztársadalmi felvilágosodás állomása lenne a „közegészségügy” feltalálása és implementálása.⁸ A közegészség „ellenőrzési területté vált”, célja pedig az elképzelt „közjó” előmozdítása (Rudisch és Tóth 2019: 26).

A népességi szintű kontrollstruktúrák, majd önellenőrzési technikák megjelenése a 18. századtól kezdődően jelentős társadalmevolúciós fejlemény. Nye nézetében társadalomtörténeti értelemben helytálló az, ahogyan Foucault rekonstruálja előadásaiban és kötetekben a népességpolitika megjelenését az abszolutista államban a 18. században (Nye 2003: 122). Jelen kontextusban a célunk elsősorban fogalomtörténeti jellegű, a biohatalom és a biopolitika fogalmának a medikalizációval történő egybeolvasására vállalkozunk tehát.

Az 1976 március 17-i előadásában Michel Foucault a hatalmi mechanizmusok történetében egy nagyon fontos elmozdulást vél észlelni. Tézise szerint a 19. században „intézményszerű a hatalomnak az élet fölötti befolyásának az intézménye” (Foucault 2003 [1997]: 239). Számunkra jelen kontextusban nem a pontos társadalomtörténeti rekonstrukció az érdekes, jóllehet mint láthattuk, a hozzáértő társadalomtörténészek helytállóan vélik, hanem sokkal inkább annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy alkalmazható-e a foucault-i biohatalom koncepciója arra a folyamatra, amelyet „medikalizációnak” nevezünk. Ennek érdekében szükséges rekonstruálnunk az eredeti foucault-i fogalmat. A biohatalom elsősorban – persze messze nem kizárólagosan – az ember mint élőlény fölötti uralmat jelenti. Szemben a szuverenitás tradicionális fogalmával, amelyet Foucault a halálbüntetés kiszabásához való joggal kapcsol össze, a biohatalom „az életre »kényszerítés« és meghalni »engedés«” formulájával összegezhető (Foucault 2003 [1997]: 241). Ez merőben

---

⁸ George Rosen történész 1958-ban publikált klasszikus kötetében minden fertőző betegség egyszer és mindenkorra történő legyőzését vetítette elő a 20. század végéig az állam jótékony hatásainak köszönhetően. A modernitással kapcsolatos társadalomtörténeti szakirodalomban a „higiéniai modernitás” fogalma ismert. Ennek alapján a 19., de legkésőbb 20. századra a haladás és nemzeti büszkeség képzeteivel kapcsolódott össze a „higiénia”. A modern tiszta, míg a premodernnek tudatlanok a higiénia ügyeit illetően, tehát tisztátalanok (Rosen (2015 [1958]); Rogaski 2014).

más logikát feltételez. A biohatalom a „diszciplináris” hatalmi módok meghaladását is implikálja. Ahogy Foucault fogalmaz, „a fegyelmezzéssel szemben, amely a testeket szólítja meg, az új, nemdiszciplináris hatalom nemcsak az ember-mint-testre vonatkozik, hanem az élő emberre, az ember-mint-nembeli-lényre, tehát az ember-mint-fajra” (Foucault 2003 [1997]: 242). Ami élő, azt életben is kell tartani. Új hatalmi technológiaként a biohatalom a tömegre irányul, annak a folyamatait kívánja szabályozhatóvá, kiszámíthatóvá tenni. Foucault szerint nem véletlen, hogy a 19. századra válnak általánosan elterjedté azok a diszciplinák, amelyek a lakosság statisztikai számításbavételét hivatottak elősegíteni.

Foucault „biopolitika” alatt „olyan államhatalmi erőfeszítéseket ért, melyek a kollektív és biológiai folyamatok által meghatározott társadalmi testet tartják szem előtt, vagyis amelyek a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra összpontosítanak, illetve mindazon körülményekre, amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában” (Takács 2009: 18). Új ambícióként jelentkezik a 18. századtól kezdődően a „megfelelő” népességszaporulat biztosítása, vagy éppenséggel a nemkívánatosként aposztrofált népek, kisebbségek szaporulatának eugenikus célzatú csökkentése. Felértékelődnek ebben az időszakban a járványellenes intézkedések, miképpen a „társadalmi higiénia” is (Foucault 1974). Végzetes csapásokat mér például a liberalizmusra mint ideológiára a járványügyi védekezésben való gyenge teljesítménye.⁹ Jóllehet Foucault társadalomelméletében az egyéni döntésnek nincsen igazán nagy szerepe, mégis kijelenthető, hogy a biohatalom legitimitása egy hallgatóságos egyezségeen alapul: a „népességgé” kvantifikált, aggregált lakosság beleegyezik abba, hogy a biohatalom tárgyát képezze a megfelelő, tudományosan megalapozott biopolitikai gondoskodás érdekében.

Noha sokfajta intézmény működik közre a biohatalmi mechanizmusok kiépítésében, a 19. század vonatkozásában Foucault ezt még a centralizált nemzetállammal hozza összefüggésbe. Államhatalmi politikát jelöl ebben a szakaszban a biopolitika. Ekkor még beszélhetünk állami politikákról, bürokráciákról. Az állam azt ígéri a polgárainak, hogy ha nem is számolja fel, de megfelelő módon korlátok közé szorítja az olyan jelenségeket, mint a „balesetek, betegségek és anomáliák” (Foucault 2003 [1997]: 244). A biohatalom kibontakozása szorosan összefügg a regularizációt és normalizációt célzó medikalizációval. Foucault az orvostudományt „hatalom-tudásként” jellemzi, ami a normákat mind a testre, mind a népességre egyaránt vonatkoztatja. (Foucault 2003 [1997]: 252–253). Létrejön a 19. század végére a „normalizáló társadalom”, ekkorra intézményesül valamennyi olyan eljárás, intézményrendszer és technika, amely a népességi szintű kontrollt lehetővé teszi.

Az orvostudomány kulcsszerepe a modern episztémé kibontakozásában igen korán Foucault figyelmének a középpontjába kerül, például az *Naissance de la clinique* című 1963-ban publikált kötetében. Tézise szerint a „felvilágosodást”, a racionalizált kontroll ígérését hordozó „orvosi tekintetnek” a 18. században megszülető klinikai szervezet technológiai struktúrája feleltethető meg: „a szabad tekintet nagy mítosza ez, amely a felfedezéshez hűen szerzi meg a rombolás erényét; megtisztít ez a megtisztult tekintet;

---

9 Az 1897-es hamburgi kolerajárvány katasztrofális mértékű áldozatokkal járt, amit a korabeli közvélemény az egyéni jogokhoz ragaszkodó liberális hamburgi városvezetés ideológiai eredetű inkompetenciájának tudott be. A németországi liberalizmus helyrehozhatatlan legitimációsvesztést szenvedett el az eset kapcsán. Bővebben lásd Evans (2005).

megszabadítva a homálytól, eloszlatja a homályt. A Felvilágosodás implicit kozmológiai értékei működnek közre itt is” (Foucault 2000 [1963]: 158). Kiváltképpen az anatómiai tekintet jelenti az aufklérizmus internalizációjának legfontosabb állomását Foucault számára. Számunkra jelen kontextusban az az érdekes, ahogyan Foucault az orvostudomány intézményesedésével hozza összefüggésbe az orvosi tekintet születését. Mint kiemeli, a klinikai orvosláson keresztül „megszilárdul a tekintet uralma. A szem tud és dönt. A szem uralkodik” (Foucault 2000 [1963]: 199). A klinika *par excellence* panoptikus intézmény, a hatalom általi megfigyelés fokalizációs pontja.

Mindez természetesen a beteg testi folyamatainak, tüneteinek a nyomonkövetését hivatott elősegíteni, azon keresztül pedig az emberi szenvedés mérsékelhetősége válik osztársadalmi szinten elfogadott alapértékké. A test mint olyan válik az orvosi tekintet számára tünetegyüttessé, kockázatforrássá, amely önmagát nem feltétlenül képes normalizálni. Már ebben a korai kötetében is hangsúlyozza Foucault a szubjektum önfegyelmzésének a fontosságát: „új tárgyak kínálóznak fel az orvosi tudás számára, mihelyt a megismerő alany újraszervezi és módosítja önmagát, új módon kezd működni” (Foucault 2000 [1963]: 200). Csakis annyiban képes a modern panoptikon megfelelően funkcionálni, ha eleve engedelmes, készséges testekkel van dolga, azaz ha a medikalizált szubjektumok már engedelmességre szocializálják önmagukat is. A panoptikus intézmények panoptikus politikát követelnek meg. Mint Oakeshott kiemeli, a teokratikus terapeutikus államban „a társadalom minden erejét és forrását a tökéletesség elérésére akarja igába fogni, biztosítva, hogy semmi se maradjon felhasználatlanul, semmi se vesz-szen kárba. Ebben a politikai stílusban nem hiba, hanem erény, hogy a kormányzat a rendelkezésére álló hatalom arányában aprólékosan beavatkozó lesz, elszámoltató, nem megengedő, a társadalom panoptikonná válik, vezetői pedig mindent látó felügyelőkké” (Oakeshott 2020 [1996]: 71).

Az orvosi tekintet és alakváltozásai

Az önfegyelmzés evolúciójában meghatározó szerepük van a technológiáknak. Nincsen egészen igaza Conradnak abban, hogy a technológiák szerepe a medikalizációban negligálható volna (Conrad 2005: 11). Minőségileg eltérő technológiai környezetet eredményez, amikor az öndiagnosztizálás eszközei a lakosság széles köre számára elérhetővé válnak. Az orvosi tekintet fokalizációk sorozatán megy keresztül. Mint Armstrong felhívja a figyelmet, a klinikai szemlélet evolúciójában új léptéket jelent a „kórházközpontú” vagy „laboratóriumközpontú” orvosláshoz képest a „felügyeleti orvoslás” (*surveillance medicine*) (Armstrong 1995: 402–403). Népegészségügyé válik a lakosság (ön)megfigyelése, a népegészségügy ténylegesen operacionalizálható biohatalmi módként lép elő a huszadik században. A korai huszonegyedik század öndiagnosztikai forradalma következtében delokalizálódik az orvosi tekintet. Rendelkezésre állnak például bármilyen okostelefon használója számára, pszichológus bevonása nélkül is szabadon alkalmazható mentális egészségappok. Napi önellenőrzési és önoptimalizálási rutinokat alakíthatunk ki, számokat rendelve és skálákba rendezve hangulatainkat, érzelmi hangoltságainkat és hangulatingadozásainkat, mely adatokból pontokat nyerhetünk és nyomonkövethetjük

mentális egészségünk „történetét”, napról napra, akár grafikonokba rendezve. A késő-modern szubjektum statisztikai, lineárisan rendezett képet kap egészségéről.

Ez valóságos forradalmat jelent a medikalizáció és az orvosi tekintet hosszú történetében. Nincsen immáron intimitás vagy számszerűsíthetetlen titok: „az önellenőrzés ezen formája megosztható közösségi oldalakon is, kitágítva ezzel a foucault-i panoptikum gondolatát: az alany nem akar mindenkit figyelni, sőt azt követeli, hogy mindenki figyelje és értékelje őt, nem csak a külső viselkedését, de lelki állapotait és fiziológiai adatait is. Az intimitásból extimitás, a panoptikumból endoptikum lesz” (Maturó, Mori és Moretti 2016: 263). A központ minden önmedikalizáló szubjektumban jelen van: igényünk van arra, hogy statisztikákkal rendelkezessünk saját testi folyamatainkról. Büszkén vállalhatjuk mások előtt egészségtudatosságunkat. Noha természetesen aligha számolhatott a szubjektum legmélyére hatoló, testreszabható, a mentális egészséget varázsütésre hiperindividuais¹⁰ pontgyűjtő játékká varázsoló mobilapplikációkkal, Foucault maga is regisztrál egy nagyon fontos különbséget az 1960-as évektől kibontakozó neoliberális biopolitikai rezsimben a 18-19. század biohatalmi rezsimjeihez, valamint a 20. század totalitárius rezsimjeihez képest. A neoliberalizmus a *homo oeconomicus*-ként kódolásra kerülő szubjektum „önmaga vállalkozójaként” kerül számításba: érdekeltté válik a végnélküli önoptimalizálásban, nem a racionális indokok vagy a társadalom bürokratizációja végett, sokkal inkább a szüntelen vágytermelés érdekében. „Önmaga vállalkozójaként” a *homo oeconomicus* „saját kielégülését” keresi (Foucault 2008 [2004]: 226). Beláthatatlan messzeségre kerültünk a 21. századra a hatalom felülről lefelé való gyakorlásától, miképpen a centralizált hatalomfelfogások sem képesek mit kezdeni a hatalom biopolitikai decentralizációjával.

Továbbra is medikalizált a modern szubjektum, viszont hallgatólagosan vagy reflektáltan részt vesz a saját teste fölötti ellenőrzésben, hiszen általános, mondhatni az egyetlen épségben maradt, egyértelmű konszenzusnak örvendő társadalmi norma az egészség. Túlságosan optimistának véljük azon vélekedéseket, melyek értelmében már megérkeztünk a posztmodernitásban, pluralizálódott az orvostudomány és összeomlott volna minden episztemológiai fundacionalizmus. Nem tűnik plauzibilisnek azon feltételezés, aminek értelmében a modernitás „intézményesíti a radikális kételyt” (Williams és Calnan 1996: 1612). Vakfoltjaiból adódóan képtelen önnönmagával szemben szisztematikus módon alkalmazni a modernitás a kételyt. Arra van kárhóztatva, legalábbis a modernitás keretein belül, hogy kisebbségi álláspont maradjon az önoptimalizálással, az egészségtudatosítással és a testi képességfokozás mint olyannal szembeni kétely. Jó szubjektum az, amely a „vállalkozást” mint formát önmagára is alkalmazza. Ebben a morális értékek is nyújtanak „meleg” kompenzációkat a gazdaság rideg haszonelvűsége mellett (Foucault 2008 [2004]: 242).

Aki önnönmaga egészsége védelmében cselekszik, ösztársadalmi érdeket is képvisel. Noha individualizálódik tehát a biopolitika, a kollektivitás szintje távolról sem tűnik el, legfeljebb kontúrjai halványabbá válnak. A potenciális fertőzőképesség tűnik a „problémás egyén” legfontosabb ismervének. Így aki gondoskodik saját egészségéről, „kiegyensúlyozott” életmódot folytat, a morális helyeslés reakcióival találkozhat. Conrad

---

10 Nevezhetnénk ezt éppenséggel „hiper-dividualitásnak” is: a szubjektum lineárisan rendezett, számszerűsített folyamatok gyűjteményévé bomlik szét a kibertér mint domináns konnektív szintézisben.

itt lát ambivalenciát, hiszen az egészségipar bizonyos vonatkozásban, különösen annak holisztikus, wellness ágazatai erkölcsi módon rekódolják az egészségcentrikusságot. A betegség már nem bűn, viszont elhanyagolni saját egészségünket morálisan mégis helytelen (Conrad 1992: 223). Peter Sloterdijk nyomán a következő módon összegezhető a medikalizáció implicit morális imperatívusza: „ha valaki képes gyógyítani, de nem teszi meg, a mulasztás bűnében vétkes” (Sloterdijk 2016 [2013]: 104). Az egészségipar bizonyos szegmensei által fogatosított „meleg újramoralizálás” a gazdasági számítás „hideg kalkulációjának” egyfajta kompenzációs mechanizmusaként értelmezhető. Elvégre még az alternatív és holisztikus gyógyászat is, amennyiben az önmagunk vállalkozójaként való ökonomizált létmód szolgálatában áll, tartózkodva bármilyen átfogóbb, egyéni és kollektív élet- vagy létmódreform igényétől, csupán a medikalizáció folyamatának a további növekedését segíti elő (Lowenberg és Davis 1994). Kizárólag azon gyakorlatok, gyógy módok és tradicionális szocializációs mintázatok tekinthetőek ténylegesen externálisnak a medikalizáció modern logikájához képest, amelyek nem rendelődnek alá a szubjektum hatékonyabbá tételének, valamint az össz társadalmi hatékonyságnövelés imperatívuszainak.¹¹ Egyszerűen, az egészségcentrikus szemlélet helyett valamilyen tágabb értékrendszerbe ágyazódnak bele, esetleg alárendelve az egészséget más elveknek.

Napjainkra azonban az orvosi tekintet mintegy „beleszocializálódott szubjektivitásunk alapjaiba” (Hancock 2018: 444). Még az alternatívák is elsősorban az evilági testünk átmeneti megóvását szolgálják. Foucault-i szempontból a szubjektivitás maga is részét képezi a hatalomnak, amely a represszív aspektusokon túlmenően éppenséggel produktív aspektusokkal is rendelkezik. Összetettebb a helyzet annál, semmint hogy a hatalom elnyomna egy már eleve esszenciálisan létező szubjektumot: „nemcsak nemet mondó erőként nehezedik ránk; áthalad és dolgokat termel, örömet okoz, tudást formál, diskurzust termel. Termelékeny hálózatnak kell tekinteni a hatalmat, amely az egész társadalmi testen áthalad” (Foucault 2001 [1976]: 120 – saját fordítás). A hatalom Foucault modelljében decentralizált, diszperz, és a szubjektum cinkosságán is alapul. Deborah Lupton bírálja – részben joggal – „humanizmusuk” miatt a terapeutikus állam dominanciáját hirdető korai demedikalizációs szerzőket, mint amilyen Thomas Szasz vagy Ivan Illich. Ők még abból indultak ki, hogy körülhatárolható egy preexisztens emberi individuum, amely a hatalom által korlátozott, holott a foucault-i társadalomfelfogásban a szubjektivitás maga is a hatalmi diskurzusok, valamint az ellendiskurzusok dinamikus interakcióiban képződik. Nincsen „az orvosi diskurzusok és gyakorlatokat” megelőzően test vagy szubjektum, legalábbis ha komolyan vesszük Foucault állításait (Lupton 1997: 99). Az orvosi tekintet hívja elő vagy konstruálja meg ezen képződményeket.

Mindebből könnyen következtethetnénk valamilyen egyoldalú determinizmusra vagy akár fatalizmusra. Ha mi magunk is elválaszthatatlanok vagyunk a hatalomtól és annak diskurzusaitól, akkor a test mint olyan sem létezik „nyelv előtti” értelemben. A medikalizációs tézis képviselőire vonatkozó kritika viszont csupán felemás érvénnyel bír, hiszen, mint láthattuk az „alternatív gyógyászatra” vonatkozó észrevételeik kapcsán, a paradigma

---

¹¹ Az egészségmegőrzés követelménye a saját testi folyamatai fölötti kontrollt gyakorló racionális, fegyelmezett szubjektumot célozza meg. Ennek tükröképeként található az önkontroll hiányával vádolt, elhízott, egészségtelennek és csúfnak bélyegzett test.

fő szerzői jóval komplexebben látják a helyzetet, mint azt Lupton sugallná. Mindazonáltal igaza van Luptonnak abban a tekintetben, hogy Foucault írásaiiban hiába keressük az ellenállás fogalmának bármilyen kidolgozott koncepcióját. Mint Black Hawk Hancock (2018: 447) találóan kiemeli, „mi is részei vagyunk a panoptikus gépezetnek”, amennyiben önfegyelmzési technikákkal vagyunk kénytelenek élni a hétköznapokban. A maga részéről Lupton (1997: 103) a testet nem tekinti egészen redukálhatónak nyelvi vagy diskurzív regiszterekre. Létezik egy testi többlet, egy olyan korporeális rendszerezhetetlenség, amely kívül esik a diskurzusok és ellendiskurzusok mezején. Léteznek olyan többletek, amelyeket egyetlen kategorizációs rendszer sem képes lefedni, feldolgozni és átkódolni.

A leírhatatlan, sűrű maradék, a materialitás ellenállóképessége elvéve ugyan, de megjelenik a sokszor nyelvközpontúsággal vádolt Foucault-nál is, például az alábbi interjú-részletben: „Hirtelen, ami a hatalmat erőssé tette, megtámadja azt. A hatalom, miután befektette magát a testbe, ugyanabban a testben találja magát ellentámadás alatt” (Foucault 1980 [1975]: 56). Ebben a részletben Foucault utal azokra a társadalmi mozgalmakra, amelyek a korszakban a testpolitika köré összpontosultak, mint az abortuszjogi kezdeményezések. Tézisünk szerint helytálló Lupton azon vélekedése, mintha itt többről is szó lenne. A diagnózisnak ellenálló, rejtélyes test képes meglepetéseket okozni, kórokozók képesek megszökni az ellenőrizhetőség mezejéből, váratlan mutációk keletkezhetnek, és így tovább. Sokkal kisebb léptékekben is működik a mikropolitika, akár molekuláris vagy virális szinteken. Amennyiben a nukleáris fegyverarzenálokot tekintjük a halálbüntetéshez való szuverén jog legfőbb kiteljesedésének, úgy a mesterséges biofegyverekként megalkotott, ám irányíthatatlanná váló vírusok tudományos fantasztikumba illő, ám nagyon is valóságos lehetőségét tekinthetjük minden szuverenitás végének, a biohatalomnak a szuverenitás keretéből való balesetszerű kirobbanásának a pillanatának: a biofegyverekkel létrejön a biohatalom korlátlan, és egyben ténylegesen poszthumanista manifesztációja:

Olyan biohatalommal van itt dolgunk, amely túl van a szuverén jogon. A biohatalom eme excessusa azon a ponton válik lehetővé, amint technológiailag és politikailag lehetővé válik az emberiség számára nemcsak az élet kezelése, hanem annak elszaporítása, élő anyag megalkotása, a szörny létrehozatala, végsősoron olyan vírusok megkomponálása, amelyek irányíthatatlanná válnak és egyetemesen destruktívak. A biohatalom ezen kiterjesztése, szemben az atomfegyverekkel, ténylegesen túljuttatja azt bármilyen emberi szuverenitáson (Foucault 2003 [1997]: 253–254).

A biotechnológiai baleset sci-fi horrorba illő víziójával nézetünk szerint Foucault nemcsak figyelmeztetni kívánta közönségét, jóllehet ezen motiváció is tetten érhető a fenti sorokban. Amennyiben a medikalizációról és testiségről, a klinikai tekintetről és a diagnózisnak alávetett engedelmes testről szóló megjegyzésekkel olvassuk egybe, úgy világossá válik, hogy mindenekelőtt az irányíthatatlanság, a detektálhatatlanság és a diagnosztizálhatatlanság momentumaiban fedezi fel Foucault a test saját ellenállóképességének a lehetőségét, jóllehet ez már olyan ontológiai réteg, amely sehogyan sem fordítható le a politizálhatóság regisztereibe. Léteznek gyógyíthatatlan entitások, átláthatatlan testek és kiszámíthatatlan vírusok.

A medikalizációt övező 1970-es évekbeli kritikai diskurzusokra reflektálva (név szerint említi Illich-t) Foucault elismeri, hogy noha valóban hamis ellentét a „gyógyszerpártiság” vagy „gyógyszerellenesség”, és ténylegesen nem tűnik realiztikusnak a „természetes

higiéniához” vagy „paramedicinális bukolicizmushoz” való visszatérés, medikalizáció és modernitás viszonyának a vizsgálata mégis elengedhetetlen annak kiderítése érdekében, hogy ember, test és orvoslás viszonyát miként változtathatjuk meg (Foucault 2004: 18). A kérdés nem az, lebontsuk-e a társadalom gyógyításra szakosodó funkcionális rendszerét vagy sem. Ha komolyan vesszük a foucault-i társadalomképet, szubjektivitás és hatalom elválaszthatatlanságát, ilyen fokú cselekvési lehetőséggel nem rendelkezünk. Még kollektív cselekvés révén sem vagyunk képesek megszabadítani önmagunkat a hatalomtól. Foucault belátásaira építkezve Sloterdijk a modernitásban az önmagunk szüntelen megváltoztatására irányuló imperatívuszt lát operálni (Sloterdijk 2013 [2009]). *Kötelesek vagyunk megváltoztatni életünket*: ebben a megvilágításban az válik disszidens szubjektummá, aki megelégedik az adottal, tartózkodik önnönmaga „jobbításától”, és felmondja a progresszív életmódjobbítás, a *self-enhancement* követelményének nem felel meg, egyszerűen, tartózkodik a „jobb” és „hatékonyabb” emberré való válástól. Önmagunkkal megelégedni, az adottat elfogadni a szüntelen öndinamizálásra berendezkedő társadalom kontextusában meglehetősen visszas, ellenhatásokat válthat ki. Ezen a ponton szükséges kitérnünk arra, miért nem gondoljuk azt, hogy a medikalizált modernitás racionalizálódási folyamat lenne. Egyfelől a racionalitásnak egyetlen konszenzuális definíciója sem létezik. Másfelől távolról sem bizonyos, hogy a szubjektivitás leírasi szintjén a racionális vagy higgadt szellemi beállítottság lenne a legjellemzőbb regularizációs technika. Egyet értünk Hancockkal, aki elégtelennek véli a weberi értelemben vett „racionalizálódást” a medikalizáció jelenségének a megértése kapcsán (Hancock 2018: 449). A morális pánikok szerepe a társadalmi kommunikációban felértékelődni látszik ugyanis a kockázati társadalomra való áttérés folyamatában.

COVID-19 és a politika medikalizációja

Első látásra úgy tűnhet, hogy a COVID-19 pandémia nem tűnik a medikalizáció számára előnyös példának. Elvégre kétségtelenül valóságos tény a kórokozó elterjedése. Mégis hamar felvetődött a medikalizáció gyanúja a vírus terjedésére adott biopolitikai intézkedések kapcsán. Ennek egyik oka a diagnosztizálással kapcsolatos episztemológiai bizonytalanság volt. Az aszimptomatikus egyének túlteszteléséből adódó munkaerőkiesés és produktivitáscsökkenés például hamar megjelent mint szempont a releváns szakirodalomban, akárcsak a „hamis pozitív” teszteredményekkel kapcsolatos magas fokú episztemológiai bizonytalanság.¹² Ha tünetmentes és egészséges az egyébként fertőzött egyén, visszaengedhető-e a munkaerőpiacra vagy célszerűbb az elővigyázatosság kedvéért

---

12 Kérdéses, hogy tünetmentes egyének esetében egyáltalán mennyire értelmezhető kategória a pozitív eredmény mint olyan. Ontológiai kérdés, pontosan hol a határ fertőzöttség és betegség között. Más becslések azonban 10% és 50% (!) közé sorolták a PCR-mintavételekből nyert „hamis pozitív” eredmények arányát (Basile, Maddocks, Kok és Dwyer 2020; Wernike et al. 2020; Braunstein et al. 2021; Healy et al. 2021). A jóval érzékenyebb RADT-típusú tesztek esetében a hamis pozitív eredményekre vonatkozó becslések 0–4% között mozogtak (Yang et al. 2022; Gans et al. 2022). Célunk szigorúan szociológiai, és nem orvostudományi jellegű: nézetünk szerint a diagnosztikával kapcsolatos viták alátámasztják a medikalizációs folyamatok fentiekben már jelzett ambivalenciáját. Mindig bizonytalanság övezi a betegséggel kapcsolatos társadalmi kategorizációkat. Más kontextusban, nevezetesen a kisebbségek esetében pontosan az alultesztelés és magasabb COVID-19 halálzási mutatók problematizálódtak a pandémia során (Shortreed et al. 2023).

elkülöníteni őt a többi munkavállalótól? A „hamis pozitív” eredmények magas aránya miatt, legalábbis a PCR-tesztek esetében felmerült a „túltesztelés” mint medikalizációs jelenség gyanúját is. Egyszerűen fogalmazva, amennyiben tudatosan keresünk valamit, exponenciálisan megnő annak valószínűsége, hogy megtaláljuk azt. Nemcsak technikai vagy diagnosztikai jellegű kérdéssel van azonban dolgunk a COVID-19 pandémia és a rá adott kormányzati válaszok kapcsán: a COVID-19 világjárvány kihívást jelent olyan fogalmak kapcsán, mint a megbízhatóság, sőt még az elszámoltathatóság is kétségessé válik. A megbízhatóság nem csak az információgyűjtés bizonytalansága miatt kérdőjelezhető meg. Döntéshozatali és egyéb irányítási folyamatok, sőt, a kiszámítható, ismétlődő kimenetek és eredmények, a vírus elszigetelhetőségének hiánya miatt” (Schulman 2021: 99). Újszerűsége miatt hiányoztak azok a szempontok, amelyek mentén egyáltalán értékelhetőek lettek volna a kormányzati lépések. A lehető legkisebb gazdasági kár, vagy a megmentett emberéletek száma perdöntő? Komplex körülményekben, amikor több hasznossági érték versenyez egymással, semmit sem érnek a haszonelvű kalkulációk.

A medikalizációs tézis hasznunkra lehet a COVID-19 pandémia elemzése kapcsán, mert rámutat arra, hogy az episztemológiai konstrukciók mennyire fontos szerepet töltenek be a betegségek és járványhelyzetek konstruálásában. Ez semmiképpen sem jelenti a betegség ontológiai tagadását. A társadalmi konstrukcionizmus irodalmának hírhedt példája Bruno Latour állítása, miszerint II. Ramszesz fáraó nem halhatott bele a tuberkulózisba, mert még nem léteztek olyan társadalmi intézmények, amelyek képesek voltak ilyen módon azonosítani, kategorizálni és detektálni a betegségeket: „A tuberkulózis és a Koch-bacillus II. Ramszesznek tulajdonítása ugyanolyan kaliberű anakronizmusnak tűnhet, mintha halálát marxista felfordulás, géppuska vagy A Wall Street összeomlása” okozta volna (Latour 2011: 248). Ez úgy hangozhat, mint valamilyen mindenre kiterjedő relativizmus, azonban a medikalizációs álláspont azt állítja, hogy az ismeretelméleti keretek és ezek bizonytalanságai igenis számítanak, amikor szociológiailag értelmezünk egy jelenséget. II. Ramszesz állapota eltérő volt egy mai beteg emberétől. Nincsen jogunk saját modern ismeretelméleti kereteinket ráerőltetni egy teljesen más kulturális kontextusra. Jelenünk vonatkozásában sem mindegy, hogy egy testi állapot miként kerül kategorizálásra, és milyen jelentések társulnak ehhez. A kapott teszteredmény determinálja helyzetünket, vagy az átélt testi élményünk? A pandémia során a teszteredmények objektívebb jellegre tettek szert, mint a pszichológiai tapasztalás, a betegségélményhez képest elsődleges lett a kimutatott, ám érzékelhetetlen tény: nem volt szükség tünetre ahhoz, hogy betegnek minősüljünk.

Akárhogyan is fest a helyzet a COVID-19 diagnosztizálása, diagnosztizálhatósága kapcsán – hangsúlyozzuk, nem feladatunk állást foglalni a kérdést övező orvostudományi vitában –, tágabb problémákat is felvet az orvostudományi szemlélet ösztársadalmi „metaértékként” való működése. Felmerül a társadalomtudományi szakirodalomban a „politika medikalizációjának” a problémája. Mit kezdjünk azon körülménnyel, hogy az orvostudományi szempont, a kivételes állapot idejére legalábbis *szuverén*é vált a társadalomban? Egyetértünk Hancockkal, aki úgy véli, hogy a weberi értelemben vett „racionális” nem elegendő a medikalizáció jelenségének megértéséhez (Hancock 2018: 449). Valójában a morális pánik fegyvelmező szerepe növekszik a társadalmi kommunikációban. A medikalizációt különféle moralizáló kompenzációs mechanizmusok kísérik.

A COVID-19 világvárvány megmutatta, hogy társadalmunk legsürgetőbb vészhelyzetei az emberi test határait érintik. Tanulmányunk záró részében azt igyekszünk bemutatni, hogy a COVID-19 pandémia milyen módon utal a politika medikalizációjára, és mit jelentenek a 2020 és 2022 közötti fejlemények a medikalizációs tézis továbbfejlesztése szempontjából. Egy számszerűsített és kalkulatív irányultságú biopolitika, a kivételes állapotra való biopolitikai hivatkozás és a moralizáló kommunitarizmus keverednek egy medikalizált normalitással. A politika, a gazdaság és a jog autonómiájának eróziója a szakértői uralom kiterjesztése javára nagyon is reális lehetőség a jövőre nézve.

Zoonotikus eredetű vírusként a COVID-19-et összefüggésbe hozták a globális klímaváltozással. Ahogy Roberto De Vogli rámutatott, alapvető hiba lenne a világvárványt kizárólag az egyéni biológiai testet érintő, medikalizált válságként kezelni. Inkább rendszerszintű és ökológiai perspektíva lenne indokolt, különös tekintettel a vírus fajokon átívelő eredetére (De Vogli 2022).¹³ Ennek ellenére általánosságban elmondható, hogy a helyzet mégis elsősorban egészségügyi, másodsorban háborús szemantikán keresztül fogalmazódott meg a hivatalos kormányzati kommunikációk, a közösségi válaszok és a média narratívái szintjén egyaránt. Az orvosi szakma útmutatásai és az orvosi válaszok kiemelt szerepe ellenére a járvány átpolitizálódása mégis a biopolitikai beavatkozásokkal kapcsolatos ambivalencia tünete. Jennifer C. Torres egy másik kontextusban (anyatej) dolgozott ki egy nagyon érdekes és újszerű koncepciót, nevezetesen a „demedikalizáció érdekében végrehajtott medikalizáció”-t (*medicalizing to demedicalize*). Azon jelenséget jelölné a fogalom, amikor szakemberek egy csoportja ideiglenesen megerősíti az orvosi ellenőrzést, hogy korlátozza a későbbi további orvosi beavatkozások előfordulásának esélyét (Torres 2014).¹⁴ Az egészségügyi vészhelyzet végső soron annak átmeneti jellegéből fakadóan volt legitimálható a társadalmi nyilvánosságban.

A társadalmak irányába világszerte, néhány kivétellel, az ideiglenes beavatkozások elfogadására (karantén, lezárások, oltási kötelezettség stb.) kértek a hatóságok, az egészségügyi rendszerek túlterhelésének megelőzése érdekében. A görbe kilapítása (*flatten the curve*) gyakran használt metaforává vált, amely ezen intézkedések prevenciók logikáját hangsúlyozta. A fejlett világban bevezetett megelőző intézkedések háttérben egy kalkulatív biopolitika állt, amely a kockázati előrejelzésekben való hitre alapult. Mivel Kelum Jayasinghe, Tarosha Jayasinghe, Chaminda Wijethilake és Pawan Adhikari kutatók kiemelik, a COVID-19 világvárvány kormányzati beavatkozásaival kapcsolatos biopolitikai szakirodalomban eddig viszonylag kevés figyelmet fordítottak a kalkulatív technológiák COVID-19-kormányzatokban betöltött szerepére, mely kritika, mint fentebb láttuk, a medikalizációs diskurzusokra is vonatkozik. Utóbbiak is alábecsülik az egyes technológiáknak a biopolitikai kormányzásban betöltött döntő szerepét (Jayasinghe et al. 2021: 2191). Az Egyesült Királyságban számos intézkedést hajtottak

---

13 Bár a „klímavészhelyzetre” gyakran hivatkoztak a világvárvány előtt, jellemző, hogy a globális zöldmozgalom nem tudott olyan léptékű kormányzati beavatkozásokat kieszközölni, mint a pandémia. A medikalizáció, rivális narratívaként feszültségben áll az ököcentrikus értékekkel.

14 Torres szerint okleveles laktációs tanácsadók segítik az anyatejet az orvosi ismeretelméleti keretbe integrálni, miközben azon dolgoznak, hogy megakadályozzák a szoptatás patológiázását. Ez a szoptatás normalizálását szolgálja emancipációs gyakorlatként, miközben fenntartja a női testi folyamatok lazább, klinikailag kevésbé fókuszált, bár még mindig orvosi jellegű felügyeletét.

vége nagymértékben támaszkodva olyan számszerűsíthető tényezőkre, mint amilyen populációs szintű kockázatértékelés, az R-értékek (vírusszaporodási ráta) és a lokális többszintű lezárások, és amelyeket a feltételezett fertőzési arányok automatikusan kiváltak. A brit kormányzati kommunikációban gyakran megfogalmazott alapgondolat szerint „számítással lehet irányítani az életet” (Jayasinghe et al. 2021: 2196). Annak ellenére, hogy az Egyesült Királyság a világjárványt megelőzően a Globális Egészségbiztonsági Indexben (*Global Health Security Index*) kitűnő helyezéseket ért el, az Egyesült Királyság COVID-19-helyzetre adott válaszlépései nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket (Jayasinghe et al. 2021: 2192).

Világszerte a lakosság többnyire önkéntesen alkalmazkodott az új helyzethez, leginkább annak átmeneti volta miatt. Sok felhasználó például önként töltött le önkövető mobilalkalmazásokat, amelyek állami kényszerintézkedés nélkül is nyomon követik az ember mozgását, kapcsolatait.¹⁵ Bizonyos országokban kötelező volt a kontaktnyomkövető alkalmazások letöltése. Ezen túlmenően egyes marginalizált csoportokat kezdettől fogva „szuperterjesztőkként” kezeltek. A „tünetmentes hordozó” kategória már a világjárvány korai szakaszában megjelent, ez pedig olyan morális pánikhullámokhoz vezetett, amelyek az állítólagos felelőtlen egyénekre irányultak. A járványhelyzetet övező morális pánik a „túlzottan kockázatos” magatartást tanúsító, vagy az előírásokat megszegő egyénekre, csoportokra irányult, az engedelmes testek viszont morális felmentést élvezhettek.

A medikalizált modernitás mindenekelőtt histtóriával reagál a „veszélyes egyénekre”, a „deviánsokra”. Foucault a „veszélyes egyén”-ről mint konstrukcióról szólva a kategória közties jellegére hívja fel a figyelmet: „a veszélyes egyén” olyan szubjektum, „aki nem pontosan beteg és nem is a szigorúan vett bűnöző” (Foucault 2014 [1999]: 46). Még nem zárható sem elmeegógyintézetbe, sem gyűjtőlágerbe, sem börtönbe, de a kormányzati tekintet által mégiscsak jól azonosítható kockázatforrás, a társadalmi integrációra leselkedő kiszámíthatatlansági gócpont, potenciális szuperterjesztő, virális medence. A felelőtlen személy veszélyt jelent a társadalom integritására, a népközösség összegészségére.¹⁶ Hiba volna tehát kizárólag racionalizációnak tekinteni a medikalizációt, miként tették ezt a medikalizációs tézis korábbi képviselői: éppenséggel morális pánik jellegű mechanizmusok által gerjesztett kollektív histtériaként is felléphet. Simon C. Estok például felhívja olvasói figyelmét a kétségtelenül szükséges óvintézkedések mellett megjelenő potenciális „ökofobia” veszélyére is (Estok 2021).

2020-ban gyorsan megjelentek a bűnbakképzés és a kirekesztés mechanizmusai, jelentős mértékben a média által keltett társadalmi félelmek eredményeként, néha nyílt idegengyűlölet formáját öltve. De a kollektív histtéria mellett optimista álláspontok is megjelentek. A brit lockdown kezdeti szakaszában egyes szexuális egészségügyi szervezetek a HIV-fertőzés „felszámolási eseményeként” is szorgalmazták a lezárást, a „No Hookups”

¹⁵ Ezen technológia foucault-i elemzéséért lásd Lupton (2021).

¹⁶ Megjelentek 2020-tól a bűnbakképzés és kirekesztés mechanizmusai, az általánossá váló társadalmi félelmek következtében, ami olykor nyílt xenofóbia alakját öltötte, például a kínai (vagy kínainak vélt) személyekkel szembeni rasszizmus formájában (Kirksey 2021). Tünetértékű, hogy még a liberális demokratikus hagyományokkal rendelkező társadalmak (vagy legalábbis ezek tömegmédiámai) sem bizonyultak immunisnak a megbélyegző, kirekesztő hangvételű kommunikációkra. Utalhatunk itt például a „kovidióta” jelzőre (Capurro, Jardine, Tustin és Driedger 2022). Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ez nem teljesen új fejlemény: a biopolitika előszeretettel hivatkozik a biológiai öfenntartásra mint mindent felülíró alapvető értékre, az élet védelmére (lásd Lemke 2012: 46).

és a „Test Now, Stop HIV” című figyelemfelhívó kampányokkal. Chase Ledin és Benjamin Well meggyőzően érvelnek amellett, hogy a karanténnak a nemi betegségekre adott technológiai megoldásként való idealizálása nagyon aggasztó fantáziákon alapul, amelyek nemcsak valóságidegenek (a nemi betegség az emberi élet velejárója), hanem éppenséggel kontraproduktívak is a nemi betegségek kockázatának csökkentése kapcsán. Valójában az ilyen figyelemfelhívó kampányok „normalizálták a »felelősségteljes« szexuális állampolgár képét, aki, persze megfelelő szexuális egészségügyi támogatás nélkül, »végigmaszturbálhatta« a lezárásokat” (Ledin és Weil 2021: 1480). Ezen kritikai diskurzus is hangsúlyozza a *hasznos* medikalizáció hiányát, amikor a marginalizált testekről van szó, így bizonyos módon *egyszerre medikalizál és szociologizál*. Az életvédelmet hangsúlyozó biopolitikai apparátus keretein belül a felelős egyén szinte teljes aszkézist gyakorol, kioltva vágyait, legalábbis a vírusveszély megfékezéséig.¹⁷ A felderítetlen HIV-pozitív test, a tünetmentes koronavírus-hordozó és az oltatlanul maradt deviáns egyaránt kezelendő problémákká egyszerűsödnek, hiszen ezen anomáliás szereplők kibújnak az egészségügyi *shareveillance* (Birchall 2016) mindenütt jelenlévő rendszeréből, és felügyelet alá kell őket helyezni.

A potenciálisan ragályos „veszélyes személyek” kategóriaként való megjelenése a politika „medikalizációjára” utal, amint Dan Degerman hangsúlyozza, egy minőségileg új barát/ellenség megkülönböztetés formáját öltve, nevezetesen a gyanútlan fertőzöttek többségét, akik feddhetetlenek, valamint a fertőzöttségi státuszát eltitkoló „COVID-gyanús” ellenség, akinek a felelőtlenége szükségtelenül magas szintre emeli a fertőzések arányát (Degerman 2020: S-68). Degerman a medikalizációt a társadalom depolitizálásának és gazdaságtalanításának tekinti. Nézete szerint a neoliberalizmus mint fogalom többé nem magyarázhatja meg a kortárs fejlett társadalmak egyre technokratikusabb irányát. Degerman (2020: S-70) meggyőző diagnózisa szerint a *homo oeconomicus* éppen a *homo medicus* váltja fel, egy biopolitikai logika, amely mindent a „megőrzést célzó politikai cselekvés” követelményének rendel alá.¹⁸

Igaza van-e Giorgio Agambennek (2021: 67), amikor azt állítja, hogy „a járvány azt is kétséget kizáróan megmutatta, hogy a polgárok pusztá biológiai létükre süllyedtek”? Átfogalmazhatjuk Agamben kérdését a következő módon: a polgárok vajon ténylegesen a medikalizált *puszta létezésükre* redukálódnak? Bizonyos mértékig igennel válaszolhatunk. A 21. század társadalmi problémái elsősorban közegészségügyi diskurzuson keresztül nyilvánulnak meg. Retorikai érzéke ellenére Agamben fatalista, pesszimista, sőt apokaliptikus diagnózisa nem veszi kellő mértékben figyelembe a közbeszéd összetettségét és a medikalizáció elkerülhetetlen egyenlenségét. Tim Christiaens (2021: 411) helyénvalóan rávilágít arra, hogy Agamben nagymértékben lemásolja és beilleszti a COVID-19-helyzetbe Ivan Illich biomedikális imperializmusról mint „egydimenziós, mindenre kiterjedő narratíváról” szóló nézetét. A medikalizációs diskurzus márpedig az elmúlt

17 Az 1980-as években az egészségügyi szakemberek és a homofób mozgalmak egyaránt a homoszexuálisok kötelező karanténja mellett érveltek a HIV/AIDS-járvány megszüntetésének módszereként. Például egy massachusettsi idegsebész azt a javaslatot terjesztette elő, hogy egy egykori lepratelepen helyezték karanténba azokat a HIV-hordozó személyeket, „akik továbbra is „felelőtlen” magatartást tanúsítanak és szexuálisan promiszkúozusak (idézi Parmet 1985: 54).

18 Ehhez hozzátehetjük az oltatlanokkal kapcsolatos társadalmi félelmeket és pszichés bűnbakképzési mechanizmusokat, és fordítva, az oltakozással kapcsolatos bizalmatlanságot és félelmeket (Wüstner 2022; Cobaner, Özülmöz és Alkan 2022).

évtizedek során továbblépett az orvosi imperializmus leegyszerűsítő kritikáján. Bár minden bizonnyal „orvosbiológiai technokráciává” is fajulhat, a medikalizációt áthatják részleges demedikalizációk is: a COVID-19 pandémia során például csökkent az egyéb diagnosztikai eljárások gyakorisága, amely demedikalizáló hatásként is elkönnyvelhető. A szigorú értelemben vett orvostudományon kívüli retorikai „kiegészítő elemek”, mint például a morális pánikok nélkül a medikalizált biohatalom még kevésbé lenne alkalmas a populációs szintű folyamatok kezelésére.

Úgy tűnik, Agamben figyelmen kívül hagyja a medikalizáció szükségszerűen esetleges és részleges jellegét. A jó élet kérdésének elhalványulása a pusztán biológiai túlélés érdekében, ahogy Christiaens elismeri, nagyon is valós lehetőség a COVID-19 pandémiás válsághelyzetben. A biopolitikai spektrum másik végén Benjamin Bratton teoretikust találjuk, aki a COVID-19 világvármány technooptimista felfogása mellett érvel. Bratton szerint a helyzet kihagyhatatlan lehetőséget kínál a planetáris technokrácia és egy „pozitív biopolitika” kialakítására, amelynek középpontjában egy sajátos, biológiai biztonság áll, egy vitalista kommunitarizmus formájában (Bratton 2021). A technooptimizmus a társadalmi és természeti folyamatokkal kapcsolatos teljes tudás feltételezésén alapul, ami akárhogyan is nézzük, fikció. Foucaultnak az episztémék történetiségével és azok szükségszerű részlegességével foglalkozó munkássága arra tanít bennünket, hogy elutasítsuk a teljes, független szakértői tudás feltételezését (Shullenberger 2021).

A politika medikalizációja nem nyújt végső garanciákat a további járványok megelőzésére. Bármikor megismétlődhet tehát az osztálytársadalmi passzivitás kikényszerítése, a társadalom funkciórendszereinek leállítása, a vírusok globális kiirtására pedig kevés esély kínálkozik egy ennyire összekapcsolt glóbuszon.¹⁹ Egyetértünk Chris Hall szociológussal, aki szerint a negatív és a pozitív biopolitikák egyaránt zsákutcák, amikor a biopolitika normatív értékeléséről vagy szociológiai leírásáról van szó. Sem a biopolitikai népegészségügyi eszközök abszolút elutasítása, a „szabad egyén” libertárius felfogása mellett kiállva, sem az ilyen jellegű technikák kritikátlan felkarolása a „posztkapitalista” biofasiszta tekintélyelvű politika nevében nem tűnnek különösebben gyümölcsözőnek vagy vonzóknak a világvármány utáni biopolitika újragondolása kapcsán (Hall 2022: 7). A jelen vonatkozásában a nyugati orvosi tudás hegemoniáját kísérő, általánosított félelem légköréről beszélhetünk. Valójában, ahogy a dán kormány egy új koronavírus-mutációnak a nyércpopulációban való megjelenésére adott pánikreakciója mutatja, óriási veszélyeket rejt magában a fertőzéstől és a környezet felől érkező inváziótól való félelem. Az országban az összes nyérc elpusztításra került, ami hatalmas gazdasági nehézségeket okozott a gazdáknak, és nagymértékű állatkárokat is. Ennek a drasztikus lépésnek a jogszerűsége ráadásul megkérdőjelezhető volt a dán törvények alapján (Højme 2022: 3). Az ökofóbia elutasítása és az összekapcsoltság mint ontológiai tény felismerése sokkal termékenyebb alternatívának

---

¹⁹ Természetesen vannak sikeres példák egy-egy kórokozó globális kiirtására, hatástalanítására vonatkozóan. A medikalizációs tézis hívei nem kívánják felszámolni a népegészségügyet mint intézményt. Viszont arra a társadalmi struktúrára kérdeznék rá kritikussal szemmel, amely az egészségből konstruál kizárólagos, minden más társadalmi intézmény fölé rendelhető metaértéket. Valójában kulturális döntés az, hogy mekkora hangsúlyt helyezünk a földi testünk egészségére, fizikai állapotunk milyenségére.

tűnik, mint az anarchisztikus lázadás vagy az autoriter technokrácia. Minden ismeretelméleti keretnek megvannak a maga határai, és egy valóban planetáris politikának, amely a nyitott rendszerek köré összpontosul, fel kell ismernie az élet vonatkozásában a kölcsönös áthatóságok, szimbiózisok és interpenetrációk körülményét. Egy különösen érdekes javaslatot tett le az asztalra Philip Højme, aki mind Agamben, mind Foucault koncepcióira támaszkodik. A biokommunizmus Højme szavaival élve „az élet szentként való jelenlegi egyetemes tiszteletének (a biopolitikai paradigmának) bírálata vagy kritikája” (Højme 2022: 7). A biokommunista számára a biológiai és medikalizált élet mindenáron való megőrzésének gondolata modernista konszenzus, amelyet meg kell kérdőjelezni. Højme metapolitikai jellegű biokommunizmus-koncepciója az egyénre összpontosít anélkül, hogy elkötelezné magát az egyéniség antropocentrikus elképzelései mellett, miközben elutasít „bármilyen egyetemes életfelfogást” (Højme 2022: 8). Életünk véges, immanens, földi, biológiai lényével való azonosságunk egy modern elképzelés, amely kritikai átértékelésre szorul. Egyáltalában az élet metafizikai kitüntetettsége sem magától értetődő.

Konklúzió

Ha csupán biológiai testek vagyunk, akkor egyetlen, immanens életünk a legfontosabb értékünk. Ám D. H. Lawrence-szel együtt azt is hozzátehetnénk, hogy „az életünk azért van, hogy elköltsük, nem azért, hogy megőrizzük azt” (Lawrence 1970: 237). Őrizzük meg minden áron az életet, vagy éljünk szabadon és vadon, akár a halál árán is? Végső soron nem foglalhat állást ebben az örök vitában a szociológus. A COVID-19 pandémia mindenesetre rámutatott a medikalizáció sokirányú jellegére és ambivalenciáira. Az emberi állapot ma széles körben az orvosi beavatkozás tárgyát képező biológiai tények kvantifikálható halmazaként van kezelve. Magától értetődő érték a túlélés, minél több élet megmentése. A legtöbb, amire a medikalizációs tézis képviselője vállalkozhat társadalomtudósként, az az, hogy rámutasson ennek a hiedelemnek a történeti, esetleges és kontingens voltára. Mindaddig fennmarad ez a típusú beállítottság, míg az orvostudomány képes marad sikerességének empirikus bizonyítására: legitimációja mégis egyre ingatagabb. Manapság a fogyasztók versenyeztetik a különböző szakértői nézeteket a vélemények piacán, és személyes preferenciáik mentén döntenek. A medikalizációs szakirodalom bemutatja azokat a folyamatokat, amelyek során kialakul a betegségek társadalmi kategorizációja. A COVID-19 pandémiára adott biopolitikai válaszok azt mutatják, hogy a medikális szempont minden más szempontot felülírhat. Nincsen fontosabb annál, mint földi élettartamunk növelése – ez következne egy teljesen szekularizált biomedikális perspektívából. A túlságosan leegyszerűsítő narratívákat nem támasztja alá a medikalizáció belső bonyolultsága. Így a biohatalom elleni lázadás éppúgy nem reális opció, mint a kiépülő globális technokrácia kritikátlan elfogadása. A medikalizációs folyamat több, mint egyszerű orvosi imperializmus. Inkább egyre kifinomultabb önmegfigyelési, szubjektívációs és önfegyelmzési mechanizmusokat foglal magába, beleértve a részleges demedikalizációkat is.

Hivatkozott irodalom

- Agamben, Giorgio (2021): *Where Are We Now? The Epidemic as Politics*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Armstrong, David (1995): The Rise of Surveillance Medicine. *Sociology of health & illness* 17(3): 393–404.
- Basile, K. et al. (2020): Accuracy amidst Ambiguity: False Positive SARS-CoV-2 Nucleic Acid Tests When COVID-19 Prevalence is Low. *Pathology* 52(7): 809–811.
- Birchall, Clare (2016): Shareveillance: Subjectivity Between Open and Closed Data. *Big Data & Society* 3(2): 1–12. DOI: <https://doi.org/10.1177/2053951716663965>
- Bratton, Benjamin (2021): *The Revenge of the Real. Politics for a Post-Pandemic World*. New York és London: Verso.
- Braunstein, Glenn D. et al. (2021): False Positive Results with SARS-CoV-2 RT-PCR Tests and How to Evaluate a RT-PCR-positive Test for the Possibility of a False Positive Result. *Journal of Occupational and Environmental Medicine* 63(3): e159.
- Bröer, Christian és Broos Besseling (2017): Sadness or Depression: Making Sense of Low Mood and the Medicalization of Everyday Life. *Social Science & Medicine* (183): 28–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.04.025>
- Canguilhem, Georges (2004 [1966]): *A normális és a kóros*. Budapest: Gondolat.
- Capurro, Gabriela, Cynthia G. Jardine, Jordan Tustin és Michelle Driedger (2022): Moral Panic About “Covidiot” in Canadian Newspaper Coverage of COVID-19. *PLOS ONE* 17(1): 1–15.
- Christiaens, Tim (2021): Biomedical Technocracy, the Networked Public Sphere and the Biopolitics of COVID-19: Notes on the Agamben Affair. *Culture, Theory and Critique* 62(4): 404–421. DOI: <https://doi.org/10.1080/14735784.2022.2099919>
- Conaner, Aslihan Ardic, Özüölmez Pelin Kilinc és Nermin Alkan (2022): Construction of Moral Panic on Twitter About Giving Children Covid-19 Vaccines: The Example of “#DenekDegilBebek.” *Erciyes İletişim Dergisi Journal of Erciyes Communication* 9(2): 587–607. DOI: <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.1076621>
- Conrad, Peter (1975): The Discovery of Hyperkinesis: Notes on the Medicalization of Deviant Behavior. *Social Problems* (23): 12–21.
- Conrad, Peter (1992): Medicalization and Social Control. *Annual Review of Sociology* (18): 209–232.
- Conrad, Peter (2005): The Shifting Engines of Medicalization. *Journal of Health and Social Behavior* (46): 3–14. DOI: <https://doi.org/10.1177/002214650504600102>
- Conrad, Peter (2007): *The Medicalization of Society. On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Conrad, Peter (2013): Medicalization. Changing Contours, Characteristics and Contexts. In *Medical Sociology on the Move*. William Cockerham (szerk.). Cham: Springer, 195–215.
- Conrad, Peter és Caitlin Slodden (2013): The Medicalization of Mental Disorder. In *Handbook of the Sociology of Mental Health*. Aneshensel, Carol S. Aneshensel, Jo C. Phelan és Alex Bierman (szerk.). Cham: Springer, 61–75.
- Davis, Joseph E. (2010): Medicalization, Social Control, and the Relief of Suffering. In *The New Blackwell Companion to Medical Sociology*. William Cockerham (szerk.). Hoboken: John Wiley & Sons, 211–241.
- De Vogli, Roberto (2022): COVID-19 and the Ecological Crisis: What do They Have in Common?. *Scandinavian Journal of Public Health* 51(5): 814–821. DOI: <https://doi.org/10.1177/14034948221134339>
- Degerman, Dan (2020): The Political Is Medical Now: COVID-19, Medicalization and Political Theory. *Theory & Event* 23(4) (Supplement): S-61–S-75.
- Esmonde, Katelyn és Shannon Jette (2020): Assembling the ‘Fitbit subject’: A Foucauldian-Sociomaterialist Examination of Social Class, Gender and Self-surveillance on Fitbit Community Message Boards. *Health* 24(3): 299–314.
- Estok, Simon C. (2021): Ecophobia and COVID-19. *International Journal of Fear Studies* 3(2): 90–99.
- Evans, Richard J. (2005): *Death in Hamburg. Society and Politics in the Cholera Years*. London és New York: Penguin Books.
- Foucault, Michel (2000 [1963]): A klinikai orvoslás születése. In *Elmebetegség és pszichológia / A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina, 91–321.
- Foucault, Michel (2001 [1974]): The Birth of Social Medicine. In *The Essential Works of Michel Foucault. 1954–1984. Volume III. Power*. New York: The New Press, 134–157.
- Foucault, Michel (1980 [1975]): Body/Knowledge. In *Power/Knowledge. Selected Interviews & Other Writings. 1972–1977*. New York: Pantheon Books, 55–63.
- Foucault, Michel (2001 [1976]): Truth and Power. In *The Essential Works of Michel Foucault. 1954–1984. Volume III. Power*. New York: The New Press, 111–134.

- Foucault, Michel (2003 [1997]): *“Society Must Be Defended”*. *Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. New York: Picador.
- Foucault, Michel (2004): The Crisis of Medicine or the Crisis of Antimedecine?. *Foucault Studies* (1): 5–19.
- Foucault, Michel (2008 [2004]): *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. ford. Graham Burchell. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel (2014 [1999]): A rendellenesek. Előadások a Collège de France-ban (1974–1975). Budapest: L’Harmattan.
- Grigg-Spall, Holly (2013): *Sweetening the Pill. Or How We Got Hooked On Hormonal Birth Control*. Winchester és Washington: Zero Books.
- Hall, Chris (2022): Ambivalent Thinking amid Pandemic Biopolitics. *European Journal of Political Theory*: DOI: <https://doi.org/10.1177/14748851221143450>
- Hancock, Black Hawk (2018): Michel Foucault and the Problematics of Power: Theorizing DTCA and Medicalized Subjectivity. *The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine* 43(4): 439–468.
- Harding, Jennifer (1997): Bodies at Risk: Sex Surveillance and Hormone Replacement Therapy. In *Foucault, Health and Medicine*. Alan Petersen és Robin Bunton (szerk.). London: Routledge, 134–151.
- Hayek, F. A. (1952): *The Counter-Revolution of Science. Studies in the Abuse of Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Healy, Brendan et al. (2021): The Impact of False Positive COVID-19 Results In an Area of Low Prevalence. *Clinical Medicine* 21(1): e54.
- Hofmann, Björn (2016): Medicalization and Overdiagnosis: Different but Alike. *Medicine, Health Care and Philosophy* 19(2): 253–264.
- Højme, Philip (2022): Biopolitics and the COVID-19 Pandemic: A Foucauldian Interpretation of the Danish Government’s Response to the Pandemic. *Philosophies* 7(2): 1–11. DOI: <https://doi.org/10.3390/philosophies7020034>
- Hrynkow, Christopher (szerk. 2022): *Gondolatok a transzhumanizmusról*. Budapest: Pallas Athéné.
- Illich, Ivan (1976): *Medical Nemesis*. New York: Pantheon.
- Jayasinghe, Kelum, Tarosha Jayasinghe, Chaminda Wijethilake Bandara és Pawan Adhikari (2021): Bio-Politics and Calculative Technologies in COVID Governance: Reflections From England. *International Journal of Health Policy and Management* 11(10): 2189–2197. DOI: <https://doi.org/10.34172/IJHPM.2021.134>
- Kayal, Philip (1993): *Bearing Witness: Gay Men’s Health Crisis and the Politics of AIDS*. Boulder: Westview.
- Kirksey, Eben (2021): Genealogy, Virality, and Potentiality: Moving Beyond Orientalism with COVID-19. *Journal of Bioethical Inquiry* 18(3): 383–387.
- Latour, Bruno (2000): On the Partial Existence of Existing and Non-Existing Objects. In *Biographies of Scientific Objects*. Daston, L. (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 247–269.
- Lawrence, D. H. (1970) *The Quest for Ranim: D. H. Lawrence’s Letters to S. S. Kotliansky, 1914–1930*. Montreal: McGill-Queen’s University Press.
- Ledin, Chase és Benjamin Weil (2021): ‘Test Now, Stop HIV’: COVID-19 and the Idealisation of Quarantine as the ‘End of HIV’. *Culture, Health & Sexuality* 23(11): 1470–1484. DOI: <https://doi.org/10.1080/13691058.2021.1906953>
- Lemke, Thomas (2012): *Foucault, Governmentality, and Critique*. New York és London: Routledge.
- Lowenberg, June S. és Fred Davis (1994): Beyond Medicalisation-demedicalisation: the Case of Holistic Health. *Sociology of Health & Illness* 16(5): 579–599.
- Lupton, Deborah (1997): Foucault and the Medicalisation Critiquein. In *Foucault, Health and Medicine*. Alan Petersen és Robin Bunton (szerk.). London: Routledge, 94–113.
- Lupton, Deborah (2021): The Quantified Pandemic: Digitised Surveillance, Containment and Care in Response to the COVID-19 Crisis. In *Everyday Automation. Experiencing and Anticipating Emerging Technologies*. Sarah Pink, Martin Berg, Deborah Lupton és Minna Ruckenstein (szerk.). London és New York: Routledge, 59–72.
- Maturo, Anontio; Luca Mori és Veronica Moretti (2016): An Ambiguous Health Education: The Quantified Self and the Medicalization of the Mental Sphere. *Italian Journal of Sociology of Education* 8(3): 248–268.
- Mulder, Roger T. (2008): An Epidemic of Depression or the Medicalization of Distress?. *Perspectives in Biology and Medicine* 51(2): 238–250.
- Nye, Robert A. (2003): The Evolution of the Concept of Medicalization in the Late Twentieth Century. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 39(2): 115–129.
- Oakeshott, Michael (1975): *On Human Conduct*. Oxford: Oxford University Press.
- Oakeshott, Michael (2020 [1996]): *A hívő politika és a szkeptikus politika*. Budapest: Századvég.

- Parmet, Wendy E. (1985): AIDS and Quarantine: The Revival of an Archaic Doctrine. *Hofstra Law Review* 14(1): 53–90.
- Piredda, Patrizia (2022): Language and Surveillance Practices. The Political Role of Foucault's and Schmitt's Theories and War Metaphors in the Political Narrative of the Covid-19 Pandemic. *Interface-Journal of European Languages and Literatures* 19(2): 67–91.
- Rittenhouse, C. Amanda (1991): The Emergence of Premenstrual Syndrome as a Social Problem. *Social Problems* 38(3): 412–425.
- Rogaski, Ruth (2014): *Hygienic Modernity. Meanings of Health and Disease in Treaty-Port China*. Berkeley: University of California Press.
- Rosen, George (2015 [1958]): *A History of Public Health*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Rudisch Ferenc és Tóth Benedek (2019): Felvilágosodás, biopolitika, népesség. A modern közegészségügy fogalmának 19. századi kontextusai. *Kaleidoscope* 10(19): 18–31.
- Sander, Seb (2022): UK Lockdown Governmentalities: What Does It Mean to Govern in 2020?. *Foucault Studies* (32): 54–81.
- Schulman, Paul R. (2022): Reliability, Uncertainty and the Management of Error: New Perspectives in the COVID-19 Era. *Journal of Contingencies and Crisis Management* 30(1): 92–101.
- Scott, Wilbur J. (1990): PTSD in DSM-III: A Case of the Politics of Diagnosis and Disease. *Social Problems* 37(3): 294–310.
- Segal, Jacob (2003): Freedom and normalization: Poststructuralism and the liberalism of Michael Oakeshott. *American Political Science Review* 97(3): 447–458.
- Shortreed, Susan M. et al. (2023): Increased COVID-19 Infection Risk Drives Racial and Ethnic Disparities in Severe COVID-19 Outcomes. *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities* 10(1): 149–159.
- Sloterdijk, Peter (2013 [2009]): *You Must Change Your Life*. Malden: Polity.
- Sloterdijk, Peter (2016 [2013]): *Selected Exaggerations: Conversations and Interviews 1993–2012*. Malden: Polity.
- Szasz, Thomas (1977): *The Theology of Medicine. The Political-Philosophical Foundations of Medical Ethics*. New York: Harper & Row.
- Takács Ádám (2009): Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója. In *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Cieger András (szerk.). Budapest: Atelier Társaság, 15–28.
- Tari Gergely Róbert (2015): A „mentális zavar” fogalom definíciós nehézségei. *Századvég* 20 (76): 135–152.
- Torres, Jennifer C. (2014): Medicalizing to Demedicalize: Lactation Consultants and the (de) Medicalization of Breastfeeding. *Social Science & Medicine* (100): 159–166. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.11.013>
- Wernike, Kerstin, et al. (2021): Pitfalls in SARS-CoV-2 PCR Diagnostics. *Transboundary and Emerging Diseases* 68(2): 253–257.
- Williams, Simon J. és Michael Calnan (1996): The 'Limits' of Medicalization?: Modern Medicine and the Lay Populace in 'Late' Modernity. *Social Science & Medicine* 42(12): 1609–1620.
- Wüstner, Kerstin (2022): Facing the Unvaccinated: Emotions, Stereotypes, and the Desire for Punishment During the COVID-19 Pandemic in Germany. *Romanian Journal of Psychology* 24(2): 25–32.
- Yang, Yu-Pei et al. (2022): False-positivity Results in Rapid Antigen Tests for SARS-CoV-2: an Umbrella Review of Meta-analyses and Systematic Reviews. *Expert Review of Anti-infective Therapy* 20(7): 1005–1013.
- Zola, Irving Kenneth (1972): Medicine as an Institution of Social Control. *The Sociological Review* 20(4): 487–504.

Horváth Márk

---

az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Képzőművészeti és Művészetelméleti Intézetének óraadója

Lovász Ádám

---

az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófia Intézetének doktorjelöltje

Kepe Nóra

A panoptikusság Foucault hatalomelméletében

Absztrakt: Amikor a konferenciákon a Panopticon szóba kerül, a kutatók egyből unottan forgatják a szemüket – írta Gilbert Caluya már címében is posztpanoptikus társadalmat hirdető tanulmányában, több mint 10 évvel ezelőtt. A kijelentés csak rámutatott arra a folyamatra, hogy a társadalomelméletben az elmúlt évtizedek Michel Foucault hatalomelméletének, és az 1970-es években kidolgozott panoptikusság-konceptiójának meghaladásáról szóltak, amit a közösségi média megjelenése csak még inkább megerősített a kritikusok szerint.

Michel Foucault hatalomelméletének máig ható relevanciáját mindazonáltal az a felismerése adja, hogy rámutatott a hatalom pszichológiaivá válására. Megállapítása szerint a hatalom napjainkban a szubjektumok megteremtésére irányul, azaz eljárásai és módszerei révén az engedelmes test mellett a hatalom számára hasznos lelkek létrehozását segíti elő önmozgásának fenntartása érdekében. Foucault eredeti szándéka szerint az új típusú hatalmat szemléltető Panopticon nem más, mint a 18. században kialakult szociokulturális rendhez, valamint az azzal együtt járó kapitalista gazdasági berendezkedéshez tartozó, önálló módszerekkel, eljárásokkal és intézményekkel rendelkező társadalomszervezési elv szimbóluma, amely az egyének megismerése által a hatalom fennmaradását biztosító identitások megteremtésére irányul – napjainkban a közösségi médián keresztül.

Kulcsszavak: Michel Foucault, hatalomelmélet, panopticismus, Panopticon, episztemológiai hatalom

Visszatérés az ősforráshoz: Jeremy Bentham és a lelkek öröme

A másodlagos szakirodalom számára a Panopticon jellemzően nem más, mint a 18. században kialakult börtönök eszményi leképeződése, amelynek kidolgozása Jeremy Bentham nevéhez fűződik. Ez egyrészt már önmagában is szűkíti az alakzat érvényességét, hiszen kezdetben ennél többről volt szó. Másrészt, ahogy Elmer (2003: 231–233) rámutatott, Bentham az irodalomban gyakran csak lábjegyzet, akinek mindössze az intézmény nevét tulajdonítják, a koncepciót Foucault munkái nyomán idézik, bár ő első sorban csak interpretálta az eredeti szöveget. Mindez az elsődleges forrás megismerését is szükségessé teszi.

Bentham a 19. századi angol utilitarizmus központi alakja volt, akit az észszerű emberi cselekvés végső céljának kutatása foglalkoztatott. Számára a fő kérdést az jelentette, hogy az egyén és a közösség szintjén hogyan érhető el a legfőbb jó. Ezt nevezik egyesek „boldogságnak”, Bentham pedig „örömelvnek”, amit az örömök maximalizálása és a fájdalom minimalizálása által tartott mérhetőnek. Bentham azt a magatartást tekintette jónak, amely boldogságot – pontosabban örömet – eredményezett. Ennek újdonsága, hogy az emberi lélek állapotát állította vizsgálódásai középpontjába. Az egyéni érzésekre, vágyakra összpontosító kérdésfeltevése okán az ún. pszichológiai utilitarizmus képviselőjeként tartjuk számon.

Benthamet az örömelv kutatásakor az foglalkoztatta, hogy milyen menedzsment-eljárásokkal és térbeli elrendezéssel érhető el „maximális öröm” – például erkölcsi reform, egészségmegőrzés, hatékonyabb termelés – az egyén és a közösség javára (Bentham 1995 [1776]: 31). Az 1770-es években fehéroroszországi gyárépítéseket látogatva dolgozta ki a „költséghatékony munkásszálló” és optimális gyárelrendezés mintapéldájának tekintett Panopticont, amelyről maga írta, hogy „extenzív természetű” és elveit felhasználva „kivétel nélkül alkalmazható bármilyen létesítményben (...), amely nagyszámú embert hivatott ellenőrzés alatt tartani” (Bentham 1995 [1776]: 33–34). A látogatás során íródott, XVI–XXI. sorszámú leveleiben az alakzat különféle alkalmazási lehetőségeit is tárgyalta, beleértve a dologház, a szegényház, a gyár, az elmeagyógyintézet, a kórház, a kórházhajó, az iskola, az ipari üzem és a manufakturális üzem példáját (Bentham 1995 [1776]: 76–95).

A Bentham által vizionált Panopticon egy kör alakú épületegyüttes, középpontjában egy toronyépülettel. A toronyépület az őr helye. A kör alakú építmény a rabok – illetve gyári munkások, ápoltak, diákok – elhelyezésére szolgál. Az épületben az embereket cellákkal választják el úgy, hogy sem egymást, sem az őket fogva tartót nem látják. Az épületek térbeli elrendezése növeli a felügyelet hatékonyságát, mivel egyetlen, a falak mögött különböző tükrök és építészeti megoldások által rejtve maradó börtönőr is elegendő a rend fenntartásához, azáltal hogy az emberek nem tömegként, hanem egymástól elkülönített egyének halmazaként rendeződnek el a térben (Foucault 2002a [1978]: 232–233). Ráadásul, mivel a megfigyelték nem látják az őrt, kénytelenek azt feltételezni, hogy az adott pillanatban a vigyázó tekintet éppen rájuk szegeződik. Az egyének ezáltal minden pillanatban tudatában vannak saját láthatóságuknak, és a potenciális megfigyeltség miatt magukévá teszik a hatalom által elrendezett viszonyokat. Az egyén alávettettsége adottsággá válik saját maga számára, és az állandósult megfigyelés (lehetősége) miatt bekövetkezik

az alkalmazkodás, sőt idővel a hatalmi viszonyok interiorizálása. Azáltal, hogy az egyének feltételezik, hogy valaki folyamatosan figyeli őket, olyan magatartásformákat alakítanak ki, amelyekről úgy gondolják, hogy elvárják tőlük. Vagyis további fegyelmezés, büntetés nélkül is szabálykövetővé válnak, önvizsgálatot tartva, belső készítésre a vélelmezett társadalmi normákhoz igazodnak, pusztán a külső szemlélő feltételezett tekintetének hatására. Az elrendezéssel a fájdalom minimalizálható, hiszen többé nincs szükség testi fenytésre és erőszak alkalmazására, miközben az öröm növelhető, hiszen a lelkek önként működnek együtt a hatalommal (Bentham 1995 [1776]: 33–45, 54–59).

Bentham jelentősége abban áll, hogy egyrészt felismerte a fegyelmezés módjának jelentőségét a hatalmi mechanizmusok mozgásban tartása szempontjából, másrészt rájött, hogy a hatalom akár csak pusztán térbeli elrendezéssel is képes az egyének általánosan vett gondolkodásának, sőt önmagukról való gondolkodásának formálására, majd ennek nyomán kidolgozta a felügyelet általános eljárásainak modelljét. Bentham maga írta egy helyütt, hogy „az elme elme feletti hatalma fenntartásának új módját” (*mind over mind*) találta meg „mindezidáig példa nélküli mértékben” (Bentham 1995 [1776]: 31). Vagyis, bár az emberek eltérően gondolkodnak, a gondolkodásmód megváltoztatható. A társadalmi rend akkor tartható fenn, ha a hatalomnak sikerül az emberek gondolkodására hatást gyakorolni. A gondolkodásmód befolyásolása pedig elsősorban nem a testi fenytés által, hanem az elmen keresztül lehetséges. *Vagyis a Panopticon nem annyira konkrét építészeti alakzat, sokkal inkább szimbólum, mindazon eljárások összessége, amelyek a fegyelmezés elveinek érvényesítésével megteremtették az egyes egyének és a társadalom igazgatásának lehetőségét a lelkek középpontba helyezése és kormányzása által* (Foucault 2002b [1976]: 119–121). A papírra vetett építészeti alakzat a panoptikus eljárásoknak csak az adott kor technológiai szintjén megvalósított leghatékonyabb kivitelezése volt. Ennek okán a börtön is csak egy, de nem az egyetlen lehetséges megtestesülése a fegyelmező intézményeknek, ahogy arról maga Bentham is írt (Foucault 1994a [1975]: 728–731). Az egyén és a társadalom egészének egyidejű fegyelmezését valósították és valósítják meg a Foucault által tárgyalt, azonos elvek szerint létrehozott, nagyobb embertömeget igazgató további intézmények, mint az elmegyógyintézetek, a kórházak, az iskolák, a gyárak vagy éppen a hadsereg is (Foucault 1994b [1973]: 443–444). Éppen ezért a továbbiakban a tulajdonnév alkalmazása helyett, Foucault-val megegyező módon a *panoptikusság* kifejezést használom, és nem az építészeti alakzatra, hanem az abban megvalósuló elvekre és eljárásokra koncentrálok (Foucault 1994c [1975]: 771–772).

A Panopticon helye Foucault életművében

A foucault-i hatalomfelfogás (1972–1976)

Michel Foucault esetén nem beszélhetünk egyetlen konzisztens hatalomelméletről. Életművében három – egyesek szerint négy – időszakot különíthetünk el, amelyek között a határvonalat az 1971-es első akadémiai előadásorozat tapasztalatai, valamint az 1977-es alkotói szabadságon töltött év jelentette. Míg az 1960-as években a hatalom és a

(diskurzus)termelés, később a hatalom és a struktúra, élete utolsó éveiben pedig a hatalom és az ember foglalkoztatta (Collier 2009: 79–80).

A második szakaszban, azaz 1971 és 1976 között született írásaiban és előadásaiban,¹ távolodva mestereinek marxista felfogásától, a hatalmat örökös mozgásban lévő, láncolatokban működő, hálószerűen szerveződő, fizikai formában közvetlenül nem megragadható viszonyrendszerként képzelte el. Úgy gondolta, hogy a hatalom nem önmagából fakad és nem önmagában létezik, inkább valamiféle láthatatlan, pulzáló rend, amely létrehozása és működtetése csak az emberek közreműködésével lehetséges. Az 1970-es évek első harmadától Foucault számára ezzel együtt az egyének már nem csak tehetetlen és „ostoba, sorsukba beletörődő céltáblák”, hanem a hatalom „továbbítói és reléi” – azaz csomópontjai és zsilipjei voltak (Foucault 2000 [1978]: 309). Ennek köszönhetően arra kereste a választ, hogy „a hatalom hol, hogyan, kik között, mely pontokon, milyen folyamatok által és milyen hatással kerül alkalmazásra” (Foucault 2007 [1978]: 1–2). Előfeltevése, hogy a hatalom az egyéneken keresztül árad szét, nem pedig rajtuk-bennük jut nyugvópontra, egyben felértékelte az emberek szerepét is (Foucault 1990 [1975]: 323).²

Nem véletlen, hogy ebben az időszakban fogalmazódott meg elsőként írásaiban az egyén önmaga felett gyakorolt hatalmának jelentősége is, amely utolsó éveinek fő kutatási témájává vált. A megközelítés másik következménye, hogy értelmezésében a hatalom mindinkább pozitív terminussá vált, nem erkölcsi értelemben jó vagy rossz, hanem funkcióját tekintve létrehozó és teremtő alakzattá (Foucault 2015 [1975]). Pozitív volt értelmezésében a hatalom emellett abban az értelemben is, hogy az a korábbi történeti időszakokkal ellentétben nem a kizárás által biztosította fennmaradását, hanem éppen ellenkezőleg, fokozottan bevonta, aktivizálta, összekötötte az egyéneket. Ez a felismerés szintén a későbbi, egyén felé való elmozdulását és egyfajta poszthumanista megközelítést készített elő (Foucault 1994d [1971]: 208–209).

A hatalom pszichológiáivá válása

Foucault a hatalom természetében a felvilágosodástól azonosított változást. Feltevése szerint az újonnan kialakult kapitalista termelési mód örökös profitnövekményre törekvésével összhangban a 18. századtól a hatalom is a „többletből” eredt, amely értelmezésében elsősorban tudástöbbletet jelentett. A hatalom fennmaradását és kiterjedését új és új tudások integrálása biztosította, amely azt jelentette, hogy kívánatosnak látszott minden olyan változás, amely a tudástermelést szolgálta. Az új típusú eljárások is ezt szolgálták, hatékonyságuk összefoglalóan abból fakadt, hogy általuk a hatalom polimorfá, polivalenssé vált, megszűnt az intézmények szerinti fragmentációja, és a történelem folyamán első alkalommal folytonossá vált, összeolvadt, kitöltötte és összekapcsolta a különböző intézményeket, valamint átjárta a társadalom minden szegletét, és ami a legfontosabb, aktívan

1 Az érintett munkák, köztük az előadások leiratai dőlttel szedve: *Théories et institutions pénales (1972–1973); La société punitive (1973–1974); Histoire des systèmes de pensée I–V (1974–1978, 1979–1980);* Felügyelet és büntetés (1975); A szexualitás története I. (1976); *La biopolitique (1978–1979)*.

2 Ez azt is jelenti, hogy a marxista felfogással ellentétben itt a hatalom már nem lehet egy személy vagy társadalmi osztály privilégiuma. Kétségtelen, hogy Foucault 1972 és 1976 között még meghatározónak tekintette a struktúrát, ugyanakkor az már nem kizárólagos szerepben, hanem az egyénnel kölcsönhatásban jelent meg.

bevonta az egyéneket is. *A tudástermeléshez a hatalom az egyének minél mélyebb megismerésére törekedett, amely érdekében a hatalom egyéniesítette az embert, vagyis individualizált.* Az individualizáció lehetővé tette az egyének bevonását és közreműködését, ami ahhoz vezetett, hogy az ember többé már nem csak passzív tárgy, hanem alanya is lett a hatalomnak.

Mit jelentett mindez a gyakorlatban? A 18. századtól a középkorra jellemző feudális berendezkedés és kiváltságok megszűntek, és a hatalomnak sem volt többé egy-egy kitüntetett birtokosa. Személytelenné vált abban az értelemben is, hogy az államapparátus bővülésével egyre inkább bürokratikus eljárásokon keresztül érvényesült. „Gépezet biztosítja a szimmetriahiányt, az egyensúly-nélküliséget, a különbséget. Következésképp nem sokat számít, ki gyakorolja a hatalmat” (Foucault 1990 [1975]: 121). Ezzel párhuzamosan, míg korábban külön-külön beszélhettünk 1) gazdasági, 2) politikai, illetve 3) bírói (jogi) hatalomról, a 19. századra az egyes intézmények egyszerre, integráltan, egy intézményen belül többféleképpen valósították meg mindhármát. A legfontosabb újdonságot azonban a negyedik típusú hatalom létrejötte jelentette. „*Más hatalom, más tudás*” (Foucault 1990 [1975]: 135). Az 4) ún. episztemológiai hatalom alapja az egyének minél szélesebb körű és minél mélyebb megismerése.

Az újonnan létrejött episztemológiai hatalom a hatalom pszichológiaivá válását jelöli. Ez egyszerre két irányból közelített az emberekhez: mindenekelőtt az eddig megszokottak szerint tudást gyűjtött az egyénekről. Megfigyelte, leírta, rendszerezte, összehasonlította őket. Másrészt, ami igazi újdonságát adta, hogy a megfigyelték aktív közreműködésével gyűjtött tudást, immár az egyénektől is. Arra készítette őket, hogy tegyenek vallomást, nyilatkozzanak, mutassák meg önmagukat, írják le vágyaikat, vezessenek naplót, számoljanak be gondolataikról, mondják el véleményüket, egyáltalán, érezzenek, képezzenek viszonyt egymáshoz és az eseményekhez. Hiszen minél aktívabb az egyén, annál inkább megfigyelhetők érzései, vágyai, ezáltal egyre több tudáshoz juthatunk róla, amellyel könnyebbé válik kategorizálni és másokról leválasztani, illetve alakítani viselkedését és vágyait. Így váltak a kezelt betegek, rabok, diákokok, dolgozók, vagyis a társadalom minden tagja a hatalom megfigyelésének egyszerre alanyává és tárgyává. Az episztemológiai hatalom megsokszorozza a tudást azáltal, hogy az egyénről gyűjtött (ún. megfigyelésből származó) tudás mellett a technikai, azaz az egyéntől származó tudásgyűjtést is lehetővé teszi (Foucault 2002c [1973]: 83–85).

Eredményesen és mélyen hatol az emberi viselkedés mélyére; a hatalom minden előrenyomulása után megnövekszik és állandósul a tudás, és megismerendő tárgyakat fedez fel minden olyan területen, ahol ez a hatalom gyakorlódik (Foucault 1990 [1975]: 279).

Az, hogy lehetőség nyílik az ember érzésvilágának egyre mélyebb megismerésére, és közvetlenül az embertől szerezhetünk egyre több tudást folyton változó – és akár kívülről irányított – vágyairól, lényegében korlátlanra teszi a tudástermelést, megadva a hatalmi viszonyok számára a kapitalista gazdaság működéséhez hasonló növekedés korlátlanosságát (lásd Han pszichopolitika-koncepcióját [Han 2017 {2014}]; Éber 2017; A. Gergely 2022; Iványi 2022).

A technikai és a megfigyelésből származó tudások létrehozásának módszereit tekintve Foucault a tudáshoz való hozzáférés három formáját különböztette meg, amelyek

közvetlenül kapcsolódtak a hatalomhoz. Az egyénekről szóló tudásszerzés már évszázadok óta ismert volt a társadalomban. Ezek közül az 1971–72-es kurzusok folyamán elsőként a *mérés* (*mesure*) szerepét vizsgálta a közösségek életében (Foucault 2019a [1972]: 208–211). Másodikként – az inkvizíció eredményeképpen létrejövő *nyomozásról* (*enquête*) írt a tények, események, cselekedetek megállapításának, illetve a tulajdonjogok helyreállításának eszközeként. A 18. század újdonsága a harmadikként létrejövő módszer, a *vizsga* avagy *vizsgálat* (*examen*) volt, a normák, szabályok, felosztás, minősítés és kizárás megállapítása és elrendelése érdekében (Foucault 2019b [1972]: 229–230). A vizsgálat már nem függött a közvetlen tapasztalattól, hanem az egyén benyomásaira alapozott, érzéseit, szándékait vette figyelembe. Ekkor vette át a normalizáló szankció a hagyomány szerepét, a mérhető egyén az emléket állító egyén helyét. Az episztemológiai tudásszerzés megjelenésével az egyén új, a korábnál jóval jelentősebb szerephez jutott a hatalmi eljárások működtetésében, ugyanis az eljárásokat saját szubjektív megnyilvánulásai hozták működésbe. Az egyén gondolataihoz való közelférkőzés során minden ember önálló, egyedi eset lett, részletes dokumentáció, amelybe a hatalom ettől kezdve kapaszkodhatott. Az egyén életével, gondolataival együtt „egy felhasználásra készült dokumentummá vált”. A hatalom új technológiájának kialakuláskor „a társadalom áttért az egyéniség kialakításának történelmi-rituális mechanizmusairól a tudományos-diszciplináris mechanizmusokra” (Foucault 1990 [1975]: 263).

A testet célba vevő büntető hatalom helyén születő, lélekre irányuló fegyelmező hatalom kialakulását az emberi elmére és lélekre összpontosító tudományok egyre nagyobb térnyerése jelezte. Ez volt „az emberről szóló tudományok születésének pillanata”, ekkoriban váltak lehetségessé és kívánatosá az egyén lelkén munkálkodó és a közben keletkezett tudást szervezeten felhasználó „embertudományok” (Foucault 1990 [1975]: 263), vagy másképpen a „psi-tudományok” – a pszichológia, a pszichiátria és szociológia. Az *episztemológiai hatalom, avagy a pszichológiai szemléletmód az individualizációt a hatalomgyakorlás módszerévé tette, amely az egyének önmagukra irányításával és nárcisztikus világhoz való viszony kialakulásával járt.*

Panoptikusság és individualizáció

Az új típusú hatalom leírásához Michel Foucault a Panopticon tipológiáját hívta segítségül, amelyre Bentham nyomán elsősorban nem építészeti alakzatként, hanem elvek és módszerek összességéként tekintett. Úgy gondolta, az episztemológiai hatalom a panoptikusságon keresztül jut érvényre.

Bentham után néhány évvel Julius fogalmazta meg e társadalom születési bizonyítványát. A panoptikus alapelvről szólva azt mondta, hogy jóval több holmi építészeti leleménynél: fordulópont „az emberi szellem történetében” (Foucault 1990 [1975]: 294).

A szellemtörténeti változás pedig nem más, mint a pszichológiai természetűvé vált hatalom támaszát jelentő individualizáció, amely megerősítése négy dimenzióban zajlott, kirajzolva a panoptikus eljárások tipológiáját. Az egyes eljárások eltérő mértékben voltak jelen a 19. század különböző intézményeiben. A börtönökben valósult meg leginkább az 1) ún.

cellás fegyelem – amely a testek térben való elhelyezéséről, gazdaságos felosztásáról gondoskodott. A *quadrillage* mint térbeli felosztás egyaránt jellemző a rendőrségi körzetekre, az adminisztráció hierarchiájára és a bürokrácia piramisára, ahol a magasabb rangú személyek gyakran magasabb emeleteken, illetve nyitott irodákban úgy kerülnek elhelyezésre, hogy szemmel tarthassák beosztottjaikat (Foucault 1994e [1975]: 718–720). Az 2) *organikus fegyelem* kialakulásának szemléletes példája a tömegtermelés által megkövetelt specializáció, amelynek során a tevékenységek egyre részletesebben leírhatóvá, munkafolyamatokra, sőt egyenesen mozdulatokra bonthatóvá váltak, és mindenki „természetesnek” észlelhette a saját helyét. Az ipar vagy az oktatási rendszer példáján keresztül érthető meg továbbá leginkább a 3) *keletkezéstörténeti fegyelem megszervezése*, amely az idő feletti rendelkezést jelentette. Utóbbi esetén az oktatási rendszer szintjeinek elérését életkorhoz kötő szabályok, a tanév rendje, az órák kezdete és a vizsga időtartama mind-mind az idő lehető legaprólékosabb, szeletekre történő felosztását szolgálták annak érdekében, hogy szinte minden pillanatban lehetővé váljon az egyének szabályozott megfigyelése. Végül a 4) *kombinatorikus fegyelem* az erők összeállításának művészete volt, hogy ne csak az egyedi test (például a katona) legyen hasznos, hanem a testek összességének különféle alakzatai (lásd a hadtest) is képesek legyenek együttműködni, ezzel érve el az individualizált egyének fogaskerékként történő összekapcsolását a társadalomban (Foucault 1990 [1975]: 219–225).

E „társadalmi orthopédia” nem volt más, mint a tudások termelésére, rendezésére, elosztására és főképp integrálására irányuló technikák összessége, amit elsősorban a vizsgálatra építő episztemológiai tudásszerzés megjelenése tett lehetővé (Foucault 2002c [1973]: 57). A történelem folyamán először a 19. századtól történt kísérlet a különböző tudásformák és eljárások egy keretben való összekapcsolására, egymásba fonására, közös rendszerbe szervezésére. Amellett, hogy a tudományban alkalmazták őket, a mérés a rend, a nyomozás a centralizáció, míg a vizsgálat a kiválasztás és kizárás eszközévé, így a hatalom „technikájává” is vált. A panopticismus pedig ezeknek az eljárásoknak a működésben tartásával, a tér, az idő, a tevékenységek és a testek összességének ellenőrzésével és elrendezésével a fegyelmezés jegyében megkezdte az egyéni és a társadalmi felügyelet állandósítását.

A Panopticon meghaladására tett kísérletek

Azt, hogy a Panopticon rendkívül izgalmas gondolati alakzat, bizonyítja, hogy számos tudományterület szerzőit megihlette (Fluderink 2017 [2014]: 1–3). A fogalom különféle alakváltozatokban megjelenik például a vidékfejlesztésben (Philo, Parr és Burns (2016): *the Rural Panopticon*), az oktatáskutatásban és a neveléstudományban (lásd *Pedagogicon*), de alkalmazza a környezetgazdaságtan, a menedzsment- és a jogtudomány is. Az irodalomtudósok körében gyakori, hogy a könyvben felbukkanó Panopticon-t vizsgálják. George Orwell 1984 című regényén kívül kiemelkedik ezek közül a Panopticon és Charlie Brooker *Black Mirror* (Özer–Tarakçıoğlu 2019), David Eggers *A kör* (Gouck 2018), Kazuo Isighuro *Ne engedj el...* (Benia 2019), Margareth Atwood *A szolgálólány meséje* (Miceli 2019) című munkáinak párhuzamba állítása.

Nem meglepő, hogy a kritikák első csoportja a fogalom túlhasználására, túlterjeszkedésére, illetve elferdítésére irányul (lásd a későbbiekben hivatkozott Wood, Haggerty, Lyon munkáit). Wood kiemelte, hogy egyes szerzők gyakran indokolatlanul (ki)használják az alakzatot a figyelemfelkeltés érdekében, másrészt a tudományos legitimitáció reményében már szinte „tüntetőleg” idézik azt (Wood 2014 [2007]: 56–57). A gondolati hovatarozás demonstrálása közben az eredeti elképzelés egyre inkább háttérbe szorul és elferdül, illetve felhígul a másodlagos irodalomban (Fluderink 2017 [2014]: 12–16). A szerzők a másodközlésekre hivatkozva akár tudtukon kívül is tévesen alkalmazzák az elképzelést, de az sem ritka, hogy szándékosan hagyják el a saját érvelésüket gyengítő ismérveket (Lyon 1994: 71–79). A fent felsorolt irodalomkritikák szemléltetik továbbá, hogy a tudományos közösség hajlamos a Panopticon tiltó és kényszerítő jellegére helyezni a hangsúlyt, miközben az alakzatnak számos pozitív aspektusa is van. Mivel szinte kizárólag negatív jelzőket társítanak hozzá, a falanszter szinonimájaként használják, és többnyire disztópiákban vélik felfedezni, vagy szociológusként, politológusként egy nem vágyott társadalom képével rokonítják (Haggerty 2006: 23).

A panoptikusságot legkiterjedtebben a társadalomtudomány alkalmazza, így a következőkben az ezen a területen megjelent munkákat rendszerezem az alakzathoz való viszonyuk alapján. Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a Panopticon 20. századi újralfedezése a konzervatív történész Shirley Robin Letwin nevéhez fűződik (1965), aki a korlátlan hatalom megteremtődésének lehetőségét látta benne. Emellett ugyanabban az évben a neokonzervatív társadalomtörténész, Gertrude Himmelfarb (1965) írt jelentősebb esszét a „benthami kísértetházzról”, a társadalmi elnyomás és ellenőrzés eszközéről. Hasonló érvelést vett át a francia filozófus, Jacques-Alain Miller (1973), aki a *Felügyelet és büntetés* megjelenésével egy évben adta közre, eredetileg 1973-ban született, *Le despotisme de l'utile: la machine panoptique de Jeremy Bentham* című munkáját. A Panopticon Foucault által vált széleskörben ismertté, akinek premisszáit és megállapításait alapul véve új tudományterület jött létre (*surveillance studies*),³ ahol a szerzők az ellenőrzés módját és lehetőségeit vizsgálják napjaink társadalmában, mindig arra keresve a választ, hogy az adott hatalmi eljárás mely társadalmi csoport, intézmény, szervezet befolyását növeli.⁴ Az áttekintést azonban nem redukálom ezekre az írásokra, a hangsúlyt a tágabb, szociológiai megközelítésben íródott munkákra helyezem.

A foucault-i keretrendszert használó szerzők a Panopticonot konszenzuálisan a hatalmi viszonyokkal kötik össze, és úgy gondolják, hogy a módszerek és az eljárások célja a hatalom keletkeztetése, fenntartása és kiterjesztése. A cél tehát változatlan, a szerzők közötti különbség a 1) léptékben, a 2) megközelítésmódban és az 3) eszközökben ragadható meg. További egyetértés mutatkozik az irodalomban abban, hogy a Panopticon napjaink jelenségeire, intézményeire és társadalmára már nem alkalmazható módosítás nélkül. Jean

3 Lásd a *Replika* 2014. évi 89. számát.

4 Az új fogalmat bevezető munkák közül a legtöbbet hivatkoztak: Da Landa (1991): *panspectrum*; Gordon (1987) és Lyon (1988, 1993, 1994): *electronic panopticon*; Zuboff (1988): *Information Panopticon*; Poster (1990): *Superpanopticon*; Mathiesen (1997): *Synopticon*; Boyne (2010): *Post-Panopticism*; Wacquant (2001): *social Panopticon*; Koselka (2003): *urban Panopticon*; Latour (2005): *Oligopticon*. Bigo (2006 [2005]): *Ban-opticon*; Taber (2010): *neo-Panopticon*; Kelsey és Bennett (2014): *Omniopticon*; Singh (2017): *Prolepticon*. További panoptikus konfigurációkért lásd Fuchs 2011; Haggerty és Erickson 2006, illetve Wood 2014 [2007] gyűjtéseit.

Baudrillard már két évvel a *Felügyelet és büntetés* után amellet érvelt, hogy ideje elfelejteni a szerzőt, mert gondolatai meghaladottá váltak, hiszen a szimulákrum fogalma megfelelőbben írja le a kor társadalmát (Baudrillard 2007 [1977]). A Panopticon teljes elvetését javasolta továbbá Norris és Armstrong (1999) is. 2006-ban pedig David Lyon szerkesztésében jelent meg a koncepciót meghaladottnak tartókat tömörítő tanulmánykötet, amely abba az irányba mutatott, hogy „talán ideje lefejezni a királyt”, és a Panopticon-t „végső nyugalomra helyezni más modellek javára” (Haggerty 2006: 27). Mégis, azt látjuk, hogy a többség máig védelmébe veszi az elképzelést és a „fogalom megtisztításának programjára hív” (Haggerty 2006: 36–42). Ezt a mezsgyét Gilles Deleuze jelölte ki az *Utóirat az ellenőrzés társadalmához* című munkájában (1990), azóta pedig olyan nevek fémjelzik, mint Mathiesen (1997), Boyne (2000), Elmer (2003), Haggerty (2006), Wood (2014 [2007]), Caluya (2010), Gane (2012), Han (2012), illetve maga David Lyon (1993, 1994, 2001, 2003, 2006). Simon (2005: 2) fő érve, hogy „ne öntsük ki a kád vízzel együtt a gyermeket”, annál is inkább, mert nem elvárható, hogy egy gondolati alakzat, amelyet eredetileg a 19. századi társadalom leírására dolgoztak ki, módosítás nélkül alkalmazható legyen a 21. században is. Ettől még nem az elszakadást, hanem ahogy Deleuze is javasolta, többségében a továbbgondolást látták megoldásnak (Wood 2014 [2007]; Caluya 2010; Iványi 2014; Nyiri 2021). Boyne (2000: 303) még a posztpanopticismus kifejezés használatát is elveti, arra hivatkozva, hogy az „csak beleillik a funkcióatlan »poszt«-ok sorozatába”, míg mások nem ellenzik ennek alkalmazását, mert ez még „nem jelenti szükségképpen azt, hogy »anti-« vagy »posztfoucault-inak« is kell lenni” (Simon 2005: 2).

Az első választóvonal a (1) *léptékbeli* különbség, hogy a szerzők az alakzatot alkalmasnak tartják-e a társadalom leírására (Cohen 1985; Lyon 1993; Mathiesen 1997; Han 2012) vagy úgy gondolják, a koncepció csak egy-egy intézmény és társadalmi alrendszer működését magyarázza, az általánosítás lehetősége nélkül (Zuboff 1988; Lyon 1993). Amennyiben az alakzatot nem öncélúan, hanem a foucault-i ambíciónak megfelelően kívánjuk értelmezni, úgy a társadalmi szintre emelkedést tekinthetjük irányadónak, mint amely szétterjed a különböző életterületeken, összeolvad az intézményekben és társadalmoszervezési elvvé válik.

Mindent összevetve egy olyan, fegyelemmel átítatott társadalom kialakulásáról van szó ebben a mozgásban, amely (...) a „panoptizmus” végtelenségig általánosítható mechanizmusáig vezet (Foucault 1990 [1975]: 293).

A panoptikus sémát, valamennyi jellemző vonását megőrizve és megtartva szándékoznak elterjeszteni a társadalom egészében; (...) az a küldetése, hogy általánosított funkcióvá legyen (Foucault 1990 [1975]: 282–283).

A Panopticonra, illetve a panoptikusságra irányuló kritikák csoportosíthatóak továbbá az (2) *eltérő megközelítésmód*, vagyis a választott elméleti keret szerint is. Ezek közül a legjelentősebbek az államközpontú vizsgálódások, a kapitalizmuskritikák, valamint újabban a queer és gender studies területén születő munkák. Az előbbi kettőben közös, hogy a technológiai fejlődést nem tartják elválaszthatónak a hatalmi mechanizmusok kiterjedésétől. Az államhatalom biztosításáról Diana Gordon közölt esettanulmányon alapuló kutatást (1987), amelyben a kiterjedőben lévő amerikai bünyügyi rendszert feleltette

meg a Panopticonnal. Hasonlóan járt el Gary Marx is, aki a panoptikus elvek kifejezetten katonai, nemzetbiztonsági és rendőrségi felhasználását mutatta be (1988). Érvelésük szerint a technológiai fejlődés új típusú ellenőrzést (*new surveillance*) tett lehetővé (Marx 1988, 2014 [2003]), ami elhozta az ellenőrzés társadalmát (*surveillance society*) (Specht 2020: 63–65). Az ellenőrzést a számítógépek elterjedése, a társadalmi rendezés automatizálása terjesztette ki (Gandy 1993; Lyon 2001, 2002).

Akik a panopticismust a kormányzatisággal kötik össze, gyakran arra hivatkozva teszik ezt, hogy egyrészt maga Bentham is úgy gondolta, hogy a kormányzásnak egy „új és nagyszerű módját találta meg”, egy intézményeken átívelő hatalmi eljárást a társadalmi rend fenntartására, az „egyetlen hatékony reformatív eljárást”. Másrészt összeolvassák a Foucault-i életművet, amelyben a szerző figyelme a *Felügyelet és büntetés* megszületése után a kormányzatiság (*gouvernementalité*) felé fordult, és a korai neoliberais állam felemelkedését vizsgálta a hatalom módszereinek és eljárásainak fénytörésében. Az államközpontú elméletekben a panopticismus a neoliberais kormányzás modelljének szimbóluma (lásd Kline 1985; Gane 2012). A vizsgálódásokban kitüntetett szerepet kap a technológia, akár úgy, hogy a hatalom fennmaradását biztosítja, például a „számok általi kormányzás” lehetővé tételén keresztül (Hamann 2020), akár úgy, hogy éppen a technológiai fejlődés teszi meghaladhatóvá a neoliberais hatalmi eljárásokat. Az algoritmikus kormányzás például az automatizáción keresztül vonja ki a hatalmat keletkeztető viszonyokat az állam-egyen kapcsolatából (Rouvroy 2008). A *surveillance studies* egyik leágazása máig a technológiai fejlődésen keresztül magyarázza az államhatalom fenntartását, beleértve a köztéri kamerák, a kormányzati adatbázisok, az e-kormányzás, a digitális személyazonosság, az elektronikus választójog, illetve a fejlődő adatelemzés nyújtotta lehetőségeket (Héder 2022). Másik oldalról ugyanakkor a technológiák szétterjedése a társadalomban – a testre szerelhető kamerák, a kamerával ellátott házi riasztórendszerek, a „YouTube-hatás” – erőteljesebb állampolgári részvételt és hatékonyabb jogérvényesítést tesznek lehetővé, önkorlátozásra kényszerítve akár a hatalmi intézményeket is. Singh (2017) úgy véli például, hogy a rendőr-állampolgári érintkezések rögzítése, illetve már a rögzítés lehetősége is elősegíti a professzionálisabb intézkedést, a visszaélések csökkenését és a rendőri erőszak visszaszorítását. A neoliberais kormányzatiságot kutató szerzők szerint a posztpanoptikus korszak akkor jön el, amikor a társadalom általános kormányzása a piac által válik lehetővé (Gane 2012; Sato 2021).

A gazdasági megközelítésben íródott elemzések a panopticismust az utilitárius hagyományhoz kötik, és a hatékonyságvá fókuszálnak. A szerzők abban egyetértenek, hogy a kapitalizmus lényegi eleme a folyamatos (profit)növekedés, amely azáltal biztosítható, ha a gazdasági logikát az élet minden területére kiterjesztik, legyen szó akár kormányzati tevékenységekről, oktatásról vagy a családi élet áruba bocsátásáról a háztartási teendők és az emberi kapcsolatok monetizálása által (Szücs 2020). Zuboff (1988), Robins és Webster (1988)⁵, valamint Mosco (1989) szerint a kapitalizmusban a panoptikus eljárások teszik lehetővé a taylori elvek társadalmi méretű kiterjesztését és a profitorientált működést mozgásban tartó menedzsmenttechnikák működtetését. Zuboff (1988) úgy látta, hogy a

---

5 Megjegyzendő, hogy a Panopticon metaforát a szerzőpáros az elsők között vonatkoztatta a közösségi médiát is magában foglaló információs technológiákra a hivatkozott munkában.

kapitalizmus megértéséhez a kulcs a panopticismus, hiszen a számítógépes technológiának köszönhetően a menedzserek minden korábbinál kiterjedtebben ellenőrizhetik munkavállalóikat. Mások nem korlátozták elméletüket a munka világára, mondván panoptikus „társadalmi menedzsmentnek” lehetünk tanúi, ahol a mindennapi rutinok „kis kapilláris-ként közvetítik az ellenőrzést” (Mosco 1989), és így „ami Benthamnek még csak vágy volt, Foucault korában már társadalmi valósággá vált” (Lyon 1993: 659). Giddens amellet érvelt, hogy a surveillance-nak két tengelye van, egyrészt – kapcsolódva az államközpon-tú elméletekhez – az állami megfigyelés, másrészt a kapitalista gazdasági berendezkedés-hez szervesen kötődő hatékonyságnövelő eljárások formájában (Giddens 1985: 94–95). A 20. században kicsúcsosodó piaci folyamatok mindazonáltal gyengíthetik az elmélet érvényességét. A szerzők egyetértenek abban, hogy a kapitalizmusban a hatalmi eljárások mozgatórugója továbbra is a profit. Ám ahogyan a protestáns értékek kezdetben hozzájárultak a kapitalista gazdasági modell felemelkedéséhez, majd egy ponton a mértékletesség parancsa miatt már akadályozták a hatalmi eljárások terebélyesedését, a piaci struktúrák – a pszichológia talaján születő marketing segítségével – megkezdték lebontásukat, úgy rigiditásuk és fizikai világhoz rögzítettségük miatt a panoptikus eljárásoknak is adaptálódniuk kellett az ipariból fogyasztóivá fejlődött társadalom hatalmi viszonyaihoz. A globális transznacionális kapitalizmusban a vállalatok kiszervezik tevékenységüket, így megszűnik a 18–19. századi gyárakban megismert közvetlen fizikai ellenőrzés és az irányítási struktúra is szétfűszereződik. Az információs technológiák éppen, hogy decentralizálják a termelési láncokat és lehetővé teszik a hálózatosodást (Elmer 2003). Emellett számos olyan tevékenység kerül előtérbe, ahol egyáltalán nem szükséges a munkaerő fizikai jelenléte, amivel a felügyelet klasszikus, panoptikusnak gondolt formái is okafo-gyottá válnak. A vállalatok működésével párhuzamosan a munkásokkal szembeni elvárások is megváltoznak, az engedelmesség és a feladatok normázható végrehajtása helyett a kreativitás kerül előtérbe, olyan feladatok által, amelyeket a munkavállalók élvezettel végeznek (Bauman 1992). A társadalom oldaláról a fogyasztói társadalom hatalmi eljárásait a felügyelet és ellenőrzés helyett többen a büntetés–jutalmazás tengelyen tartják megmutathatóknak (Elmer 2003; Iványi 2019), így a fogyasztói döntéseket, valamint általában a társadalmi folyamatokat sem a normalizálás, mint inkább a csábítás, a jutalom és az élvezet eszközeivel tartják alakíthatóknak (Elmer 2003; Hunt 1996, 1999; Lyon 1993; Weibel 2002; Wood 2014 [2007]).

„Foucaultnak a szexualitás diskurzív létrehozására irányuló általános modellje volt a queer elméletek katalizátora” (Spargo 1999: 26). Bár az 1970-es évektől többen foglalkoztak a szexualitás társadalmi újratermelésével,⁶ a legtöbben máig Foucault munkáira építenek, aki az identitást instabilnak tartotta és úgy gondolta, hogy az ember a diskurzus által teremti meg önmagát, amely diskurzust a hatalmi viszonyok hoznak létre (Callis 2009: 221). A gazdasági elméletekkel ellentétben a genderkutatók így a Panopticon metaforát nem az élvezet és jutalom, mint inkább elnyomó és normalizáló jellege miatt használják előszeretettel, a foucault-i életműből mellé emelve *A szexualitás történetének* négy kötetében foglaltakat, valamint egyéb, az egyén önmaga feletti kontrolljáról szóló munkákat (lásd Green 2010).

---

6 Lásd a *Replika* 2020. évi 117–118. lapszámát.

A megközelítések különbsége és a témaválasztás már megelőlegezi a következő szempontot, az (3) *eltérő eszközöket*, azaz a Panopticon működését érintő kritikákat, amelyek fő pontjai közül az első 1) az építészeti alakzat érvényessége. A választóvonal ott húzódik, hogy a panoptikusságnak konstitutív eleme-e az épületegyüttes, mert ebben az esetben az online térben működő hatalmi eljárások már nem írhatók le a benthami alakzattal. A központi toronyépületet a hatalom szimbólumaként felfogva felmerül a kérdés, hogy amennyiben a hatalom mára láthatatlan, diszkrét, nem feltűnő, térben nem egy kitüntetett helyhez kötődik, illetve ellenőrizhetetlen, úgy az kiküszöbölheti-e a Panopticon szükségességét (Bogard 1996: 66, 76). Mindazonáltal ellenvetésként megjegyzendő, hogy Foucault eredeti szándéka nem korlátozta hatalomelméletét a fizikai síkra:

De a Panopticon-t nem szabad álombeli épületként értelmezni: az ideális formájára visszavezetett hatalom mechanizmusának diagramja, (...) voltaképpen a politikai technológia alakzata, amelyet el lehet és el is kell választani minden specifikus felhasználástól. Sokféle-képpen alkalmazható (...) (Foucault [1975] 1990: 279).

Bentham ábrándjaiban mindenütt jelenlevő és mindig éber gépezethálózatként bukkannak fel, melyek hiánytalanul, megszakítás nélkül szövik át a társadalmat. A panoptikus elrendezés adja meg ennek általános képletét (Foucault 1990 [1975]: 284–285).

Építészeti alakzat hiányában többen a 2) megvalósítás hiányát problematizálták. Ellenvetésként felhozható, hogy számos börtön részben vagy egészben (beleértve a körkörös elrendezést és a közepén álló óratornyot) magán viseli a panoptikus jegyeket Kubától az Egyesült Államokon (Philadelphia) át egészen a balassagyarmati fegyházig. Fluderink (2016: 20–21) szerint megvalósulásról mégsem beszélhetünk, hiszen például a felügyelettel azonosított térfigyelő kamera és a Panopticon megfeleltetése elsősre jó párhuzamnak tűnhet, azonban lényegét tekintve a kettő mégsem azonos, hiszen a kamerák nem központi helyzetet foglalnak el, így nem rendezik el az egyént és a tömeget, nem nevelnek és nem keltenek ellenállást sem. Boyne szerint ugyanakkor a Panopticon alkalmazhatatlanságát éppen az ellenállás fennmaradása mutatja. Ha a panoptikus hatalmi eljárásoknak sikerült volna társadalmi léptékben engedelmes testeket létrehozniuk, akkor nem került volna sor börtönlázadásokra, felkelésekre, valamint kormányváltásokra sem (Boyne 2000: 302).⁷

Szintén kihívást jelent a foucaultianus szerzőknek, hogy 3) van-e még őrszem, aki a megfigyelést végzi, illetve 4) kik azok a személyek, akik hatalmi pozícióban vannak. Gyakori észrevétel, hogy a technológiai fejlődés hatására a hatalmi eljárásokat többé nem személyek, hanem számítógépes alkalmazások, automatizmusok és algoritmusok működtetik. Caluya ezzel szemben összegyűjtötte azokat a szerzőket, akik szerint a hatalomnak továbbra is van birtokosa és így szuverént feltételeznek a hatalom mögött (2010: 624). Seele (2016) szerint a megfigyelés a kormányok, technológiai vállalatok kezében van, vagyis kevesen látnak sokakat a társadalomban. Ezzel szemben Deleuze, Haggerty és Erickson, illetve Mathiesen is éppen arra hivatkozva vezetnek be új fogalmat a társadalom és a

⁷ Boyne (2000) a szociológiai megközelítésben íródott kritikákat öt csoportba sorolta: 1) kiszorítás – a felügyelet helyett a csábítás kerül előtérbe; 2) redundancia – az önellenőrzés hozza létre a nyugati embert; 3) redukció – a szimuláció, az előrejelzés és a megelőzés veszi át a panoptikus eljárások helyét; 4) kiegészítés – a Panopticon átadja helyét a Synopticonnak; 5) kudarc – a panoptikusság nem hoz létre engedelmes testeket.

hatalmi eljárások leírására, hogy sokan látnak keveseket – ez utóbbit írja le a Synopticon fogalma (Mathiesen 1997). Kelsey és Bennett (2014) pedig egyenesen a mindent átláthatóság, az Omniopticon fogalmának bevezetésével kísérleteztek, arra hivatkozva, hogy a Panopticon túlságosan „statikus, egyirányú metafora”, miközben a megfigyelték maguk is kerülhetnek hatalmi pozícióba a technológia nyújtotta lehetőségeknek köszönhetően (Ball 2006: 300). A kritikák ugyanakkor pre-foucault-i alapállást tükröznek, miközben a Panopticon a hatalom mikrofizikája felől lehet megérteni (Caluya 2010: 625–626). Ez azt jelenti, hogy a fentiekben vázoltaknak megfelelően Foucault számára az egyének mindig abban a helyzetben vannak, melyben a hatalomnak alanyai és tárgyai is egyben, tehát nem passzív elszenvetői, hanem alakítói és megsokszorozói is a hatalomnak, emellett maga írja, hogy „a hatalom alapelve nem egy személyben testesül meg”, „következésképpen nem sokat számít, ki gyakorolja a hatalmat” (Foucault 1990 [1975]: 275).

Míndeközben az is megosztja a kutatókat, hogy 5) a tekintet vagy már annak fikciója is hatalmi viszonyt keletkeztet-e. A panoptikusság relevanciáját támasztja alá, hogy az elsődleges foucault-i szöveg szerint az elvárt viselkedés létrehozásához elegendő a tekintet lehetősége, amely a megfigyeltség érzésén keresztül folyamatosan alakítja az egyének viselkedését. A tekintetnek immanens hatalmat tulajdonítók szerint a tekintet olyan mechanizmus, amely a fegyelmet önszabályozó viselkedéssé alakítja, szükségtelenné téve mindenféle külső hatalmat, avagy az eredeti szöveg szerint:

Ez az építészeti apparátus olyan gép legyen, amelyben gyakorlójától függetlenül hatalom diktálta viszonyok teremődnek meg és maradnak fenn; vagyis a hatalom diktálta szituációban tartsák a rabokat, de ennek a szituációnak maguk a rabok legyenek a hordozói (Foucault 1990 [1975]: 274).

6) A deleuze-i fordulat óta egyre vitatottabb a felügyelet jelentősége is. Az 1990-es évekig a megfigyelés, az ezredfordulótól az ellenőrzés (*surveillance*) kerül hangsúlyozásra, a normalizálás érdekében. A másodlagos irodalom tanulsága szerint a normalizálás az elvárt viselkedés kialakítására irányul, a gondolkodásmód megváltoztatása nélkül. Ezen a technológiai lehetőségek sem módosítanak, hiszen a digitális technológia önmagában még nem változtatja meg az emberek viselkedését és gondolatait, csak nyomon követi és naplózza (*track and log*) cselekedeteiket (Elmer 2003; vö: Aczél 2009).

Az értelmezéseknek mindazonáltal új lendületet adhat, ha a foucault-i szándéknak megfelelően szem előtt tartjuk, hogy „a Panoptikum csodálatos gépezet, amely a legkülönfélébb vágyakat megvalósítva a hatalom egynemű hatásrendszerét gyártja”, vagyis a 18. század óta egyre inkább pszichológiai természetű, amely az emberi vágyak és érzések megragadása által működik.

Az emberrel foglalkozó tudományok történései ebben a korban helyezik el a tudományos pszichológia megszületését: Weber az érzetek mérésére, kis tájolójával állítólag ezekben az években kezdett el manipulálni. (...) a normák ellenőrzésének átgondolt gyakorlata fejlődött ki, s fejlődik folyamatosan napjainkig (Foucault 1990 [1975]: 408–409).

Ez az a folyamat, amely „szellem feletti hatalmat ad a szellemnek”, azáltal, hogy a pszichológiai tudásra építve nyit „új utakat az ismeretelméletben, s a hatalom hatásai

megsokszorozódnak az új ismeretek kialakulásának és felhalmozódásának köszönhetően”. A „normalizáló hatalom normalizálódása” történik meg, amelynek kitüntetett mozzanata, az epiztemológiai hatalom gyökere: az individualizáció.

Ha folytonosan növekedőnek és szétáradónak tételezzük a hatalmat, az egyben azt is jelenti, hogy napjaink jelenségei és újonnan létrejövő intézményei is panoptikus keretbe rendezhetőek, valamint integrálódnak a panoptikus társadalom szövetébe. A panoptikusság a 21. században sem csak az adott intézmény keretei között képes fenn tartani a hatalmi viszonyokat, hanem az intézményből kilépve, összeolvasztva a különféle társadalmi alrendszereket, az alanyok mindennapi életében is érvényre juthat. A szubjektumokra is hatást gyakorol – megváltoztatva cselekvésüket, világlátásukat és pszichéjüket. Ennek vizsgálatához a következőkben korunk új intézménye, a közösségi média példáján keresztül mutatom be, hogy a felületek a panoptikus elvek érvényesítésével olyan önhasonló alakzatként működnek, amelyek önmagukban is leképezik a hatalmi viszonyokat, valamint hozzájárulnak a panoptikus eljárások társadalomszervezési elvként funkcionálásához.

A közösségi média mint az individualizáció terepe⁸

A közösségi média (*social media*) a felhasználói interaktivitásra építő, online médiaeszközök összefoglaló neve, amelyek különféle céllal létrejött felületeket foglalnak magukba. E média két meghatározó jellemzője a Web 2.0 és a felhasználói tartalomelőállítás (Kaplan és Haenlein 2010: 62). A fogalom előtagja (*social*) a társadalmi vagy szervezeti alkalmazásra, az egyén és a csoport kölcsönhatására utal. A média (*media*) utótag az interakció közvetítő terepet jelzi. A közösségi média olyan, az online térben létező felületek összessége, ahol az egyének kapcsolatba lépnek egymással – a jelen értelmezésben tehát a hatalom sűrűsödésének helye, ahol tudás képződik. A panoptikusság abban mutatkozik meg, hogy a felületek olyan közeget hoznak létre, amelyek 1) szubjektiválják, vagyis egyéniesítik a felhasználókat, 2) önreflexióra és önmegfigyelésre készítetik őket, 3) úgy, hogy minél több tudást keletkeztessenek magukról az online térben. A felület instabil és gyorsan változó viszonyokat teremt, amelyek állandó identitásalkotásra készítetik az egyéneket, a tér, az idő, a tevékenységek és a közösségek elrendezése által, így járulva hozzá a hatalmi viszonyok mozgásban tartásához.

A tér elrendezése során a korlátozás és a láthatóság két ellentétes irányú eljárása egyszerre valósul meg a közösségi médiában. A közösségi média használatának első feltétele a felhasználói fiók létrehozása, amellyel az egyén azonosítja önmagát. A felületek a személyre szabott profil létrehozásával kijelölik a felhasználó „személyes” terét, vagyis az internet felületének egy bizonyos méretű, ugyanakkor tetszőlegesen tágítható és sűrűsíthető online tartományát (digitális cella). A fiókokhoz minden esetben egyedi információk tartoznak, amelyek alapján megtörténik a profil egyéniesítése. A közösségi média a cellás eljárás során megkettőzi a rendelkezésére álló teret, a reális mellé digitális teret állít, amivel

⁸ A közösségi média panoptikusságáról részletesen lásd Kepe Nóra (2020: 33–82) *A közösségi média önimádó embere – Technológiai emberkép a 21. században* című doktori disszertációját.

végtelenre nyitja és egyben parányira is zsugorítja a lehetőségeket. Ezzel együtt átláthatóvá tesz egymástól távoli eseményeket, miközben digitálisan elszigeteli a szemlélőt a fizikai valóságtól; összekötte és egyben elválasztva az egyéneket. Ahogy Augé (2012: 46–52) írja, napjainkra a tér mérték nélkülivé válik. Ez ahhoz is vezet, hogy a korábbi antropológiai – azaz hagyománnyal, múlttal, emlékezettel rendelkező, a stabil egyéni identitás megteremtésének a közösségbe ágyazottság által „teret engedő” – helyek helyett ún. nem-helyek, azaz átmeneti „terepek” jönnek létre – például várótermek és aluljárók –, amelyeknek átmeneti jellegükből adódóan nincs történetiségük, így identitásuk sem. Mivel a közösségi médiába sem lehet „beköltözni”, az „ott tartózkodás” minden esetben időleges, a felület állandó identitás- és közösségalkotást tesz szükségessé a felhasználók részéről. Ez a digitális térben való munkálkodás fokozza a tudástermelést és megsokszorozza a hatalmat is.

Az organikus felügyelet az idő feletti rendelkezést jelenti, és az idő szelvényekre bontásával valósul meg. Ennek elve, hogy az idő elfolyó, folytonos, miközben a hatalmi eljárások a mesterségesen kijelölt időpontokba és fordulónapokba tudnak belekapaszkodni. Ezek az ellenőrzési pontok, csomópontok, kitüntetett pillanatok a tudás termelődésének helyei. Elias (1990 [1984]: 15–48) az időt orientációs eszköznek tekintette, amelynek két szerepe van. Egyrészt az ember az idő segítségével képes sorba rendezni az eseményeket a folyton változó világban, másrészt civilizációs hatása hozzájárul a társadalom működésének fenntartásához. Az ún. „társadalmi idő” az egyének szempontjából önkorlátozást és fegyelmet igényel – hiszen a szokások megszabják az étkezések, a munka, a pihenés idejét (Šubrt 2014: 240). A gazdasági és társadalmi változások hatására aztán a 18. századtól a kapcsolatok egyre szorosabbá válnak, nő az interdependencia. A kölcsönös megfigyelés tudata aztán az érzelmek elfojtásához, a viselkedés (túl)szabályozásához, szigorodó belső időkényyszerhez vezet. Vagyis az idő ebben az értelemben társadalmi konstrukció, fegyelmezési eszköz, amely hozzájárul az egyének rendezéséhez és az egyén világhoz való viszonyának alakításához. Sacacas (2019: 47–53) rámutatott, hogy azáltal, hogy a közösségi média megváltoztatja az egyének időfelfogását és érzékelését, pszichés következményekkel jár. A felületek nem követik ugyanis a szóbeli kultúrák hagyományát, ahol az elbeszélés még változó formájában is generációról generációra öröklődve őrzi a közösség kollektív tudását. Nem követi ugyanakkor az írásbeli kultúrák rituáléit sem, ahol az írás örökkévaló és statikus, a múltat rögzíti (Ong 2002 [1982]). A közösségi médiában az egyén a jelennek cselekszik, amely elfolyik, így a kommunikációs esemény elveszíti kontextusát, ezáltal nem tartja fent az egyéni tapasztalatot és nem integrálja a közösséget sem. Az időérzék megváltozásával az események időbeli egymásutániságából nem áll össze lineáris történet. Átfogó narratíva hiányában pedig nem alakulhat ki hagyomány, közös történelem nélkül pedig tartós közösség, legyen szó akár élet-, akár nemzetközösségről. Az egyén a szubjektum létrehozásának munkájában magára maradva aztán egyre inkább önmagára utalódik az identitásalkotás során, „terápiás jelleggel” narcisztikus választ adva az őt foglalkoztató kérdésekre. Időbe kapaszkodásának szemléletes példái a *faux-vintage photos*, vagyis a hamis módon eleve régiesen elkészített fényképek népszerűvé válása. Ezek a fényképek, vagy inkább képek (*photograph* helyett *image*) szociológiai megközelítésben úgy foghatók fel, mint az identitássteremtés érdekében az idő kimerevítésére tett egyéni kísérletek.

Az egyén a közösségi médiában jövőbeli múltként ragadja meg a jelent, nosztalgiát ébresztve az „itt és most” iránt, saját vágyott képének megörökítésre által (Jurgenson 2019: 4–6).

A tevékenységekre irányuló keletkeztörténeti eljárások negatív és pozitív funkciókon keresztül egyaránt megvalósulnak a 18. század óta, főként a felületeken, amelyeket az interaktivitás konstituál. A társadalomtudományi kérdőíves vizsgálatok alapján a közösségi médiát az egyének új élmények és információk begyűjtése mellett leginkább a személyes expanzióra, önmaguk kiterjesztésére használják, megfélekedve arról, hogy a felületeknek szerepük van az élménykonstruálásban, azaz magában az élmény megteremtésében, mesterséges létrehozásában is (Gertz 2019). Ahogy Debord (2022 [1967]) *A spektákulum társadalmában* fogalmazott, a médiában, így a közösségi médiában is csak reprezentáció zajlik; ami a felületeken történik, az nem valódi tapasztalás és nem is közvetlen megélés. Baudrillard (2005 [1981]) szintén erre utalhatott, amikor arról írt, hogy mindaz, amit az egyén lát, napjainkban csak szimuláció, vagyis a valóság másolata, nem pedig maga a valóság. A kritikai elméletek felől nézve könnyen hamisnak tűnhet az az elképzelés, hogy a felületek hozzájárulnak a felhasználók gyarodásához, inkább csak a szabadság, az élmény és az autenticitás megélésének illúzióját tartják fent a hatalmi eljárások működésben maradása érdekében, a felhasználók aktív bevonása által.

Végül, de nem utolsó sorban a közösségi média a tömeg elrendezéséhez kombinatorikus eljárásokat valósít meg. Kiindulópontját az identifikáció, vagyis az azonosítás jelenti, amely a felhasználók egyéniesítésének, egyedivé tételének első lépése. A közösségi média a digitális profil láthatósága által felébreszti az egyénben az öndokumentálás, a megosztás és a külső visszajelzés iránti igényt, egyben felcsillantja a személyiség vágyott formában való megélésének lehetőségét, ami az egyén érdeklődését megint csak önmagára irányítja. A döntő pillanat akkor következik be, amikor az individualizáló törekvések hatására az egyén rádöbben, hogy ő mint személyiség ér valamit. Amikor az egyén felismeri, hogy saját személyiségének megismerése önmaga számára is tudást keletkeztet, és ez a társadalmi viszonyokban potenciálként használható, egyre intenzívebben kapcsolódik a felületekhez.

A felület tehát több mint a reprezentáció és normalizáció terepe. A rendszer akkor válik totálissá, amikor nemcsak az egyénről szóló, hanem a közvetlenül az egyéntől származó tudás gyűjtését is kiterjeszti, és úgy valósítja meg, hogy az identitáskonstrukciót saját csatornáira tereli. A személyiség létrehozásába való bekapcsolódással az egyén vágyai, gondolatai és tevékenységei is felkelthetővé és terelhetővé válnak, ezzel fenntartva a többlet előállítását.

A közösségi média nemcsak az események és az élmények megosztásának, esetleg teremtésének, hanem ezen túlmenően közvetlenül a személyiség megkonstruálásának helyszínévé, a szelfhez való közel férközést lehetővé tevő közeggé válik – azzá a tereppé, ahol a személyiség létrehozható és megélhető (Galántai 2014). A közösségimédia-felületek egy olyan új dimenziót nyitottak, amelyben lehetővé vált az egyén számára önmaga kiterjesztése, amely jelenti úgy az egyén „meghosszabbítását”, mint digitális individuummá növesztését, megkettőzését, esetleg megsokszorozását. Tekintve, hogy – foucault-i felfogásban – a szelf állandóan változó, örökös újraalkotás alatt álló entitás, megélése digitális öntechnikák által valósul meg. Azáltal, hogy az egyének maguk is részt vesznek

az önmagukról szóló tudás létrehozásában – vagyis a hatalom nemcsak rajtuk, hanem általuk működik –, a közösségi médiában egy új személyiség felemelkedését látjuk. Közben a felhasználó automatikusan mozgásban tartja a hatalmi mechanizmusokat. Ebből következően a hatalom természete bekebelező, a tér-idő-elrendezés korlátozottságához képest a közösségi médiában korlátlan. A felületek népszerűségének magyarázata abban keresendő, hogy a hatalmi mechanizmusok, a gazdasági és társadalmi érdekek, valamint az egyéni törekvések egybeesnek. A rendszer egészének, és egyes részeinek természete azonos és egymást erősítő, amelynek következtében a közösségi média működése, levetkőzve a fegyelmező társadalom (*société disciplinaire*) korlátaival, elvezet egy új személyiség, az önmaga felé forduló, nárcisztikus ember felemelkedéséhez, aki minden eddiginél nagyobb mértékben járul hozzá a tudástermeléshez.

Konklúzió

Bár a Panopticon „közel két évszázada rendkívül nagy hatást tesz a képzeletre”, Michel Foucault kritikusi tévednek, ha Foucault hatalomelméletének hatókörét a Panopticon-alkazatra redukálják, és azt nem szimbólumként kezelik. Ez okozza ugyanis, hogy elméletét korlátozottnak és meghaladottnak látják. Eközben a panoptikusság már eredeti, Jeremy Bentham által elgondolt formájában sem pusztán egy konkrét építészeti alakzat jelzője volt, hanem az emberi lelkek célbavétele által az egyéni és kollektív öröm elérésének és biztosításának intézményesült formája.

A panoptikum csodálatos gépezet, amely a legkülönfélébb vágyakat megvalósítva a hatalom egynemű hatásrendszerét gyártja (Foucault 1990 [1975]: 276).

A pszichológiai utilitarizmusból is merítve, Michel Foucault 1972 és 1976 között született írásaiban a Panopticon-alkazatot továbbgondolását végezte el. Számára a panoptikusság mindazon elvek és módszerek összességét jelentette, amelyek a 17. században kialakult új típusú hatalom sajátjai, és jócskán túlmutatva a fizikai síkon az egyéni identitások megkonstruálására irányulnak. Hatalomelméletének relevanciáját és vividitását az episztemológiai hatalom megjelenésének felismerése és részletes leírása adja. Az episztemológiai hatalom a hatalom pszichológiaivá válását jelöli, amely során a hatalom képessé válik arra, hogy meghatározza a test „természetét”, valamint azon túl a tudatalattit és a tudatot, illetve fennhatósága alá vonja az alanyok érzelmi életét, amely irányítására törekszik (Weedon 1987: 108).

Az új típusú hatalom – vagy még inkább az új hatalomtípus – az egyén önmagára irányulásáról szól, arról, hogy az individualizáció a hatalmi eljárások részévé válik, amely által az egyén már nem csak tárgya, hanem alanya is lesz a hatalomnak. Míg a 18. században a Panopticon az adott kor technológiai szintjének leghatékonyabb eljárásait valósította meg, a 21. században a közösségi média által az episztemológiai hatalom virtuális identitásokat hoz létre, amelyen keresztül a szubjektumot magát is alakítja. A szubjektumot önmagán való munkálkodásra készítve átalakítja az egyén gondolkodásmódját, világhoz való viszonyát, lelki világát és ezáltal a társadalmat is.

Összegezve, a panoptikusság a hatalom pszichológiáivá válásának, a 18. században létrejövő episztemológiai hatalomnak a szimbóluma, amely a közösségi média révén napjainkra emelkedett egy sajátos társadalomszervezési elvvé. Szociológiai megközelítésben a modernkori hatalmat szimbolizáló Panopticon alakzatot keresztül *megfigyelve* napjaink társadalmi folyamatait, az új típusú berendezkedés egyenesági következményei az individualizálódó tendenciák és a közösséggel való gondolkodás háttérbe szorulása.

Hivatkozott irodalom

- Aczél Petra (2009): Korlátok és gátlások: Olvadó határok az újmédia-kommunikációban. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* (36): 63–69.
- A. Gergely András (2022): Fájdalom, kiégés, pszichopolitika. *Tanulmányok* (64): 117–127. DOI: <https://doi.org/10.19090/tm.2022.1.117-127>
- Augé, Marc (2012): *Nem-helyek*. Budapest: Műcsarnok.
- Ball, Kristie (2006): Organization, Surveillance and the Body: Towards a Politics of Resistance. In *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*. David Lyon (szerk.). Uffculme, Devon: Willan Publishing, 296–317. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818-22>
- Baudrillard, Jean (2007 [1977]): *Forget Foucault*. Los Angeles: Semiotext(e).
- Baudrillard, Jean (2005 [1981]): *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bauman, Zygmunt (1991): *Modernism and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Benia, Safia (2019): *Docile Bodies: Panopticism in Kazuo Ishiguro's Never Let Me Go*. DOI: <http://dspace.univ-msila.dz:8080/xmlui/handle/123456789/14464>
- Bentham, Jeremy (1995 [1776]): *The Panopticon Writings*. Miran Božovič (szerk.). London: Verso Books.
- Bigo, Didier (2006 [2005]): Security, Exception, Ban and Surveillance. In *Theorizing Surveillance. The Panopticon and Beyond*. David Lyon (szerk.). London: Willan Publishing, 46–47. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818-8>
- Bogard, William (1996): *The Simulation of Surveillance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boyne, Roy (2010): Post-Panopticism. *Economy and Society* 29(2): 285–307. DOI: https://doi.org/10.4324/9780203814949.ch1_1_b
- Callis, April S. (2009): Playing with Butler and Foucault: Bisexuality and Queer Theory. *Journal of Bisexuality* 9(3–4): 213–233. DOI: <https://doi.org/10.1080/15299710903316513>
- Caluya, Gilbert (2010): The Post-panoptic Society? Reassessing Foucault in Surveillance Studies. *Social Identities* 16(5): 621–633. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504630.2010.509565>
- Cohen, Stanley (1985): *Visions of Social Control*. Cambridge: Polity Press.
- Collier, Stephen J. (2009): Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond Governmentality. *Theory, Culture & Society* 26(6): 78–108. DOI: <https://doi.org/10.1177/0263276409347694>
- Da Landa, Manuel (1991): *War In the Age of Intelligent Machine*. New York: Zone Books, MIT Press.
- Debord, Gilles (2022 [1967]): *A spektákulum társadalma*. Budapest: Open Books.
- Deleuze, Gilles (1990): Postscript on the Societies of Control. *Lautre journal* (1): 1–8.
- Éber Márk Áron (2017): A lelünkben duruzsoló hatalom. Pszichopolitika, neoliberalizmus és a hatalom új technikái. *Eszmélet* (113): 190–199.
- Elias, Norbert (1990 [1984]): Az időről. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 15–47.
- Elmer, Greg (2003): A Diagram of Panoptic Surveillance. *New Media & Society* 5(2): 231–247. DOI: <https://doi.org/10.1177/1461444803005002005>
- Fludernik, Monica (2017 [2014]): Panopticism: From Fantasy to Metaphor to Reality. *Textual Practice* 31(1): 1–26. DOI: <https://doi.org/10.1080/0950236x.2016.1256675>
- Foucault, Michel (1990 [1975]): *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, Michel (1994a [1975]): Il carcere visto da un filosofo francese. (<La prison vue par un philosophe français>). In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 725–731.
- Foucault, Michel (1994b [1973]): A propos de l'enfermement pénitentiaire. In *Dits et écrits 1954–1984. Vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 435–445.

- Foucault, Michel (1994c [1975]): Hospícios. Sexualidade. Prisoas (<Asiles, Sexualité, Prisons.>). In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 771–783.
- Foucault, Michel (1994d [1971]): Un problème m'intéresse depuis longtemps c'est celui du système pénal. In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 205–209.
- Foucault, Michel (1994e [1975]): Des supplices aux cellules. In *Dits et écrits 1954–1984, vol. II*. Daniel Defert és François Ewald és Jacques Lagrange (szerk.). Paris: Gallimard, 716–720.
- Foucault, Michel (1996 [1976]): *A szexualitás története – A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000 [1978]): A hatalom mikrofizikája. In *Nyelv a végtelenhez*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 307–331.
- Foucault, Michel (2002a [1978]): Question of Method. In *Essential works of Foucault 1954–1984, vol. 3 – Power*. James D. Faubion (szerk.). London: Penguin Books, 223–238.
- Foucault, Michel (2002b [1976]): Truth and Power. Interview. In *Essential works of Foucault 1954–1984, vol. 3. – Power*. James D. Faubion (szerk.). London: Penguin Books, 111–133.
- Foucault, Michel (2002c [1973]): Truth and Juridical Forms. Lectures. In *Essential works of Foucault 1954–1984, vol. 3. – Power*. James D. Faubion (szerk.). London: Penguin Books, 1–89.
- Foucault, Michel (2015 [1975]): 1975. 01. 15-i előadás. In *A rendellenesek*. Budapest: L'Harmattan, 43–63.
- Foucault, Michel (2019a [1972]): 8th March 1972. In *Penal Theories and Institutions. Lectures at the Collège de France*. New York: Palgrave MacMillan, 197–228.
- Foucault, Michel (2019b [1972]): Course Summary. In *Penal Theories and Institutions. Lectures at the Collège de France*. New York: Palgrave MacMillan, 229–235.
- Fuchs, Christian (2011): Web 2.0, New Media and Surveillance. *Sociology Compass* 5(2): 134–147. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2010.00354.x>
- Gandy, Oscar H. Jr. (1993): *The Panoptic Sort. A Political Economy of Personal Information*. Boulder, CO: WestviewPress. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197579411.001.0001>
- Galántai Orsolya (2014): Profilkép: többet mond ezer szónál. *Médiakutató* 16(3): 67–79.
- Gane, Nicolas (2012): The Governmentalities of Neoliberalism: Panopticism, Post-Panopticism and beyond. *The Sociological Review* (60): 611–634. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.2012.02126.x>
- Gertz, Nolen (2019): The Four Facebook. Misinformation, Manipulation, Dependency, Distraction. *The New Atlantis* (58): 65–70.
- Giddens, Anthony (1985): *The Nation State and Violence*. Oxford: Polity Press.
- Gordon, Diana. R. (1987): The Electronic Panopticon: A Case Study of the Development of the National Criminal Records System. *Politics & Society* 15(4): 483–511. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315242002-18>
- Gouck, Jennifer (2016): The Viewer Society: 'New Panopticism', Surveillance and the Body in Dave Eggers' *The Circle*. *Irish Association for American Studies* (7): 55–64.
- Green, Adam Isaiah (2010): Remembering Foucault: Queer Theory and Disciplinary Power. *Sexualities* 13(3): 316–337. DOI: <https://doi.org/10.1177/1363460709364321>
- Haggerty, Kevin D. (2006): Tear Down the Walls: on Demolishing the Panopticon. In *Theorizing Surveillance. The Panopticon and Beyond*. David Lyon (szerk.). New York: Routledge, 23–45. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818-7>
- Haggerty, Kevin D. és Richard V. Ericson (szerk.) (2006): *The New Politics of Surveillance and Visibility*. Toronto: University of Toronto Press. DOI: <https://doi.org/10.1353/jls.2006.0041>
- Hamann, Julian (2020): Governance by Numbers: A Panopticon Reversed? *Politics and Governance* 8(2): 68–71. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v8i2.2991>
- Han, Byung-Chul (2012): *The Transparency Society*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Han, Byung-Chul (2017 [2014]): *Psychopolitics: Neoliberalism and New Technologies of Power*. London: Verso Books.
- Héder Klára (2022): Attitúd és viselkedés(változás) a megfigyelés társadalmában, különös tekintettel a megfigyelői/megfigyelti szereppel történő identifikáció hatásaira. Doktori Értekezés, Budapest: Nemzeti Közszelektív Egység.
- Himmelfarb, Gertrude (1965): The Haunted House of Jeremy Bentham. In *Ideas in History: Essays Presented to Louis Gottschalk by His Former Students*. Richard Herr és Harold T. Parker (szerk.). Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Hunt, Alan (1996): *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hunt, Alan (1999): *Governing Morals. A Social History of Moral Regulation*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Iványi Márton (2014): Közösségi média: a nyilvánosság elektronikus agorája vagy posztmodern panoptikum? *Médiakutató* 15(2): 119–138.
- Iványi Márton (2019): A Nagy Testvér viszonylagos valósága – A digitális médiapanoptikon és a globális felügyelet. *Valóság* 62(12): 1–14.
- Iványi Márton (2022): A vakond és a kigyó, avagy tanmese a neoliberális pszichopolitikáról. *Korunk* (7): 114–121.
- Jurgenson, Nathan (2019): *The Social Photo*. New York: Verso Books.
- Kaplan, Andreas M. és Michael Haenlein (2010): Users of the World, Unite! The Challenges and Opportunities of Social Media. *Business Horizons* 53(1): 59–68. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- Kelsey, Darren és Lucy Bennett (2014): Discipline and Resistance on Social Media: Discourse, Power and Context in the Paul Chambers 'Twitter Joke Trial'. *Discourse, Context and Media* (3): 37–45. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2013.12.001>
- Kepe Nóra (2020): *A közösségi média önimádó embere – Technológiai emberkép a 21. században*. Doktori disszertáció. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Kline, Stephen J. (1985): What Is Technology? *Bulletin of Science Technology Society* 5(3): 215–218. DOI: <https://doi.org/10.1177/027046768500500301>
- Koselka, Hille (2003): Cam Era – The Contemporary Urban Panopticon. *Surveillance & Society* 1(3): 292–313. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v1i3.3342>
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Letwin, Shirley Robin (1965): *The Pursuit of Certainty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lyon, David (1988): *The Information Society*. Cambridge: Polity Publishing.
- Lyon, David (1993): An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory. *The Sociological Review* 41(4): 653–678. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-954x.1993.tb00896.x>
- Lyon, David (1994): *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Minnesota: University of Minnesota Press. DOI: <https://doi.org/10.5860/choice.32-1497>
- Lyon, David (2001): *Surveillance Society: Monitoring Everyday Life*. Buckingham, England: Open University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/bjc/42.1.222>
- Lyon, David (szerk.) (2003): *Surveillance as Social Sorting: Privacy, Risk, and Digital Discrimination*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203994887>
- Lyon, David (szerk.) (2006): *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*. Cullompton, England: Willan. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781843926818>
- Marx, Gary T. (1988): *Undercover*. Berkeley: University of California Press. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520910041>
- Marx, Gary T. (2014 [2003]): Mi új az „új felügyeletben”? Változás és folytonosság osztályozása. *Replika* (89): 21–42.
- Mathiesen, Thomas (1997): The Viewer Society: Michel Foucault's Panopticon Revisited. *Theoretical Criminology* 1(2): 215–234. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780367809195-44>
- Miceli, Barbara (2019): Margaret Atwood's *The Heart Goes Last*: Panopticism, Discipline, Society, and Utopia. *Metacritic Journal for Comparative Studies and Theory* 5(2): 79–90. DOI: <https://doi.org/10.24193/mjct.2019.8.05>
- Mosco, Vincent (1989): *Pay-per Society*. Toronto: Garamond.
- Miller, Jacques-Alain (1975): Le despotisme de l'Utile: la machine panoptique de Jeremy Bentham. *Ornicar Bulletin périodique du Champ freudien* (3): 3–36.
- Norris, Clyde és Armstrong, Gary (1999): *The Maximum Surveillance Society: The Rise of CCTV*. New York: Routledge.
- Nyiri Szabolcs (2021): *A panoptikon rizomatikus elemzése. Avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata*. Kézirat.
- Ong, Walter J. (2002 [1982]): *Orality and Literacy*. London – New York: Routledge, Taylor and Francis Group. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203328064>
- Özer, Özge Bayraktar és Asli Özem Tarakçıoğlu (2019): An Intertextual Analysis of Black Mirror. *The Journal of International Social Research* 12(62): 71–78. DOI: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3029>
- Philo, Chris, Hester Parr és Nicola Burns (2016): The Rural Panopticon. *Journal of Rural Studies* (51): 230–239. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.08.007>
- Poster, Marc (1990): *The Mode of Information*. Chicago: University of Chicago Press.
- Robins, Kevin és Frank Webster (1988): Cybernetic Capitalism: Information, Technology, Everyday Life. In *The Political Economy of Information*. Vincent Mosco és Janet Wasko (szerk.). Madison: The University of Wisconsin Press, 45–75.

- Rouvroy, Antoinette (2008): *Human Genes and Neoliberal Governance: A Foucauldian Critique*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203939390>
- Sacasas, L. M. (2019): The Inescapable Town Square. *The New Atlantis* (58): 47–53.
- Sato, Yoshiyuki (2021): Production of the Competitive Subject: Foucault and Neoliberalism. In *Beyond Neoliberalism and Capitalism*. Vesna Stankovic Pejnovic (szerk.). Belgrad: Institute for Political Studies, 157–171.
- Seele, Peter (2016): Envisioning the Digital Sustainability Panopticon: a Thought Experiment of How Big Data May Help Advancing Sustainability in the Digital Age. *Sustainability Science* (11): 845–854. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11625-016-0381-5>
- Simon, Bart (2005): The Return of Panopticism: Supervision, Subjection and the New Surveillance. *Surveillance & Society* 3(1): 1–20. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v3i1.3317>
- Singh, Ajay (2017): Prolepticon: Anticipatory Citizen Surveillance of the Police. *Surveillance & Society* 15(5): 676–688. DOI: <https://doi.org/10.24908/ss.v15i5.6418>
- Spargo, Tamsin (1999): *Foucault and Queer Theory*. New York: Totem Books.
- Specht, Hedvig (2020): Facebook mint a társadalmi megfigyelés eszköze. In *Algoritmusok, keresők, közösségi oldalak és a jog – A forgalomirányító szolgáltatások szabályozása*. Polyák Gábor (szerk.). Budapest: HVG ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 60–73.
- Šubrt, Jiri (2014): Norbert Elias and the Enigma of Time. In *Norbert Elias and Empirical Research*. Tatiana S. Landini és François Dépelteau (szerk.). New York: Palgrave MacMillan, 239–252. DOI: https://doi.org/10.1057/9781137312143_13
- Szücs László Gergely (2020): A „privát szféra” felszabadítása a digitalizáció korában: két megközelítés. *Emancipáció – tegnap és ma*. Kicsák Lóránt, Körömi Gabriella és Kusper Judit (szerk.). Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 43–57. DOI: <https://doi.org/10.46403/Emancipacio.2020.43>
- Taber, Emily (2010): Prisons of the Cruel Inner God: Neo-Panopticism in Contemporary Western Culture. *Undergraduate Research Journal for the Human Sciences*, vol.9. Interneten: <https://publications.kon.org/urc/v9/taber.html> (letöltve 2023. 07. 13.).
- Wacquant, Loïc (2001): The Penalisation of Poverty and the Rise of Neo-Liberalism. *European Journal on Criminal Policy and Research* (9): 401–412.
- Wood, Murakami D. (2014 [2007]): A panoptikumon túl? Foucault és a surveillance studies. *Replika* (89): 43–60.
- Zuboff, Shosana (1988): *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power*. New York: Basic Books.

Kepe Nóra

---

társadalomkutató, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézetének (Budapest) óraadója.

Keszeg Anna

A divat bátorsága

Foucault és a relacionális materializmusra alapozott divat fogalma

A kap[italizmus] orvossága nem a szoc[ializmus], hanem a dialektikusan megtagadott parazita szuperkap[italizmus]. Hát így persze könnyű. Szeretik is a gyerekek.
(Tamás Gáspár Miklós 1997)

Absztrakt: A Foucault-recepció a divatelmélet, a divatkutatás területén az elmúlt három évtizedben jelentős eredményeket hozott: segített abban, hogy a divatot a kormányozhatóság egyik fontos diszpozitívumaként, illetve az én technikáinak a terepeként értsük meg. A divat e fogalmai a kortárs, válságba került, a környezetre destruktívan ható iparágra már nem képesek számonkérő, megújító hatással lenni, de még leírására is kevésnek bizonyulnak. Az elmúlt évtized egyik fontos állomása a Foucault-recepcióban Thomas Lemke megközelítése, mely számonkéri a francia filozófus munkáin az új materializmus kritikáit, hogy bebizonyítsa, a relacionális materializmus mindig is jellemző volt e munkákra. A tanulmány ezt a két területet olvassa össze és arra kérdez rá, milyen divatfogalmat nyerünk a relacionális materializmus Foucault-olvasatából. Ennek a megközelítésnek már nem a kormányozhatóság, hanem a *parrhészia* (igazmondás) válik a központi kategóriájává. A következtetés egy, a parrhésziából kiinduló divatfogalom kritériumait tartalmazza.

Kulcsszavak: divat, relacionális materializmus, kormányozhatóság, parrhészia

A tanulmány célja, hogy a kortárs Foucault-recepció relacionális materialista fejleménye-
ihez igazítva alakítson ki egy, a francia gondolkodó munkáira alapozott divatelméletet,
melynek értelmében a divat a nem(csak) emberi szféra iránti tisztelet és az emberi és nem
emberi ontológiák közötti együttműködés katalizátora lehet. Vagyis egy olyan divatfoga-
lom foucault-i elemeit keresi, mely nem a kortárs túltermelés modelljében gondolkodik.
Mi sem könnyebb vállalás egy olyan időszakban, amikor hetente újabb ruhahegyek öntik
el Ghánát jótékonyág címszó alatt (15 millió ruharab per hét), amikor egy átlagos USA
állampolgár körülbelül 36 kilogrammnyi ruhát dob el évente, amikor az iparág 107 milli-
árd ruhadarabot és 14,5 milliárd cipőt gyárt évente. Vagyis amikor a világ ruhatermelése
és forgalma katasztrofális méretű. Tudom – és a mottóként választott idézet is erre utal
– Michel Foucault fogalmai sokak szerint éppen ennek a túltermelő logikának a részét ké-
pezik. Ez a tanulmány mégis azzal próbálkozik, hogy megmutassa, a foucault-i fogalmak-
ban van ambíció arra, hogy a „parazita szuperkap[italizmus]” szembeszálljon. Ami-
kor Burno Latour a kritikának azt veti a szemére, hogy miért nem bírja szusszal, vagyis
miért nem képes az aggasztó tényállásokat végre komolyan venni és a tényleges gondokra
fókuszálni, hasonló ambíciót kér számon a *French Theory* hagyományán (Latour 2021).
A relacionális materializmus foucault-i recepciója azt mutatja meg, hogy az életmű fo-
galomhasználata nagyon is alkalmas arra, hogy a tényleges gondokra irányítsuk. Illetve
többek között Foucault-tól is örököltük a tényleges gondok felismerésének képességét.

Michel Foucault munkásságára eleve jellemző a „fogalmi nagylelkűség” (Lem-
ke 2019 [1997]: 14; Srinivasan 2014: 505), vagyis olyan fogalmak teremtésének igénye,
melyek gondolkodási nyomvonalakként értelmezhetőek, s egy, a jelen elgondolására al-
kalmas elméleti szerszámosláda (*toolbox*) eszköztárát teszik ki. A kormányzás/kormá-
nyozhatóság fogalma itt egy olyan haladási irányt jelöl ki, melyen a divatról, vagyis testről
és életről, testről és környezetről, testről és tárgyakról, emberi és nem emberi testek viszo-
nyáról lehet fogalmakat alkotnunk.

Michel Foucault fogalmait a divatelmélet módszeresen alkalmazza. Ezek a megközeli-
tések két nagy gondolatkörbe rendeződnek. Mindkettő a kormányzás, kormányozhatóság
fogalmára alapoz, a hangsúlyokat azonban máshova helyezi. Az egyik kiindulópontja, hogy
a divatot díszpozitívumként értelmezhetjük, így a biopolitika egyik kitüntetett működé-
si terepe. A másik megközelítés inkább amellet érvel, hogy a divat mint díszpozitívum
hogyan képes artikulálni az én technikáit. Mindkét irányra az „engedelmes testek” ter-
melésének fogalomrendszere jellemző. A tanulmány legfőbb állítása, hogy a kormányozha-
tóság foucault-i fogalmát az új materializmus, pontosabban a relacionális materializmus
elméletei felől kell olvasni, s így egy harmadik típusú, a divat újradefiniálását is lehetővé
tevő megközelítéshez juthatunk el. Ez a definíció a divatot az igazság bátorsága gyakorlá-
sára szolgáló terepként olvassa, mely hozzájárul az igaz élet (*aléthisz biosz*) megélésének
programjához.

Ennek megfelelően e tanulmány első nagyobb egysége tisztázza a kormányozha-
tóság relacionális materializmus felőli értelmezését, a második vázolja a divat mint
díszpozitívum megközelítési lehetőségét, a harmadik a divat mint az én technikai típusú
értelmezések összefoglalását adja. Következtetésként pedig elérkezünk egy, a relacionális
materializmus alapján szerveződő divatértelmezéséig. Ebben az utolsó, újszerűnek ígért
megközelítésben letagadhatatlanul felismerhető a Giorgio Agamben-féle (2017 [2009])

„profanizálhatatlan profanizálás” gesztusa: vagyis a divat egy olyan megközelítéséé, mely a „spektákulum konzumációján” keresztül elkülönített divatot visszaveszi, s megpróbálkozik egy beteljesíthetetlen utópia vázolásával. Az elemzés ennek megfelelően két nyomvonalon halad: egyrészt Thomas Lemkére hivatkozva Foucault relacionális materializmusának koncepcióját vázolom, másrészt Foucault-nak a divatjelenségek értelmezésében való „felhasználására” vagyok kíváncsi. Az első megközelítés éppen arra jó, hogy aláássa a második hatástörténeti összegzés konklúzióit, és megnyissa az utat egy foucault-i alapú divattárgy-értelmezés előtt.

Mielőtt a sokszor technicista fogalmi fejtegetésbe belevágnék, szeretném tisztázni, hogy számomra Foucault életművének tétje egy nagyon klasszikus egzisztenciálfilozófiai kérdés, az élet értelmének kérdése – annak történeti kontextusaival együtt.¹ Az erre a kérdésre adható választ Foucault a kihagyott lehetőségek felől közelíti meg, és az érdeklő, hogy miért redukáljuk az erre a kérdésre adható válaszokat, vagyis a praxisok végtelen tágasságát. A diskurzus, a diszpozitívum, a panoptikon, a biopolitika, a kormányzás mind olyan fogalmak, melyekkel Foucault a tágasság redukciójának módozatait mutatja fel. Eszerint a ruha a világhoz való viszonyunknak egy olyan összetevője, melyre érvényes a tágasság redukciójának minden bevett emberi eljárása, működhet diskurzusként, diszpozitívumként, panoptikonként stb., viszont megvan benne a felszabadító tágassághoz való elérés lehetősége is. A relacionális materializmus területéről indított divatkoncepcióval éppen ehhez a visszanyert lehetőséghez szeretnék eljutni.

Az *igazság bátorsága* egyik előadásában Foucault felvázolja kritikai életműve hármas felosztását. Az érvelés logikája egy ellentételező logika, ugyanis mindig jelzi azt, hogy egy fogalmi átkeretezés minnek az ellenében jön létre. E három terület – Frédéric Gros kivonatolásában – a következő: „az első az igazmondásformák tanulmányozása (az Igazság episztemológiája helyett), a második a kormányozhatóság formáinak elemzése (a Hatalom elmélete helyett), a harmadik pedig a szubjektívációs technikák leírása (a Szubjektum dedukciója helyett)” (Foucault 2019 [1984]: 457). A harmadik mozzanat jelentősége abban áll, hogy egyszerre képes mindhárom terület együttes artikulálására – *Az igazság bátorságában a parrhészia* fogalmának elemzésén keresztül, mely a diskurzusok olyan ontológiáját feltételezi, melyben a létmód és az igazmondás egybeesik. Vagyis éppen arra keres Foucault ellenpéldákat, aminek hiányát Agamben a Nyugat legnagyobb problémájának nevezi, vagyis, hogy a lét és a diskurzus nem képes egymás megalapozására.² Foucault elemzésében a *parrhészia* formáiban létrejön a lét és igazmondás egysége – a beszélgetőtárs *éthoszának* átalakítását célozva, s a kimondóra nézve veszélyt jelentve. Erre

1 A Foucault recepcióban elvlik az a kérdés, hogy az egzisztencializmus filozófiai irányzatához hogyan viszonyul a szerző, illetve hogy egzisztenciális-e a foucault-i kérdésfelvetés. Ugyan tekintélyes szakirodalma van annak, hogy Michel Foucault mennyire nem az egzisztencializmus kérdéstípusaira alapozza gondolkodását, utolsó Collège de France-i előadásában mégis leginkább azzal foglalkozik, hogy „mi az igaz élet (*aléthész biosz*)” és milyen filozófiai leírásai vannak. Mivel ennek a szövegnek van egy lezáró-elszámoló jellege, visszamenőlegesen, az életmű egészére vonatkozóan is érvényesnek tartom (Foucault 2019 [1984]: 295–310). Takács Ádám Foucault történetiségkoncepcióit elemezve pedig úgy fogalmaz, hogy „Foucault gyakorlatilag egzisztenciális modelleket alkot” (Takács 2003: 34), illetve a későbbiekben az idézett tanulmány gondolatmenetének monografikus szerkezetbe illesztésekor Foucault egzisztencializmusát részletesen tárgyalja (Takács 2018: 106–114).

2 „Egyébként éppen ezért reménytelen ma Nyugaton, a nyugati kultúrában az etika, hiszen ezt a paradigmát örököltük, melyben lehetetlen a cselekvést [a praxist, a gazdaságot, áttételesen pedig a politikát] a létre alapozni. Annak, hogy ki vagy, semmi köze nincs ahhoz, hogy mit csinálsz” (Agamben 2017 [2009]).

az értekezés legérzékletesebb példája a cinikus filozófus, s kitüntetetten Diogenész példája, aki – a delphoi jóslat szerint – „megváltoztatja a pénz értékét”, vagyis a létből alapozza meg az igaz diskurzust, és éppen ennek a banális egybeesésnek a radikalizmusát képes kihívásként mindenkivel szembeállítani.

A *parrhészia* történetileg folyamatosan újradefiniált fogalma őszinte beszédet, félelem nélküli beszédet, igazmondást, mindent kimondást jelent – Foucault megközelítésében a fogalom megértésében a legfontosabb komponens annak felismerése, hogy az igazmondás ambíciója táplálta kimondás csak akkor ér valamit, ha tétje van. Dyrberg szerint a foucault-i parrhészia egy négyes fogalmi keretben érthető meg. Az első összetevő egy formális alapelv, melynek a demokráciákban fenn kell állnia: a parrhésziához minden létezőnek joga van. A de facto második elem, hogy a demokrácia a hatalmi viszonyok terepe, melyek gyakorlása adja a parrhészia tétjét. A harmadik elem az igazságfeltételnek felel meg, melynek megfelelően az autoritás az igazmondáshoz kapcsolódóan gyakorolható. Végül pedig negyedik elemként a morális feltétel a második és harmadik tényező következménye: az igazmondás gyakorlása bátorságon alapszik (Dyrberg 2014: 112). Vagyis akkor vagyok képes parrhésziára, ha az igazságot felismerve és annak kockázatát belátva élek az igazmondáshoz való jogommal. Dyrberg ezt úgy összegzi, hogy a parrhészia „önmagunk kritikai ontológiája” (2014: 59). Válthat-e tehát a ruha önmagunk kritikai ontológiájává?

Egészen lenyűgöző az, ahogyan Foucault, halála előtt néhány hónappal, le nem tagadott betegségtudattal, Diogenészben az igaz élet egy mintázatát mutatja fel – el nem rejtett csodálattal. Foucault elemzésében Diogenész a szókratészi életvitel egyenértékű másikként a filozófusélet legradikálisabb, legőszintébb példáját szolgáltatja. Ebben a fejtegetésben megjelenik a ruha problémája is, melynek Foucault – sajnálatos módon – nem szentel akkora figyelmet, mint amekkorát a cinikusok egyéb konvencionális jellemzőinek. Holott a ruhának a cinikus életmód gyakorlásában betöltött központi jelentőségét nem tagadja. E tanulmányban azonban ez lesz az az összetevő, melyet az érvelésben vezérfonalként fogok használni. Foucault kitér a cinikus filozófia kutatásához kapcsolódó forráshiány kérdésre, illetve a cinikusokról szóló szövegek közvetettségeinek problémájára (ti. a cinikusok majdnem soha nem írtak tanaikról, mindig mások róluk szóló szövegeiből tájékozódhatunk), majd sok idézettel dolgozva rakja össze életmódjuk és igazmondásgyakorlatuk diagnózisát. A szöveg többször is megáll a cinikusok azon jellemzőjénél, hogy meztelenül jártak, vagy ruháikból csakis a legszükségesebbeket tartották meg, erre idézeteket is szolgáltat, néhol meg csak adott tényként kezeli a ruhamegvonást. Az utolsó előtti előadásban a ruhakérdés a következőképpen kerül elő:

Epiktétosz maga is hangsúlyozza: a cinikusnak nincs se ruhája, se háza, se otthona, piszokban él, nincs se rabszolgája, se hazája. Az Epiktétosz által megidézett cinikus ezt mondja magáról: „Nézetek rám: nincs se házam, se hazám, se vagyonom, se szolgám, a puszta földön hállok, se feleség, se gyermek, se kunyhó, csak a föld, az ég, meg a filozófusköpenyem” (Foucault 2019 [1984]: 399).³

Az érvelés hevében, amikor Foucault felmutatja, hogy a cinikusnak hogyan sikerül kifordítania a dolgokat (a bántalmazást erővé, a hiányt telítettségé, a hátrányt fölényé)

3 A hivatkozott idézett forrása: Epiktétosz (2014: 199) Beszélgetések III. Steiger Kornél fordítása alapján.

alakítani), megjelenik az ég és a föld mellett a filozófusköpeny mint vissza nem vont, át nem alakított valutája az igaz életnek. Foucault nem akad fenn ezen a részleten. Nekem azonban két lehetőségem van a továbblépésre. Vagy azt mondom, hogy Diogenész korántsem annyira radikális, mint Foucault bizonyítja, hiszen megtartja a filozófusköpenyét. Vagy pedig továbbvizsem az érvelést, és azt bizonyítom, hogy a filozófusköpeny megtartása ugyanannak a radikalizmusnak a velejárója, mely az igazság bátorságát mint létmódot jelenti. Vagyis a filozófusköpeny ugyanolyan visszavonhatatlanul fontos, mint az ég meg a föld. Természetesen ez utóbbi a logikailag helyes út.

Michel Foucault relacionális materializmusa

Egy 1981-es Gilles Barbedette-nek (1994) adott interjúbán – az azonos nemű párok örökösödési jogait érintő kérdést járva körül – az érvelés hevében Foucault így fogalmaz: „Harcolnunk kell a viszonyok szövedékének ilyenfajta elszegényítése ellen”. A beszélgetés ezt követően anekdotikus fordulatot vesz, amikor az örökbefogadás analitikus metaforáját a kérdező konkrétan a gyerekek örökbefogadására vonatkoztatja, s ez Foucault-t abba az irányba tolja, hogy nem az örökbefogadás jogának garanciáját nevezi ki a harc tárgyává, hanem egy olyan relacionális jogrend kialakulását sürgeti, mely megvonja a viszonyokat elszegényítő, kiüresítő intézmények létjogát. Vagyis szerinte nem ott kezdődik az igazi harc, hogy örökbefogadáshoz való jogot szavazunk meg az azonos nemű pároknak is, hanem ott, amikor az örökbefogadást egy/két felnőtt és egy gyerek viszonylatában gondoljuk el. Az érvelés hevében kimondott összefüggés („a viszonyok szövedékének elszegényítése”) nem kitüntetett kifejezése Michel Foucault filozófiájának, mégis úgy látom, ez a megfogalmazás nagyon jól alkalmazható Foucault kormányozhatóságkoncepciójára. Legalábbis abban az értelemben, ahogyan azt Thomas Lemke átértelmezi.

Lemke 1997-ben megjelent doktori disszertációja a kormányzás, kormányozhatóság foucault-i fogalmának megjelenését és használati kontextusait tárgyalta – a „governmentality studies” megjelenésével párhuzamosan. Ez a fogalomtörténeti-filológiai érdeklődés alakult át két évtizeddel későbbre azzá az ambícióvá, hogy a kormányozhatóság fogalmát a kortárs gondolkodástörténet egyik legjobban címkézhető és az újszerűség igényével a legradikálisabban fellépő irányzatával, az új materializmussal békítse össze. Ezek a kritikák rendszeresen azt vetik Foucault szemére, hogy perspektívája túlságosan antropocén, nincs érzéke a tárgyak iránt, hiszen hangsúlyosan nyelvi és társadalmi természetű kérdésekre fókuszál.

Lemke (2019 [1997]: 177–184) visszabontja a kormányozhatóság fogalmának első meghatározását és kimutatja, hogy az 1978-as előadásorozatban Foucault (1998 [1978]: 106, 2004: 91) hogyan változtatott irányt menet közben és a „biztonság-népesség-kormányzás sor” helyett miként kezdett a kormányzási formák sokféleségére, a hatalom mikrofizikájára fókuszálni. Ez az átkeretezés módszertani folytonossággal jár együtt: a kurzus a népesség-terület-elrendezés/rendrakás, rendfenntartás problémáját elvitte ugyan a hatalom technikái felé, viszont megtartotta a politikai racionalitás megértésének szándékát. Ez érhető tetten a fogalom háromszatú meghatározásában is:

A kormányozhatóság szón három dolgot értek. Először is az intézmények, folyamatok, elemzések és gondolatmenetek, számítások és taktikák összességét, amely lehetővé teszi a hatalom ezen teljességgel specifikus és komplex gyakorlását, amelynek legfőbb célja a népesség, fő tudásformája a politikai gazdaságtan, legfontosabb technikai eszközei pedig a biztonsági intézkedések. Másodszor 'kormányozhatóságon' értem azt a tendenciát, erővonalat, amely az egész Nyugaton már nagyon régóta a hatalom azon elsődlegességéhez vezetett, amelyet az összes többivel szemben – felségjog, fegyvelmezés – „kormányzásnak” nevezhetünk. Egyrészt ez vezetett egy egész sor speciális kormányzási eszköz kifejlesztéséhez, másrészt a legkülönfélébb tudásformák kifejlesztéséhez. Végül pedig kormányozhatóságon, azt hiszem, folyamatot, vagy inkább folyamat eredményét is kell értenünk, amelynek révén a Középkor igazságosztó Állama a XV. és XVI. században adminisztratív Állam lett, és apránként áthatották a különféle „kormányzási technikák” (Foucault 1998 [1978]: 121–122).

Ez a politikai racionalitásban megalapozott kormányozhatóság az, ami Lemke (2019 [1997]: 181) összefoglalása értelmében képes a nem történeti, hanem inkább a „programszerűség és valóság” feszültségében elgondolt új kutatási terület megnyitására.

Amikor két évtizeddel később a kormányozhatóság fogalom meghatározásához az új materializmus kritikájának perspektívájában nyúl vissza, ebben az idézett háromosztatúságban azt kell felmutatnia, hogy Foucault koncepciója a tárgyakra, ember és tárgy közötti viszonyok elrendezésére is kiterjed.⁴ Nincs könnyű dolga. Hiszen ugyanennek az 1978. február 1-i előadásnak, melyből a fentebbi idézet is származik, egy korábbi pontján Foucault idézi Guillaume de la Perrière királytükrenek azt az állítását, hogy „*A kormányzás a dolgok helyes elrendezése*”, majd éppen a dolog szó értelmezésénél áll meg. Vákolja, hogy a Machiavelli-féle koncepcióban együttesen megjelenő terület fölött gyakorolt kormányzás hogyan tűnik el La Perrière-nél, majd a dolgok körét így határozza meg:

Vagyis a dolgok, amelyekkel a kormányzásnak foglalkoznia kell, igenis az emberek, csak viszonyaikban, a dolgokkal való kapcsolataikban, tehát a gazdagsággal, az erőforrásokkal, a megélhetéssel, a területtel persze, annak határaival, tulajdonságaival, éghajlatával, a szárazságával és a termékenységgel; emberek tehát, különböző olyan dolgokkal való viszonyaikban, mint a szokások, az erkölcs, cselekvés- vagy gondolkodásmódok, és végül olyan dolgokkal, amilyenek a balesetek, a szerencsétlenségek, mint az éhínség, a járványok és a halál (Foucault 1998 [1978]: 112–113).

Jól láthatóan tehát, hogy éppen a fogalom magyarázatában tűnnek fel a nagyon is antropocén perspektívát megjelenítő elemek, időnként bántó megvonással: a dolgok emberek, a dolgok emberi vonatkozások, a dolgok emberi tragédiák. És Lemke tudatában van annak, hogy az alapszöveg érvelése sok ponton nem lesz szövetségese abban, hogy a materialista perspektívát beleolvassa Foucault életművébe. Strukturálisabb szinten viszont fel tud mutatni olyan összefüggést, melyben a dolgok ontológiájával szembeni érzékenység felismerhető. Lemke szerint ugyanis arra érdemes fókuszálni, hogy a dolog

---

4 Takács korábban idézett tanulmányában Foucault munkáinak történeti tétjét a „viszony” dimenziójában látja: „a viszony nem adottság, ám nem is pusztán konstrukció, hanem egy harmadik dimenzió. [...] A viszony a történeti valóságnak az a rétege, melyet ki kell jelölni, feltételeit meg kell teremteni, s melyet meg kell nevezni ahhoz, hogy elgondolható legyen” (Takács 2004: 32–33). A későbbiekben a viszonyra alapozott történetírás jellemzőjét a heterogenitásban és a diszkontinuitásban adja meg (Takács 2018: 67–74).

meghatározása mennyire sokrétű (materiális entitások, diszkurzív elemek, a latour-i „tényállás” és „tényleges gond” egyaránt [Latour 2021: 153]), illetve mennyire relacionális töltetű: mindig a viszonyokra fókuszál. Így az aktív ember és a passzív dologság kettőse nem adottság, hanem a kormányzási technikák következménye, s éppen a visszafejtés, a „viszonyok szövedékének elszegényítése” elleni törekvés a foucault-i meggyőződés. A kormányzás itt már nem a test-lélek szétválasztására vonatkozik, hanem a dolgok kormányzására, az ember és dolgok közötti összeszalazódás beépítésére a politikai cselekvésmódokba. Ennek a megközelítésnek a metaforája a hajóként értett kormányzás: a hajó nem uralni és birtokolni akarja az emberek és dolgok rajta létrejövő egymásba kapcsolódását, hanem létrehozza és mozgósítja ezt az érintkezést (Lemke 2021: 66). Lemke ezáltal azt bizonyítja, hogy Foucault biopolitikája nem antropocén, hanem materialista: a mással megosztott és autonómiáját veszített ágencia jellemzi (Latour 2017: 7).

Lemke a kormányozhatóságot a diszpozitívum, a technika és a *milieu* fogalmaira hagyatkozva terjeszti ki. Ezáltal meghaladja az életműnek azt a Gilles Deleuze-nél is bevett felosztását, mely szerint három dimenzió, a tudás, a hatalom és az önmegaság ontológiájának a kidolgozása lenne a tét (Deleuze 1986: 121)⁵, és arra irányítja a figyelmet, ami a Collège de France-i előadásoknak is tétje, vagyis e három relációjának és azok kritikai elgondolásának jelenségére. Önmagában ez a fogalmi átrendeződés bizonyítja, hogy mennyire működőképes a fogalmi nagylelkűség modellje, s mennyire tud Foucault életműve úgy működni, mintha egy folyamatosan táguló fogalmi univerzum egy mindig következő szintjén közelítenénk hozzá. Ilyen értelemben nagyon elgondolkodtató azt végigkövetni, hogy a foucault-i recepció nyelve mennyire változik. Ebben a recepcióban ma a hangsúly az egzisztenciális modellek, illetve a viszonyok, a dolgok kormányzása fogalmain van, s kicsit már kevésbé a biopolitikán, a kormányozhatóságon, a mikrohatalmi dinamikákon, s még kevésbé az episztémén, a diskurzuson.

A fentebb felsorolt három fogalom közül kettő visszatér a divatelméleti megközelítésekben is (a következő két egység éppen ezekre a fogalmakra alapoz), a *milieu* azonban nem. Ez utóbbi egyébként is viszonylag későn, a 2010-es évek második felében bukkan fel a Foucault-recepcióban, annak ellenére, hogy az 1978-as idézett előadásban már megjelenik. A *milieu* a *Sécurité, territoire, population*-ban a biztonság vonatkozásában fordul elő mint a biztonság által megtervezett struktúra, melyben megvalósíthatóvá válik események, eseménysorozatok, lehetséges elemek és elemsorozatok sokféle és változó artikulációjának a szabályozása. Lemke azt bizonyítja, hogy a *milieu* meghatározásában Foucault elismeri – ismét – az ágencia nem emberi kizárólagosságát, a fókusz a közlekedésre, a relációra helyezi, sőt, egy tér-idő viszonyrendszer egymást artikuláló jellemzőit is beépíti a fogalomba. A *milieu* „beavatkozási mező” (Lemke 2021: 101).

Hermann Veronika (2011: 107) a luhmanni technológiát és a foucault-i én technológiákat⁶ a divatelmélet felől összeolvasó tanulmányában arról ír, hogy a divatelméletnek „kettősségekkel” és „látszólag összeegyeztethetetlen folyamatokkal” kell számot vetnie,

⁵ Ez a felosztás jelenik meg a Foucault-értelmezések klasszikus alapkötetében is, Dreyfus és Rabinow (1984: 293–297) munkájában, akik e három dimenziót a kanti alapkérdésekhez hasonlítják.

⁶ Hermann az angolszász fogalomhasználat technológiai fogalmát alkalmazza, itt azonban a Foucault-recepcióban bevett technika kifejezést alkalmazom. Mivel azonban a Hermann-tanulmányban a luhmanni technológia fogalmának fontos szerep jut, itt meghagytam az én technológiai kifejezést.

s ebből ő egyet, az „ideológia-materialitás” paradoxont emel ki. Ez a paradoxon a fogyasztói kultúrának az a jellemzője, hogy a tárgyi kultúra egy olyan ideológiai környezet velejárója lesz, mely artikulálni képes az áruként működő identitást, miközben a tárgyakat is ugyanazok az ideológiai folyamatok itatják át. Ezt a paradoxont fogjuk az én technikáinak divatelméleti karrierével illusztrálni. Ennek a működésnek a létrejötte történetileg izgalmasan példázható a civil öltözet kialakulását megelőző vitákkal. Émilie Hammen a divatgondolat történetét dokumentáló monográfiájában azt mutatja fel, hogy a francia kultúrában az Ancien Régime leváltása egyszerre jelentette az egyenöltözetről/ egyenruháról való gondolkodást, mely kifejezte volna a társadalmi egyenlőség elvét, illetve a császári öltözet leszállítását (Hammen 2023: 22–27). Ahhoz, hogy az öltözet politikai ideológiaváltásában az én színre vitele mint ambíció megjelenjen, a társadalmi élet színházként való felfogása, a goffmani homlokzatkoncepció szükséges, melyet az ipari előállítási formák megsokszorozódása alapozott meg. Vagyis a piaci előállítás végtelenkínálat-konceptiója és a színrevitel maximalizmusa ugyanannak az ideológiának a része. A másik ugyanennyire nagy jelentőségű, általam a diszpozitívum foucault-i fogalmához kapcsolt paradoxon a represszió-emancipáció paradoxona, mely a divat és a biopolitika, a mikrohatalmi működések problémáját írja körül.

A divat mint diszpozitívum. A represszió-emancipáció-paradoxon

2018 telén, majd 2019 őszén a Gucci divatház két kollekciójának sajtóközleményében is idézte, vagy még inkább hivatkozta Michel Foucault-t. Divattörténeti szempontból a jelenség ma azért is érdekes, mert ezek a kollekciók az ekkor kreatív igazgatóként működő Alessandro Michele tervezői éthoszához kapcsolódtak, aki azóta (viszonylag váratlanul) lemondott erről a tisztségről, s a divatmárka stratégiája egy konzervatívabb, a Gucci-hagyományokhoz hűbb irányt vett.⁷ Ezekben a sajtóközleményekben Foucault úgy kerül elő, hogy a szerzők hozzá kapcsolják az identitásnak a biopolitikai hatalomgyakorlás eszközeként való használatát.⁸

A 2019-es szöveghelyen ismét a biopolitika fogalma tér vissza – ezúttal azonban egy történeti narratívába illesztve, mely vázolja a hatalomgyakorlás korábbi és mai formái

---

7 Michele 2022 novemberében hagyta ott a Guccit. Bár ezt az információt sem ő, sem a gazdasági vezetők nem erősítették meg, távozása az eladási mutatók stagnálásával függ össze. Michele 2015-ben lett kreatív igazgató. Tevékenysége első időszakát nagyon látványos, a hibrid és androgün identitás minták irányába elmozduló koncepcióváltás jellemezte. A Gucci 2022. 01. 30-án jelentette be, hogy új kreatív igazgatója a Valentinónál is dolgozó Sabato de Sarno, aki egy tradicionálisabb szemléletmód visszavezetését ígéri. Lásd ehhez Holland (2023). Michelét egyébként a divatvilág legolvasottabb divattervezőjének nevezte a *The New York Times*. A Foucault-hivatkozásokat a Michelével együtt dolgozó Giovanni Attili közreműködésének tudják be. Attili a római La Sapienza egyetem urbanisztika tanára (Paton és Friedman 2022).

8 A fegyelmező hatalom kihívása az, hogy egzakt identitást kényszerítsen az szubjektumra. Ez a művelet a szubjektumot bináris, rögzített kategóriákba helyezi, mint például a normális/nem normális, azzal a konkrét szándékkal, hogy a szubjektumot osztályozza, ellenőrizze és szabályozza. A regulatív stratégiák annyira csábítónak bizonyulnak, hogy a szubjektum önként választja az adott kategorizáláshoz való ragaszkodást, igényt tartva az adott társadalmi struktúrán belüli elhelyezkedésére. Ebben a vonatkoztatásban az élő test szabályozása az identitás fogalmát a biopolitikai ellenőrzés (M. Foucault) eszközeként használja. A szöveget Elizabeth Segrantól (2018) vettem át (fordítás tőlem).

közötti különbséget.⁹ Ennek a második sajtóközleménynek a címe így hangzik: *The New Forms of Subjectification*. Ezek a manifesztók felvetik azt a klasszikus problémát, mely az egymással érintkező társadalmi mezők esetében mindig megjelenik, tudniillik, hogy minden irányból támadhatók. A divatkritikusok és a divatsajtó követhetetlennek, érthetetlennek nevezte a fogalmak használatát vagy amennyiben megtapsolta használatukat, a militáns értelmiség új influenszernek kiáltotta ki.¹⁰ A foucault-i életmű kontextusában azonban meg kell jegyezni, hogy az identitás és szubjektíváció szinonimaként való használata, illetve az a pontatlanság, amivel a szöveg a biopolitikat nem helyezi el a divat vonatkozásában, nagyon nehezen teszi értelmezhetővé a szöveg argumentatív tétjét. Természetesen megelégedhetünk azzal a válasszal, hogy Foucault itt egész egyszerűen márkaértékké válik, ráadásul éppen egy *queer* esztétika kidolgozásának folyamatában.

Ez a példa nagyon eklatánsan mutatja fel, hogy Michel Foucault engedelmes testeket érintő koncepciója, melynek tétje feltárni, hogy az igazság milyen játékein keresztül jönnek létre a felügyelet panoptikumrendszerében hasznos, fegyelmezett és fegyelmezhető testek, mennyire nagyhatású. A testelméletek gyakorlatilag a foucault-i biopolitika talaján fogantak. A normakövető testeket teremtő és azok által létező felügyeleti rendszerek diagnózisát Foucault-nál a test technikáinak széttartóbb, a neoliberalizmus kormányzati rendszereihez kapcsolódó decentralizált, önfegyelmező és önartikuláló megértése egészítette ki (Turner 1997). Abban az érvkészletben, mely az emberi lény éntapasztatását a vágyakozó ember dimenziójára korlátozta, megfeleltethető a testnek egy olyan koncepciója, mely az öltözködést a vágy és vágyképzés horizontján helyezi el. Mindezt kettős vonatkozásban: a felöltöttestet a foucault-i értelemben vett „szexualitás” viszonylatában érti meg önmagát, illetve a ruhatárgyhoz való viszonya is a vágyakozás paraméterei között képzelhető el (Arnold 2001). S mi lenne ez az összefüggés, ha nem a viszonyok elszegényítésének egy újabb bizonyítéka?

Foucault divatelméletre tett hatásának szentelt összefoglalásában Jane Tynan is felismeri azt a kettősséget, melyet ebben a tanulmányban a divat mint diszpozitívum és a divat mint az én technikai különbségeként nevezek meg. Az egyik beszédmód abban érdekelt, hogy felmutassa, a divat hogyan határoz meg gesztusokat, testhasználatokat, testhatárokat, s ezáltal hogyan korlátoz, a másik pedig az értelemtulajdonítás sokféle kontextusára érzékeny (Tynan 2016: 184). A Gucci-manifesztó, bármennyire elnagyolt is a fogalomhasználata, gyakorlatilag e két megközelítést kapcsolja össze. Ami kérdéses benne, hogy a biopolitika diszpozitívumai közé a divatot is beleszámolja, és abból a Guccit (vagyis a Gucci egy sajátos, Alessandro Michele tervezői gyakorlatához kapcsolható megnyilvánulását) tekinti

---

9 A sajtóközleményt kissé megvágva, a történeti fordulópontokra utaló mondatok kiemelésével idézem: „A múltban az életesemények irányítása az uralkodó jogában állt, ő egyirányúan, felülről lefelé irányulóan gyakorolta hatalmát. (...) Jelenünket helyett a társadalom belsejében molekulárisan működő »hatalom mikrofizikája« alakítja: az extenzív kormányzás egy olyan formája, amely intézmények, eszközök és alárendelési mechanizmusok összessége révén az egyének által interiorizált viselkedési szabályokat kényszeríti ki. (...) E tekintetben Foucault »biopolitikáról« beszél, amely az élet, a testek feletti hatalom. (...) De ha ezt a hatalmat az élet fölött gyakorolják, rendkívül sürgetőnek tűnik, hogy mi az, ami az életben képes ellenállni neki, és a szubjektíváció új formáit ösztönzi, amelyek képesek a társadalmi normativitás nyomásától megszabadulni.” A szöveget Vanessa Friedman twitterposztja alapján idézem (fordítás tőlem): <https://twitter.com/VVFriedman/status/1175771403800535045/photo/1> (letöltve 2023. január 31.).

10 Az előbbire lásd Elizabeth Segran korábban idézett cikkét (2018), az utóbbira példa Tashjian (2019).

ellenállónak. Vagy pedig a divat általában a represszív diszpozitívumokkal szembeni új szubjektíváció lehetősége. Tynan azt követi végig, hogy a divatelmélet hogyan járta végig a represszió és a felszabadításnak a neoliberais kormányzasi formakra jellemző kettősségét. Tynan a diskurzus fogalmától indít. A divatelmélet mindenekelőtt azt tanulta meg Foucault-tól, de Bourdieu-tól és Barthes-tól is, hogy a divat mint rendszer hogyan képes egy olyan diszkurzív rendszert létrehozni, mely egyszerre represszív és felszabadító. A diskurzuson túl három olyan fogalmat tárgyal Tynan, amelyek különösen jól adaptálhatók a divat tanulmányozására, ezek a kormányozhatóság, a biopolitika és a panoptikon. A divat mint iparág, mint öltözkéhasználati gyakorlat és öltözkéelőállítási stratégia nagyon sokféle foucault-i példát szolgáltat (a modellek teste, az egyenruha, a hagyományos öltözké viseléséhez kapcsolódó újra-elsajátítási/kisajátítási stratégiák, a kapucnis felső használata a felügyeleti kapitalizmussal szembeni lázadásként, a férfióltöny mint a neoliberais fehérgalléros munkáséthosz kifejeződése és annak kiforgatása¹¹ stb.), hiszen az öltözké önmagában kivételesen jó példája annak, ahogyan a felügyeleti rendszerek vizuális igényű szubjektívációs gyakorlatokat hoznak létre (Tynan 2016: 140).

Tynan összegzése azt bizonyítja, hogy a divatelméletet lényegében határozta meg a Foucault-féle „politikai ontológia” (Lemke 2018), mely rendre nyitotta fel a kutatás újabb területeit. A fentebb sorolt példák a hoodie-tól a modellek testéig mind annak alátámasztásai, amit Foucault a kormányzás logikájának kettősségéről ír, hogy represszív működésének szinte természetszerű mechanizmusai úgy vannak kitalálva, hogy a szabadsággyakorlatok rendszerét is létrehívják.¹² Ez az a kétosztatóság, melyet Agamben a diszpozitívum fogalmának meghatározásában így ír le:

...a diszpozitívumok végtelen megsokasodása folyamat, mely meghatározza a kapitalizmus jelenlegi szakaszát, együtt jár a szubjektívítások végtelen megsokasodásával és ez azt a benyomást keltheti, hogy a szubjektum kategóriája teljes mértékben megsemmisül, azonban megszűnése helyett talán pontosabb végtelen elkülönüléséről és disszeminálódásáról beszélni (Agamben 2017 [2009]).

A represszió-emancipáció paradoxon a divatelmélet egyik legnagyobb hatású koncepciója: tétje azt megérteni, hogy a divat hogyan vált a modernitás ideológiájának központi hordozójává. Ezt a megközelítést korábban avantgárd paradigmának neveztem (Keszeg 2022: 17–19), melynek tétje a társadalmi terekben teremtődő megnyilvánulási lehetőségek folyamatos átszabása, a modernitás körútjainak, a média láthatósági feltételeinek rendhagyó használata, miközben a rendszer logikájából következik, hogy éppen a rendhagyó/újító/időleges használat a tét. Ezt a koncepciót a dandy, Charles Baudelaire, Walter

---

11 Ehhez lásd René Magritte és Joseph Beuys öltöny-feldolgozásait (Bari 2019: 2. fejezet).

12 Ezeket a fegyelmező technikákat a női test és azon kifejtett patriarchális hatalomgyakorlás sokféle, időnként felszabadítóként érzékelt megnyilvánulása tekintetében alapvető és a divatelméletben sokat idézett tanulmány Bartky (1998). Magyarul a foucault-i fogalmakat rendszeresen használó munka a teszttechnikák egy sajátos példájáról, a női testszörzet kortárs és 20. század második felét érintő történetéről K. Horváth Zsolt (2021) *A bundátlan Vénusz* című könyve. Ez a kötet a két itt tárgyalt divatparadoxon (represszió-emancipáció; ideológia-materializmus) mindegyikével számol, s e kettősséget konkludálja a zárlatban használat Mérei Ferenc-idezet: „tanuljuk meg tisztelni az egyénit és szeretni a természetet” (K. Horváth 2021: 148). A természetes itt az ideológia-materializmus, az egyéni pedig a represszió-emancipáció dinamika nullpontja.

Benjamin nyomán Hammen a „jelenről szóló írásművészetnek” (*une écriture du présent*) nevezi (Hammen 2023: 18).

Ugyanakkor az Agambennél megjelenő végtelen elkülönülés és disszeminálódás probléma ennek az első paradoxonnak a szükségszerű következménye, melyet a divatelmélet az én technikáinak szintén foucault-i fogalmával írt le.

A divat mint éntechnika. Az ideológia-materializmus paradoxon

Az „ideológia-materializmus paradoxont”¹³ a kormányozhatóság korábban vázolt hajó-metáforája értelmében ahhoz kell kapcsolnunk, hogy a hajó, amelyen a dolgok-emberek-terek és a közöttük levő viszonyok a kormányzás technikája és technológiája által hangot kapnak, tulajdonképpen ontológiailag újrakódolja ezeket az elemeket. A viszonyok megváltoztatják a dolgok-emberek-terek létmódját (Lemke 2021: 83). Ezt a nagyon plasztikus képet két foucault-i fogalom értelmezi: az egyik a szubjektiváció, a másik az éntechnika fogalma. A szubjektiváció a különbségtétel, a felosztás, a kategorizálás, a leírás, a megnevezés gesztusa, amely pontosan attól hatékony, hogy nem külsődleges, hanem a szubjektum igazságaktusainak központi eleme. Hogyan viszonyulnak az én technikái a szubjektivációhoz? Ha a szubjektiváció a kormányzás megosztó tevékenysége, akkor az én technikái az önmagunkkal való törődésnek azokra a formáira vonatkozik, melyeket ezek a szubjektivációs formák váltanak ki és előlegeznek meg. 1981–82 között hangzának el az én technikáiról szóló Collège de France-i előadások. A Foucault-recepcióban komoly hagyománya van annak, hogy az éntechnikák fogalmát az életműben töréspontként olvassuk. Hermann (2011: 110) Alexandre Macmillanre hivatkozva állítja, hogy ezzel a fogalommal Foucault „a hangsúlyt a diszkurzív formációk közötti kapcsolatokról az anyagiságra és a nem diszkurzív mezőkkel való kapcsolat elemzésére helyezte át”. Az idézet azért is fontos, mert Lemke érveléséhez segít visszakapcsolni, aki szerint a viszonyok Foucault-nál mindig is jelenlevő logikája soha nem zárta ki az anyagiság kérdését. Vagyis az én technikái nem jelentenek radikálisan új megközelítést az életművön belül, hanem csak megneveznek és vizsgálatközelségbe hoznak egy olyan viszonytípust, melyet a korábbiakban csak érintőlegesen tárgyaltak. Ez a viszonytípus éppen abban érdekelt, hogy a lét és a cselekvés képes legyen egymás megalapozására, vagyis etikai ambíciója van.

Az én technikáinak meghatározásakor Foucault döntő jelentőséget tulajdonít annak, hogy az antikvitás folyamán a „törődj önmagaddal” imperatívuszának helyére az „ismerd meg önmagad” imperatívusza került, mely gyakorlatilag biztosította azt, hogy a szubjektiváció az önkultúra központi mozzanatává váljon. Ezek az alapelvek átkapcsolódnak a divat modernitás-modelljéhez, melynek alapja a ruha általi öndefiníció. Ehhez a paradigmához a divatelmélet olyan gondolkodói kapcsolódnak, akik a többek között Georg Simmel, Walter Benjamin és Roland Barthes kijelölte nyomvonalakon

---

13 Az ideológia-materialitás paradoxonnak egy nagyon izgalmas és sokrétű kifejtése Corrigan (2008) elmélete, melynek értelmében a divat a multiszenzorális jelentéstermelés példája, ahol a kulturális jeltermelés éppen a többes érzékszervi tapasztalat miatt tud olyan sokrétű lenni.

haladva a nagyvárosnak az éntechnikák artikulálásában játszott szerepére fókuszáltak (lásd ezekhez Hermann 2011: 105–106). Miközben ezek a megközelítések a ruha anyagosságának medialitását, szemiotikai terheltségét kapcsolják az individuáció-beilleszkedés paradoxonához, érdemes felidézni azt, amit Foucault az önkultúra kapcsán az individualizmus többrétűségéről ír.

Voltaképpen három dolgot kell megkülönböztetnünk egymástól: az individuális magatartást, melyet az egyének a maga egyediségében tulajdonított abszolút érték, valamint a saját társadalmi csoportjával és a föléje emelkedő intézményekkel szemben élvezett függetlenségének mértéke jellemez; a magánélet fölértékelését, vagyis a családi viszonylatok, a különféle otthoni tevékenységek és a családi vagyon kezelése fontosságának hangsúlyozását; végül pedig az egyén önmagához fűződő viszonyának intenzitását, vagyis mindazon módozatokat, amelyeken keresztül az egyén saját átalakulása, megjavulása, megtisztulása és megváltása érdekében önmaga megismerési tárgyként és cselekvési mezőként történő megjelenítésére törekszik (Foucault 2001 [1984]: 46–47).

Az érvelés szempontjából a továbbiakban fontossá váló felsorolást Foucault azzal folytatja, hogy ez a hármasság különböző módokon kombinálódhat különböző, az individualista jelzőre joggal igényt tartó társadalmi struktúrákban. Számomra éppen amiatt érdekes a felosztás, mert általa összegezhetők a divatnak a modernítésben és a későmodernítésben megjelenő formái. A divatelmélet idézett példái mind azt mutatják, hogy azok a társadalmi rendszerek, melyek a neoliberalizmussal együtt járnak, a divat helyét az önkultúrában, vagyis az individualizmus terepén jelölik ki. A Foucault által megadott három megközelítés különféle kombinációtípusokat hozott létre. A modern nagyváros és a polgári kultúra kialakulása kiharcolta azt, hogy az egyén öltözködése abszolút értékévé váljon – a társadalmi csoporttal, az intézmények elvárta kódokkal szemben. A divattervezőket általában a rebellisség, a normaelutasítás, az egyedi érték abszolutizálása miatt ünnepeljük (Coco Chanel-től Virgil Ablohig). Ott van aztán az az elv, hogy az öltözködés domesztikálódott, a ruha a magántulajdon fontos komponensévé vált: öröklése, továbbadása megszűnt, a fölötte való rendelkezés privát gyakorlattá vált. Ebben még az örökölt és átszabott viseletek korának olyan képviselői is, mint Marie-Antoinette vagy Madame de Pompadour is jeleskedtek. Ezek a személyek elkezdtek felhalmozni a ruhatárgyat, tartalékot képezni belőle, és megtanultak mennyiségével, változatosságával kérkedni. Végül pedig a 20–21. század második felének ruhatörténete nem is szól másról, mint a ruhához fűződő egyéni viszony intenzitásának léptékéről. A *youthquake* mozgalmi rendre azt a kihívást támasztják az egyénnel szemben, hogy a ruhához való kapcsolódásnak hitelesnek kell lennie (az anyag és ideológia kapcsolódásában csak az egyén által uralni képes arány megengedett). Majd a *trash*, a *hipszter*, a *-core* végződésű szubkultúrák mind arra mutatnak rá, hogy a ruhához való viszonyoknak a kortárs öltözködési gyakorlatokban egyre intenzívebbnek, tudással, attitűddel telítettnek kell lennie. És éppen ebből az intenzitásból adódik, hogy a neoliberais kapitalizmusok ruhakultúrája a diszpozitívumok és szubjektumok végtelen elkülönüléséről szól. Az ideológia-materializmus paradoxon Georg Simmel 1904-es tanulmányában az inklúzió és exklúzió kettős logikájának értelmében jelenik meg (Berger 2019), mely megközelítést korábban társadalmi paradigmának neveztem (Keszeg 2022: 19–22). A beilleszkedés és kiválás divatot mozgó kettős dinamikájának azonosításában Simmel azt ismeri fel, hogy a

divat éppen az egyéni megőrzésének lehetőségét biztosítja, vagyis, ahogyan fogalmaz: „maga az ellenség válik itt ugyanis szolgálóvá” (Simmel 2001 [1904]: 193). A mainstreamesedés, az ideológiailag terhelt mint ellenség válik az egyéni, a sajátlagos szolgálójává.

Amikor Ulrich Lehmann (2018: 2–4) a materializmust a divatra alapozva modellezi, rögtön azzal indít, hogy a divat individuációs jellegét lenne érdemes megkérdőjelezni, de ez sajnálatos módon a *fashion studies*ban nem történik meg. A divat kollektív mozgásai vagy sokszor (politizált) osztálypreferenciái alig érdeklik a kutatókat. Lehmann szerint mindez azzal magyarázható, hogy a tudomány a fogyasztásra és nem az előállításra figyel, a divatot a fogyasztáseméletek terepén gyakorolja. Lehmann ezzel szemben az előállítás és még radikálisabban, nem a tervezői, szintén individuációs technikaként megélt előállítás, hanem a textiltermelés oldaláról alapozza meg a divatot. Ez a gesztus megkérdőjelezhetetlen teoretikus következetességű, Foucault-hoz kapcsolódva azonban mégiscsak az a járható út, ha az én technikáit az igazmondás radikálításában megalapozva ismerjük fel a ruha jelentőségét.

A divat bátorsága. A divat mint diszpozitívum és a divat mint éntechnika kritikája

Meghaladhatók-e ezek a paradoxonok? Lehet-e olyan viszonyunk a tárgyi kultúrához, amely nem írja újra a végtelenségig ezeknek a kettőségeknek a toxikus dinamikáját? Öltözködhetünk-e úgy, hogy öltözetünk által képesek legyünk *parrhésziára*: egy magunkat és a ruhatárgyat is ténylegesen kockára tevő és a másikat is veszélybe sodró mindent kimondásra? Ennek kellene megtörténnie ahhoz, hogy a bevezetőben felsorolt tényleges gondokra irányítsuk a cselekvőképességünket. Nem tudom, hogy lehetséges-e. Ugyanis, ahogy azt a bevezetőben is jeleztem, itt a tét éppen az, hogy az Agamben által diagnosztizált probléma megoldása, a létből megalapozott cselekvés lehetőségessé váljon. Mindenestre néhány olyan kritériumot fel tudok sorolni, melyek hangsúlyozzák, hogy ez a divatelmélet milyen feltételeket támaszt.

Kezdjük először is azzal a kérdéssel, amit mindeddig sikeresen elkerültünk: mit tudunk kezdeni a divat szóval, hűnek kell-e maradnunk hozzá? A korábbiakban amellet érveltem, hogy a divat egy a kormányozhatóság technikái közül, paradoxonjai feloldhatatlanok, s így *milieu*-jének megértése, működésének és viszonyainak tudatosítása a divatelmélet egyik ambíciója. A szó használata ellen érvelhetünk úgy, hogy túlságosan mélyen ágyazott a jelzett paradoxonok rendszerébe ahhoz, hogy ráhagyatkozhatnánk. Tansy E. Hoskins (2001: 6) az antikapitalista divatnak szentelt könyvében mégis azt állítja, hogy a fogalom „tisztátalansága” ellenére meg kell tartanunk, mert csak így tudunk választ adni azoknak az embereknek a problémáira, akik a gyorságú divat gépezetében eldobható erőforrások. A divat szó használata, bármennyire lenne kolonizáló, bármennyire utalna folyamatosan arra a *milieu*-re, mely folyamatosan sokszorozza a diszpozitívumokat és végteleníti a szubjektumok megsokszorozódását, segít rajta tartani szemünket a tényleges gondokon. Hoskins szerint olyan a divat, amilyen a társadalom. Arra érdemes fókuszálnunk, hogy milyen társadalmat akarunk, s az ideális társadalom kitalálásával a divat ideális formája is kialakul (Hoskins 2001: 18–19). Slavoj Žižek (2004: xi) az *Organs without Bodies* bevezetőjében úgy határozza meg a filozófia tétjét, hogy réseket kell teremtenie

– mégpedig ontológiai különbségtételek által. Vagyis nem szabad megspórolnunk azt az erőfeszítést, hogy a divatban visszakeressük és megpróbáljuk megérteni az öltözködés, az öltözet, a testhez legintimebben és legközvetlenebbül kapcsolódó tárgy ontológiáját. A divat és az öltözet közötti résre kell folyamatosan rámutatnunk. Ezekért a tárgyakért a *parrhészia* gyakorlásának a felelősségével tartozunk.

Ha megőriztük a divat szót annak igényével, hogy azt az ontológiai különbségtételekre való odafigyelés ambíciójával használjuk, akkor kezdjük el a „dolgok mibenlétére való rákérdezést”.¹⁴ Ebben ismét Lehmann lehet segítségünkre. Korábban idézett könyvében a divat két meghatározását különíti el. Egyrészt a divat „olyan rendszer, mely az áruk folyamatos megújulását szorgalmazza”, másrészt pedig, pontosít, „olyan iparág, mely textíliákat és ruhadarabokat állít elő” (Lehmann 2018: 1). Lehmann is amondó, hogy nem kell a divat szótól megszabadulni, azonban a hangsúlyt a második összetevőre kell helyezni. És Foucault itt lehet segítségünkre. A textíliát, a szabászati kihívást, annak testünkhöz való viszonyát kell megértenünk, nemcsak arra kell figyelni, hogy ki, hogyan, miből gyártotta a ruháinkat, hanem arra is, hogy ezek a kérdések a testünkre kerülő ruhát mennyire segítenek megérteni. Ez a kihívás: a ruhatárgyak megértése mint feladat.

Harmadszor az öltözet materialitását a maga experimentális éthoszában kell felfogni, vagyis azoknak a viszonyoknak a sokféleségében, melyek nemcsak a test és a ruha, hanem a ruha és textiltárgyak, szabott tárgyak, fonalak, varrások érintkezési pontjain jönnek létre. Li Edelkoort holland trendkutató 2016-ban nevezte az év trendszavának az új materializmust,¹⁵ Smelik (2018) Iris van Herpen¹⁶ tervein mutatta ki e decentralt, materiális ágenciájú test-ruha kapcsolódások működését.

Hogyha ezekre a kérdésekre választ adunk, akkor jutunk el egy olyan ruharabhoz, amely Diogenész köpenyeként működik. Diogenész köpenye az a ruhadarab, amely lehetővé teszi, hogy folyamatosan az igazság bátorságával éljünk. Ennek a ruharabnak a megtalálása éppen annyira radikális és könnyörtelenül következetes, mint Diogenész teljes életmódja. Kiválasztásának, megtalálásának az önmagunkkal való törődés és az önmagunk megismerése értelmében úgy kell megtörténnie, hogy ugyanezt a törődést a köpeny viszonylatában is gyakoroljuk. A filozófusköpeny Diogenész számára soha nem válhat fölöslegessé, szemétté. Még egy érvet hoznék fel amellet, hogy a filozófusköpeny nem véletlen maradvány, mely balesetszerűen került el Diogenész módszeres leépítési vágyát. És ez az érv az ivópohár példája, melyet Foucault részletesen tárgyal. Az ivópoharat magával hordja Diogenész egészen addig, amíg egy markából vizet ivó gyereket nem lát és felismeri, hogy ez az utolsóként őrzött tárgy is mennyire haszontalan. Így elhajtja. Ha a köpenyhez viszonyítjuk a tárgyat, akkor éppen az a kettősség mutatható fel benne,

---

14 Ontology in this sense is not limited to discovering or disclosing the real; quite on the contrary, it seeks to “to interrogate the whatness of things”. (Az ontológia ebben az értelemben nem korlátozódik a valóságos felfedezésére vagy feltárására; éppen ellenkezőleg, arra törekszik, hogy „a dolgok mibenlétére rákérdezzon” (Lemke 2019 [1997]: 110 – fordítás tőlem).

15 Li Edelkoort a divatipar azon trendkutatói közé tartozik, akik nagyon intenzíven érvelnek a teljes divatrendszer fennálló formájának leállítását mellett, s az antidivatra akarják alapozni a divat új koncepcióját. Az antidivat ebben az esetben nem az öltözködési trendet, hanem a divat mint foucault-i értelemben vett *milieu* tagadását jelenti, lásd Edelkoort (2015). Edelkoort szerepéről a kortárs divatdiskurzusban részletesebben lásd Keszeg (2022).

16 Holland divattervező, munkái először használtak olyan technológiai megoldásokat, mint a 3D nyomtatás, ruhatervei a biomimikri sajátosságaival rendelkeznek.

mely a tárgyiasított tárgy és az ontológiai komplexitásában megértett tárgy kettőssége. A „csak” funkcionalitására redukált tárgy ontológiailag nem megértett, nincs jelen. S bár kétségkívül az elhajítás gesztusa problémás (Diogenész szemetet termel, nem keresi meg a tárgy helyét, nem vállal vele ontológiai közösséget), arra mégis rá tud világítani, hogy csak olyan tárgyhoz tudunk kapcsolódni, mellyel szemben felelősséget érzünk, vagy fordítva, a tárgyainkért felelősséggel tartozunk. Ezért lehet csak azokat magunkhoz engedni, amelyek az igazmondásunk bátorságával összeférnek.

Lezárásként két kérdést kell feltennie még ennek a munkának. Az egyik, hogy Foucault garbós értelmiségi egyenruhája megvalósította-e a diogenészi értelemben vett filozófusköpeny gesztusát? Kielégíti-e a divat bátorságának kritériumát? Erre a válaszom egyértelműen nem. Foucault ikonszerű kinézése annak a logikának az örököse, melyet inkább az én technikáinak fogalomrendszerével tudunk leírni, s mely a mediális panoptikum adója. A 20. század második felétől kétségkívül megsokasodnak az olyan, a szubjektum tárgyiasítását vizuálisan tökélyre vivő szubjektívációk, amelyek sziluetszerű testhatárokkal építkeznek: ikont hoznak létre. Marilyn Monroe, Michael Jackson, Elvis Presley, Karl Lagerfeld, Michel Foucault, Steve Jobs stb. ugyanannak a stratégiának az örökösei. Ebben nem egy ontológiájában mélyen megértett materialitás megtalálása a cél, hanem egy, a technomédiumok jelképzéséhez könnyen alkalmazkodó struktúra kialakítása. És bármennyire tökéletes ez a struktúra, mégiscsak a diszpozitívum nyelvét beszéli, a spektákulum konzumációjának része.

A másik kérdés pedig, hogy a tervezői gyakorlatokat meg tudja-e illetni, tudja-e táplálni ez a fajta ontológiai bátorság? Egyre több olyan tervezői éthoszra hozhatunk példát (akár a korábban említett Iris Van Herpené), amikor jól érzékelhetően megtörténik a divat bátorságának azonosítása. Amikor Marine Serre testprintként, bőrmintázatként működő textiltextúráival szembesülünk, akkor ennek az ontológiának a gyakorlására láthatunk példát. A bőrre, amellyel együtt élünk. A divattervezőknek ma a textíliához, a ruhatárgyhoz fűződő viszonyunk elszegényítése ellen kell harcolniuk. Nem túlzás a harc fogalmát használni, hiszen ahhoz, hogy a ruha önmagunk kritikai ontológiájának eleme legyen, a divatrendszer minden fennálló tényezőjével meg kell küzdenünk és a győzelmet folyamatosan aktívan kell tartanunk. Addig, amíg a ruha nem lesz szériagyártott, amíg egyetlen modellen jelenik meg a tervezés teljes koncepciójának parrhésziájába illesztetten vagy amíg azzal a radikalizmussal kapcsolom a testemhez, amellyel kockára tettem az éniagságomat. John Alexander Skelton brit divattervező 2016 óta megjelenő kollekcióiban látszik igazán a parrhészia törekvése. Skelton férfiruhákat tervez, melyeket saját életterükben fotózott embereken mutat meg. A lokális textilipari tradíciók szerint elkészített ruhadarabok olyan arcokon, testeken láthatók, amelyek nem kamerakészek. A *Vogue* kritikusa dickensinek nevezte beállításait. Miközben ezek a darabok vissza akarnak állítani valamit a funkcionális öltözet totalitásigényéből, a kritika így ír róla: „hagyja központi darabjait ragyogni”, „könnyedebb és fényesebb ebben a szezonban” (Hess 2023). Ahhoz, hogy a kollekció ontológiai bátorsága érezhető legyen, vissza kell térnünk a parrhészia négy dimenziójához. Formális elemként ott van a ruhához való visszavonhatatlan jog (Skelton ruhát készít még akkor is, amikor a divatrendszer jelenlegi működését minden szempontból problémásnak látja), de facto elemként a represszió-emancipáció dinamikáját-paradoxonát szükséges gyakorlatba ültetnie (a ruha megnyugtatóan és

kétséget kizáróan mutatja fel viselőjét), igazságfeltételként a materialitás-ideológiai paradoxon teljes belátása szükséges (a ruha képes az egyéni-szabályozott kettőség meghaladására az utilitárius koncepció alapján), majd morális elemként mindezek belátásával a ruha a test szükségszerű részévé válik, attól nem elidegeníthető. De csak addig a pillanatig nem, amíg ez a négy belátás egyszerre áll fenn.

Hivatkozott irodalom

- Agamben, Giorgio (2017 [2009]): Mi a diszpozitívum? *A szem* 2017. 02. 12. Interneten: <https://aszem.info/2017/02/giorgio-agamben-mi-diszpozitivum/> (letöltve 2023. január 31.)
- Arnold, Rebecca (2001): *Fashion, Desire and Anxiety. Image and Morality in the Twentieth Century*. New Brunswick and New Jersey: Rutgers University Press.
- Barbedette, Gilles (1994): Le triomphe social du plaisir sexuel: une conversation avec Michel Foucault. In Michel Foucault: *Dits et écrits IV. 1980–1988*. Paris: Gallimard, 308–315.
- Bari, Shahidha (2019): *Dressed. The Secret Life of Clothes*. London: Penguin Random House.
- Bartky, Sandra Lee (1998): Foucault, Femininity and the Modernization of Patriarchal Power. In *The Politics of Women's Bodies*. Rose Weitz (szerk.). New York and Oxford: Oxford University Press, 25–45.
- Berger, Viktor (2019): Inklúzió és exklúzió Georg Simmel individualitáselméletének néhány vonásáról. *Replika* (112): 15–28. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.3>
- Corrigan, Peter (2008): *The Dresses Society. Clothing, the Body and Some Meanings of the World*. Los Angeles and London and New Delhi and Singapore: Sage.
- Deleuze, Gilles (1986): *Foucault*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Dreyfus, Hubert és Rabinow, Paul (1984): *Michel Foucault. Un parcours philosophique*. Paris: Gallimard.
- Dyrberg, Torben Bech (2014): *Foucault on the Politics of Parrhesia*. New York: Palgrave Macmillan.
- Edelkoort, Lidewij (2015): *Anti fashion: a manifesto for the next decade*. A szerző kiadása.
- Foucault, Michel (1998 [1978]): A „kormányozhatóság”. In *A fantasztikus könyvtár*. Romhányi Török Gábor (vál. és ford.). Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor Kft., 106–123.
- Foucault, Michel (2019 [1984]): *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban. 1984*. Cseke Ákos (ford.). Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2004): *Sécurité, territoire, population. 1977–1978*. Paris: EHESS, Gallimard, Le Seuil.
- Foucault, Michel (2009): *Le gouvernement de soi et des autres II. Le courage de la vérité. 1983–1984*. Paris: EHESS, Gallimard, Le Seuil.
- Foucault, Michel (2001 [1984]): *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*. Sujtő László (ford.). Budapest: Atlantisz.
- Hammen, Émilie (2023): *L'idée de mode. Une nouvelle histoire*. Paris: Éditions B42.
- Hermann Veronika (2011): Az én médiatechnológiái. A test mint médium a kortárs kultúrában. *Replika* (76): 103–121.
- Liam Hess (2023): John Alexander Skelton Spring 2024 Menswear, Review. *Vogue* Interneten: <https://www.vogue.com/fashion-shows/spring-2024-menswear/john-alexander-skelton#review> (letöltve 2023. augusztus 1.)
- Holland, Oscar (2023): Gucci names Sabato de Sarno as New Creative Director. *CNN*. Interneten: <https://edition.cnn.com/style/article/sabato-de-sarno-gucci-creative-director/index.html> (letöltve 2023. január 31.)
- Hoskins, Tansy E. (2022): *The Anticapitalist Book of Fashion*. London: Pluto Press.
- Keszeg Anna (2022): Kulturális elitiek a divatiparban. In *Tudástermelők, kapuőrök és véleményvezérek*. Hermann Veronika, Gács Anna és Bárány Tibor (szerk.). Budapest: Typotex, 169–183.
- K. Horváth Zsolt (2021): *A bundátlan Vénusz*. Budapest: Prae.
- Latour, Bruno (2017): Ágencia az antropocén korában. *Prae* (1): 3–21.
- Latour, Bruno (2021): *Miért nem bírja szusszal a kritika? A tényállásoktól a tényleges gondokig*. In *Hibrid gondolkodás*. Budapest: Kijárat, 141–171.
- Lehmann, Ulrich (2018): *Fashion and Materialism*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lemke, Thomas (2021): *The Government of Things. Foucault and the New Materialisms*. New York: New York University Press.
- Lemke, Thomas (2019 [1997]): *Foucault's Analysis of Modern Governmentality. A Critique of Political Reason*. London: Verso Books.

- Paton, Elizabeth és Vanessa Friedman (2022): Major Gucci Shake-Up as Designer Steps Down. *The New York Times*. Interneten: <https://www.nytimes.com/2022/11/23/style/gucci-designer-alessandro-michele.html> (letöltve 2023. január 31.).
- Segran, Elizabeth (2018): Gucci puts turbans on white models and explained it cyborgs and Foucault. *Fast Company*. Interneten: <https://www.fastcompany.com/40535500/gucci-put-turbans-on-white-models-and-explained-it-with-cyborgs-and-foucault> (letöltve 2023. január 31.).
- Simmel, Georg (2001 [1904]): A divat. In Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest: Novissima, 180–200.
- Smelik, Anneke (2018): New Materialism. A Theoretical Framework for Fashion in the Age of Technical Innovation. *International Journal of Fashion Studies* 5(1): 33–54.
- Srinivasan, Krithika (2014): Caring for the Collective: Biopower and Agential Subjectification in Wildlife Conservation. *Environment and Planning D: Society and Space* 32(3): 501–517.
- Turner, Bryan S. (1997): A test elméletének újabb fejlődése. In *A test. Társadalmi fejlődés és kulturális kategória*. Mike Featherstone, Mike Hepworth és Bryan S. Turner (szerk.). Budapest: József Kócsy Könyvek, 7–52.
- Tynan, Jane (2016): Michel Foucault. Fashioning the Body Politic. In *Thinking through Fashion. A Guide to Key Theorists*. Agnes Rocamora és Anneke Smelik (szerk.). I. B. Tauris, 184–199.
- Takács Ádám (2003): Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucault-nál. In *A történelem szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa*. Szekeres András (szerk.). Budapest: L'Harmattan és Atelier, 15–37.
- Takács Ádám (2018): *Az idő nyomai. Michel Foucault és a történelem problémája*. Budapest: Kijárat.
- Tamás Gáspár Miklós (1997): Most tessék belépni a pártba! *Magyar Narancs* 07. 17. Interneten: https://magyarnarancs.hu/publicisztika/tamas_gaspar_miklos_most_tessek_belepni_a_partba-55148 (letöltve 2023. január 31.).
- Tashjian, Rachel (2019): The Fashion Press Release Has Become a Manifesto. *GQ*. Interneten: <https://www.gq.com/story/gucci-show-notes> (letöltve 2023. január 31.).
- Žižek, Slavoj (2004): *Organs without Bodies. On Deleuze and Consequences*. New York and London: Routledge.

Keszeg Anna

---

kultúrakutató, a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem docense, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem tanára

Információs Társadalom

[Information Society]

A SOCIAL SCIENCE JOURNAL
Founded in 2001

English Issue

Vol. XXIII, No. 2 (2023)

CONTENTS

LECTORI SALUTEM	7
DALMA LILLA DOMINEK, NÓRA BARNUCZ, ERNA URICSKA, LÁSZLÓ CHRISTIÁN Experiences of digital education from the students' perspective	9
ZOLTÁN GELLÉR, DRAGANA MILIN, TANJA JEVREMOV, DUBRAVKA VALIĆ NEDELJKOVIĆ, MIRJANA IVANOVIĆ Non-ICT Students' Familiarity with Basic Computer Concepts at the Faculty of Philosophy at the University of Novi Sad	25
DALMA GESZTEN, BALÁZS PÉTER HÁMORNIK Can team communication obscure severe usability problems?	48
JERNEJ KALUŽA Hume's Empiricism versus Kant's Critical Philosophy (in the Times of Artificial Intelligence and the Attention Economy)	67
BEÁTA LAKI Self-protective versus utilitarian autonomous vehicles	83
JUHO LINDHOLM Technics as Hermeneutics	95
PATRIK REIZINGER The Falsificationist View of Machine Learning	117
GIACOMO FIGÀ TALAMANCA Frameless Folk Psychology	128
ERNA URICSKA Trust is in the (linguistic) details: policing digilect as a communication practice	146

TARTALOM

LECTORI SALUTEM	7
BAK GERDA, KELEMEN-ERDŐS ANIKÓ Stressz, opportunizmus és bizalom a szervezeti információs és kommunikációs technológiabiztonság tükrében	9
ESSES DIÁNA, SZALMÁNYÉ DR. CSETE MÁRIA Digitális átmenet és térségi versenyképesség a hazai kkv-szektor szemszögéből	27
KINCSES GÁBOR, ORMOS MIHÁLY, ÁRVA GÁBOR Makrogazdasági adatok által determinált teniszszikerek 38 OECD-ország elit női játékosának vizsgálatában	54
KOLTAY TIBOR Az adatműveltség és a kritikai szellem	71
KUTTNER ÁDÁM Kiállítási kommunikáció a kiterjesztett térben	85
SZABÓ DÓRA, GYŐRI KRISZTINA, LAJOS PANNA, PUSZTAI GABRIELLA Szülői bevonódás a digitális nevelésben: szisztematikus szakirodalom-elemzés	98
TÓFALVY TAMÁS „Feltaláltuk újra az internetet?”	115

Információs Társadalom

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT
alapítva: 2001-ben

— 2023. XXIII. évfolyam 3. szám —

Kömüves Dániel

Szegénység, liberális kormányzás és társadalmi struktúra

Absztrakt: Tanulmányomban a társadalmi struktúra koncepcióinak történeti alakulásával és elméleti alapjaival foglalkozom. Arra keresem a választ, hogy a statisztikai apparátusok és politikai gondolkodók miként hoztak létre különböző kategóriákat a társadalmi struktúra ábrázolására a 18–19. században és ezek miként viszonyulnak – Michel Foucault fogalmai alapján – a biopolitika és a „kormányzatiság” aspektusaihoz. Példaként a korabeli Anglia társadalmának jellemzőivel foglalkozom, és az osztályszerkezet kategóriáinak kialakítására fókuszálok jelesen, hogy milyen társadalmi környezetben hozták létre ezeket, és ez milyen módon kapcsolódik a népesség kormányozhatóságának kérdéseihöz. A hangsúlyt a szegénység kezelésében bekövetkezett változásokra helyezve mutatom be, hogy a kormányzatiság milyen szempontokkal szolgálhat a társadalmi struktúra elemzéséhez. Ennek bemutatásához leginkább Mitchell Dean és Polányi Károly elemzéseire támaszkodom; e két szerző gondolatai alapján szemléltetem, hogy miként alakultak át azok a szempontok, amelyek alapján a szegényeket és a társadalom egyéb különböző szegmenseit csoportokba, illetve osztályokba rendezték, s ez hogyan kapcsolódott a korabeli bérmunkás, illetve ipari munkavállalói „életforma” létrehozásához, továbbá a „liberális kormányzás” aspektusaihoz. Amellett érvelek, hogy biopolitikai struktúraelméletekként értelmezhetők azok a megközelítések, amelyek a liberális kormányzás szempontjai alapján formálódnak és a szociokulturális, illetve szocioökonómiai egyenlőtlenségeket az önszabályozó piac működési keretein belül vizsgálják.

Kulcsszavak: kormányzatiság, liberális kormányzás, társadalmi struktúra, társadalmi osztály, szegénység, Foucault, Dean, Polányi

Bevezetés

Tanulmányomban a társadalmi struktúra koncepcióinak történeti alakulásával és elméleti alapjaival foglalkozom. Arra keresem a választ, hogy a statisztikai apparátusok és politikai gondolkodók miként hozták létre különböző kategóriákat a társadalmi struktúra ábrázolására a 18–19. században és ezek miként illeszkedtek – Michel Foucault fogalmai alapján – a biopolitika és a „kormányzatiság” aspektusaihoz. Teoretikus jelentősége és későbbi hatása miatt elsősorban a korabeli Anglia társadalmának jellemzőivel foglalkozom és a korabeli osztályszerkezet kategóriáinak kialakítására fókuszálok, egészen pontosan arra, hogy milyen társadalmi környezetben hozták létre ezeket, és ez milyen módon kapcsolódik a népesség kormányozhatóságának kérdéseéhez. Egy társadalomtörténeti példán, a szegénység kezelésében bekövetkezett változásokon keresztül mutatom be, hogy a kormányzatiság milyen szempontokkal szolgálhat a társadalmi struktúra elemzéséhez. Ezzel elsősorban a célom, hogy a Foucault alapján felvázolt teoretikus eszközöket egy empirikus, történeti példán szemléltessem, s kijelöljem azokat az időbeli határokat, amelyek törést jelenthetnek a különböző strukturális csoportok értelmezésében. A példa bemutatásához elsősorban Mitchell Dean és Polányi Károly elemzéseire támaszkodom, e két szerző gondolatai alapján szemléltetem, hogy miként alakultak át azok a szempontok, amelyek alapján a szegényeket és a társadalom különböző szegmenseit csoportokba, illetve osztályokba rendezték, s ez hogyan kapcsolódott a korabeli bérmunkás, illetve ipari munkavállalói „életforma” létrehozásához, továbbá a „liberális kormányzás” aspektusaihoz.

A szöveg első fejezetében a témához szorosabban kötődő foucault-i fogalmakat tárgyalom, az ezt követő részben pedig a – már említett – történeti példával foglalkozom. A tanulmány harmadik fejezetében általánosabb értelemben vizsgálom a kormányzatiság és a társadalmi struktúra kapcsolatát. Először a statisztika szerepét emelem ki, valamint azokat a főbb szempontokat, amelyek felmerültek a szegények osztályozása kapcsán. Abból indulok ki, hogy az osztálymodellek és a statisztikai kategóriák nem csupán semleges és „valós” leírását adják a társadalomnak, hanem e fogalmak megalkotásával maguk a kutatók is részesei a hatalmi, biopolitikai stb. viszonyok formálásának: nemcsak bemutatják a társadalmi csoportokat és a köztük fellelhető viszonyokat, hanem alakítják is azokat. A szöveg utolsó részében Huszár Ákos normatív-funkcionalista megközelítésével állítom párhuzamba az általam prezentált megközelítést, ezáltal azt szemléltetem, hogy egy konkrét struktúramodellre vonatkoztatva milyen megállapításokat tehetünk a kormányzatiság kapcsán, és néhány általánosabb állítást is megfogalmazok az elméletek különbségével, illetve hasonlóságával kapcsolatban.

Az általam javasolt vizsgálati keret alapján jobban megérthetjük a különböző struktúramodellek elméleti hátterét és jellemzőit, illetve rámutathatunk arra, hogy a különböző történelmi korszakokban és különböző területeken milyen elvek és körülmények mentén alakultak ezek a fogalmak, ezáltal reflektálhatunk arra is, hogy e szempontok mennyiben relevánsak még napjainkban.

Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Kormányzatiság és biopolitika

Michel Foucault munkássága nehezen jellemezhető egyetlen konkrét koncepcióval vagy gondolatkörrrel. Sok esetben szükséges az életmű különböző pontjain felbukkanó fogalmak és tematikák együttes szemlélete ahhoz, hogy megfelelően értelmezzük gondolatait. A *gouvernementalité* („kormányzatiság”) fogalmának esetében sincs ez másképp; interpretációjához és alkalmazásához az ide szorosan kapcsolódó előadássorozatok és művek tartalmának bemutatása mellett érdemes először kiemelni a francia filozófus történelemkoncepciójának, illetve hatalomfelfogásának sajátosságait.

Foucault történeti vizsgálódásait a heterogenitásra és töredezettségre alapozta: a filozófiai és a történeti analízist együttesen alkalmazta, miközben a jelen felé irányuló egyirányú, kronologikus és folytonossággal jellemezhető narratívákat problematizálta. Foucault szerint a „jelen történetének” ábrázolásához el kell távolodnunk a megélt jelenünktől és attól a múlttól is, amellyel egyértelmű kapcsolatot feltételeztünk korábban, ezáltal pedig lehetőségünk nyílik arra, hogy a jelen olyan aspektusait tárjuk fel és tegyük kritika tárgyává, amelyek korábban nem voltak megragadhatók (Foucault 2001 [1969]: 11–15, 29–35; Takács 2018).¹ Ezek alapján a különböző jelenségek vagy események csakis abban a történelmi közegben, kontextusban értelmezhetők, amely meghatározza őket. Foucault ehhez a feladathoz például *A tudás archeológiájában* vagy *A szavak és a dolgokban* felvázolt „archeológiai” módszerre támaszkodott, melynek központjában a diskurzusok és az episztémék álltak. A diszkurzív formációk elemzésekor Foucault a kijelentések (jelek rendszerei) közötti kapcsolatok leírására törekedett, de ez nem valamiféle totalitás rekonstrukcióját jelentette, amelynek minden jelenség engedelmeskedik, sokkal inkább a „folytonossághiány”, különböző sorozatok és véletlenek aprólékos tanulmányozásáról, feltárásáról volt szó.² Ezekben az elemzésekben nem a tárgy az elsődleges, sokkal inkább az a „tér”, melyben a tárgyak különböző viszonyok mentén kirajzolódnak s alakulnak (Foucault 2001 [1969]: 45, 177–179). Későbbi műveiben a francia filozófus a genealógia kifejezést alkalmazta saját módszerére, amelynek lényege, hogy a különböző tudásrendszerek, intézmények, hatalmi formák stb. történelmi meghatározottságát feltételezi és azt vizsgálja, hogy milyenek „a megjelenési, fejlődési [és] variációs feltételeik” (Foucault 1998 [1970]: 68). Az esetlegesség bemutatásán keresztül pedig kritikai potenciállal is felvérteződnek a genealógiai módszer által feltárt tudások, ugyanis a korábban szükségszerűnek tűnő körülmények megváltoztathatóságára hívják fel a figyelmet.³

Foucault a hagyományos megközelítésekkel szemben a hatalmat nem a legitimitáció, a konszenzus és az elnyomás kérdéseivel kapcsolja össze. Szerinte a hatalom nem anyag,

---

1 Foucault történelemfelfogásával és az ide vonatkozó fogalmakkal kapcsolatban lásd bővebben Takács Ádám (2018) kötetét.

2 Főképp erre hivatkozva határolja el magát a strukturalista megközelítésektől is (Foucault 2001 [1969]: 24–25).

3 A két módszer leginkább egymás kiegészítéseként értelmezhető, ezzel kapcsolatban Takács (2018: 34–40) értelmezésére támaszkodom.

amelyet birtokolni lehet, hanem egy viszonyrendszer), ezért például a hatalmat nem azonosíthatjuk az állami intézményekkel. A hatalom azért nem identifikálható az elnyomással, mivel nem csak negatív kritériumokra vonatkozik, hanem létrehozza a tárgyak és az igazságok rendszerét is, amelyek az érvényes kijelentések és fogalmak lehetőségű feltételeit is megszabják (Lemke 2016 [2012]: 12). A „modern” hatalom elsősorban a „vezetéshez”⁴ hasonlatos Foucault interpretációjában, amely egyrészt mások vezetését, irányítását, másrészt a lehetőségek mezején belüli cselekvést jelenti. Amikor kormányoznak, nem a konkrét individuumokat vagy kollektív aktorokat koordinálják, hanem a cselekvések lehetséges változatait és terepét igazgatják. Továbbá az is fontos szempont, hogy Foucault a hatalmat történeti képződménynek tekinti, amelynek különböző formáit azonosíthatjuk, mint például a fegyelmezést, felügyeletet vagy a biohatalmat (Foucault 2000 [1976]); Lemke 2016 [2012]: 17–19).

A *kormányzatiság*⁵ fogalma nem csupán az állam vagy az uralkodók tevékenységére reflektál, szélesebb értelemben racionalitásokat és technikákat jelöl, amelyek az emberek irányítására szolgálnak. Foucault történelmi folyamatok elemzésén keresztül szemlélteti, hogy miként jött létre a „kormányzás művészete” a 16–17. századtól kezdődően. A kormányzatiság azonban nem tekinthető egy egységes történeti korszak jellemzésének, Foucault több epizódot elkülönített ezen belül, s Mitchell Dean (1999 [2010]: 61) figyelmeztet minket arra, hogy nem kezelhetjük ezeket a periódusokat zárt, önmagukban értelmezhető egységekként, hiszen ezáltal pont azzal a genealogikus szemlélettel ellentétben cselekednénk, amely lehetővé tette Foucault számára az e korszakok között fellelhető folytonosságok és „törések” vizsgálatát. Témánk szempontjából most leginkább a liberális kormányzás és az azt megelőző időszak fontos, amelyet Foucault a *raison d'État* kifejezéssel jellemezett. A *raison d'État* alapján történő kormányzás a dolgok olyan igazgatását jelentette, amelyek során az állam megszilárdította és állandóvá tette saját kereteit, emellett növelte gazdagságát, s így a potenciális veszélyekkel szemben is ellenállóbbá vált. A kormányzás a középkorban olyan elvekhez, normákhoz és törvényekhez igazodott még, amelyek nem magából az államból eredeztettek, például az alattvalók üdvözülésének biztosítása volt a szuverén elsődleges feladata. Európában azonban a 16. századtól jelentős változások történtek: a kormányzatnak persze ezután is igazodnia kellett rajta kívülálló törvényekhez és elvekhez, de az állam immár olyan önálló területet jelentett, amelynek saját szabályait kellett figyelemmel kísérnie. E korszakot három aspektusból ragadhatjuk meg: egyrészt „gazdaságilag” a merkantilizmussal⁶ jellemezhetjük, amely nem csupán gazdasági elméletet jelent a francia filozófus szerint, hanem a termelés és kereskedelem olyan meghatározott rendezését és irányítását ragadja meg, amelynek célja

4 A vezetés itt a „conduire” francia szót takarja, amelynek jelentése „irányítani”, „vezetni”. Azonban a „se conduire” azt jelenti franciául, hogy „viselkedni”, „uralkodni magunkon” Kiss Attila Atilla fordítását vettem itt alapul a *Testes könyv II*-ből (Foucault 1997 [1982]: 284).

5 A kormányzás problematikáját először 1975-ben tárgyalta Foucault a leprás és pestises betegek kezelésével kapcsolatban, majd a lelkek kormányzására és a pázsatori hatalomra vonatkoztatva. A koncepciót tovább alakította a következő években, a *gouvernementalité* fogalmát pedig először az 1978 február 1-i előadáson fogalmazta meg, ahol már az általam tárgyalt formában jelent meg; ehhez lásd Michel Senellart (2009) megjegyzéseit a *Security, Territory, Population* című kötet végén. Tudom, hogy nehéz magyarra fordítva visszaadni a fogalom eredeti jelentésrétegeit, azonban az egyszerűség kedvéért a szövegben „kormányzatiság”-ként hivatkozom majd rá.

6 A kamerlizmust is ide sorolja Foucault (2009 [2004]: 15).

az állam monetáris felhalmozáson, illetve a populáció növelésén keresztüli gazdagítása és megerősítése, továbbá saját maga fenntartása a környező hatalmakkal vívott folyamatos versengésben. E kormányzás másik eleme a belső menedzsment és szabályzás, amelyet az akkori polícia (*police*)⁷ testesített meg, a kifelé irányuló védelmet pedig az állandó hadsereg felállításával és az államok közötti egyensúly létrehozásával teremtették meg (Foucault 2008 [2004]: 3–13). „Tehát merkantilizmus rendőrállammal és az európai egyensúly: ezek alkották a szervezett kormányzás új művészetének konkrét testét a *raison d'État* elve alapján” (Foucault 2008 [2004]: 5). A 18. század közepén azonban átalakult a kormányzás művészete, amely elsősorban a kormányzás önmagából fakadó korlátainak felismeréséhez, felfedezéséhez kapcsolódott.⁸ Az előző időszakban a jog olyan külső korlátokat állított a szuverénnel szemben, amelyeket az nem léphetett át, ezután viszont a kormányzás általános önszabályzása vált meghatározóvá a kormányzás saját céljaihoz igazítva, s ezt a kormányzás tárgyának sajátos céljaiból, racionalitásából eredeztették. Egy adott kormányzati cselekvés sikerességét vagy kudarcát a cselekvés hatásai alapján határozták meg, tehát magából a gyakorlatból származtatták a megkötéseket (Foucault 2008 [2004]: 13–15). Ezt az új formát Foucault liberális kormányzásnak nevezte. Számára a liberalizmus azonban nem csupán gazdasági elmélet vagy politikai ideológia, hanem a „kormányzás” meghatározott „művészete” (módja): egy újfajta racionalitás, amely különbözik a középkori állam és a *raison d'État* korábbi hatalomgyakorlási formáitól. Az új kormányzási módban a „természet” ismét alapvetővé vált, a teológiai, kozmológiai értelemben vett „természet” helyét azonban egy másik „természet” vette át, amely nem az Isten által teremtett rendre, hanem gazdaságon, ökonómián alapuló „természetre” utalt (Foucault 2000 [1978]; Lemke 2016 [2012]: 41–43). Így a gazdaság törvényei és „természetes” működése szolgáltatta a példát a társadalom és az emberek kormányzásához, az erre vonatkozó tudást pedig a politikai gazdaságtan biztosította.

Foucault szerint a liberális kormányzásnak különböző szabadságokat kell létrehoznia, amelyeken keresztül érvényesülhetnek az önszabályozás, az önfenntartás mechanizmusai, ezeket a szabadságokat azonban folyamatosan védelmeznie kell, hogy a különböző érdekek érvényesülése ne veszélyeztethesse ezeket. Az egyéni érdekek például nem sodorhatják veszélybe a kollektív érdekeket és fordítva (Foucault 2008 [2004]: 65).⁹

Ha a „liberális” szót használom, az mindenekelőtt azért van, mert ez a kormányzati gyakorlat a kialakulása során nem elégszik meg azzal, hogy ezt vagy azt a szabadságot tiszteletben tartsa, ezt vagy azt a szabadságot garantálja. Sokkal inkább elfogyasztja a szabadságot. Annyiban a szabadság fogyasztója, amennyiben csak úgy tud funkcionálni, ha ténylegesen létezik egy sor szabadság: a piac szabadsága, a vásárlás és az eladás szabadsága, a tulajdonjogok szabad gyakorlása, a vita szabadsága, a véleménynyilvánítás lehetséges szabadsága és

7 A políciára vonatkozó részeket érdemes összevetni Szakolczai Árpád (1991) *A polícia mint a boldogság tudománya* című tanulmányával.

8 Foucault (2008 [2004]: 33–34) utal arra, hogy különböző folyamatok és történések összjátéka hívja életre ezt a kormányzási formát, amelyek között említhető például a demográfiai növekedés vagy a mezőgazdasági növekedés fokozódása stb., azonban nem tekinthetjük szükségszerűnek e forma kialakulását.

9 Nikolas Rose „távoli” kormányzásnak nevezi ezt. „A politikai hatalom újrakonfigurálása nem értelmezhető az állam és a piac szembenállása szempontjából: a politikai hatalom által formált és programozott új mechanizmusokat arra használják, hogy a szervezetek heterogén sokaságának kalkulációit és cselekvéseit politikai célokká formálják, és a szabályozott autonómia instrumentalizálása révén »távrolól« (at a distance) kormányozzák őket” (Rose 1996: 57).

így tovább. Az új kormányzati észnek (reason) szabadságra van szüksége, ezáltal az új kormányzás művészete fogyasztja a szabadságot. Fogyasztja a szabadságot, ami azt jelenti, hogy elő kell állítania azt. Termelnie, szerveznie kell (Foucault 2008 [2004]: 63 – saját fordítás).

A kormányzási mód mércéjéül tehát a gazdaság (helyes) működése szolgált, legalább ennyire fontos aspektus azonban az, hogy a kormányzás tárgyát a populációban találták meg azáltal, hogy a politikai gazdaságtan kialakulásával párhuzamosan a népesség problémája is átalakul és meghatározóvá vált, mivel a különböző statisztikai elemzések sajátos szabályszerűségeket és törvényeket tulajdonítottak a populációnak (Foucault 2000 [1978]: 300; Dean (1999 [2010]: 28–29).¹⁰ Foucault ehhez kapcsolódva fogalmazza meg a biopolitika koncepcióját, amely a hatalomgyakorlásban bekövetkező átalakulásra utal a XVII. századtól kezdődően. Korábban a hatalom érvényesítése az élet és halál feletti döntésre irányult, ezután viszont az életről való gondoskodás kerül előtérbe, amely két formában jelenik meg: míg az anatómia politika az egyének testének megregulázását tűzi ki célul, hogy így növelje hasznosságukat, ezzel szemben a biopolitika a kollektív testet célozza, és a különböző biológiai folyamatokat próbálja szabályozni, így alakítva a populáció jellemzőit (Foucault 1999 [1976]: 142–143). Foucault szerint a fiziokraták gondolatai váltást jelentettek a népesség felfogásában, mivel ők már nem arra törekedtek, hogy populáció minél nagyobb legyen, s ezzel növekedjen az állam ereje. Számukra a népességszámnak volt egy ideális mértéke, amely a gazdasági folyamatok függvényében változik és összhangban van az adott területen található erőforrásokkal. Ahhoz viszont, hogy ezeket az aspektusokat s a kívánatos körülményeket megteremtsék, a szakértelmen és bizonyítékokon alapuló kormányzás szükségességét hangoztatták, amelyet a populáció és a gazdaság vizsgálatával tartottak elérhetőnek (Foucault 2009 [2004]: 345–350).

Most azonban a népesség egyszerre jelenik meg sajátos és relatív valóságként: relatív a bérekhez, a munkalehetőségekhez és az árakhoz képest, de két értelemben is sajátos. Először is, a népességnek megvannak a maga átalakulási és mozgási törvényei, illetve ugyanúgy kitett a természeti folyamatoknak, mint maga a gazdaság. A gazdaság mozog, átalakul, növekszik vagy csökken. Nos, nem azonos, de ugyanolyan típusú, vagy legalábbis ugyanolyan természetes folyamatok révén a népesség is átalakul, növekszik, csökken és mozog. A népességnek tehát van egy természetessége, amely a természetesség velejárója (Foucault 2009 [2004]: 351–352 – saját fordítás).

A kormányzatiság és a társadalmi struktúra kapcsolatának tárgyalásához a normalizáció fogalmát érdemes még kiemelni a francia filozófus munkásságából. Láthattuk, hogy az új kormányzatiság a kormányzott területekből származtatja saját racionalitását, e területeken gyakorolt hatásából eredezteti helyes és helytelen cselekedeteit. Korábban a diszciplínák egy vizsgálat kezdetekor rendelkeztek a normálisra és az abnormálisra vonatkozó fogalommal, ez azonban megváltozott, mivel Foucault szerint az új módszerek a normálist és az abnormálist a normalitás különböző görbéinek felrajzolásával határozzák

---

¹⁰ A gazdaság és a populáció kapcsolódását az „érdek” alapján ábrázolja Foucault. A *homo oeconomicus* és a *laissez-faire* fogalmait vizsgálva azt a gondolatot emeli ki, miszerint az egyéni érdekek követése társadalmi szinten haszonnal jár, mivel ezáltal az érdekek „spontán”, „természetes” módon konvergálnak, s haszonnal járnak a társadalom számára (Foucault 2008 [2004]: 270–285).

meg, azáltal, hogy a különböző eloszlások közötti kölcsönhatásokat vizsgálják és a legkedvezőbbeket választják ki ezek közül (Foucault 2007 [2004]: 63).¹¹ A korábbi példához visszatérve: már nem pusztán azt feltételezték, hogy minél nagyobb népességszám kívánatos, hanem a népesség, a rendelkezésre álló erőforrások, illetve a munkahelyek eloszlásai alapján megállapították a populáció ideális méretét. A népességet így különböző változóktól tették függővé: az eltérő klimatikus viszonyok, különböző szokások vagy házassági „törvények” mentén a társadalmak is változtak. Ez az új technika nem közvetlen utasításokon, parancsokon keresztül próbálta kormányozni a társadalmat, inkább a különböző változók manipulálására, menedzselésére törekedett, amelyekről elemzés útján állapította meg, hogy milyen kapcsolatban állnak a „természetes” folyamatokkal, s így miként kezelhetők (Foucault 2007 [2004]: 71–72).

A szegénység liberális kormányzása

A következőkben egy konkrétabb társadalomtörténeti példán keresztül fogom bemutatni, hogy milyen szempontokkal szolgálhat a kormányzatiság a társadalmi struktúra elemzéséhez. A céloom elsősorban az, hogy ez eddigiekben bemutatott teoretikus eszközöket egy empirikus, történeti példán keresztül szemléltessem, s kijelöljem azokat az időbeli határokat, amelyek törest jelenthetnek a különböző strukturális csoportok értelmezésében. Ehhez nagyrészt Mitchell Dean és Polányi Károly elemzéseire támaszkodom, amelyek a szegénység kezelésével foglalkoznak a 19. századi Anglia kapcsán.¹² A két szerző elemzése alapján bemutatott példa arra képtelen, hogy a történelmi folyamatokat a maguk egészében mutassa be, de segít egy értelmezési keret, egy új nézőpont kialakításában. Ezek alapján általánosabb megállapításokat fogalmazhatunk meg, amelyek a későbbi kutatás számára irányítóként szolgálhatnak és segítségünkre lehetnek a társadalmi struktúra különböző kategóriáinak és koncepcióinak értelmezésében. Annak ellenére, hogy a két szerző különböző elméleti kiindulópontból kezdte vizsgálatát, hasonló problémákra reflektált. Dean Foucault módszereire és vizsgálataira alapozva mutatta be a szegénység kezelésében bekövetkezett változásokat, míg Polányi többek között a piacok társadalmi beágyazottságának tézisént alkalmazta az önszabályozó piac kialakulásának vizsgálatakor. Danielle Guizzo és Iara Vigo de Lima (2015) egymás komplementereként értelmezte Foucault és Polányi liberalizmusra, illetve önszabályozó piacra vonatkozó interpretációit. A szegénység kérdése azonban legtöbbször csak példaként merül fel elemzésükben és Foucault szövegeiben egyaránt, ezért Dean és Polányi ide vonatkozó gondolatainak

---

¹¹ Ehhez az aspektushoz fontos szempontokkal szolgálnak a statisztika és a kormányzatiság kapcsolatát vizsgáló szövegek, amelyekkel a későbbiekben foglalkozom. Ehhez lásd például Hacking (1982) tanulmányát.

¹² Az e fejezetben kifejtett gondolatokat érdemes összevetni Gyáni Gábor (2002) írásával. Gyáni sok tekintetben hasonló állításokat fogalmaz meg, mint az általam tárgyalt szerzők, de nem pusztán az angol, hanem a tágabb értelemben vett európai, illetve magyarországi jellemzőkre is reflektál. „A proletárt az különbözteti meg tehát a szegénytől (a paupertől), hogy ő a munkát és ezzel együtt a morálisan jó életet *választja* a lustálkodás és persze ahelyett, hogy terhére legyen másoknak. Ezzel váltja meg a bérmunkás a belépőjegyet a polgári világba, melytől – mindezek fejében – joggal el is várhatja, hogy szükség esetén, sőt állandóan rajta tartsa oltalmazó kezét. Mivel önnön működésével (munkavégzésével) a polgári világ nélkülözhetetlen támasztékát képezi, a bérmunkás feltétlenül kiérdemli annak gondoskodó figyelmét” (Gyáni 2002: 189 – kiemelés az eredetiben).

részletesebb vizsgálata újabb aspektusokkal szolgálhat. Polányi gondolatai azért is lényegesek, mert kapcsolódási pontot jelentenek a kormányzatiság koncepciója és a társadalmi struktúra vizsgálata között, azáltal, hogy a bemutatott koncepciót a későbbiekben ahhoz a gazdaság társadalmi beágyazottságát feltételező megközelítéshez viszonyítom, amelyet Huszár Ákos képvisel. Először külön-külön, általánosabban vázolom fel mindkét szerző gondolatait, majd a szegénység kezelésével kapcsolatos interpretációikra és lényegesebb megállapításaikra fókuszálok.

Polányi *A nagy átalakulás*ban a piacok társadalmi és történeti meghatározottsága mellett érvelt. A politikai gazdaságtan képviselőivel szemben nem tartotta minden történelmi periódusra kiterjeszhetőnek a 19. századtól tapasztalható piaci mintázatokat, s történeti-antropológiai elemzéseken keresztül mutatta be, hogy a különböző történeti korszakokban és társadalmakban miként kapcsolódtak össze a társadalmi és a gazdasági viszonyok (Polányi 2004 [1946]: 72–86). A nyugat-európai országok történetét vizsgálva amellet érvelt, hogy a nagy kiterjedésű piacok létrehozásához jelentős állami beavatkozásokra volt szükség, a merkantilista gazdaság-szervezésben pedig még nyoma sem volt az önszabályozó piac gondolatának (Polányi 2004 [1946]: 95–98). Ahhoz, hogy kialakuljon az önszabályozó piac, Polányi szerint arra volt szükség, hogy a merkantilista felfogással szemben, amely még akadályozta a föld és a munkaerő szabad kereskedelmét, létre kellett hozni a munkaerő, a föld és a pénz szabad áru piacát. Polányi (2004 [1946]: 103–106) ezeket *fiktív árucikk*ekként jellemezte, mivel eredetileg nem a piacra termelték őket. E három piac közül a munkaerőpiac szerveződött meg utoljára, ezzel pedig hozzájárult a 19. századi önszabályozó piac kialakulásához (Polányi 2004 [1946]: 111). E piac létrejövetelét az angliai szegénnytörvények eltörlésének, illetve átalakításának elemzésén keresztül mutatta be. Úgy gondolta, hogy a munkaerőpiac megszervezése az időszak lényeges társadalmi problémáit oldotta meg, a létrehozása után azonban szükségessé vált e szféra társadalmi szabályozása, mivel ekkor már a piaci mechanizmusok működésétől kellett megvédeni az embereket. Polányi szerint az angliai munkaerőpiac kialakulását a szegények ellátását célzó Speenhamland-rendszer akadályozta, amely 1795 és 1834 között volt életben. E rendszer tanulmányozását különösen fontosnak tartotta, mivel egyrészt a „19. századi civilizáció születését” látta benne, másrészt úgy gondolta, hogy „[a] pauperizmus, a politikai gazdaságtan és a társadalom felfedezése szorosan összefüggött egymással. A pauperizmus arra a felfoghatatlan tényre irányította a figyelmet, hogy a szegénység együtt jár a bőséggel” (Polányi 2004 [1946]: 118, 120).¹³

Dean az angliai szegénység kezelésének genealogikus vizsgálatával azokat a narratívákat akarta megcáfolni, amelyek a kapitalista fejlődés logikájával vagy a racionalizációs folyamatok teleológiája alapján magyarázták a szegénység kezelésének alakulását. A 17. századtól szemlélteti, hogy eleinte miként osztályozták a szegényeket. A foucault-i perspektívával összhangban azt mutatta be, hogy az esetek megsegítése eleinte még az uralkodó hatáskörébe tartozott: ekkor a szuverén célja elsődlegesen nem az esetek támogatása volt, hanem azok számának növelése, akik munkaképesek, s ezzel növelik az

---

13 Az egyszerűség kedvéért azt mondhatjuk, hogy a pauper kifejezést a korabeli szegényekre alkalmazták, a későbbi elemzések alapján viszont látszani fog, hogy a szegénység egy „természetes állapot”, míg a pauperizmus elsősorban egy negatív kategóriát, a „rossz szegényeket” jelentette.

állam erejét (Dean 1991 [2011]: 26–27). Ez a szemlélet még „családfői” szerepben ábrázolta az uralkodót, s patriarchális viszonyokat feltételezett az alattvalókra vonatkoztatva (Dean 1991 [2011]: 30–31).¹⁴ Alapvetően három periódust különböztethetünk meg Dean alapján: a 17. század végéig a segélyekkel szemben a dolgházakban történő munkára bírást támogatták, s elsősorban lokális hatókörbe tartoztak a vonatkozó intézkedések, illetve az uralkodó kudarcának tekintették a szegények növekvő számát. A következő periódust Dean a 18. század végéig datálja, ekkoriban már egyre erősödtek azok a hangok, amelyek a szegénységet a lustasághoz és a túlzott jóléthez kapcsolták, ám továbbra is a hibás adminisztrációnak tulajdonították a szegények magas számát (Dean 1991 [2011]: 50–51). A század végén kezdtek áttérni a szegénység liberális kormányzási módjára, amely a biztosítási és jótékonsági alapú sémákat terjesztette el, például a segélyegyleteken (*friendly societies*), kölcsönös segítségnyújtáson és egyéb hasonló ellátási formákon keresztül.¹⁵

Polányi és Dean elemzései alapján az 1834-es szegénytörvények azáltal jelentettek törést a szegénység kormányzásában, hogy a korábbi (parókiális) segélyezési rendszertől eltérő módon kezelték a szegényeket. Az új törvény előtti Speenhamland-rendszer alapvetően az uralkodó patriarchális törődésén alapult, az ő felelőssége volt, hogy a szegényeknek munkát, illetve megélhetést szolgáltatson, s így csökkentse a rászorulókat. Azáltal, hogy a Speenhamland alapján kiegészítették a béreket, akadályozták a munkaerőpiac létrejöttét: a szegényeknek juttatott támogatással elegendő bevételt nyújtottak a megélhetéshez, ezáltal viszont a rászorulókat nem ösztönözte semmi arra, hogy a munkaerőpiacon bocsássák áruba munkaerejüket (Polányi 2004 [1946]: 118). A törvény megváltoztatására vonatkozó vitákban megjelentek azok a korábban bemutatott elemek, amelyeket a liberális kormányzás kapcsán említettem. A gazdaságot önálló, önszabályozó entitásként kezelték, amely „természettörvényekkel” rendelkezik, s irányadó a szegénység, illetve az egész társadalom kezelésében. A politikai gazdaságtan a szegénységre a gazdagság forrásaként tekintett, mivel a szegények (tulajdon nélküliek) végezték a bér munkát, amely létrehozta a gazdagságot, s így a korabeli „civilizációs” vívmányokat (Dean 1991 [2011]: 143; Procacci 1991 [1978]: 159). Ezáltal a társadalom különböző csoportjai közti viszonyt immár nem a feudális kozmológiai, s morális rend, illetve a merkantilista polícia keretei között értelmezték, hanem a gazdasági viszonyok természetességét, s így a liberális kormányzás szempontjait vették figyelembe.

---

14 Az „ökonómia” és a családi gazdaságot igazgató patriarcha szerepének átalakulásáról lásd bővebben Foucault (2000 [1978]) előadását.

15 Dean (1991 [2011]: 61–62) a polícia és merkantilizmus foucault-i értelmezésével szemben kritikát fogalmaz meg, azonban ki kell emelnem, hogy ezzel nem értek egyet. Szerintem Foucault egyáltalán nem állítja azt a biopolitika koncepciójával, hogy a 18. századi polícia folytonosságot mutatna az elmúlt két évszázad liberális és posztliberális kormányzási formáival. Az igaz, hogy Foucault e korszakból eredezteti a biopolitikat, de különböző előadásaiban rendszeresen reflektál arra, hogy az azóta eltelt időszakban milyen változások és kisebb törések mentek végbe. Például még a fiziokratákra is úgy hivatkozik, mint akik inkább „naturalizmust”, s nem liberalizmust képviselnek (Foucault 2008 [2004]: 62). Továbbá, azt sem gondolom pontos meghatározásnak, hogy Foucault alapján a merkantilista szegénypolitika a liberális racionalitás irányába mutatna, hiszen ahogy láthattuk korábban, Foucault egyértelműen amellel érvel, hogy a merkantilista viszonyok különböznek a fiziokratá, s a liberális felfogástól is, habár mindhárom a kormányzatiság fogalma alá esik. Ha csak a főbb töréspontokat és az egyszerűbb sémákat nézzük Foucault kapcsán, akkor lehetséges ezeket valós problémának tekinteni, de a ’77–78-as és a ’78–79-es előadásait olvasva látható, hogy a francia szerző tisztában volt ezekkel a különbségekkel.

...[A] szegénység az ember természetes, primitív, általános és változatlan állapota; ahogy a munka a gazdagság forrása, úgy a szegénység a munkáé. Ha száműzöd a szegénységet, száműzöd a gazdagságot. Tehát a nyomor (indigence), és nem a szegénység a rossz (Chadwick, idézi Dean 1991 [2011]: 175 – saját fordítás).

Ebből kiindulva a korabeli gondolkodók számára egy biológiai jellemző, az éhség jelentette a legerősebb ösztönzőt a munkarábírásban.¹⁶ A segélyezési gyakorlat korábbi formájával szemben immár a túlnépesedéstől való félelem alapján érveltek: azt állították, hogy a segélyek életben tartják azokat a szegényeket, akik nem volnának képesek eltartani magukat, s felelőtlen reprodukciós magatartásra ösztönzik őket. Ebben leginkább Thomas Malthus gondolataira támaszkodtak, aki a népesség körében – a foucault-i perspektívával összhangban – szintén önálló törvényszerűségeket feltételezett.¹⁷ Az 1834-es szegénytörvényben ezért az a gondolat fogalmazódott meg, hogy a munkaerő hordozóinak saját munkaerejük eladásán kívül nem szabad, hogy egyéb alternatívájuk legyen a megélhetésre: a munkaképes férfiaknak nem biztosíthatják a megélhetéshez szükséges jövedelmet, mert ebben az esetben az éhség nem ösztönzné őket munkára.¹⁸

Dean ezekben az intézkedésben azonosította a liberális kormányzás kialakulását, ugyanis ekkor jött létre a liberális kormányzás alapját jelentő, egyének racionális (gazdasági) döntéseire alapozott privát vagy civil szféra. Az új kormányzási mód alapvetése, hogy a racionálisan kalkuláló szubjektumok saját munkaerejük igazgatásával képesek fenntartani magukat és eltartottjaikat, mivel a gazdaság törvényei ezt a mintát szolgáltatják. A szegények kategóriáján belül ezért létrehoztak egy megkülönböztetést, megszületett a pauper alakja, amely a szegénység szélsőséges mértékét jelentette és azoknak a jellemzőknek, illetve viselkedésmódoknak vált szimbólumává, amelyek akadályozzák a gazdaság törvényeinek megfelelő működését. „A segélyezési rendszer kiindulópontja és végpontja a lakosság paupermentesítése (dispauperize) és visszatérése a független, azaz (bér)munkához” (Dean 1991 [2011]: 202). A pauperizmus magában foglalta azokat a nem kívánatos, morális szempontból elítélendő viselkedésformákat, amelyek nem tették lehetővé a bérmunkából való megélhetést. Ehhez viszont a szegénységről alkotott tudásra és a pauperizmus kormányzására volt szükség, így különösen fontossá vált, hogy ezzel kapcsolatban statisztikai adatokkal rendelkezzenek és képesek legyenek elkülöníteni a szegények különböző csoportjait olyan szocioökonómiai, illetve szociokulturális jellemzők mentén, amelyek veszélyeztették a megfelelő viselkedés kibontakozását. Tehát a kor

---

¹⁶ Kuczi Tibor (2011) *Munkásprés* című kötetét érdemes összevetni ezekkel a megállapításokkal. A munkarábírás történetét feldolgozó könyvében Kuczi nagymértékben támaszkodik a Foucault gondolataira, így nem csak ehhez a szemponthoz szolgálhat fontos adalékokkal, hanem általában véve a tanulmányban bemutatott történelmi folyamatok értelmezéséhez is.

¹⁷ Dean több fejezetben is foglalkozik Malthus gondolatainak jelentőségével és azzal, hogy Ricardo gazdasági elképzeléseiben miként jelentek meg a természeti törvényszerűségekre vonatkozó malthusi gondolatok. Továbbá, arra is kitér, hogy Ricardo és a Adam Smith elképzelései között különbséget jelentettek a morális megfontolások (Dean 1991 [2011]: 68–86, 147, 148–155).

¹⁸ Polányi és Dean a patriarchális viszonyok átalakulását különböző módon értelmezték. Polányi (2004 [1946]: 115) azt feltételezte, hogy az önszabályozó piac kialakulásával megszűntek a Speenhamland-re jellemző paternalista viszonyok, Dean azonban amellett érvelt, hogy a liberális kormányzás nem szakítást jelentett a patriarchális viszonyokkal, hanem azok *átrendeződését*: az uralkodó helyett a férfi családfőre ruházták át az irányító szerepét, azáltal, hogy az intézkedések elsősorban a munkaképes férfiakra irányultak és családjuk fenntartását is az ő feladatuknak tekintették (Dean 1991 [2011]: 161–162).

politikai gondolkodóinak nagy része nem akarta megszüntetni a szegénységet; csupán a szegények azon csoportjait kívánják eliminálni, akik veszélyt jelentenek nem kívánatos viselkedésükkel. Ezáltal akarták csökkenteni az állam terheit, védeni a munkaerőpiacot és általánossá tenni a bér munkát mint megélhetési eszközt (Dean 1992: 220–223).

[A] szegénység többé nem az Emberek egyik kategóriája, hanem egy olyan állapot, amelynek a munkához, a népességhez és a megélhetéshez kapcsolódó konkrét okai és funkciói vannak. Ennek a fogalmi újításnak a mérhetetlenségét azonban elrejteti az a tény, hogy megjelenése pillanatában a népesség és a megélhetés viszonyai miatt naturalizálták, illetve szükségessé tették a munkához és a civilizáció fejlődéséhez való hozzájárulása miatt (Dean 1991 [2011]: 144 – saját fordítás).

A szegénység kezelésének új, liberális körülményei függőségi és gondoskodási viszonyok korábbi formáinak megszüntetésével tehát bizonyos területeken kizárta a beavatkozást, mert az akadályozta volna a racionális munkavállalást. Ezzel egyidőben azonban létrejött egy másik szempont is, amely az újonnan kialakult szféra működéséből adódó problémákra koncentrált, s amelyek végsősoron ugyanúgy veszélyeztették a munkavállalást, illetve a piac működését, mint az előbbi szempont. Ezt a „kettős mozgást” (*double movement*) értelmezte Polányi (2004 [1946]: 191–198) a társadalom „önvédelmi mechanizmusaként” az önszabályozó piaccal szemben. Guizzo és Vigo de Lima (2015: 109–110) alapján azonban ezt a megállapítást kiegészíthetjük a biopolitika és a kormányzatiság aspektusaival. Az új kormányozhatóság újfajta szabadságokat hozott létre, amelyeket azonban folyamatosan védelmeznie, kontrollálnia és vizsgálnia kellett. A politikai beavatkozások nem csupán az önszabályozó piac létrehozásához járultak hozzá, s nem csak a negatív következményeivel szemben léptek fel: Foucault alapján a korszak politikai racionalitása és a gazdasági liberalizmus elválaszthatatlan egymástól, nem két különálló, ellentétes mozgást végző terület, hanem egymásnak konstitutív elemei.

Egyikük [Foucault és Polányi] számára sem jelentett szabadságot vagy engedékenységet a gazdasági liberalizmus. Éppen ellenkezőleg, valójában a szabályozás, az ellenőrzés és a biztonság növekvő apparátusát követelte meg, amelynek célja az emberi élet javítása volt, mind biológiai, mind társadalmi értelemben. A liberalizmus liberalizáló jellegének megőrzése érdekében több ellenőrző apparátus létrehozására és intenzív alkalmazására volt szükség az emberi életben, hogy a szabadság és a biztonság kiegészítse egymást (Guizzo és Vigo de Lima 2015: 111 – saját fordítás).

Dean is hasonló állításokat fogalmaz meg az új kormányzási móddal kapcsolatban. Egyrészt létrehozták azokat az elveket, amely szerint a rászorulóknak csak annyi támogatást kaphattak, vagy a dologházakban csupán olyan munkákat végezhettek, amelyek nem voltak elegendőek a megélhetéshez vagy rosszabb körülmények között történtek, mint ha az emberek a munkaerőpiacon értékesítették volna munkaerejüket. Ezzel szemben a másik megközelítésmód az új rendszerből következő problémákat (például az ipari munkából eredő negatív élettani következményeket, zsúfolt városi területeken élők egészségügyi problémáit stb.) akarta eliminálni és megakadályozni a pauperizmust azáltal, hogy a szegények életkörülményeit és magatartásformáit vizsgálta, tanulmányozta és ellenőrizhetővé tette (Dean 1991 [2011]: 196–197). Ezáltal a régi políciakoncepciója is megváltozott, mivel a rend megőrzésének eszközüvé, a biztonság egyik technikájává vált.

A pauperizmus fogalmát tehát nem egyszerűen arra lehetett használni, hogy olyan segélyezési gyakorlatokat vezessenek be, amelyek a szegényeket bér munkásokká vagy a bér munkások eltartottjaivá tették, hanem mint olyan rácsot (grid), amely létrehozta és ápolja a vagyontalanok bizonyos életmódjait és életkörülményeit (Dean 1991 [2011]: 208 – saját fordítás).

A 19. század elején tehát átalakult a szegénység kezelése azáltal, hogy a tudás és a beavatkozás területévé vált a liberális kormányzás keretében. A különböző társadalmi csoportok viszonyát a liberális kormányzás szempontjai alapján fogták fel és eltávolodtak attól az elképzeléstől, amely a társadalom különböző szegmenseit egy teleologikus világkép alapján értelmezte vagy csupán a népesség és a népességen belüli csoportok számára koncentrált.

Úgy gondolom, hogy ebben példában felfedezhetők a napjainkban alkalmazott strukturális rendszerek elméleti alapjai és kezdeti vonásai, ezért a jövőben érdemes ebből a perspektívából további vizsgálatokat folytatni. Korántsem szeretném azt állítani, hogy a korabeli viszonyok és osztályozási, csoportképzési szempontok egyértelműen párhuzamba állíthatók mai modelljeinkkel: a liberális kormányzás kialakulása óta eltelt időben jelentős változások történtek, amelyeket Foucault behatóan tárgyalt a neoliberalis kormányzás kialakulása kapcsán, továbbá a kormányzatiság fogalmát alkalmazó teoretikusok is részletesen feldolgozták a releváns aspektusokat. E szövegben nem vállalkozhatok arra, hogy a változásokat és különbségeket részletesen tárgyaljam, elsődleges célom az, hogy a kormányzatiság és a társadalmi struktúra területeinek elméleti kapcsolatára mutassak rá a szegénység példáján keresztül, s ezzel olyan nézőpontot prezentáljak, amely kiindulópontot szolgáltat a további kutatáshoz. A következő részben ezért egy konkrét területet és általánosabb szempontokat tárgyalok.

Az általam bemutatott példa alapján is látható, hogy a statisztikai apparátusok kitüntetett szerepet töltenek be a társadalmi csoportok jellemzése és a kormányzatiság szempontjából egyaránt, ezért elsőként erre reflektálok. Ezután pedig azt szemléltetem, hogy az itt kidolgozott perspektíva alapján milyen általánosabb megállapításokat tehetünk a társadalmi struktúrára vonatkozóan, illetve milyen megközelítésekkel állítható párhuzamba e koncepció.

Kormányzatiság és struktúraelmélet

Statisztika, egészség és deviancia

A struktúrákutatás és a foucault-i elmélet viszonyával kapcsolatban még nem születtek részletes elemzések. Az ide sorolható vizsgálatok leginkább a „demográfia”, a statisztikai apparátusok és a biopolitika kapcsolatát tárgyalják.¹⁹ Ian Hacking (1982) *Biopower and the avalanche of printed numbers* című tanulmánya áll legközelebb az általam bemutatott

19 Lásd például BarrettHakanson (1997), Curtis (2002), Fried (2014), Hacking (1982, 1991 [1981]), Melegh (2000) és Őri (2003: 72–78) szövegeit. Érdemes kiemelni, hogy a korabeli statisztika és a demográfia is jelentősen eltért a ma ismert formájától. Továbbá e területek összekapcsolódtak, így ekkoriban még nem állapíthatók meg éles diszciplínaris határok e tudományterületek és művelőik között.

elképzeléshez. Hacking szerint a biopolitikanak két aspektusát különíthetjük el: az első a nyílt (overt) biopolitika, amely magát az általános adatgyűjtést jelenti, a másik pedig a szubverzív biopolitika, amely az adatgyűjtéshez szükséges kategóriák megalkotására helyezi a hangsúlyt, mivel az adatok felhalmozásához szükségünk van olyan fajtákra, csoportokra, kategóriákra, amelyek alapján az adatokat rendezhetjük. Utóbbi szempont azért lényeges mert „a társadalmi osztályok nem olyan kategóriák, amelyekbe egy társadalom eredendően besorolható. Éppen ellenkezőleg, a 19. század eleji számláló-bürokráciák voltak azok, amelyek megtervezték azt az osztályszerkezetet, amely alapján a társadalmat szemléljük” (Hacking 1982: 280). Tehát Hacking a korábbi szerzőkhöz hasonlóan a XIX. század első felét tartja meghatározónak e szempontból; ezt az időszakot a „nyomtatott számok lavinájának” nevezi, mivel e periódusban két évtized alatt (1820–1840) megsokszorozódott az adminisztratív apparátusokhoz köthető adatok száma. Ez egyrészt a járványokhoz köthető (orvosi, egészségügyi kategóriák kialakításához kapcsolódott), másrészt viszont a morálstatistika térnyeréséhez (tehát a deviáns viselkedések feltárásához). Mindkét szempont különösen fontos számomra, ugyanis Angliában és más nyugat-európai országokban a szegénység kezelése a közegészségügyi intézkedésekkel és az urbanizáció problémáival kapcsolódott össze a váltás utáni időszakban, s ezekhez az aspektusokhoz szorosan kapcsolódtak azok a szempontok, amelyek alapján osztályozták, csoportosították a népesség ide tartozó tagjait.

A pauperizmus képe és nyelve sok tekintetben túllép a politikai hovatartozás, valamint az intellektuális, etikai és vallási diszpozíciók közötti különbségeken. A pauperizmust morális és fizikai fertőzéssel, járványokkal, szellemi és fizikai betegségekkel, politikai zavargásokkal és bűncselekményekkel, és mindenekelőtt a munkásosztályok demoralizációjával hozzák összefüggésbe (Dean 1991 [2011]: 174 – saját fordítás).

A problémák kezeléséhez szükséges szakértelmet, vizsgálatokat és a kezelés modelljeit a korabeli statisztikusok, statisztikai intézmények szolgáltatták. Foucault (2000 [1978]): 300) számára már a merkantilizmus időszakától kezdődően konstitutív szerepet játszott a statisztika a kormányzatiság kialakulásában. A liberális kormányzás formálódásával párhuzamosan azonban a statisztikai diskurzusok, eljárásmodok és fogalmak is megváltoztak, illetve egyre fontosabb szerephez jutottak a 19. század első felétől, ahogy azt Hacking is bemutatta. Alain Desrosières (1998 [1993]) állam és statisztika viszonyát tárgyaló statisztikatörténeti elemzése is megerősítik ezt az állítást.

Összefoglalva elmondható, hogy 19. század előtti statisztika alapvetően az uralkodók tájékoztatására szolgált, azáltal, hogy felmérte a különböző csoportok, javak stb. számát, s egyéb hasonló adatokat (Desrosières 1998 [1993]: 147). Azonban ezek az összefoglalók sokszor kevésbé voltak szisztematikusak, s a közvélemény számára sem álltak rendelkezésre. Olyan lokális autoritások adatgyűjtéseire és intézkedéseire támaszkodtak, amelyeket még más adatgyűjtési és számítási módszerekkel végeztek. A századfordulótól azonban jelentős változások mentek végbe a statisztika területén is. A lokális adminisztrációs rendszereket felváltották a központosított statisztikai hivatalok, továbbá átalakultak a mintavételről, reprezentativitásról és a valószínűségről alkotott elképzelések is. Egyre rendezettebb, alaposabb és bonyolultabb módszerek, illetve eljárások léptek érvénybe: a század elején többek között Carl Friedrich Gauss fogalmazza meg a normális eloszlásra

vonatkozó gondolatait, Adolphe Quetelet az 1840-es évek környékén pedig már amellett érvelt, hogy e görbe alapján az emberi viselkedések és a biológiai tulajdonságok is leírhatók (Hacking 1991 [1981]: 187–188; BarrettHakanson 1997: 65–66). Desrosières (1998 [1993]: 167) 1832 és 1837 közé helyezte az angol központi statisztikai intézmények létrejöttét, amelyek a szegénnytörvények 1834-es átalakításhoz és az újonnan létrejövő segélyezési rendszerhez kapcsolódtak. Az újonnan kialakuló General Register Office (GRO) hatáskörébe tartozott a társadalmi statisztikák gyűjtése, amelyet egy orvos, William Farr vezetett. „A GRO ezzel nagy szerepet játszott annak a problémának a kezelésében, amely az egész évszázadban foglalkoztatta az angol társadalmat: a szegénység problémája, amely az industrializációhoz és urbanizációhoz kapcsolódott” (Desrosières 1998 [1993]: 168). A fenti szerzők alapvetően abból indulnak ki, hogy az osztálymodellek, és statisztikai kategóriák nem csupán semleges és „valós” leírását adják a társadalomnak, hanem e fogalmak megalkotásával maguk a kutatók is részesei a társadalmi viszonyok formálásának: nem csak bemutatják a társadalmi csoportokat és a köztük fellelhető viszonyokat, hanem alakítják, *létre is hozzák* azokat. Ezek alapján például a korabeli osztályozási sémák a szegények osztályozásával, különböző társadalmi csoportok kialakításával olyan változókat hoztak létre, amelyek hozzájárultak a közegészségügyi problémák kezeléséhez, s ezen keresztül a populáció kormányzásához. Persze az azóta eltelt időszakban jelentős változások mentek végbe, ezek a körülmények nagymértékben javultak, s így az ide vonatkozó csoportosítási, osztályozási sémák is átalakultak, továbbá a kormányzatiság szempontjai is változáson mentek keresztül. E szövegben elsősorban az elméleti szempontokra, s az átmenet időszakára koncentráltam, de hasznos eredményekkel szolgálhatna, ha a társadalmi struktúra koncepcióinak változásait a kormányzásban bekövetkezett változásokkal párhuzamosan vizsgálnánk az elmúlt másfél, két évszázadban.

Általános szempontok a társadalmi struktúra és a kormányzatiság kapcsolatához

Az általam felvázolt szempontok Huszár Ákos normatív-funkcionalista megközelítésével való összevetése jó példaként szolgálhat arra, hogy konkrét struktúramodellekre vonatkoztatva milyen megállapításokat tehetünk a kormányzatiság kapcsán, segít továbbá néhány általánosabb értelemben vett különbség és hasonlóság megfogalmazásában is.

Huszár kiindulópontját Talcott Parsons megállapításai jelentik, miszerint a különböző társadalmak intézményesítik az egyenlőség és egyenlőtlenség viszonyait, tehát a társadalom és a gazdaság alárendelődik a normatív integrációt biztosító értékeknek és normáknak (Huszár 2013a: 722). Polányi alapján Huszár azt állítja, hogy a hagyományos osztályelméletek hibásan feltételezik a gazdaság társadalmi beágyazottságának megszűnését a kapitalizmus létrejöttével, s továbbra is szükségesnek tartja annak vizsgálatát, hogy az egyenlőtlenség és az egyenlőség mely formáit intézményesítik a kapitalista gazdaságon belül. Interpretációja alapján a normativitás intézményesített formái a jogban érhetőketten: a rendi társadalmak szubsztantív, hagyományokon nyugvó jogrendszere egyértelműen kijelölte az egyének helyét a társadalomban, a modern társadalmakban viszont már nem irányadó a jog az egyének társadalmi helyzetét tekintve (Huszár 2013a: 723). A régi egyenlőségi és egyenlőtlenségi mintázatokat újak váltották fel, amelyeket – Axel Honneth megállapításai alapján – a teljesítményelvre hivatkozva igazolnak vagy

utasítanak el. A teljesítményelv az egyenlő teljesítmények egyenlő mértékű, míg a különböző teljesítmények különböző mértékű jutalmazását jelenti. Ez egyéni teljesítményt (munkát) feltételez, amelynek valamilyen eredménye van, viszont a munka eredménye, jelentése és tartalma történelmileg, illetve társadalmilag változó. Tehát továbbra is szükséges a gazdaság és a teljesítmények társadalmi beágyazottságát feltételeznünk, így „[a]z osztályszerkezet jellemzésekor a hagyományos osztályelméletekkel szemben ekkor nem azt kell alapul venni, hogy a gazdaságban milyen érdekkonfliktusok, illetve egyenlőtlen-ségek figyelhetők meg, hanem azt, hogy a társadalom milyen különböző »normatív státusokat« terem” (Huszár 2013a: 724). Huszár (2013: 34) arra is felhívja a figyelmet, hogy az osztályelméletek létrehozása általában megismerési érdekekhez kapcsolódik, mivel a teoretikusok feltételezik, hogy az osztályhelyzet összefügg egyéb, a séma kialakításakor figyelembe nem vett tényezőkkel, például az anyagi életkörülményekkel. Tehát emiatt az osztálymodellek kialakításakor kitüntetett figyelmet kap az a teoretikus modell, amelyben a különböző osztálypozíciók kirajzolódnak:

Egyrészt be kell tehát mutatni, hogy az osztálymodell milyen ismérvekre, s milyen rendben támaszkodik, másrészt világossá kell tenni, hogy milyen elméleti megfontolások vezettek ezeknek az ismérveknek a kiválasztásához, harmadrészt pedig legalább körvonalazni kell, hogy milyen hipotézisek vezethetők le a modelltől, vagyis hogy miféle jelenségek magyarázatához kíván hozzájárulni (Huszár 2013a: 720).

Huszár megközelítéséhez hasonlóan a gazdaság beágyazottságát feltételezi a kormányzatiság alapján felvázolt elméleti keret is; ezt azonban az ellenkező irányban képzelel el: láthattuk, hogy a kormányzatiság „gazdasági kormányzást” feltételez, amely azt jelenti, hogy a gazdaság „természetességéhez” igazodnak. Olyan területeket hoznak létre, amelyekeken legitím, s amelyekeken illegitím a beavatkozás, a gazdaság bizonyos folyamatai így alapvetésként szolgálnak. Polányi ezt az alábbi módon fogalmazta meg: „[a]helyett, hogy a gazdaság lenne beágyazva a társadalmi viszonyokba, a társadalmi viszonyok vannak beágyazva a gazdasági rendszerbe” (Polányi 2004 [1946]: 88).

Történeti szempontból is fontos szempontokkal szolgál a kormányzatiság elképzelése, ugyanis lehetőség nyílik korszakok elkülönítésére a társadalmi struktúra kategóriáival kapcsolatban. A liberális kormányzás törést jelent a társadalmi csoportok felfogásában: a gazdaság „természetes” koncepciójára és az ez alapján felfogott viszonyokra épül, amely a kortárs struktúramodelljeinket is meghatározza.²⁰ A fentiek alapján a szegények, s azon belül a pauperek kategóriája a társadalmi kategorizálás egyik első olyan példája, amely ebben az új, „organikus” és gazdaságra alapozó diskurzusban jelenik meg.

A normatív-funkcionalista megközelítéssel szemben lényeges különbség még az is, hogy Foucault – Parsonsszal és Honneth-tel ellentétben – a hatalmat nem a konszenzus, a legitimitáció és az elnyomás kérdéseivel kapcsolta össze. Szerinte nem azonosíthatjuk a hatalmat ezekkel a negatív jellemzőkkel, mivel az létrehozza a tárgyak és az igazságok rendszerét is, amelyek az érvényes kijelentések és fogalmak lehetőségi feltételeit is megszabják:

---

²⁰ Persze nem ugyanolyan formában, ahogy korábban említettem, szükséges volna például a neoliberais kormányzás szempontjait megvizsgálni e nézőpontból. A neoliberalis kormányzás szempontjaihoz lásd például Yoshiyuki Sato (2021), Nikolas Rose (1996) vagy Losonczi Alpár (2020) tanulmányait.

például kialakítja és védelmezi azokat a szabadságformákat, amelyek alapján a rendszer működhethet. Foucault alapján nem elegendő csupán a jogi aspektust vizsgálnunk a normativitás kapcsán, a normalizáció szempontjaival is számolnunk kell, amely a különböző aspektusok eloszlási modelljeit veszi figyelembe.²¹ A szegénység példája is azt mutatta, hogy a törvényi változtatás csak az egyik elemét jelentette az új kormányzatiság kialakulásának, s végsősoron egy egész „életforma” létrehozását célozta. Továbbá, sokszor olyan kényszerítő módszereket és eljárásokat alkalmaztak, amelyek a liberális gondolkodók szabadságról alkotott elképzelésével is ellentétben álltak.

Végül pedig azt szeretném kiemelni, hogy a kormányzatiság alapján a hagyományos struktúraelméleteket is két különböző csoportban értelmezhetjük. Az egyik csoportba azokat a koncepciókat sorolhatnánk, amelyek a gazdaság e történetileg specifikus formáját nem tekintik alapvetőnek, s elsősorban nem a populáción belüli szociokulturális, illetve szocioökonómiai egyenlőtlenségek megváltoztatása áll középpontban, mint például egyes marxista megközelítések esetében. A másik csoportban azokat a megközelítéseket említhetnénk, amelyek az imént kiemelt egyenlőtlenségeket a kapitalizmus vagy az önszabályozó piac működési keretein belül vizsgálják, s az önszabályozó gazdaság vagy a kapitalizmus működési elveit alapvetésként kezelik.²² Az utóbbi csoportba tartozó koncepciókat a fentiek értelmében nevezhetnénk biopolitikai struktúraelméleteknek. Hacking (1982), Lemke (2010) és Dean (1991 [2011]) megállapításaira, illetve a 1978–79-es Foucault-előadásokra támaszkodva a biopolitika kifejezést ez esetben nem csupán a biológiai jellemzőkre és különbségekre, például a rassz vagy nemi alapú megkülönböztetésekre alkalmazom, hanem szélesebb értelemben, a liberális kormányzásra vonatkoztatva. Dean (1991 [2011]: 14–15, 208) például a munkavállalói „életmód” vagy „életforma” kialakításáról beszél. A különböző változókon keresztül kormányzás így nem csupán a populáció biológiai egészségét, hanem a gazdaság „természetes” működését és így a népesség boldogulását is biztosítja. Jelenlegi formájukban azonban e szempontok egy része inkább csak a felmerülő problematikát ragadja meg és hipotézisekként funkcionál, így ezekkel kapcsolatban további kutatómunka szükséges.

---

21 Itt gondolhatunk például arra, amikor a populáción belül különböző változók értékeinek az eloszlását vizsgáljuk, s különböző középpontokhoz mérten határozzunk meg csoportokat: olyan háztartásokban élők aránya, akik jövedelme nem éri el a medián jövedelem 60%-át vagy a különböző kvintilisekbe tartozók arányai egy adott populáción belül stb.

22 Klasszikus megközelítésekkel kapcsolatban például gondolhatunk a weberi és a marxi osztálykonceptiók közti különbségre: Weber számára a fontos az, hogy a piaci lehetőségek miként határozzák meg az egyének életesélyeit. A pozitívan-, illetve negatívan privilegizált és „középrendi” osztályokat így a javak eloszlása alapján ábrázolhatjuk a populáción belül. Ezzel szemben Marx számára a proletariátus (csak a saját munkaerejükkel rendelkezők osztálya) a kapitalizmus strukturális feltételét jelenti, s e kategória megszüntetésével a kapitalizmust is meghaladhatónak véli. Persze ez nem vonatkoztatható minden marxista megközelítésre, ehhez lásd bővebben Kömüves (2022) tanulmányát. Foucault megjegyzései is megerősítik ezt az értelmezést. „Malthus számára a népesség problémáját alapvetően biogazdasági (*bio-economic*) problémaként kell elgondolni, míg Marx megpróbálta megkerülni ezt a problémát, és megszabadulni a népesség fogalmától, de csak azért, hogy újra felfedezze, de már nem a biogazdasági, hanem az osztály, az osztálykonfrontáció és az osztályharc sajátos történelmi-politikai formájában” (Foucault 2009 [2004]: 77 – saját fordítás).

Konklúzió

A társadalmi struktúra kategóriáinak megfelelő értelmezéséhez fontos, hogy a történelmi változásokra reflektálva képesek legyünk artikulálni azokat az aspektusokat, amelyek alapján a korszakok és elméletek közti folytonosság vagy törés feltételezhető. E tekintetben nem pusztán a strukturális változások és az objektív jellemzők különbségei fontosak, hanem vizsgálat tárgyát képezhetik e tényezők szubjektumokkal, politikai eszmékkel és tudományos elméletekkel való kapcsolata is. Szövegemben Foucault kormányzatiság- és biopolitikafogalma felől vizsgáltam ezeket az aspektusokat. Többek között amellet érveltem, hogy a liberális kormányzás kialakulása törést jelent a társadalmi csoportok elképzelésében, ugyanis ezáltal a társadalom különböző csoportjai közti viszonyt már nem a teleologikus és morális rend, illetve a merkantilista polícia vagy a *raison d'État* keretei között értelmezték, hanem a gazdaság és a népesség önszabályozó, önműködő szabályszerűségeihez viszonyítva. Példaként azt mutattam be, hogy ez miként kapcsolódott a szegénység kérdéséhez és a szegények, pauperek osztályzásához, ezen keresztül pedig a korabeli bérmunkás, illetve ipari munkavállalói „életforma” létrehozásához. A statisztikát kiemelt területként értelmeztem, ugyanis ez volt a politikai gazdaságtan mellett megjelenő másik fontos tudásforma, amely a kormányzatiság és a társadalmi struktúra kategóriáinak kialakítása szempontjából egyaránt fontos szerepet töltött be mind a kategóriák létrehozása, mind pedig a kategóriákkal kapcsolatos tudás előállítására révén. Az osztálymodelleket, és statisztikai kategóriákat így nem csupán a tények semleges és „valós” leírásaként kezeltem, hanem úgy, mint amelyek részesei a hatalmi, biopolitikai viszonyok formálásának. A szöveg utolsó részében pedig az általam prezentált fogalmi keretet Huszár Ákos normatív-funkcionalista megközelítésével párhuzamba állítva szemléltettem, hogy egy konkrét struktúramodellre vonatkoztatva milyen megállapításokat tehetünk a kormányzatiság kapcsán. Azt állítottam, hogy a francia filozófus gondolatai a történeti szempontok mellett a gazdaság beágyazottságának kérdésében és a hatalomfelfogással kapcsolatban is releváns szempontokat szolgáltatnak. Végül azt vettem fel, hogy a liberális kormányzás szempontjai alapján formálódó struktúraelméleteket – amelyek a szociokulturális és szocioökonómiai egyenlőtlenségeket az önszabályozó piac működési keretein belül vizsgálják – értelmezhetjük biopolitikai struktúraelméletekként.

Még egyszer ki kell emelnem, hogy az általam tárgyalt társadalmi változások elsősorban példákat jelentenek, s ezek képtelenek arra, hogy a történelmi, területi, illetve politikai szempontokat a maguk egészében mutassák be. Az elemzések elsősorban a korabeli nyugat-európai országok diskurzusaira vonatkoztak, de ezeken az országokon belül is tapasztalható különbségek a statisztikai apparátusok, politikai diskurzusok stb. mentén. Történetileg is csak egy adott korszakra vonatkoztathatók a fenti állítások – ahhoz, hogy ezeket kiterjesszük, további kutatómunka szükséges. Elsősorban egy új értelmezési keretet, egy új nézőpontot szándékoztam bemutatni, amely alapján általánosabb megállapításokat fogalmaztam meg, de úgy gondolom, a későbbiekben segítségünkre lehetnek a társadalmi struktúra különböző kategóriáinak és koncepcióinak értelmezésében.

Tanulmányommal elsősorban a társadalmi struktúra vizsgálatához, ezen belül az osztályfogalom recepciójához szeretnék hozzájárulni. Úgy gondolom, a fent említett kutatási területek vizsgálatával egyaránt új eredményeket érhetünk el a társadalomtudományi kategóriák történetével és napjainkban való alkalmazásával kapcsolatban. Huszár Ákos (2016: 114) megállapításával egyetértve, úgy gondolom, hogy „az osztályelemzés jövőjét az fogja eldönteni, hogy az újabb kutatások eredményeire támaszkodva képes lesz-e újrafogalmazni a régi kérdéseit és képes lesz-e újakat feltenni, amik olyan vizsgálatokat ösztökélnek, amelyek érdemi módon hozzájárulnak a mostani világ megértéséhez”.

Hivatkozott irodalmak

- BarrettHakanson, Erik (1997): *Governmentality and the history of statistical reason. Graduate Student Theses, Dissertations, & Professional Papers. Missula, MT: University of Montana.*
- Curtis, Bruce (2002): Foucault on Governmentality and Population: The Impossible Discovery. *The Canadian Journal of Sociology* 27(4): 505–533. DOI: <https://doi.org/10.2307/3341588>
- Dean, Mitchel (2010 [1999]): *Governmentality. Power and Rule in Modern Society.* London: Sage.
- Dean, Mitchell (1991 [2011]): *The Constitution of Poverty: Toward a Genealogy of Liberal Governance.* New York: Routledge.
- Dean, Mitchell (1992): A Genealogy of the Government of Poverty. *Economy and Society* 21(3): 215–251. DOI: <https://doi.org/10.1080/03085149200000012>
- Desrosières, Alain (1998 [1993]): *The Politics of Large Numbers. A History of Statistical Reasoning.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Foucault, Michel (1997 [1982]): A szubjektum és a hatalom. In *Testes könyv II.* Kis Attila Atilla, Kovács Sándor S.K. és Odorics Ferenc (szerk.). Szeged: Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 267–292.
- Foucault, Michel (1998 [1970]): A diskurzus rendje. In *A fantasztikus könyvtár.* Romhányi Török Gábor (szerk.). Budapest: Pallas Stúdió és Attraktor, 50–74.
- Foucault, Michel (2000 [1976]): A hatalom mikrofizikája. In *Nyelv a végtelenhez.* Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 307–331.
- Foucault, Michel (2000 [1978]): „Kormány-fövel” gondolkodni. In *Nyelv a végtelenhez.* Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 287–307.
- Foucault, Michel (2001 [1969]): *A tudás archeológiája.* Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2008 [2004]): *The Birth of Biopolitics.* New York: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230594180>
- Foucault, Michel (2009 [2004]): *Security, Territory, Population.* New York: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230245075>
- Foucault, Michel (2014 [1976]): *A szexualitás története I. A tudás akarása.* Budapest: Atlantisz.
- Fried, Samantha J. (2014): *Quantify this: Statistics, the State, and Governmentality.* Washington, D. C.: Georgetown University.
- Guizzo, Danielle és Vigo de Lima, Iara (2015): Polanyi and Foucault on the Issue of Market in Classical Political Economy: Complementary Approaches to the Radical Theory of Social Control. *Review of Radical Political Economics* 49(1): 100–113. DOI: <https://doi.org/10.1177/0486613415621745>
- Gyáni Gábor (2002 [1999]): Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás geneológiája. In *Történelmszűzdiskurzusok.* Budapest: LHarmattan.
- Hacking, Ian (1982): Biopower and the Avalanche of Printed Numbers. *Humanities in Society* (5): 279–95.
- Hacking, Ian (1991 [1981]): How Should We Do the History of Statistics? In *The Foucault Effect.* Graham Burchell et al. (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 181–195.
- Huszár Ákos (2013): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek és modellek. *Statistikai Szemle*, 91(1): 31–56.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (III.) – Egy normatív-funkcionalista osztálymodell vázlata. *Statistikai Szemle* 91(7): 718–744.
- Huszár Ákos (2016): Osztályelemzés és társadalomkritika – válasz bírálóimnak. *Szociológiai Szemle* 26(1): 96–120.
- Kömüves Dániel (2022): Az „osztály halála”. Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében. *Replika* (125): 11–33. DOI: <https://doi.org/10.32564/125.2>

- Kuczi Tibor (2011): *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig*. Budapest: L'Harmattan.
- Lemke, Thomas (2010): Beyond Foucault: From Biopolitics to the Government of Life. In *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*. Ulrich Bröckling et al. (szerk.). New York: Routledge, 165–184.
- Lemke, Thomas (2011): *Biopolitics. An Advanced Introduction*. New York: New York University Press. DOI: <https://doi.org/10.18574/nyu/9780814753378.001.0001>
- Lemke, Thomas (2016 [2012]): *Foucault, Governmentality and Critique*. New York: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315634609>
- Losonczi Alpár (2020): A neoliberalizáció archeológiája és genealógiája. In *A formakereső ellenállás. Társadalomkritikai tanulmányok*. Tóth Szilárd János (szerk.). Budapest, Újvidék: Napvilág és Forum, 45–110.
- Melegh Attila (2000): Az angolszász globális népesedéspolitikai diskurzusok alakulása a 20. században. *Replika* (39): 157–175.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században*. Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Polányi Károly (2004 [1946]): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág.
- Procacci, Giovanna (1991 [1978]): Social Economy and the Government of Poverty. In *The Foucault Effect*. Graham Burchell et al. (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 151–168.
- Rose, Nikolas (1996): Governing “Advanced” Liberal Democracies. In *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and The Rationalities of Government*. Andrew Barry, Thomas Osborne és Nikolas Rose (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 37–64.
- Sato, Yoshiyuki (2021): Production of the Competitive Subject: Foucault and Neoliberalism. In *Beyond Capitalism and Neoliberalism*. Vesna Stanković Pejnović (szerk.). Belgrade: Institute for Political Studies, 157–171.
- Senellart, Michel (2009): Course Context. In *Security, Territory, Population*. New York: Palgrave Macmillan, 368–391. DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230245075>
- Szokolczai Árpád (1991): A policia mint a boldogság tudománya. Adalékok a liberalizmus genealógiájához. *Századvég* 1991(1): 19–38.
- Takács Ádám (2018): *Az idő nyomai – Michel Foucault és a történelem problémája*. Budapest: Kijarat.

Kömüves Dániel

PhD-hallgató, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskola (Pécs)

Cigány közösségek térben és időben

Lajtai Mátyás

A cigányok száma és társadalmi jellemzői a 18. század végi cigányösszeírások alapján

Nagy Pál

Erdély cigány népessége a 18. század második felében

Szokolszky Ágnes

Cigánymuzsikus-lét Magyarországon, egy primásdinasztia családtörténetének tükrében

Kovai Cecília – Puskás Fanni

Munkaerő-tartaléksereg, felesleges népesség, prekariátus? „Ötletek” a magyarországi cigányság osztályhelyzetének értelmezéséhez

Orsós János Róbert

Czigányvár! Értelmezés Nagyidai Sztojka Ferenc cigány színművéhez

Kiss Zsuzsanna

„Helyes arányok” a 19. századi hazai népiskolai mezőgazdasági oktatásban

Olosz Levente

Galíciaiak, borkereskedők és razziák Északkelet Magyarországon 1918 nyarán

Továbbá ismertetések Eagle Glassheim, Erdész Ádám, Eszik Veronika, Göndöcs Péter, Szilágyi Zsolt és Vadas András műveiről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org és korallfolyoirat.hu
terjesztes@korall.org és korall@korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idei számmunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára továbbra is 3500 Ft!

Losoncz Alpár

Hogyan lehetséges nézni¹ az ordoliberalizmust foucault-i távlatban?

Absztrakt: Az ordoliberalizmus értelmezése fontos helyet foglal el Foucault gondolkodásmódjában, és általa megmutatható, hogy milyen irányba mozdult el reflexivitása a múlt század hetvenes éveinek második felében. Ahhoz, hogy fényt derítsünk arra a tényre, hogy miért fordult a francia gondolkodó a gazdasági meghatározottságot megjelenítő, és az európai egységesülést is befolyásoló ordoliberalizmus felé, szükséges figyelembe venni: a) a politikai-gazdaságtan különleges helyét a modernség történetében; b) a liberális naturalizmus gyengeségeit; c) az igazság „politikai gazdaságtanát”, és az igazság piaci determináltságát; d) az észszerűség variabilitásának dinamikáját a kormányozhatóság szempontjából. Foucault magas polcra helyezi az ordoliberalizmust, mert úgy látja, hogy meghatározott operacionális válaszokat ad azokra a kérdésekre, amelyek foglalkoztatták őt, így azokra, amelyek a modernség („Nyugat”) kettős vonatkozásrendszerére utaltak – a modernség egyszerre képes „individualizációt”, és „totalizációt” szorgalmazni. Ezenkívül a kormányozhatóság gazdasági nyomatékú ordoliberalis alakzata a piacot az igazságpolitika kontextusában juttatja érvényre. Ugyanakkor, Foucault eljárása, amely egyszerre reagál az erőszaktili nyugatnémet politikai helyzetre, és követi gondolkodásának belső logikáját, problémákkal jár együtt. Milyen következményekkel jár ugyanis az ordoliberalizmus igazságteremtésének magasztalása a hatalom és az erőszak tolamácsolása szempontjából?

Kulcsszavak: ordoliberalizmus, kormányozhatóság, igazság, hatalom, erőszak, politikai gazdaságtan

1 Ez egy parafrázis, Scott (1998). Hogyan lehetséges nézni egyáltalán foucault-i távlatban? (Tellman 2009: 8).

Kormányozhatóság és igazságpolitika egy „kísérletező” gondolkodó esetében²

Dacára annak, hogy terebélyes szakirodalmi anyag áll a rendelkezésünkre az életmű kapcsán, újra és újra szembesülünk azzal a jelenséggel, hogy hermeneutikai inkongruencia áll fenn az akadémiai beszédmód szabályainak alárendelődő értelmezés és Michel Foucault különféle megnyilatkozásai között.

Egyáltalán hogyan lehetséges *kongeniális* viszonyulást tanúsítani *A szavak és a dolgok* szerzőjével kapcsolatban? Hogyan lehet értékelni koncepcióit? Lehet-e a tudományos művek kapcsán hangoztatott „inkonzisztencia” vádjával élni műveinek összefüggésében? Hogyan tudjuk beilleszteni a procedurális érvelés menetébe és a logikai ellenőrzéshez kapcsolódó tudományos beszédmódba azt a gondolkodást, amely leszögezi, hogy a „tudományos bizonyítás csupán egy bejáródott szertartás” az „igazság történetében”, hogy a tudomány által előfeltételezett „ismeretelméleti”, valamint „egyetemleges alany csupán egy történelmileg meghatározott” jelenség, méghozzá a „modalitások aggregátumának” fényében (Foucault 2003: 23, 238)?

A mindenfajta megkötöttség elől szökő Foucault számtalanszor hangot adott a gondolatnak, hogy ki szeretné vonni eljárásait a mértékadó tudományos-módszertani minták területéről, valamint, hogy arra törekszik, hogy megrendítse ugyanezen tudományos mechanizmusok magától értetődő előfeltételeit – gyakori negatív jellegű meghatározásai (például a weberi ideáltípusokkal, vagy akár a strukturalizmusra alapozó beállítottsággal szemben³), amelyekkel a diskurzusteremtésre vonatkozó *másságkeresés* óhaját jelenti be, erőteljesen példázzák ezen igényét. Nem utolsósorban a sokszor tárgyalt tudás/hatalom páros is ebbe az irányba mozdítja el a gondolkodását. Hovatovább, az önmeghatározás különféle folyamataiban Foucault egyértelműen kijelenti, hogy a szokványos tolmácsolási mércék a gondolkodása kapcsán megtévesztőek.

Amint tudjuk, ő nemcsak – a tudományos beszédmód szempontjából – kihívó módon „kísérletezőként” (és nem „elméletíróként”) mutatja be magát, aki számára ugyanezen diskurzus érvényben lévő céleszközei, valamint eljárásaspektusai nem irányadóak, hanem úgy, mint akire a tudományos koherencia bevett ellenőrzési kritériumai sem érvényesek (Foucault 1994a: 42). Így a folytonos „kísérletező” nem bizza magát a „dedukció” módszertani teljesítményeire sem, amelyek alapján „általános elveket” lehetséges „egynemű módon” alkalmazni a „társadalom különböző területeire”. Hivatkozik ugyan a „módszere” mint mérvadó tevékenységre, mint a reflexív munka horizontjára, amelyet működtet, ám a módszer nem az előre kikövezett, stabilizált, kidolgozott, az igazság felé terelő, „rendszeres” királyi út megvalósulását jelenti, hanem maga is a radikális kísérletezés örvényébe kerül: „soha nem tudom előre, hogy milyen [...] módszert fogok használni. Minden könyvem arra szolgál, hogy meghatározzam a tárgyat, és megformáljam az elemzés menetét” (Foucault 1994a: 42). És különösen provokatívnak bizonyul az a helyzet, amikor egyenesen azzal a gondolattal él, hogy a „kísérletezés” előre meghatározhatatlan kimenetelei és a szöveg úgyszintén „experimentális” jellege, valamint a textus görgetése

2 A tanulmány a megjelenés alatt álló szerb nyelvű, ordoliberalizmusról írt monográfiám egyik fejezete (Akademska knjiga, Novi Sad 2023 és néhány gondolatot átvettem, Losoncz 2020).

3 Az olyan állításokra gondolok példának okáért, amelyek elutasítják a strukturalizmus címkéjét (Foucault 1994a: 52).

fölött érzett „élvezet” okán ő voltaképpen még az „általa leírtakkal” sem ért egyet „maradékalanul” (Foucault 1994a: 42). Ezek az elmozdulások, önmegkülönböztetések minden kétségen felül „dekonstruktív” impulzusokat teremtenek az akadémiai diskurzus számára.

Jelentékeny gondolkodók esetében valójában mindig számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a megközelítésüket erősen közvetített jellegűvé teszi a tény, hogy nemcsak az opusra rakodnak rá a szaporodó akadémiai és nem akadémiai értelmezések, hanem a különféle interpretációk kapcsán szerzői, önreflexív replikák tolulnak a felszínre. És ilyen tisztázó célzatú megnyilvánulás, távolságtartó gesztus garmadával található az életműben. Így a Foucault-munkásságot befogó hermeneutikai jelentések nagy utat tesznek meg, egyúttal a leírt szövegek, az interjúk és természetesen az értelmezési mozgásrendek különféle irányai között közlekedve. Tünetszerű, hogy Foucault (2003: 237) minduntalan különféle retorikai fordulatokkal tűzdelt, már-már irritált vitát folytat a vonatkozó értelmezésekkel, főképpen azért, hogy akadályokat gördítsen minden olyan hozzáállás elé, amely elgondolása szerint torzítja, túlságosan szűk keretbe szorítja, vagy éppen (metafizikai) szólamokra, „feltároló” „apofantikus” „igazságokra” egyszerűsíti a gondolkodását. Figyelembe véve az imént szóba hozott „kísérleti” beállítottságot, egyáltalán nem tekinthető meglepetésnek, hogy az elméleti pozíciókat rutinszerűen azonosító, standard verifikációs taglások könnyűnek találtnak Foucault mérlegén. Tehát, a francia gondolkodó tananyag az egyetemeken, tétel a vizsgákon, cikk a lexikonokban – minden ilyen esetben azonban fennáll a veszély, hogy kisimítják folyamatszerű, izgató, az evidenciákkal leszámoló gondolkodásának „gödreit”, és konformisztikus tézisgyártó „elméletirót” fabrikálnak belőle.

Mindenképpen az imént szóba hozott értelmezések sorába tartoznak azok a megnyilvánulások is, amelyek a foucault-i gondolatvilágot a hatalom, mint „prima causa” felől világítják meg. Azaz, kemény elutasításra kerülnek azok az interpretációk, amelyek azt sugallják, hogy Foucault csupán felcserélte a mindent átfogó metafizikai elvek egyikét egy másikkal, jelesül a hatalommal. Ha fennáll dühös replika Foucault részéről, akkor az egészen bizonyosan azokkal szemben jut kifejezésre, akik őt a Hobbes-tól errefelé kibontakozó hatalomelméletek rubrikájába sorolják be, és azzal a váddal sújtják, hogy a hatalomnak meghatározó, fölérendelt erőt tulajdonít.⁴ A hatalom ugyanis számára nem olyan „feltétlenség”, amely „apriori” magyarázó elvként szerepelhet az elemző gondolkodás számára, semmiképpen nem metafizikai támaszték, nem „elvont elv”: ellenkezőleg, bonyolult „morfologikus” viszonylatokban megjelenő dimenziók sora, amelyek megvilágítása kitartó munkát és magyarázatot igényel. Hovatovább, Foucault kapcsán óvatosságnak kell lennünk a hatalom esetleges „ontologizálása” kapcsán is – inkább „stratégiai” és „heurisztikai” logikát érhetünk tetten esetében (Toscano 2019: 10). A hatalom a „valóság működtetője”, és mint ilyen, mondjuk a pszichiátria esetében az örülettel szemben álló „túlhatalom” is egyben, de nem a valóság „metafizikai lényege” (Foucault 2003: 143).

És Foucault (1994a: 91) ugyanilyen ingerülten válaszol azoknak is, akik azt vetik a szemére, hogy normativitás híján, és a dedifferenciáció logikájától hajtva, a mindenféle szétterülő hatalom távlatában (az „éjszakában minden tehén fekete”) egybemossa a liberális demokráciákat a „totalitáriánus rezsimekkel”. Való igaz, hogy Foucault kritikai fellépéséhez hozzátartozik például az az állítás, hogy a nácizmust nem tekinti valamilyen

4 Hogy ez miért nem felel meg a valóságnak (Lindner 2006: 597).

elhajlásnak a nyugati történelem alakulásának a szempontjából – bizony lehetne itt találni közös pontokat a frankfurti kör, és egyéb baloldali fasizmuselméletek idevágó gondolataival –, hiszen rámutat azokra a jellegzetességekre, amelyek folytonosságot jelentenek. A náci nem eszeltek ki semmi újat, csak továbbmozdítottak egy korábbi gondolatot.

Ám ebből még nem következik automatikusan az – úgymond – absztrakt hatalomfilozófiából származtatható „dedifferenciáció” tézisének igazoltsága. Foucault ugyanitt említ egy olyan mechanizmust, amelyet aztán nem aknáz ki az életműben, nevezetesen a „hatalom átvitelének” folyamatát. Eszerint a hatalom *nem* abszolút mivoltának jele, hogy az adott hatalmi mechanizmus „vándorolhat” egyik társadalmi övezetből a másikba (a jelzett példa: a katonaságból az oktatásba), és ugyancsak átkerülhet az egyik társadalmi formációból a másikba (Foucault 1994a: 91). Foucault példája a koncentrációs táborot kiöltő Anglia, amely ugyanakkor semmi szín alatt nem nevezhető „totalitáriánusnak”, noha lehetővé tette, hogy e tábormódozat szisztematikus pozícióra tegyen szert bizonyos rendszerekben – a „vándorlás” itt azt jelenti, hogy egy hatalmi intézmény egy önmagát liberálisnak nevezett rendszerből átkerül egy olyan rendszerbe, amely szemben áll a liberalizmus alaptételeivel.

Tovább bonyolítandó a kérdéskört, meg kell jegyeznünk, hogy adódnak olyan helyek az életműben, amelyek a modern társadalom „totalizációs tendenciáiról” értekeznek – lásd alább a modernség embere fölé boltozódó politikai kényszerek fajtáit. Vagyis Foucault ugyan tényleg nem vádolható azzal, hogy hatalomgondolataival eltünteteti a releváns különbségeket, de az is bizonyos, hogy gondolatmenetei provokatív éllel bírnak azok számára, akik úgy hiszik, hogy az egyén védelmére esküvő, hatalmi felosztásokat igénylő liberalizmus *per se* immúnis a „totalizáció” veszélyére. És kapcsolatban áll mindez azzal a meggyőződéssel, hogy a „nyugati politikai ész”, és „politikai észszerűség” ténykedését satuba szorítja egy „kegyetlen antinómia” (Foucault 1994a: 815), méghozzá annak okán, hogy *egyszerre* állnak fenn a „pusztítás rettenetes”, és az „egyen életéről gondoskodó” mechanizmusai. Később látnunk kell, hogy ez az egyébként kidolgozatlan gondolat vonatkozatható éppen a neoliberais kormányozhatóságra.

Mindenesetre Foucault gondolkodásának fő irányát nem lehet elválasztani attól az igénytől, hogy beavatkozzon a hatalomelmélet területén – elvégre nem véletlenül állítja, hogy mindhiába foglalkozott egy sereg elmélet a modernségben a hatalom kérdéskörével, „senki sem tudott számot adni a hatalomról” (Foucault 1994a: 83). Ezen széleskörű diagnózis mégiscsak azt sejteti, hogy Foucault komoly ambícióval lép fel a hagyomány vonatkozásában. És különös energiát fektet abba, hogy úgy „kísérletezzen”, (a kísérletezés pedig: „fikció”) a hatalom jelenségével, hogy az általa gyakran bírált „elvontság” helyett az a „konkrét” elemzés, a „konkrét harcok” szintjén tűnjön fel (sokak számára ezen orientáció gyanúperbe hozta Foucault-t, miszerint egyoldalúan a lokálist részesítette előnyben az univerzálissal szemben, amelynek leszállította a rangját: ennek azonban ellentmondanak, mondjuk, explicit kijelentései az univerzalizmus „elévülhetetlenségéről” [1994a: 232] valójában arról van szó, hogy Foucault kerülőutat keres az univerzalizmus artikulációja kapcsán). Azon törekvése, hogy a „konkrét” (adódnak olyan helyek is, ahol az „empirikust” használja [Foucault 1994a: 225], másutt arra utal, hogy a „történelmi feltételeket”, „történelmi észszerűséget” kell látóhatárként tisztelni, de a „gyakorlat” fogalma is mozgósítható az „elvontsággal” szemben) mozgásában ragadja meg a hatalom (pontosabban a

hatalmak) dinamikáját, hogy operacionalizálja a „modalitásszerű” hatalmak „kapilláris” megnyilvánulását („hogyan működik a hatalom”, azaz, „hogyan működtetik a hatalmat”) pontosan arról tanúskodik, hogy a hatalom kérdése tényleg központi szerepet játszik a gondolkodásában.

Ténylegesen a hatalom létezésére-létrejövésére utaló erős reflektáltság nélkül még azt a foucault-i „egzisztenciális”, ellenállási potenciálokat tartalmazó célkitűzést, pontosabban „legfőbb célt”, sem érthetjük meg, miszerint fel kellene szabadulnunk a ránk mért azonosságképletek igája alól, vagyis „nem szabad elfogadnunk azt, amik vagyunk” (Foucault 1994a: 232). Ugyanis két párhuzamos, egymást kiegészítő jelenség, „két politikai kényszer” béklyózz bennünket: a megszervezett „individualizáció”, és a dirigált „totalizáció” – mindkettő a „modern hatalom” sajátja, és mindkettő *előírt* azonosságformákat léteztet.

Az így feltárt hatalomelemzés kontextusában kell érteni azokat az önreflexív jellegű kijelentéseket, amelyek arról szólnak, hogy Foucault milyen egyéb vezérfonalak mentén építi a gondolkodását. Íme: „az én témám általában nem a társadalom, hanem az igaz/hamis diskurzusa, az olyan területek, tárgyak korrelatív formációja, valamint diskurzusok együttléte, amelyeket igazgá, és hamissá lehet tenni...” (Foucault 1994a: 33).

Az igaz/hamis differenciál, az igazság történelmi perspektívába való helyezése persze nem független a hatalom „gazdaságától”, és erre az állandóan teremtődő és újrateremtődő különbségalakzatra lehet felfűzni Foucault egyéb kontrasztív kategóriáit is. Így ennek alapján tudjuk meg, hogy a *Felügyelet és büntetés* írója nem az észszerűsítés „sötét” történetét tartja szem előtt *à la* frankfurti kör, amely az eszközszerű észszerűség végzetes túlsúlyát pillantja meg a kései kapitalizmusban, vagy nem valamilyen viselkedésdetermináló „antropológiai kodifikációt” juttat érvényre, hanem az *igazság* „politikai gazdaságtanát” érvényesíti (Foucault 1994a: 27). Ami azt jelenti, hogy az igazság, amelyet nem „lényeg”, hanem „működése” okán vizsgálunk, olyan „gyakorlatok” összegződése folyamán jön létre, amelyek „sem igazak”, sem „hamisak” (Prozorov 2022: 47). Ez a „politikai gazdaságtan” nem kívánja kilúgozni a hatalmat az igazságból: nem mossa egybe az igazságot a hatalommal, csak azt sugallja, hogy az igazság, amely megannyi „kényszer” hatására formálódott, „őrzi magában” a hatalom nyomait (Foucault 1977: 16–26).

És ezen reflexivitás közvetítésével bomlik ki Foucault fogalomstratégiájának azon aspektusa is, amely a 20. századi francia és német filozófiában nagy karriert befutó „eseményre” utal. Pontosabban egy egész „program” rajzolódik ki, amely ellentételezve a „történeszek” eljárásmodjait az „esemény” szinguláris vonatkozásaival való „szembesülést” helyezi előtérbe.

*Valójában erős összefüggésrendszer áll fenn az igazság „politikai gazdaságtana” és az „esemény” kidomborítása között.*⁵ Foucault még a múlt század hetvenes éveiben különbséget tesz az „igazságesemény” és az „igazságbizonyíték között” – poétikus megfogalmazásában el kell választani az „igazságvillámot”, az „igazságégtől”, az „igazságot mint stratégiát”, az „igazságot mint szertartástól” (Foucault 2003: 238 – az én fordításom, L. A.).

Mindezzel máris roppant fontos kiszögellési pontokhoz jutottunk témánk szempontjából. *Először is*, fontos lesz majd, hogy a kormányozhatósággal kapcsolatos eszmefuttatás kulminációs pontja az a pillanat, amikor Foucault a piac ármechanizmusában az igazság

5 Az igazságeseményt nem a megismerés felől érthetjük. A „sokk”, és a „hatalom” illik hozzá (Foucault 2003: 237).

megnyilatkozási helyét látja meg. Azt hangoztatja, hogy lehetséges a neoliberalizmuson alapuló kormányozhatóság, méghozzá azért, mert éppen a piac működése lehetővé teszi az igaz/hamis különbségének érvényre jutását. A piac⁶ így „igazságmasinéria”. Kielégíti az igazságigényünket abban a korban, amikor az igazságért nem kezeskedik metafizikai lényeg, és az üresség övezi azt. Az igazság ugyanis: megkerülhetetlen horizont és „*index sui*” – „mindenben” adódik igazság, amely „megszakítatlanul” „átszövi a világot” (Foucault 2003: 235). Fontos viszont, hogy a neoliberalizmus kapcsán feltűnően tetten érhetjük az igaz/hamis differenciál működésmódját. És sikere abból adódik, hogy a „piaci forgalom igazságteremtő gépezetével” vonatkozik e tényre, és „intelligibilis” igazságformákat kínál.⁷

Másodszor, amikor felmerül az a kérdés, hogy találhatunk-e egyáltalán „*oksági*” mechanizmust annak kapcsán, hogy történelmileg miért tört a felszínre ellenállhatatlanul a piac mint az „igazság közege”, Foucault *határozottan leszögezi, hogy ez nem lehetséges*. A piac által közvetített igazság kapcsán csak azon kell iparkodnunk, hogy megértsük, hogyan lehetett mindez „intelligibilis” a Nyugat számára, és hogy egyáltalán miért vált ez „lehetéssé” egy történelmileg létező lehetőség spektrum keretein belül (Foucault 2004: 24, 35). Mindeközben Foucault rejtélyes módon „poligonális” vagy „poliéderszerű viszonylatokra” hivatkozik, amely magában foglalja egy történelmi szituáció indeterminatív módon egybekapcsolódó vonatkozásait – nem véletlen, hogy amidőn a neoliberalizmus paradigmatis *homo oeconomicus* alakjáról szól, megismétli ugyanezt a gondolatot (2004: 275), miszerint nem lehet ezen alakzat mögé nézni a reflexív áttetszőség céljából, hanem arra kell ismételten törekednünk, hogy „intelligibilissé” tegyük a jelenséget.

Az oksági magyarázatok horderejének delegitimációja pedig arra a „kísérletezőre”, a fikcióteremtőre világít rá, aki nem a reflexió transzparenciáját, vagy az előíró jellegű propozíciók keresztülvitelét, hanem saját bevallása szerint a kísérletező jellegű „problematizációt” célozza meg. És ebben mintaszerűen összegződik a foucault-i szándék. Hiszen az, amit problematizációnak nevez, ellenáll az „antropológiai állandókba” vagy a „kronológiai sorrendekbe” kapaszkodó magyarázatoknak, ellenben a sokszor emlegetett „modalitások” történelmi variabilitását képes megragadni (Foucault 1984: 35–39).

Viszont nem lehet a kormányozhatóság, és az „igazság elve” egymásra találásának tényét, vagyis azt, hogy a piac az „igazságot” mondja a kormányozhatóság viszonylatában másképp értelmezni, mint egy különösen reprezentatív „szembesülést” egy olyan eseménnyel, amely, ahogy láttuk, kimagasló jelentőségű a (Foucault által gyakran homogenizált) Nyugat történelmének szempontjából. A neoliberalizmus pedig ebben a távlatban úgy jelenik meg, mint a „politikai gazdaságtani igazságképlet” *sajátos* formája.

A kormányozhatóság koncepciója a foucault-i színen, a hetvenes évek végén, magába szívja az elmondottakat – egyúttal olyan szempontokat vonultat fel, amelyek módosítják az addig létrejövő hatalomfilozófiát. Óriási irodalom halmozódott fel ezzel kapcsolatban, melynek egy része kiszélesíti a kormányozhatóság jelentéskörét olyan területekre, amelyek

6 A piac egészét az agnosztikus Foucault szerint *à la* Hayek nem lehet megismerni: a piac *egészét* illetően „vakok” vagyunk). A „vakság” fontos fogalom az okfejtésben (Losoncz 2020: 82).

7 Megfontolandó, hogy amennyiben összekötjük a neoliberalizmust az igazság utáni állapottal (*post-truth*), úgy hogyan lehetne értékelni Foucault igazságfilozófiáját. Lásd Prozorov (2022) okfejtéseit Foucault-ról a „post-truth” korszakában (ám nem a neoliberalizmus felől).

eredendően nem szerepeltek a foucault-i elgondolásokban más része azt tárgyalja, hogy milyen fokú újdonságokat hozott a kormányozhatóság kidomborítása annak szerzőnek, aki, mint tudjuk, azon munkálkodott, hogy megszabadítsa a decentralizált hatalom fogalmát az „alattomosnak” minősített „represszió” mintájától, valamint a jog-szuverenitás páros logikájától, és olyan „genealógiai kritika” (Saar 2007: 198) kimunkálásán fáradozott, amely érzékeny a „kontingenciákra” és a „diszkontinuitásokra”. Ugyanezen irodalom persze részletesen ábrázolja, milyen mozzanatok (pásztori hatalom, államraison, a lakosság kollektív horizontjának megjelenése stb.) teszik lehetővé a kormányozhatóság problémakörének kikerekedését. Terjedelmes irodalom mérlegeli azt a jelenséget is, hogy adódnak-e az okfejtésekben olyan mozzanatok, amelyek a kormányozhatóságban a hatalomhoz való nyugati hozzáállás egyfajta „megkoronázását” (Biebricher 2008: 387), azaz egy *evolúciós finalizmus* végpontját pillantják meg – ha ez megfelel a valóságnak, úgy árnyékot vet a „kísérletező” alapállásra, amely nem tűr semmilyen finalizmust. Még a progresszió nevében megvalósuló finalizmust sem, amely a „Jó derűs dominanciáját hirdeti a Rossz felett” (Foucault 1994b: 310), ahogy ezt Foucault a börtön kapcsán kifejtette.

Továbbá, csökkent-e, vagy éppen eltűnt a „kormányozhatóság” diskurzív keretein belül a Foucault által sokfajta formában elemzett „transzverzális társadalmi harcok” súlya? Egyáltalán miképpen lehetséges egybefonni a kormányozhatóság fogalomövezetét azzal az elgondolással, amely a hatalmat a „stratégiák összeütközésének” (Foucault 1994a: 225) minősíti, és saját elméletét a „változtatás” távlatába helyezi? Hiszen maga Foucault nehezíti módfelett a dolgunkat: tudunk olyan fontos szöveghelyekről (1994a: 237) is, amelyek úgy tűnik, hogy egyenesen felszámolják a hatalomban rejlő konfrontatív potenciálokat, és egyszerűen feloldják a hatalmat az irányítás (*gouvernement*) jelenségében.

Itt csupán néhány meghatározásra szorítkozom. A kormányozhatóság a központtalanított hatalom jelenségeinek újraproblematizációja abban a modernségben, amely, ahogy feljebb rögzítettem, szembeütközik a modernség „kegyetlen antinómiáival”, a „totalizáció” és „individualizáció” szimultán tendenciáival. Együttal olyan „politikai technológiáról” van szó, amely kizárva a „dologi közvetítéseket”, inter- és intra szubjektív anyagon dolgozik (Tellman 2009). Amennyiben magától Foucault-tól kérünk ugyanis segítséget, ő az „irányítás”-vezérlés jelenségét helyezi előtérbe, amelynek bensejében a hatalom logikája szerint a másik ember „cselekvésére” (*action*) utaló befolyásoló cselekvés áll – mindez egy „valószínűséggel” jellemezhető lehetőségtérben történik, azaz a kormányozhatóság mint „a hatalom végrehajtása nem más, mint az irányítás irányítása” (Foucault 1994a: 237).

Lényeges, hogy a kormányozhatóság egy komplex összefüggésrendszer keretén belül nyilatkozik meg, amely magában foglalja a létező „tudásformákat”, „hatalmi csomókat”, valamint az intraszubjektivitást (önmagunk irányítása) és a „politikai gazdaságtani” értelemben vett igaz/hamis differenciált. Vagyis: „A kormányozhatóság az alanyra utal, mégpedig a tudás révén. A tudás alakzatai és az önvonatkozás immáron nem a hatalom pszeudoeszközeiként jelennek meg, hanem a kormányozhatóság artikulációs mechanizmusaiként” (Gros 1996: 67).⁸

Mindebben a politikai gazdaságtan a „metadiskurzus” (Lindner 2006: 596) szerepét játssza: a kormányozhatóság végül is arra a modernségre vonatkozik, amelyben a politikai

8 A definícióhoz azonban hozzáadtam az igazságpolitika mozzanatát is.

gazdaságtan konstitutív jelentésekkel bír. Nem tekinthető véletlennek, hogy Foucault (2004: 19) különös szerepet szán a politikai-gazdaságtani reflexivitásnak: így figyelemre-méltó, hogy a kormányozhatóság tekintetében aláhúzza, hogy éppen e reflexivitás emelte be az igazság elvét az államraison logikájába.

Foucault persze a politikai gazdaságtant nem az antropológiai szubjektivitás meta-történelmi észszerűségére vonatkoztatja. Nem kiindulópontot jelent ezen észszerűség, hanem magyarázandó dimenziót. A „gazdasági észszerűséget” pedig, amely szervező erőként jut piederstálra a neoliberalizmusban, a kormányozhatóság felől vizsgálja. Pontosabban, az észszerűség *csakis* a kormányozhatóság távlatában jelenhet meg, tehát igazolható az ordoliberalizmus szempontjából is az állítás, miszerint „a kormányozhatóság elsőbbséget élvez az észszerűséggel szemben” (Miller 2018: 126).

Így lesz a kormányozhatóság kérdése a *liberalizmus történelmi mutációival való számvetés* foucault-i specifikus példája.

Hogyan, és miért talál rá Foucault az ordoliberalizmusra a kormányozhatóság perspektívájában?

Amikor Foucault az 1978–79-es tanévben azokat az előadásait tartja, amelyekben szóba hozza az ordoliberalizmust, a német irányulás inkább „kuriózumnak”, esetleg (nyugat) német belügynek számít, különösen ha összehasonlítjuk az ordoliberalizmus mai reputációjával. Tudniillik, azóta gyökeresen megváltozott a recepció helyzete: *pro* és *contra* álláspontok tömkelege taglalja az ordoliberalizmus kisugárzási határfokát (lásd pl. Hien és Joerges 2017; Biebricher 2018; Bruno 2019), ennek megfelelően élénken vitatják a hegemonikus német gazdaságpolitikára, valamint az Európai Unió gazdasági praxisára gyakorolt hatását, különös tekintettel az elmúlt évtizedben alkalmazott takarékoságpolitikára. Akik pedig Foucault szemüvegén keresztül tekintenek az utóbbi évtizedek európai szocio-gazdasági dinamikájára, az ordoliberalizmus és a kormányozhatóság között erős *ekvivalenciát* feltételeznek (Oksala 2017). Eszerint az ordoliberalizmus a kormányozhatóság *beteljesülése*, jelenidőtájt már csak az ordoliberalizmus közvetítésével férközhetünk a kormányozhatóság kérdéséhez. Szerintük az ordoliberalizmus ma az europaizált neoliberalizmus, az európai *homo oeconomicus* kormányzási kerete. Így Foucault egykori beavatkozása *via* takarékoság-, és német válságsemlegesítő politika új jelentéseket nyer, hovatovább az EU praxisa is a végigvitt kormányozhatóság távlatában jut kifejezésre.

Igaz, hogy Foucault ismerhette az EU építkezésének bizonyos szekvenciáit (Wegmann 2002) is, ám az akkori idevágó, inkább szerény recepció mégsem terelhetette figyelmét döntően az ordoliberalizmus felé. És noha az a liberalizmus megújhódását sürgető neoliberalizmus nemzetközi viszonylataiban is részt vevő és tekintéllyel bíró jelentékeny képviselő, Walter Eucken (Kolev, Goldschmidt és Hesse 2019), akiről sokak számára megismerszik az ordoliberalizmus, már régen nem élt (1950-ben halt meg), Foucault azért bepillantást nyerhetett egy olyan reprezentáns munkásságába, mint amilyen az amerikai konzervatívok kedvence, Wilhelm Röpke (Becher, Becker, Rösch és Seelig 2021). Ám mindez nem lehetett elegendő az ordoliberalizmus paradigmaként való felállításához: hovatovább,

még a német recepció (amely később lendült fel erőteljesebben, Haselbach 1991: 12) sem adhatott biztos iránytűt – nem beszélve arról, hogy az ordoliberalizmust mindig eszmei riválisok vették körül. Noha Foucault ezzel nem sokat törődött, sokféle ágazó narrációjában implicite feltételezte az ordoliberalizmus hegemon pozícióját, kiváltva ezzel azok bírálatát, akik úgy gondolják, hogy az ordoliberalis kormányozhatóság gondolatrendszere „immúnis a tapasztalat elemeire” (Abelshausen 2011: 163; Böhm és Martin 2022). Összegezve, Foucault fellépése előlegezőnek bizonyult.

A Foucault-recepció előszeretettel boncolgatja azt a tényt is, hogy intenzív érdeklődésére befolyást gyakorolhatott a zavaros (nyugat)német szituáció. A jelzett időszakban tapasztalhatta a Vörös Hadsereg Frakció fokozott terrorisztikus aktivitását, ugyanakkor a visszavágó-rendteremtő állam, a „militáris demokrácia” (Hannah 2012) „represszív” ténykedését is. E tekintetben jegyezhetjük azokat a kommentárokat is, amelyek szerint Foucault kritikája a duzzadó „államfóbiával” kapcsolatban voltaképpen a (nyugat)német konstelláció visszhangja. És a biztonságpolitikára, a modern társadalommal kötött „biztonsági paktumra” irányuló felújított foucault-i reflexiók is megfeleltethetők az adott politikai helyzet aspektusainak (Hannah 2012; Macey 292–296).

Aligha megkérdőjelezhető, hogy léteztek külsőleg közvetített motivációk *A biopolitika születése* szerzője számára, aki, ahogy ezt már közhelyszerűen emlegetik a recepciótörténetben, eltért az eredeti célkitűzéstől, és nem a biopolitikáról értekezett közönségének, hanem elkanyarodott a neoliberalizmus felé – nem áll ez azonban messze a „kisértetezés” bizonytalan kimeneteleket teremtő logikájától. Ugyanakkor pontosan abban a mértékben, ahogy a kormányozhatóság az életmű meghatározó irányulásává vált, összegyűjtve, rekonstruálva, ám korrigálva a korábbi hatalomfilozófiai szempontokat, az ordoliberalizmus esetében tapasztalnunk kell a *belső* hajtóerőket és azokat az *endogén* motivációkat, amelyek Foucault-t az ordoliberalizmus felé mozdítják el.

Viszont számolnunk kell bizonyos dilemmákkal az ordoliberalizmus státusát illetően a foucault-i gondolkodásban. *Először* is, az ordoliberalizmus valójában a weimari Németország válságsújtotta keretei között kezdi pályafutását meghatározott protestáns forrásokra támaszkodva (Hien 2017; Krarup 2019), és természetesen mélyen beleágyazódva a német hagyományba. Valójában amikor Foucault megfogalmazza gondolatait az ordoliberalizmus kapcsán, akkor már az ordoliberalizmus második nemzedéke jelentkezik a színen (Ptak 2004: 110). És az ordoliberalizmus nem utolsósorban a „rend” (Böckenförde 2017; Böhm 1973)⁹ applikációjával (a „rendből” kihüvelyezhető szabályok hangsúlyozásával) éppenséggel része egy olyan „metafizikával” telített tradíciónak, amely az érinthetetlen, emelkedett igazságot ki szeretné vonni a politika „kontingens” hullámzásaiból (Scicluna és Auer 2019; Losoncz 2021) – a metafizikát amúgy Foucault különféle formában ostorozta.¹⁰ Az ordoliberalizmus metafizikai horizonttal aládúcolt piac-, és kapitalizmusdiskurzus, amely úgy állítja, hogy a piac „gazdasági-jogi rend”, hogy a jog, a szociológia, a filozófia és a közgazdaságtan elemeit elegyíti – teszi ezt oly módon, hogy a foucault-i hatalomgondolkodásból számtalan bírálatot olvashatnánk ki *pontosan* ezzel kapcsolatban.

9 A rend fogalma jelentékeny a német gondolkodásban, lásd pl. Carl Schmitt esetét (Kaiser 1988).

10 A rend túlzott hatalmáról a rend hiányával szemben (Foucault 1994b: 310).

Továbbá, a foucault-i ordoliberalizmus külön gondolkodóba ejti mindazokat, akik a történetírás begyakorlott módszertanával élnek: így beszámolhatunk olyan lamentációkról, amelyek nem tudnak zöld ágra vergődni azzal a ténnyel, hogy Foucault jónéhány vonatkozásban szembemegy a most már meglehetősen széles német ordoliberalizmus-recepcióval (Hesse 2006: 193). Számunkra azonban továbbra is mérvadó, hogy Foucault alapvetően nem történelmi-empirikus narrációt hozott létre, hanem úgy kell közelítenünk hozzá, hogy figyelembe vegyük útmutatásait: eszerint az ordoliberalizmus egy reprezentatív irányulás – Foucault világosan megállapítja, hogy a „*német neoliberalizmus elméletileg fontosabb*”, mint a neoliberalizmus többi formája (Foucault 2004: 81) – amely „intelligibilissé” teszi, „problematizálhatóvá” alakítja a kormányozhatóság és a hatalom-konfiguráció kérdését a II. világháború után.

Ad analogiam ugyanazt az eljárást hitelesíthetnénk, amit Foucault emleget Jeremy Bentham kapcsán, amikor explicite kijelenti, hogy a „panoptikon” nem egzakt láttelep a börtönökről a 19. században, hanem „programszerű kutatási” irány, hogy megismételjem a megfogalmazást, egy valószínűségek által barázdált térben. Az ő ordoliberalizmusa a kormányozhatóság távlatában értett liberalizmusfejlemény, amely mögött különféle egymáshoz kapcsolódó történelmi dinamikák állnak.

Amennyiben ugyanakkor behatóan megvizsgáljuk az ordoliberalizmusra irányuló foucault-i előadásokat, akkor kénytelenek vagyunk látni, hogy *helyenként* ő maga is áttöri az „intelligibilissé tevés” kereteit, és átlép az empiricitás terepére (hiszen szóvá is teszi, hogy szokásával ellentétben életrajzi adatokat sorjáz az előadásokban; vagy annak érdekében, hogy bizonyítsa az ordoliberalizmus hegemoniáját (Nyugat)Németországban részletezi a megfelelő dimenziókat, mint mondjuk Alfred Müller-Armacknak az adminisztrációban való részvételét; de ide tartozik Friedrich Hayek és az ordoliberalizmus relációja is), ami mégiscsak lehetővé teszi kritikusaiknak a szokványos verifikációs kritériumok számonkérését. Ugyanezen helyek nem ritkán elbizonytalanítanak a szelektivitás kapcsán: miért nem hozza például szóba az ordoliberalizmus meglehetősen ellentmondásos viszonyulását a fasizmushoz (Ptak 2004: 26), minthogy a fasizmus kérdéskörének amúgy külön figyelmet szentel? Miért nem tanúsít érdeklődést az ordoliberalizmus nemzetközi disszeminációja iránt (Germann 2021; Slobodian 2018), mivelhogy az előadásokban a politikai gazdaságtani reflexivitás úgy integrálódik az államraison logikájába, hogy lényegében egy államközi viszonylatokat meghatározó „nemzetközi tér” bontakozik ki? Miért nem boncolgatja tovább az ordoliberalizmus politikai gazdaságtan repertóriumát?

Egyébként a biopolitika témakörét meghirdető előadások valójában három neoliberalizmus formával számolnak, az amerikai „anarcholiberalizmusnak”, „anarchokapitalizmusnak” nevezett irányzattal, az ordoliberalizmussal, és az akkor még csak éppen erősödő francia neoliberalizmussal is – utóbbi kapcsán szintúgy rögzíthetjük, hogy Foucault anticipatórikus módon lépett fel, hiszen az előadások után, tehát a nyolcvanas évek elején, csakugyan lejátszódik egy neoliberalizmus francia fordulat, még hozzá a szocialisták felől, amely rányomja majd a bélyegét az EU számára oly fontos német–francia viszonyok alakulására is (Mitchell és Fazi 2017: 77). Foucault úgy ad előnyt az ordoliberalizmusnak az említett irányzatok között, hogy ezen irányulásnak a (nyugat-)németországi szituációra vonatkozó befolyását dicséri különösképpen. Noha hosszan beszél arról, hogy a

(neo)liberalizmus Amerikában egyfajta „habitust” képez, és hogy „államteremtő” jelleggel bír, ugyanezen vélemény jut érvényre az ordoliberalizmus kapcsán is, hiszen az is államteremtő szerepkörre tesz szert a vesztes háború után. Voltaképpen azért is méltatja az ordoliberalizmus kivételes teljesítményét, mert a posztnáci időszakban úgy emeli be a konkurenciát működtető piaci racionalitást a kormányozhatóság központjába vonatkoztatási pontként, hogy most a „gazdaság, a gazdasági növekedés adja a szuverenitást [...] méghozzá az intézmények, és az intézmények játékának közvetítésével” (Foucault 2004: 85). Majd ugyanitt az a szerző, aki korábban félreérthetetlenül fejtegette, hogy az önálló értelemmel bíró államelmélet nem foglalkoztatja, a következőket mondja: „az állam folytonos genezise, genealógiája a gazdasági intézmények alapján” (Uo.).

Ezekben a mondatokban sok minden megtalálható, ami fontos Foucault számára: a neoliberalizmus intézményközvetítettsége, pontosabban a „játék” nietzschei, deteleologizált, fogalmának intézményes variánsa, és a korábbi munkásságra vonatkozó remiszcenciaként a genealógiai államfogalom, amiért most a teremtő erejű gazdasági intézmény élete kezeskedik. És mindehhez hozzáadódik a felpörgetett gazdasági dinamika révén helyreállított szuverenitás képe, amely kompenzálni hivatott a romba döntő német vereséget. *A hatalom transzferje, hogy Foucault itt egyik már szóba hozott fordulatát parafrázáljam, az ordoliberalizmusnak köszönhetően a politika szférájából a gazdaság területére kerül.* Hozzáadhatom, hogy az ordoliberalizmus a gazdaságot juttatja érvényre mint kormányozhatósági logikát, amely megszabja a szubjektivitás vonatkozásrendszerét is (Bazzicalupo 2016). Sajátos színben tűnik fel itt tulajdonképpen a szuverenitás, amelyhez korábban a halál rettenetes „hatalma”, a „halálosztás” ultimatív ereje kapcsolódott. Sőt mi több, néhány évvel ezen előadások előtt Foucault azt mérlegelte, hogy a központosított szuverenitás logikája ugyan mindig a testre vonatkozik, de nem juttatja jogaihoz az egyént, legfeljebb a szuverén „fölerendelt” „individualitását”, ezért igazi kifejeződési formája a „háború” és az „erőszak” (Foucault 2003: 23 és tovább). És Foucault itt, miközben a gazdasági intézmények „végtelen játékához” idomított depolitizált szuverenitás, és ezen institúciók mintáihoz igazodó praxisát hangoztatja, akár valamifajta párbeszédbe is kerülhetne azokkal, akik legújabbban a *sajátos* német szuverenitásfogalmat analizálják (Maull 2013; Kundnani 2015).

Foucault-tól függetlenül összekapcsolhatjuk az itt kibontott gondolatsort azzal a feljebb már rögzített állításával, miszerint a nyugati ész „antinómiája” abban a tényben található, hogy ugyanazon mechanizmusok rejtik magukban a „pusztítás” magjait és az egyénnel való törődés politikai technológiáját. *Ugyanis Foucault ordoliberalizmust célzó robusztus dicséretei mintha azt tükröznék, hogy a (nyugat)német útirány meggondolandó választ adott erre az antinómiára.* A hatalom olyan komplex morfológiája alakult ki, amely megszelídítette az antinómiát – noha itt ismételten erősödhet a gyanúnk, hogy Foucault engedményeket tett az evolúciós finalizmusnak.

Nem említettem azonban az ordoliberalizmus értelmezése kapcsán azt, ami pedig elengedhetetlen, mégpedig a „liberális naturalizmus” jelentésváltozását. A természet ugyanis horizontot jelent a cserét központi helyre állító klasszikus liberalizmus számára, és a liberalizmust nem doktrínaként, hanem „kormányzási gyakorlatként”, az államot sújtó „kritikai reflexióként” ábrázoló Foucault szimptomatikusan „irányítási naturalizmusról”

beszél. Híres diagnózisa szerint azonban a liberalizmus krónikus válsága mögött éppen a cserenaturalizmusra vonatkozó praxis gyengélkedése, legitimációvesztése állt, ahogy ezt a neoliberalizmus zászlóbontása és expanziója példázza a harmincas években, majd a világháború utáni periódusban.

Az ordoliberalizmus immáron nem hivatkozhat az emberi természetre mint olyan „transzcendentális” elvre, amely letéteményesíti a piaci csere zavartalan folyamatait, hanem a kormányzás *denaturalizációja* kell, hogy lejátszódjon. Nem az emberben is megmutatkozó „természet” tükörképe immáron a „piaci fluxus”. Eközben a természetről mint vonatkoztatási pontról lemondó ordoliberalizmus szinkronba kerül azzal a foucault-i orientációval, amely, ahogy ezt feljebb jeleztem, a hatalmat a „cselekvésre utaló cselekvés” aktusa révén magyarázza, amely az interszubjektív, és intraszubjektív aspektusok környezetében bomlik ki: „irányítani, azt jelenti, hogy strukturáljuk mások esetleges cselekvéseinek mezejét” (Foucault 1994a: 232).¹¹

Végeredményben, az ordoliberalizmus azért kerül az „elméleti fontosság” legmagasabb polcára mert neoliberalis „társainál” átgondoltabban juttatja érvényre ezt az objektum nélküli, „cselekvésközi” jelentések multiplikációjára alapozó kormányozhatósági keretet (Losoncz 2020: 73). A „rend” képe alapján berendezkedett, szabályok által övezett, intézmények által körülbástyázott piac effektív módon „strukturálja mások esetleges cselekvési” mezejét. Foucault ezt mondja összefoglalóként: *íme, lehetséges hatékony kormányozhatóság a liberalizmus „irányítási naturalizmusának” válsága után is.*¹² Ez válasz egyúttal azoknak, akik a tervezés és a piac kisarkított kettőssége között őrlődnek: az ordoliberalizmus nem „tervez” a centripetális keynesiánus állam modorában, nem óhajtja uralni a piacgazdaságot, hanem „szervez” (Foucault 1997a: 78), azaz kormányzási praxisának csúcsa a szervezési produktivitás.

Azt azonban hozzá kell tennünk, hogy Foucault rövidre zárja az okfejtést. Ugyanis, látni kell, hogy az ordoliberalizmus, mint a feléledt neoliberalizmus „doktrínájának” legfigyelemreméltóbb fajtája, *visszahozza* a természetet mint ezúttal *ideológiai-irányítási* horizontot. Hiszen kormányzásának hozadéka a társadalmi alternatívanélküliség, a lehetőségtartományok radikális szűkülése, a hegeli értelemben vett, és itt parafrázált, *„naturalisztikus” pozitívítás*. A liberalizmus ablakán kidobott természet a neoliberalizmus közvetett naturalizációjának alakjában tér vissza megváltozott formában. A következő idézet ezt bizonyítja: „a neoliberalis kormányozhatóság, *nemcsak, hogy elfogadtatja, hanem naturalizálja is magát, minden mást a lehetetlenség övezetébe szorítva* [...] minden más megvalósítása elképesztő költségeket jelentene, és gazdaságilag a lehetetlenség szférájához tartozna. A piac nem-naturális jellegzetességei ellenére, naturalizálódnak a politikai-gazdasági viszonyok...” (Miller 2018: 118 – kiemelés a szerzőtől). Ezen szerző a „nem naturális naturalizáció” kifejezésével él, ám lehetséges, hogy célszerűbb lenne a naturalizáció, és a *denaturalizáció* dialektikájáról szólni.

Foucault számára azonban, lévén, hogy közismerten távolságtartó az ideológia szerepeltetését illetően, sem az egyik, sem a másik kifejezés nem nyerhet érvényt.

11 Foucault eljárása kétszeresen is reduktív: a) a vezérlést kiemelve a kormányozhatóságnak történelem feletti jelentést kölcsönöz, b) a kormányozhatóság köréből kizárja a nem interszubjektív és a nem intraszubjektív mozzanatok, pl. a pénz irányítását (minderről lásd Tellman 2011: 286).

12 Elképzelhető, hogy Baudrillard, Debord és Marcuse a címzettek (Audier 2019: 44 – e tanulmány az ordoliberalizmussal foglalkozik, ám vonalvezetése különbözik az itt kifejtettektől); Audier 2012).

Állami és jogi aspektusok a sikeres ordoliberalizmus kontextusában

Nem „hideg szörnyeteg” az állam, jelenti ki deklaratívan Foucault, és variálja ezt a régi metaforát, hanem egy „kormányzási módozat korrelatívuma” (Foucault 2004: 9; Dean 1999). Igaz, az állammal kapcsolatban egy sereg óvatosságra intő megállapítást tesz: „nincs szíve”, „nincs bensősége”, nem „ház vagy egyház”, nem szabadna arról „álmodnia”, hogy „örök életű” lesz, és inkább folyamatszerűen, az „államosítás” folyamatszerű multiplikálódott kimeneteleként képzelendő el. A kormányozhatóság, és az állam viszonylata is folyton módosul az előadások folyamata alatt, a „korreláció” viszonylata mellett megjelennek olyan okfejtések, amelyek magába az államba helyezik a kormányozhatóság mechanizmusait – ami Foucault egyes értelmezőiben azt a gyanút keltette, hogy az állam, engedve a kormányozhatóság logikájának, felszívódik ugyanezen mechanizmusokban, elveszítve önálló jellegét (ezt bírálja Lindner 2006: 596).¹³

Mégis, az ordoliberalizmust befogó előadásokból kihallható az állam egyfajta igazolásának diskurzusa. Karakterisztikus tény, hogy a fasizmus kapcsán elutasítja a vádat, miszerint ott az állam túlhatalma jutott volna uralomra, ellenkezőleg, az állam lealacsonyítása és alárendelése ment végbe. A korábban már szóba hozott mozzanatot, miszerint szembe kell szállni az „államfóbiával”, abban a jelentéskörnyezetben fontolgatja, amely szerint elképzelhető, hogy ezt az irányulást a politikai száműzetést elszenvető németek szorgalmazták a két világháború között (Foucault 2003: 78). Mellesleg, Foucault ugyan nem jelöli meg pontosan kikre gondol, spekulálhatunk mégis úgy, hogy gondolata nem felel meg teljesen a valóságnak: így a politikaelméletben ismeretes orientáció, a „realizmus” tényleg megannyi német „száműzetésben” lévő személyhez (pl. Hans Morgenthau) kötődik, ugyanakkor *nem* jár párban az „államfóbiával” (a németekről: Specter 2022).

Viszont Foucault nem is járhatott el másképpen az ordoliberalizmus kapcsán, minthogy kategorikusan elutasította az államot „szörnyetegként” bemutató koncepciókat. Azaz bizonyos, hogy az állam dehonesztálása kihúzta volna a támasztékot az ordoliberalizmus-értelmezés alól. Nem törhetett volna Foucault lándzsát az ordoliberalizmus kormányzási kapacitásai mellett, amennyiben nem tanúsított volna relatíve újfajta nyitottságot az állam ténykedésének irányába. Természetesen továbbra is érvényben maradt a régi intenció, miszerint a hatalomelemzést „ki kell vezetni” az állam területéről oda, ahol burjánzik a sokfajta formában megmutatkozó hatalom, és az államot legfeljebb a „megannyi, multiplikálódott viszonylat kodifikációjának” lehetne tekinteni, amely „szükségyszerűen totalizál” (Foucault 1977: 16–26). És persze nem mellőzhető, hogy az ordoliberalizmus államkoncepcióját úgy affirmálja, hogy a kormányzási potenciálokat tolja előtérbe, és az államot az újrateremtető piaci racionalitás fényében mutatja be.

Ugyanakkor Foucault előre megkerülte az ordoliberalizmussal kapcsolatos viták egyik legfontosabbikát, amely a *neoliberális kormányzás paradigmáját követő állam horderejére vonatkozik*. Milyen következmények adódnak a hatalomelemzés számára abból, hogy az állam hozzáigazítja intézményes infrastruktúráját a feljebb már emlegetett neoliberális „renaturalizáció” folyamataihoz? Mennyire járul hozzá ahhoz a jelenséghez, amelyet Foucault „önnormalizációnak” nevez – természetesen az újnaturalizáció keretein belül?

¹³ Valóban (Foucault 1977: 16–26).

Tudniillik, az „erős állam” szintagmája a kezdetektől fogva árnyékként követi az ordoliberalizmust (Ptak 2004: 25; Bonefeld 2012). A „rend” közvetítőjeként affirmáló ordoliberalizmus és a reflektálatlan „tömegek” igazolhatatlan, amorf igényei iránti elutasító-lebecsülő, a két világháború között (és később is) virágzó álláspontok között léteznek metszéspontok – egy bonyolító érvelés még azt is hozzátehetné, hogy a hiedelmekkel ellentétben a náciizmus is hasonló álláspontokat érvényesített (Landa: 2018). Így a kritikai értelmezések az „erős állam” ordoliberalis fogalma mögött egy tekintélyelvű „hatalomkodifikációt” látnak, amely a gazdasági szabadság nevében gyakorol hatalmat, ám a mi fogalmainkkal élve, a *renaturalizált* „rend” nevében. Az ordoliberalizmus ilymód a szükségszerűen autoritatív vá váló neoliberalizmus melegágya, amelynek végrehajtási kapacitáit egy olyan technokrácia biztosítja, amely fölrendelt a plebejus-demokratikus szükségletartikulációkhoz képest.

A kevésbé kritikai hozzáállások viszont arra figyelmeztetnek, hogy az ordoliberalizmus mindenekelőtt a válságterápia mentén bontakozott ki, és a meghaladás érdekében kölcsönzött fontosságot az erős „beavatkozási” kapacitással rendelkező államnak (amelyet semmiképpen nem lehet kiegyenlíteni a keynesiánus elképzelésekkel, hiszen az ordoliberalizmus a kritika tárgyának tekintette a John Maynard Keynes-hez fűződő álláspontokat). Ez egy olyan államforma, amely a „jogi-gazdasági” rend „öréként”, „helytartójaként” lép fel, azaz az ordoliberalizmus előtt egy olyan államszerkezet szerepel, amely stabilitása, megszerzett tekintélye okán függetlenítheti magát akár a demokrácia mechanizmusából kinőtt érdekcsoportoktól is. Azaz az „erős állam” nem „diktatorikus” jellegű, hanem függetlenséget birtokol egy kavargó érdekkomplexummal szemben (a vitát lásd: Berghahn és Young 2012; Bonefeld 2012; Biebricher 2018).

Kérdés azonban, hogy mennyire segíthet Foucault az ebben a vitában való tájékozódásban?

És amennyiben Foucault különös súlyt helyezett az ordoliberalizmusra, nem feledkezhetünk meg a jog szerepköréről sem. Hiszen a jog az ordoliberalis diskurzus tengelye: ezen diskurzus középpontjában ugyanis a jog és a gazdaság meghatározó „nexusa” (Losoncz, Bunčić és Ivanišević 2019) áll. Az ordoliberalizmus számára a jog „teremtő erejű” a piaczgazdasági rend, a nevezetes „*Wirtschaftsverfassung*” (gazdasági alkotmány) létrehozásának és fennmaradásának szempontjából, ráadásul képviselői azt a feladatot hangsúlyozzák, hogy, megint csak a rend érdekében, a jognak szabályokkal övezett korlátozó erővel kell fellépnie a veszélyeket hozó, akkumulálódó „gazdasági hatalommal” szemben – többek között ez az oligopóliumokkal szemben is mozgósítható elv sarkallt (tévesen) bizonyos értelmezőket arra, hogy az ordoliberalizmusban kapitalizmussal szembeni felhangokat véljenek felismerni (Hien és Joerges 2017; Hien és Joerges 2018; Biebricher 2018: 180).

Mármost, az a Foucault,¹⁴ aki bejelentette, hogy ki kívánja iktatni a „szuverenitás jogi modelljét”, a reduktív elemzést, amely a „hatalmat a szuverenitás jogi konstitúciójára”¹⁵ egyszerűsíti, vagy aki nem a „törvényre mint a hatalom megnyilvánulására”, hanem az „alkalmazott kényszerekre” szeretne figyelni, és aki gyakorta a jogot a filozófiával együtt a bírált „univerzalista” beszédmódhoz kapcsolta, rengeteg gondot okozott értelmezői

14 Történelem mindez még a hetvenes évek második felében (Foucault 1997b: 59).

15 Amit azonban Foucault sem tisztázott le: a jurisdikció és a szuverenitás között nem lehet egyenlőségjelet tenni sem történelmileg, sem logikailag (Pal 2018: 117).

számára. Így akadnak olyan tolmácsolók, akik szerint Foucault kilúgozta a jogot egyáltalán a gondolkodásából, mások, finomítottabb álláspontot képviselve, kiemelik a jogok, és a törvények között felsejlő különbségeket, és arra utalnak, hogy nem lehetne figyelmen kívül hagyni konceptuális szinten sem, hogy az aktivista gondolkodó milyen sűrűn élt a jogokból következő „polemikus”, és „emancipatorikus” igényekkel (Hunt 1992; idézi Biebricher 2012; Gehring 2007; Cooper 2020).

Foucault szűkszavú az ordoliberalizmus jogfilozófiai alapállásával kapcsolatban, lényegesebb számára, hogy a magasztalt kormányozhatóság *gazdasági* perspektívájába helyezze a jogot (2004: 86). Az a tény azonban, hogy a „szervezett”, „kormányzott” gazdaság felől ábrázolja a „közjogot”, eltávolítja az ordoliberalis intencióktól, amelyek egyensúlyra törekedtek és meghatározó szerepet kívántak juttatni a jog „konstituáló” hatalmának – ezzel Foucault inkább egy amerikai neoliberális irányzat közelébe jut.

Tudniillik, fennáll egy olyan, a jog és a gazdaság viszonylatát értelmező befolyásos irányulás (*law and economics*;¹⁶ Marciano 2007), amely a jogi normák működésformáit a „hasznosság” és a „kalkuláció” kereteibe helyezi. Eszerint a jog funkcionálása függ a gazdasági mércék, azaz a vonatkozó hatékonyság jelentéseinek érvényre jutásától: a jog közvetítőinek a piaci kalkuláció logikájához kell igazodniuk, azaz utánozniuk kell a piaci értelemben vett hasznosság mozgásrendjét. Az irányzat kritikussai szerint azonban mindez a jogi diskurzus alávétéséhez vezet, amely egyúttal felszámolja ugyanezen diskurzus önállóságát, és a jogban létező normativitást a piaci „kalkuláció” logikájára egyszerűsíti.¹⁷ A mennyiségi értelemben vett hasznosság azonban nem lehet megingathatatlan vonatkoztatási pont az ordoliberalis jogfilozófia számára – nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az ordoliberalizmus egyébként is mindig bírálattal élt a mennyiségi dimenziókat előtérbe helyező pozitívizmus, a kalkulatív aspektusok túlsúlyát magukban foglaló elméletekkel szemben. (Nem utolsósorban a II. világháború után kibomló, a makroökonómiai aggregátumok irányítását célzó keynesianizmust érintő ordoliberalis bíráló magja is ez, a „kalkuláció” logikájának megengedhetetlen kiterjesztése). És noha az ordoliberalizmus módosult az idők folyamán, és magába szívott megannyi nem kontinentális elméleti reflexiót, az irányulás jogfilozófiai beállítottsága később is kritikával illette a „kalkulatív hatékonyság” előtérbe helyezését (Mestmäcker 2007). Foucault pedig egyáltalán nem tesz különbséget a két irányulás között, és azt a benyomást erősíti mintha az ordoliberalizmus is egyértelműen a jog ökonomizációjának híve lenne.¹⁸

Tovább bonyolítja a képet, hogy milyen módon értelmezi Foucault az általa Gary Becker-hez kapcsolt „humántőke”, és „hasznosságmaximalizáló szubjektivitás” gondolatát (Losoncz 2020: 78). Amint tudjuk, a francia gondolkodó, Becker közvetítésével formálja ki sokat emlegetett gondolatát a neoliberális szubjektivitás hordozójáról, aki

16 Az irányulás egyik legfontosabb képviselője Posner (1972).

17 A legmesszebbre Supiot megy, aki ezen amerikai irányulás és a szovjet instrumentalista jogi gondolkodás között ér tetten egybeesést: mindkét beállítottság a kalkulációt abszolutizálja, azaz a „kommunizmus és a kapitalizmus hibridizációja” játszódik le (Supiot 2005: 112).

18 Vatter (2018: 65) azzal a hipotézissel él, hogy miközben Foucault meghirdeti a „jog uralmának bevezetését a gazdaságba”, lényegében azt állítja, hogy a „*homo oeconomicus*” nem létezhet „*homo legalis*” nélkül. A szuverenitásra utaló bírálata pedig nem azt jelenti, hogy kiiktatta volna a jog teremtő szerepét. Ugyanakkor, Vatter meglehetősen határozatlan az ordoliberalizmussal kapcsolatban, amelyet ugyan futólag rögzít, de mélyebb elemzés nélkül, így az ordoliberalizmus kiegyenlítődik a neoliberalizmussal.

„önmaga vállalkozójává” válik, és saját lehetőségtereivel „kalkulál” az életet a vállalkozás logikájához idomítva (Mussio 2018). Hovatovább, Foucault itt is megtévesztő állításokat tesz, és elhomályosítja az ordoliberalizmus tolmácsolását: Becker maga nem is emlegeti a „vállalkozót”, aki hagyományosan úgy részesül ünneplésben (Schumpeternél és másoknál), hogy „nem kalkulatív” kapacitásokat bontakoztat ki, sőt mi több, Foucault az ordoliberalis vállalkozásfilozófiát úgy hozza szóba, mintha az összefüggésbe lenne hozható a hasznosságmaximalizálás aktusával (minderről Christiaens 2019: 5). Valójában Foucault függőben hagyja azt a kérdést, hogy milyen különbségek nyílnak meg az ordoliberalizmus és az angolszász neoliberalizmus között.

Ugyanakkor, mindez nem véletlenszerű fejlemény az ordoliberalizmus konzervatív liberalizmusával (Dyson 2021) gyürkőző Foucault okfejtésében, és egyszersmind fényt derít a korábbi szkepszisemre, amely ugyan nem kívánja erre az egyetlen vonulatra redukálni az érvelést, ám nyomatékosítja, hogy fennáll egy zavaró „finalizmus” a diskurzusban. Valójában, maga Foucault ad teret az ökonomizációnak. Beszédes, hogy egy helyen arra a Pierre Rosanvallonra hivatkozik, mint egy különösen figyelemre méltó könyv szerzőjére, aki részt vett a vonatkozó kurzusokban (Foucault 1997a: 76, 2004: 326). Rosanvallon, aki egykori könyveiben még marxi terminológiát használ („áru”), a modernség geneziséét firtatja, és a liberalizmus kapcsán hasonlóan érvel, mint Foucault (a liberalizmus nem „doktrína”, hanem „kritikai reflexió” stb.). A legfontosabb azonban, hogy egy *Ersatz*-érvelést bonyolít le: az „árutársadalom” azért bukkant a felszínre, mert megoldotta azokat a bonyodalmakat, amelyekkel az újkori politikai filozófia nem tudott mit kezdeni (Rosanvallon 1989: 46; Chatriot 2019).¹⁹ Következésképpen, az árugazdaság úgy kezdi el diadalútját, hogy betömve a lyukakat, kompenzálja a szerződéselméletek deficitjeit, *ám ez azt is jelenti, hogy az újkori politikai filozófia „rejtélyének” az „expanzióban” lévő piac a megoldása* (Losoncz 2020: 77)

Ha ezt a mozzanatot beépítjük a foucault-i reflexivitásba, és az iménti elismerő gesztust nem udvariaskodásnak, hanem szimptomának tekintjük, úgy kénytelenek vagyunk azt gondolni, hogy az ordoliberalis neoliberalizmust visszamenőlegesen becsatolhatjuk a terjeszkedő piac építményébe. És érvelhetünk úgy, hogy a Foucault által elemzett ordoliberalizmusba zárt piacmodellt úgy kell értenünk, mint az újkori politika dilemmáira adott, igaz történelmileg meghatározott, *ám mégiscsak teleologikusan kicsúcsosodó, „megoldás” realizációját*. Foucault sajátossága persze, hogy megmutatva a gazdasági észszerűségben rejlő politikai dimenziókat, a kormányzás (amely „formálja azt, ahogycselekszünk”, [Dean 2002: 119, 121; idézi Tellmann 2011: 285]) esernyője alá rendeli a piaci racionalitást, viszont mégis megengedi, hogy a kormányzás horizontjába kapaszkodóan ugyan, de ugyanezen racionalitás *túldeterminálja* a politikai igényeket támasztó praxist.

Csak hogy ezzel nem tudjuk megnyugtatni azokat, akik azon fáradoznak, hogy harmonizálják a különféle vonulatokat az életműben, így, hogy egybehangolják a politikát erőteljesen művelő, a politika mélyszerkezetét a háborúval merészen összekötő személyt,

---

¹⁹ A Rosanvallon–Foucault-viszonyt említi Sawyer és Steinmetz-Jenkins (2019: XII) is. Ám az érvelés különbözik az itt kifejtettől.

a (neo)liberalizmus felett reflektáló gondolkodóval, aki a piaci depolitizáció és piac által közölt igazság problémamegoldó képességének apoteózisához jut el. És ennek okán értenünk kell azokat is, akik szóvá teszik, hogy Foucault esetében a politika szerepe ellentmondásos jelentéskörnyezetbe kerül (Rancière 2010: 218).

Hatalom és erőszak

Térjünk vissza egy rövid időre a már szóba hozott (nyugat)németországi konstellációhoz, ám most már az ordoliberalizmus értelmezéséhez kapcsolódó orientáció rögzítése után! Tudjuk a különféle életrajzokból, hogy Foucault – az őt amúgy nagyon tisztelő – Deleuze-zel ellentétben határozottan visszautasította a Vörös Hadsereg Frakciójának erőszakvezérelte tevékenységét. Ám ez még nem nyújt magyarázatot a hatalom és az erőszak viszonylatához.

Foucault (1982: 221) egy jellegzetesen tisztázó írásában szétválasztja a hatalmat és az erőszakot (Losonc 2020: 48). Úgy húz választóvonalat a hatalom és az erőszak közé (ezt a gesztust Hannah Arendt is elvégezte, persze *mutatis mutandis*), hogy a hatalmat függővé teszi a „szabadság” létezésétől, az erőszakhoz pedig azt adja hozzá, hogy a „töri az embert”, és „közvetlenül” a „testre” irányul. Ezzel egyben tiltakozik minden olyan vélemény ellen, miszerint ő az erőszak értelmezésével semmibe veszi az észről, racionalitásról és nyelvről alkotott nyugati elképzeléseket. Eszerint ugyanis e hagyomány rétegei alatt olyan erőszak többlet érhető tetten, amely nem kerül a liberalizmus látószögébe. És tiltakozik Foucault akár azok ellen is, akik szerint ő megengedhetetlen folyamatosságot enged meg az erőszak és a hatalom között: így a hatalom normatív mérlegeléséről való lemondás azzal jár, hogy a differenciálatlan erőszak koncepció nehezkedik rá a modernség értelmezésére (Honneth 1991; erről Menge 2019; lásd még Oksala 2012).

Sokfajta kontextusban szerepel nála az erőszak. Vannak olyan helyek, ahol expliciten az erőszakkal szemben határozza meg az eljárását (Losonc 2020: 104). Például arról szól, hogy az elemzést el akarja mozdítani az erőszaktól az azt „helyettesítő” „mikrofizikáig” (Foucault 2003: 18), vagy azt fontolgatja, hogy az emberközi kormányzásban megnyilatkozó hatalom szembenáll az „eszközszerű erőszakkal”, és a „vak erővel” (Foucault 2013: 79). Az is beszédes, hogy az „ellenállást” illetően kijelenti, hogy nem az „intézményekben megbúvó erőszakot” kell megcéloznia. Adódnak azonban olyan helyek is, ahol a „hatalom erőszakjáról” szól (Foucault 2013: 266). Vagy szó esik a „vagy erőszakjáról” is.

Voltaképpen az erőszak *teremtő* erejének előtérbe állítása része volt a liberalizmussal való konfrontációjának, amely a „háború elleni háborút” hirdette meg (Vatter 2002). És az életműhöz valóban társítható az erőszak összetett szemantikája: a diskurzushoz, az igazsághoz, a logosz megnyilatkozásaihoz olyan *nem* semlegességet, harcias jelentéseket ír hozzá, amelyek nem hagynak kétséget (Gros 2012). Elegendő lenne csupán néhány karakterisztikus idézetet kiemelni: „az igazság megszűnik a békéhez tartozni”, a „törvény nem megnyugtató”, a „háború a rend és az intézmények motorja”, a „politikai hatalom nem ott kezdődik, ahol a háború befejeződik”, a „törvénykönyvön a megszáradt vér”

található stb. „Pseudobékéről” beszél Foucault, amelynek talapzata alatt a latens „szociális” háború jelentései terjednek, a „stratégiát”, amely releváns fogalom az opusban, azért működteti a hegeli területen fogant dialektikával szemben, mert ez utóbbi túlságosan „pacifisztikus”, és feloldja az „ellentmondásokat” valamilyen teleologikus végeredményben (Foucault 1997b: 43–65).

Elfogadom azt a véleményt, miszerint a foucault-i eljárások, *pace* Honneth, nem tüntetik el a hatalmat az erőszak kontinuumában, hanem arra irányulnak, hogy megtartsák a hatalom és az erőszak közötti kapcsolatokat, de „nem mossák a kettőt egybe” (erről Menge 2019: 22; Oksala 2012: 13). Ám kérdés hogyan módosítja mindezt az ordoliberalis kormányozhatóság felettébb pozitív méltatása? A Foucault kéziratait gondozó Gros (2012) hívja fel a figyelmet arra, hogy a recepció túl gyorsan arra következtet, hogy 1976 és 1978 között Foucault fordulatot tett, és a politikát, a hatalom konfigurációját a háború távlatában magyarázó diskurzus helyett a bellicisztikus jelentésektől megtisztított kormányozhatóság elvét emelte ki. Ő nem ért egyet ezzel a meggondolással, mert szerinte a kibontott kormányzásfilozófiában továbbra is olyan konceptuálisan kibontott erőszakjelentések találhatók, amelyek nem engedélyezik, hogy cezúráról ejtsünk szót (lehetséges-e egyáltalán a háborúközvetített kormányzás? [Alliez és Lazzarato 2016: 36]). Ezenkívül, ne feledjük, mondja, a kormányozhatóság problematikája nem szakítható el a szabadság gyakorlásától, az itt megerősített hatalomfilozófia egyszerűen nem él a szabadság ténye nélkül – ez az alapja az „ellenállásnak” a kormányozhatóság kontextusában „bármikor újramezhető” gyakorlatnak is.

Meglehet, a szabadság illetően kidomborítását aligha lehet megkérdőjelezni (Schubert 2018: 57). Nem lehet továbbá mellőzni a szándékot, amely amúgy a „filozófiához” rendelődik hozzá: a *politikai észszerűség* „túlzó hatalmának” ellenőrzése (Foucault 1982: 210). Értelmezhetjük-e az ordoliberalizmust ennél fogva, mint az „excesszív” „politikai racionalitást”?

Azonban nekünk akkor is szóba kell hoznunk az erőszak kérdését az ordoliberalizmus, vagy az „ordoliberalizált biztonságállam” kapcsán. És nem a valamikori (nyugat)német történelem tapasztalati dimenzióival kapcsolatos adekváció problémáját óhajtom itt számonkérni, hanem olyan kérdéseket szeretnék forgatni, amelyek *konceptuális* jellegűek.

Kénytelen vagyok Foucault-val Foucault ellen fellépni. Mindenekelőtt, az ordoliberalizmus hozzájárulhat ahhoz, hogy megszabaduljunk attól a téves meggyőződéstől, hogy a neoliberalizmus mentes lehet az állami beavatkozás gyakorlásától – a *laissez-faire* logika ordoliberalis bírálata megvilágító erejű. Viszont akkor miként lehet értékelni egyáltalán az „ordo” nevében foganatosított represszív intézkedéseket, az „ordoliberalizált militáns állam” fellépését, amely nem semleges módon, de a „neoliberális” rendet hitelesítette? Az itt már idézett Hannah (2012: 127) jelzi, hogy az ordoliberalizmusról szóló előadásokban a korábbiakhoz képest (az 1977-ben kezdődő kormányozhatóságdiskurzusra gondol) Foucault *teljes egészében* „kizárja” a „represszív” állami gyakorlatot *mint konceptuális problémát*. Úgy tesz különbséget a *Rechtstaat* (jogállam), és a *Polizeistaat* (rendőrállam) között,²⁰ hogy az ordoliberalizmus eredményes kormányzási potenciáljait egyértelműen az előbbihez csatolja, így a „neoliberális” ordoliberalizmus megszabadul

20 A kettősségről lásd: Foucault (2004: 187).

még a represszió praktizálásának lehetőségeitől is. Egyetértek Hannah-val, aki azt fontolgatja – ismét túlmutatva az egykori (nyugat)német szituáción – hogy így fennáll annak a veszélye, hogy Foucault kirekeszti azt a lehetőséget is, hogy ama „biztonsági paktum” keretén belül, amelyet az „állam a neoliberalizált társadalommal” köt, ugyanezen állam a restaurált rend érdekében „*extralegális*” tevékenységekhez folyamodjon. Azonban így Foucault nem tud számot adni arról a tényről, amely amúgy rendszeresen szerepel a kortárs *kritikus* jogfilozófiai diskurzusokban, miszerint „maga a jog elve is illegálissá válhat” (Mattei és Plunder 2008).

Az említett szerző telitalálata, hogy ennek az a következménye, hogy ha akarja, ha nem, Foucault kivonja az erőszak lehetőségét *magáról a neoliberalizmus területéről*. Nem pusztán csak arról van szó, folytatja, hogy egy adott történelmi szituáció kapcsán „elhallgat” egy meggondolandó kérdést, hanem arról, hogy nem teszi lehetővé számunkra, hogy reflektáljunk (immáron a mi fogalmainkkal élve) a *neoliberális „renaturalizáció”*, és az erőszak *viszonylatára*. Holott ez a kérdés mellőzhetetlen (Birsén 2020). Foucault az ordoliberalizmus dicséretével elérkezik egy olyan szintre, ahol az a vád, amellyel ő és Deleuze is illették a fenomenológiát (és a dialektikát), éspedig, hogy túlságosan „pacifisztikus”, bizony rá is vonatkozhat – így kerekedik ki a neoliberalizmus „*pacifikációja*”. Ez még akkor is kifejezi a valóságot, ha igent mondunk arra a véleményre, hogy mindez nem azt jelenti végérvényesen, hogy Foucault „konvertált”, és a korábban „problematizált” (neo)liberalizmus újdonsült szószólójává vált.²¹

Pontosabban az ordoliberalizmus felettébb kedvező méltatásának adódnak következményei: elbizonytalanodunk, hogy a hatalom és az erőszak kikényszerített, kimenetelszerű *merev kettéválasztásának* nem túlságosan nagy-e az ára? És újra kell gondolnunk az erőszak és a kormányozhatóság kérdésköreit.

Konklúzió

Foucault mindenekelőtt figyelembe veszi azt a gondolatot, miszerint a „liberális naturalizmus” cserére összpontosító gondolkodása immáron nem képes megvalósítani a liberalizmus ígéreteit. A liberalizmus „politikai technológiája” csak neoliberalizmusként képes érvényre juttatni a kormányozhatóságot. A modernség fordulatot vesz, és a konkurencia felől értett piac képes igazságot gyártani egy olyan korban, amely nem támaszkodhat az igazság szubsztantív mércéire. Foucault számára lenyűgöző jelenség, hogy a neoliberalizmus számára legfontosabb változata, az ordoliberalizmus milyen módon képes működtetni a piac által közvetített igazságot és közvetíteni a „rend” és a felértékelt konkurencia között. Ez bizonyítékot jelent annak kapcsán, hogy a liberális naturalizmus alkonya után is lehetségeses sikeres kormányozhatóság. Elmarasztalja az „államfóbiában szenvedő” értelmezéseket, hiszen az ordoliberalizmus elképzelhetetlen az erős állam nélkül. Ugyanakkor több kérdés is felmerül eljárása kapcsán: a) értelmezésének az a célja, hogy megmutassa a neo/ordoliberalizmus egyáltalán „intelligibilissé” tehető, elemzéseinek szelektív jellege viszont megkerüli az ordoliberalizmus konstitutív vonatkozásait, például azt a módot, ahogy a jog

21 Itt egyetértek Kocyba (2014: 79) állításaival. A vitákat lásd Provenzano (2016).

segítségével kívánta fegyelmezni az önműködő piacot; b) a német ordoliberalizmus helyzetét boncolgatva szétfeszíti a hatalom és az erőszak jelenségeit, megkérdőjelezve a nem dichotomikus módon értelmezett hatalom-erőszakrelációt. Azaz, Foucault ügyjut el a német ordoliberalizmust dicsőítő értelmezéséhez, hogy közben próbára teszi gondolkodásának alappilléreit, és elbizonytalanít bennünket gondolkodásának lényeges aspektusai kapcsán.

Hivatkozott irodalom

- Abelshauer, Werner (2011): *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, 2. München: Beck.
- Alliez, Éric és Maurizio Lazzarato (2016): *Wars and Capital*. New York: Semiotext.
- Audier, Serge (2012): *Néo-libéralisme(s): un archeology intellectuelle*. Paris: Éditions Grasset&Fasquelle.
- Audier, Serge (2019): A Grand Misunderstanding: Foucault and German Neoliberalism, Then and Now. In *Foucault, Neoliberalism, and Beyond*. Stephen Sawyer és Daniel Steinmetz-Jenkins (szerk.). London: Rowman & Littlefield, 33–53.
- Bazzicalupo, Laura (2016): Economy as Logic of Government. *Paragraph* 39(1): 36–48. DOI: <https://doi.org/10.3366/para.2016.0182>
- Becher, Phillipp, Katrin Becker, Kevin Rösch és Laura Seelig (2021): Ordoliberal White Democracy, Elitism, and the Demos: The Case of Wilhelm Röpke. *Democratic Theory*, 8(2): 70–96. DOI: <https://doi.org/10.3167/dt.2021.080204>
- Berghahn, Volker és Brigitte Young (2012): Reflections on Werner Bonefeld's "Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism" and the Continuing Importance of the Ideas of Ordoliberalism to Understand Germany's (Contested) Role in Resolving the Eurozone Crisis. *New Political Economy* 18(5): 768–778. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2013.736959>
- Biebricher, Thomas (2012): Foucault and the Politics of Rights. *Journal of Political Power*. 5(2): 301–318. DOI: <https://doi.org/10.1080/2158379X.2012.698904>
- Biebricher, Thomas (2018): Zur Ordoliberalisierung Europas, Replik auf Hien und Joerges. *Leviathan* 46(2): 170–188. DOI: <https://doi.org/10.5771/0340-0425-2018-2-170>
- Biebricher, Thomas (2008): Genealogy and Governmentality. *Journal of the Philosophy of History* 2(3): 363–396. DOI: <https://doi.org/10.1163/187226308X336001>
- Birs, Filip (2020): *The Rise of Neo-liberalism and the Decline of Freedom*. London: Palgrave, Macmillan.
- Bonefeld, Werner (2012): Freedom and the Strong State: On German Ordo-liberalism. *New Political Economy* 17(5): 633–656. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2012.656082>
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2017): Ordnungdenken. In *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Joachim Ritter (szerk.). Darmstadt, Schwabe, Verlag Basel, 1971–2007.
- Böhm, Andreas és Dirk Martin (2022): *Foucaultscher Begriffsrealismus*. Interneten: http://old.links-netz.de/pdf/T_boehm_begriffsrealismus.pdf (letöltve: 2022. október 14).
- Böhm, Franz (1973): Die Kampfansage an Ordnungstheorie und Ordnungspolitik. Zu einem Aufsatz im *Kyklos*. *Ordo* (24): 11–48.
- Bruno, Federico (2019): *Ordoliberalism and the Reform of the European Economic Governance during the Euro Crisis*. Doctoral Thesis. Milánó: Università degli Studi di Milano. DOI: https://doi.org/10.13130/bruno-federico_phd2020-07-07
- Chatriot, Alain (2019): Restocking the Storehouse of Democratic Ideas Pierre Rosanvallon at the Collège de France (2002–2018). In *Pierre Rosanvallon's Political Thought*. Olivier Flügel-Martinsen, Franziska Martinsen, Stephen W. Sawyer, Daniel Schulz (szerk.). Bielefeld: Bielefeld University Press, 119–132. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2f9xsm3.10>
- Christiaens, Tim (2019): The entrepreneur of the self beyond Foucault's neoliberal homo oeconomicus. *European Journal of Social Theory* 23(4): 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1177/1368431019857998>
- Cooper, Melinda (2020): Risk, Insurance, Security Ewald's History of The Welfare State. In *The Birth of Solidarity*. François Ewald. Durham: Duke University Press, XIII–XXVII.
- Dean, Mitchell (1999): *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Dean, Mitchell (2002): Powers of Life and Death beyond Governmentality. *Cultural Values* 6(1–2): 119–138. DOI: <https://doi.org/10.1080/1362517022019775>

- Dyson, Kenneth (2021): *Conservative Liberalism, Ordo-Liberalism, and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Foucault, Michel (1977): Vérité et pouvoir: entretien avec M. Fontana. *L'Arc* (70): 16–26.
- Foucault, Michel (1982): *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel (1993): Qu' est-ce que les Lumières? *Magazin Littéraire* (207): 35–39.
- Foucault, Michel (1994a): *Dits et écrits IV. 1980–1988*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1994b): *Dits et écrits II. 1970–1975*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1997a): *Society Must Be Defended, Lectures at the College de France, 1975–76*. New York: Picador.
- Foucault, Michel (1997b): *The Essential Works of Michel Foucault 1954–1984, Vol. 1*. New York: The New Press.
- Foucault, Michel (2003): *Le pouvoir psychiatrique, Cours au Collège de France (1973–1974)*. Paris: Gallimard, Seuil.
- Foucault, Michel (2004): *Naissance de la biopolitique*. Paris: Gallimard, Seuil.
- Foucault, Michel (2013): *Philosophie*. Paris: Gallimard.
- Gehring, Petra (2007): Foucaults „juridischer“ Machttyp, die „Geschichte der Gouvernementalität“ und die Frage nach Foucaults Rechtstheorie. In *Michel Foucaults „Geschichte der Gouvernementalität“ in den Sozialwissenschaften*. Susanne Krasmann, és Michael Volkmer (szerk.). Bielefeld: Transcript, 157–179.
- Germann, Julius (2021): *Unwitting Architect: German Primacy and the Origins of Neoliberalism*. Stanford: Stanford University Press.
- Gros, Frédéric (1996): *Michel Foucault*. Paris: PUF.
- Gros, Frédéric (2012): Foucault, penseur de la violence. *Cités* 50(2): 75–86. DOI: <https://doi.org/10.3917/cite.050.0075>
- Hannah, Matthew (2012): Foucault's "German Moment": Genealogy of a Disjuncture. *Foucault Studies* (13): 116–137. DOI: <https://doi.org/10.22439/fs.v0i13.3460>
- Haselbach, Dieter (1991): *Autoritärer Liberalismus und Soziale Marktwirtschaft: Gesellschaft und Politik im Ordoliberalismus*. Baden-Baden: Nomos.
- Hesse, Jan-Otmar (2006): „Der Mensch des Unternehmens und der Produktion“. Foucaults Sicht auf den Ordoliberalismus und die „Soziale Marktwirtschaft“. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History* (3): 291–296.
- Hien, Josef (2019): The Religious Foundations of the European Crisis. *Journal of Common Market Studies* 57(2): 185–204. DOI: <https://doi.org/10.1111/jcms.12635>
- Hien, Josef és Christian Joerges (2018): Dead Man Walking: Current European Interest in the Ordoliberal Tradition. *European Law Journal* 24(2–3): 142–146. DOI: <https://doi.org/10.1111/eulj.12277>
- Hien, Josef és Christian Joerges (szerk.) (2017): *Ordoliberalism, Law and the Rule of Economics*. Oxford: Hart Publishing. DOI: <https://10.5040/9781509919079> 10.5040/9781509919079
- Hien, Josef és Christian Joerges (2017): Das aktuelle europäische Interesse an der ordoliberalen Tradition. *Leviathan* 45(4): 459–493. DOI: <https://doi.org/10.5771/0340-0425-2017-4-459>
- Honneth, Axel (1991): *The Critique of Power: Reflective Stages in a Critical Social Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Hunt, Alan (1992): Foucault's Expulsion of Law: toward a Retrieval. *Law & Social Inquiry* (17): 1–38. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.1992.tb00927.x>
- Kaiser, Joseph (1988): Konkretes Ordnungsdenken. In *Complexio Oppositorum*. Helmut Quaritsch (szerk.). Berlin: Duncker & Humblot, 319–331.
- Kocyba, Hermann (2014): Die „eigenartige Nachbarschaft“ von Ordoliberalismus und Frankfurter Schule: Michel Foucault über das „Deutsche Modell“. *i-lex* (21): 75–95.
- Kolev, Stefan, Nils Goldschmidt és Jan-Otmar Hesse (2019): Debating liberalism: Walter Eucken, F. A. Hayek and the early history of the Mont Pèlerin Society. *The Review of Austrian Economics* 33(4): 433–463. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11138-019-0435-x>
- Krarup, Troels (2019): 'Ordo' versus 'Ordnung': Catholic or Lutheran Roots of German Ordoliberal Economic Theory?. *International Review of Economics* 66(3): 305–323. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12232-019-00323-y>
- Kundnani, Hans (2015): *The Paradox of German Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Landa, Ishay (2018): *Fascism and the Masses: The Revolt Against the Last Humans, 1848–1945*. London: Routledge.
- Lindner, Urs (2006): Alles Macht, oder was? Foucault, Althusser und kritische Gesellschaftstheorie. *PROKLA. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft* 145(4): 583–609. DOI: <https://doi.org/10.32387/prokla.v36i145.539>
- Losonczi, Alpar, Sonja Bunčić és Andrea Ivanišević (2019): Ordoliberal Articulation of Law-Economy Complex. *Pravni zapisi* 10(2): 358–381. DOI: <https://doi.org/10.5937/pravzap0-23830>
- Losonczi, Alpar (2021): Ordoliberalism In The Epoch Of Pandemy. *Belvedere Meridionale* 33(3): 57–75. DOI: <https://doi.org/10.14232/belv.2021.3.3>
- Losonczi, Alpar (2020): *A formakereső ellenállás*. Újvidék/Budapest: Forum/Napvilág.

- Macey, David (1993): *The Lives of Michel Foucault*. New York: Pantheon.
- Marciano, Alain (2007): Value and Exchange in Law and Economics: Buchanan versus Posner. *Review of Austrian Economics* 20(2): 187–200. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11138-007-0018-0>
- Mattei, Ugo és Laura Nader (2008): *Plunder: When the Rule of Law is Illegal*. London: Blackwell Publishing.
- Mauß, Hann W. (2013): „Zivilmacht“: Karriere eines Begriffs. *Abschiedsvorlesung am 3. Mai 2013*. Interneten: http://www.uni-trier.de/fileadmin/fb3/POL/Mauß/Abschiedsvorlesung_Rev.pdf. (letöltve: 2022. október 14).
- Mestmäcker, Ernst-Joachim (2005): *A Legal Theory without Law Posner v. Hayek on Economic Analysis of Law*. Tübingen: Mohr Siebeck és Walter Eucken Institute.
- Miller, Neal (2018): Critique and neoliberalism in Michel Foucault. *College of Liberal Arts & Social Sciences Theses and Dissertations* (259). Interneten: https://via.library.depaul.edu/etd/259_chel_126 (letöltve: 2022. október 14).
- Mitchell, William és Thomas Fazi (2017): *Reclaiming the State*. London: Pluto Press.
- Mussio, Alessio (2018): Human Capital and Self-Entrepreneurship. The Concept of Robbed Time. *Cuadernos de Bioética* 29(96): 193–201. DOI: <https://doi.org/10.30444/CB.6>
- Oksala, Johanna (2017): Ordoliberalism as Governmentality. In *The Birth of Austerity*. Thomas Biebricher és Frieder Vogelmann (szerk.). London and New York: Rowman and Littlefield, 181–197.
- Oksala, Johanna (2012): *Foucault, Politics, and Violence*. Evanston: Northwestern University Press.
- Pal, Maïa (2018): 'My Capitalism Is Bigger than Yours!' Against Combining 'How the West Came to Rule' with 'The Origins of Capitalism'. *Historical Materialism* 26(3): 99–124. DOI: <https://doi.org/10.1163/1569206X-00001532>
- Posner, Richard (1993): *Economic Analysis of Law*. 5th edn. New York: Aspen Law & Business.
- Provenzano, Luca (2016): *Foucault and Neoliberalism Conference Report*. Interneten <https://blogs.law.columbia.edu/foucault1313/author/lucaprovenzano/> (letöltve: 2022. október 14).
- Ptak, Ralf (2004): *Vom Ordoliberalismus zur Sozialen Marktwirtschaft*. Wiesbaden: Springer.
- Prozorov, Sergei (2022): *Biopolitics after Truth. Knowledge, Power and Democratic Life*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Rancière, Jacques (2010): Biopolitique ou politique. In Rancière: Jacques *Et tant pis, Pou les gens fatigués*. Paris: Éd. Amsterdam, 215–223.
- Rosanvallon, Pierre (1989): *Le libéralisme économique*, Paris: Éditions de Seuil.
- Saar, Martin (2007): *Genealogie als Kritik, Eine Geschichte des Subjekts nach Nietzsche und Foucault*. Frankfurt: Campus.
- Schubert, Karsten (2018): *Freiheit als Kritik. Sozialphilosophie nach Foucault*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Scicluna Nicole, és Stefan Auer (2019): From the Rule of Law to the Rule of Rules: Technocracy and the Crisis of EU Governance. *West European Politics* 42(7): 1420–1442. DOI: <https://doi.org/10.1080/01402382.2019.1584843>.
- Scott, James (1998): *Seeing like a State*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Slobodian, Quinn (2018): *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge: Harvard University Press.
- Supiot, Alain O. (2005): *Governance by Numbers*. Oxford and Portland: Hart Publishing.
- Specter, Matthew (2022): *The Atlantic Realists, Empire and International Political Thought Between Germany and the United States*. California and Stanford: Stanford University Press.
- Tellmann, Ute (2011): The Economic beyond Governmentality: The Limits of Conduct. In *Governmentality*. Ulrich Bröckling, Susanne Krasemann and Thomas Lemke (szerk.). New York: Routledge. 285–304.
- Tellmann, Ute (2009): Foucault and the Invisible Economy. *Foucault Studies* (6): 5–24.
- Toscano, Alberto (2010): Resistance and Revolt in Pre-Political Times. *Pli* (30): 1–22.
- Torsten, Menge (2019): Violence and the Materiality of Power. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 25(6): 761–786. DOI: <https://doi.org/10.1080/13698230.2019.1700344>
- Vatter, Miguel (2002): La Politique comme guerre: formule pour une démocratie radicale. *Multitudes* 2(9): 101–115. DOI: <https://doi.org/10.3917/mult.009.0101>
- Vatter, Miguel (2018) Foucault and Becker. A Biopolitical Approach to Human Capital and the Stability of Preferences. In *The Politics of Legality in a Neoliberal Age*. Ben Golder and Daniel McLoughlin (szerk.). New York: Routledge, 64–83.
- Wegmann, Milene (2002): *Früher Neoliberalismus und Europäische Integration*. Baden-Baden: Nomos.

Losonczi Alpár

egyetemi tanár, filozófus, Újvidéki Egyetem

Takács Ádám

Történelemhasználat és társadalomkritika Foucault-nál

Absztrakt: Foucault munkáit szokás a 20. század második felének legerőteljesebb társadalomkritikai ambíciójú filozófiai vállalkozásai közé sorolni. Mint ahogy szokás, ellentétes perspektívából, szisztematikusan számonkérni rajta a valódi normatív megalapozás hiányát. E tanulmány arra vállalkozik, hogy megpróbálja összebékíteni egymással e két egymást kizárni látszó szempontot. Igyekszem egyrészt bemutatni, hogy a jelen „diagnosztikus kritikája” Foucault-nál a történelem olyan használatán nyugszik, amelyet nem határoz meg a fejlődés vagy haladás semmilyen teleologikus ideája, vagy olyan társadalmi gyakorlatokra való hivatkozás, amelyek keretet biztosíthatnak egy közvetlen normatív megalapozás számára. Megközelítése ebben az értelemben szemben áll a marxizmus és a kritikai elmélet legtöbb válfajával. Másrésztől amellet érvelek majd, hogy a történeti meghatározatlanságok ilyen típusú játékba hozása nem zárja ki, csak átalakítja – limitálja, lokalizálja, individualizálja – a társadalomkritikai megközelítés erőterét. Ebben a keretben fogom elemezni Foucaultnak az alávetett tudások „felszabadítására” irányuló kritikai törekvéseit, valamint a „politikai szubjektiváció” idekapcsolódó fogalmát, amely azok érinthettségén nyugszik, akik tevékenyen részt vállalnak egy adott társadalmi küzdelemben.

Kulcsszavak: Foucault, történelemfilozófia, kritikai elmélet, normativitás, szubjektiváció

Történeti kritika és normativitás

Michel Foucault történeti-filozófiai vállalkozásának egyik szembetűnő, ha nem egyenesen paradox vonása, hogy miközben „a jelen diagnózisa”, „a jelen története” vagy „a jelen ontológiája” címszavai alatt azeurópai modernitás társadalmi viszonyainak kritikai megközelítését igyekszik nyújtani, elemzései csak ritkán és érintőlegesen foglalkoznak a szó szoros értelmében vett „jelen” társadalmi és politikai problémáival.¹ Más szavakkal mondván, a kortárs jelenségek szinte teljesen kívül esnek Foucault konkrét kutatásainak hatókörén. Ha ilyen témák fel is merülnek elemzéseiben, azok többnyire az őt érdeklő kutatási kérdések holdudvarában jelennek meg, melyek lévén eleve történetileg hangoltak, kevésbé kötődnek közvetlenül a feszítő társadalmi aktualitásokhoz és azok ideológiai vagy politikai konjunktúráihoz. Mindez világosan mutatja, hogy Foucaultnak a „jelen történetébe” ágyazott kritikai projektje vajmi kevés közösséget vállal a „kortárs történelem” (*histoire contemporaine*) néven futó megközelítésekkel, melyek az emlékezet és a történeti örökség, a személyes tanúságtétel és a történelmi igazságosság témái mentén igyekeznek bizonyos fajta tudományos elkötelezettséget kialakítani a mindenkori jelen társadalmilag terhelt kontextusaival.² Ezzel viszont arra is fény derül, hogy ha Foucault munkáinak van is explicit kritikai-politikai törekvése, az nem közvetlenül az aktuális politikai törekvések és küzdelmek eszméiből vagy tanulásaiból meríti erejét. Számára a jellel való konfrontáció szükségessé teszi a múlt felé való konstruktív értelmezési kitérőt és ez az, ami alapul szolgál az általa „archeológiaiainak” és „genealógiainak” nevezett történeti elemzési eljárások kritikai kiterjesztéséhez. Ez röviden azt jelenti, hogy Foucault történeti megközelítése csak annyiban igyekszik önmagát helyzetbe hozni a jelen kritikai megértéseként, amennyiben először módja nyílik aktualitásaink evidensnek tűnő eszmei és ideológiai konjunktúráit fellazítani vagy felfüggeszteni a múlttal való értelmezői kapcsolaton keresztül. Ebben az értelemben az aktuális kérdések elemzéséhez szükséges reflexív vagy empirikus kritikai távolság nem a jelen politikai terepén belül, hanem a jelen és a múlt közötti történeti dimenzióban nyílik meg, és ez alakítja ki azt a mozgásteret és eszközkészletet, amelyek lehetővé teszik a mindenkori társadalmi kihívásokkal való szembesülést. Ahogy Deleuze erre rámutatott, Foucault-nál „a múlt elgondolása a jelen ellenében történik”, s végeredményben ez az, ami megnyitja a jelen kritikai „másként gondolásának” lehetőségét is (Deleuze 1987: 127).

Ez az alapállás azonban még nem feltétlenül teszi világossá a foucault-i megközelítés specifikusságát, sem jogosságát. Hiszen a történelem vagy a történeti múlt társadalomkritikai használata olyan modern találmány, amely egészen felvilágosodás időszakig vissza nyomozható, és amely Hegel és Marx óta általános alkalmazott stratégia a mindenkori jelen társadalmi és politikai status quo-ját megérteni vagy megváltoztatni kívánó filozófiai vállalkozások eszköztárában. Valójában a múlt és a jelen között megnyíló értelmezési távolság és ennek az aktuálisan irányadó társadalmi adottságok fellazítása érdekében igénybe vett kritikai használata alapelemként jelenik meg a 20. század szinte minden

1 Foucault a „jelen történetét” középpontba állító filozófiájának értelmezéséhez lásd két kötetem (Takács 2018, 2023).

2 E kérdéskörhöz lásd Rousso (2012).

dialektikus ambíciójú gondolkodásában, vagy azokban, amelyek a társadalmi normákat csakis a racionalitás bizonyos történetileg adott kereteiben hajlandóak értelmezni. És ezek vannak többségben. Ebből a szempontból nézve viszont Foucault történeti megközelítése az, ami magyarázatra szorul. Hiszen első megközelítésben sem az nem látszik, hogy a történeti fejlődés milyen koncepciójához folyamodik a jelen és múlt között bejárható elemzési út biztosításához, sem az nem világos, hogy milyen normativitással ruházza fel ezt a modellt ahhoz, hogy belőle társadalomkritikai következtetések legyenek levonhatók. Nem véletlen, hogy a foucault-i kritikai megközelítéssel szemben megfogalmazott legerőteljesebb bírálatok pontosan ezen a nyomvonalon haladnak. Nancy Fraser, Charles Taylor vagy Jürgen Habermas a normativitás tisztázatlan koncepcióját kéri számon Foucault elemzésein, illetve azt, hogy bennük – Habermas megfogalmazásával élve – egy „pozitivistá” és egy „kritikai” attitűd ellentmondásos elegye található (Habermas 1998: 223).³ Axel Honneth némiképp megengedőbb ebben a kérdésben és elismeri a foucault-i genealógiai eljárások hatékonyságát, de végeredményben ő is arra lyukad ki, hogy a „a genealógia bizonyos értelemben parazita kritikai eljárás, mivel abból él, hogy olyan normatív igazolást feltételez, amelyet ő maga nem próbál nyújtani” (Honneth 2009: 48).

Ugyanakkor, Foucault eljárását parazita attitűdként jellemezni csak akkor jogos, ha ezt – mint Honneth teszi – normatív igazolási törekvésként és nem a történeti kondíció használatának általános stratégiájaként értjük. Foucault számára azonban a történelem terepe nem a társadalmi gyakorlatok és diskurzusok leülepedett és racionálisan újra felhasználható tárházát jelenti, hanem egy olyan dimenziót, amely eleve túlnyúlik minden társadalmi késztetésünkön és képességünkön, lévén magukat ezeket formálja. A történelem átfogó racionális koncepciójával szembe állított „általános történelem” (Foucault 2004: 16–17) ilyen használata arra késztet, hogy adottságait önmagunk megértéséhez igénybe vegyük, miközben nem ad semmilyen történelmen túli támpontot ezek racionális értékeinek mérlegeléséhez. Mert, ahogy Foucault egyik korai művében fogalmaz, miközben „az átfogó leírás az összes jelenséget egyetlen középpont – alapelv, jelentés, szellem, világkép, egyetemes forma – köré csoportosítja; az általános történelem ezzel szemben a szóródás terét igyekszik kibontani” (Foucault 2004: 17). Mindez egyúttal azt is jelenti, hogy számára a történeti kondíció mint olyan saját szintjén racionálisan igazolhatatlan, mert ez maga sem több, mint modernitásunk egyik alapvető történeti ténye. Ebből a szempontból nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt sem, hogy Foucault kritikai vállalkozása mindenekelőtt empirikusan motivált mielőtt még tisztán racionálisan megalapozott lehetne, és hogy fókusza alapvetően a jelenre összpontosít, ezért nem törekszik egy univerzális pozíció kialakítására. Ennyiben mi sem lehetne idegenebb tőle, minthogy kritikai céllal felvértezett történeti kutatásainak érvényességét valamilyen univerzális normatív igazolási kritériumhoz igyekezzen mérni. Valójában Foucault egyetlen nagy-szabású vagy *longue durée* történeti kutatása sem – mint amilyen például a „fegyelmező társadalom”, a „kormányozhatóság” eszméje, a „biopolitika” vagy a „szubjektivitás” társadalmi gyakorlatainak elemzése – igyekszik egy olyan egyetemes fejlődési modell képét nyújtani, amely igazolásához valamiképpen a történeti racionalitás vagy szükségszerűség

---

3 Vö.: Fraser (1989), Taylor (1986), Habermas (1998).

motívumát hozná játékba.⁴ Ehelyett minduntalan hangsúlyozza, például a börtönökkel kapcsolatos kutatásairól egy történészekkel folytatott emblematikus vitájában, hogy nem érdemes történelmi univerzálékban gondolkodni, mert maga az ész vagy a racionalitás jelenségét is a társadalmi gyakorlatok pontos és aprólékos elemzésének szükséges alávetni. Mint megjegyzi, „nem hiszem, hogy önmagában vett »racionalizicióról« beszélhetnénk anélkül, hogy egyrészt fel ne tételeznénk egy abszolút ész-értéket, másrészt ne kockáztatnánk, hogy bármit belegyömöszölünk egy kicsit a racionalizációk kategóriájába” (Foucault 2007: 452–453). Ehelyett inkább arra van szükség, hogy „megfigyeljük, a racionális formák hogyan illeszkednek a gyakorlatokba, illetve a gyakorlatok rendszerébe, s hogy ott milyen szerepet töltenek be” (Foucault 2007: 453).⁵ E pozíció felvállalása egyben azt is jelzi, hogy ha a történelmi tények és az azokon „élősködő” foucault-i modellek kritikai potenciálja szembeállítható a jelen társadalmi és hatalmi struktúráival, akkor az nem azért van, mert legitimitásukat egy magasabb vagy további egységesítő normatív igazolási eljárásból merítik. Az ész és az észszerűség eszméje csak akkor szolgálhatna egy ilyen igazolás alapjául, ha történelmi korlátoktól mentesnek tekintenénk őket. Foucault ezzel szemben egy olyan elemzési megoldásban gondolkodik, amely a tisztán racionális modellekhez képest – ahogy fogalmaz – egyszerre túl sokat és túl keveset képes nyújtani: „túl sok különféle viszony és túl sok követendő elemzés. Ugyanakkor nincs elég egységes szükség-szerűség. Túltengés az érthetőség, hiány a szükségszerűség oldalan” (Foucault 2007: 452). Ugyanakkor – teszi hozzá jelentőségteljesen – „pontosan itt található számomra a történelmi elemzés és a politikai kritika közös tétje. Nem vagyunk abban a helyzetben és nincs alkalmunk arra, hogy magunkat egy egységes szükségszerűség védjegyével lássuk el” (Foucault 2007: 452).

A történelmi elemzés és politikai kritika újfajta összefüggéseinek keresésében ugyanakkor nem az a cél, hogy makacsul figyelmen kívül hagyjuk vagy megkerüljük a történetileg hangolt társadalomkritika normativitásának kényszerítő kérdését. Inkább arról van szó, hogy új érvényességi terepet jelöljünk ki számára. Végeredményben Foucault legfőbb válasza e kérdésre az lesz, hogy inkább részleges és helyi társadalmi kritikai elkötelezettségekben gondolkodjunk, semmint átfogó vagy végérvényes, radikális vagy forradalmi változásokban, ha elemzéseinket konkrét történelmi kutatások igénybevételével szeretnénk kritikai értékekkel felvértezni. Következésképpen, egy ilyen kritikának elsősorban diagnosztikusnak és nem programadónak kell lennie, azaz arra kell törekednie, hogy problémákat vessen fel, megkérdőjelezze a társadalmi evidenciák adott készletét és így a társadalmi észlelésmódok horizontjainak bizonyos átformálásában legyen érdekelt.

4 E kutatások hatóköre korlátozott abban a tényszerű értelemben, hogy általában az európai fejlett társadalmak hatalmi viszonyainak történelmi kereteit vizsgálják a 17–19. században. De korlátozottak abban az értelemben is, hogy nem egy egységes racionalizálási vagy patológikus deformálódási folyamatról adnak számot még a hatalomi viszonyok területén sem, hanem sokszor egymással versengő folyamatokat mutatnak be, például a 18. századi fegyelmező társadalmi folyamatok és gondoskodó biopolitikai megközelítések elterjedésének párhuzamos ábrázolásával. Lásd ehhez Foucault Collège de France-beli előadásait (Foucault 1997, 2004a, 2004b).

5 Fontos, hogy mindehhez Foucault hozzáteszi, „igaz, hogy nincsenek »gyakorlatok« a racionalitás egy bizonyos rendszere nélkül. De ez utóbbit nem egy ész-érték szerinti méréssel, hanem a következő két tengely mentén szeretném elemezni: egyrészt az előíró jellegű kodifikáció tengelye (miként alakítja ki a szabályok, előírások, eszközök stb. egy cél elérésére vonatkoztatott halmazait), másrészt az igaz és hamis kialakításának tengelye mentén (miként határozza meg a tárgyak egy területét, mely tárgyakkal kapcsolatban igaz vagy hamis állításokat lehet megfogalmazni) (Foucault 2007: 452).

Ebben a tekintetben nem véletlen, hogy Foucault a mindenkori „jelen” terepét nemcsak, hogy nem tekinti – mint egy késői interjújában fogalmaz – „a történelem kizárólagos, alapvető és sorsfordító pillanatának” (Foucault 1998: 162), de a modern társadalmi szférát sem úgy értelmezi, mint amely egyértelmű univerzális mozgatórugókat biztosítana egy céltudatosan irányított történelmi értékelésen alapuló kollektív cselekvés számára. Gondolkodása ennyiben határozottan nem vállal közösséget a marxizmus radikális kritikai irányzatainak többségével. Ezt ugyanakkor nem valamiféle „liberális” ideológiai elköteleződés nevében teszi, hanem egyrészt a történelmi kutatásokra alapozott elméleti erőforrások jellege, másrészt egy olyan elméleti pozíció keresése okán, amely nem előre megszabni, hanem kitágítani igyekszik a lehetséges és jogos radikális kritikai kezdeményezések körét. Ahogy a *Társadalmat meg kell védeni* című előadássorozatának egyik pontján fogalmaz, a lokális társadalmi kritikai potenciálok felszabadításának törekvése semmiképpen sem valamiféle „zavaros empirizmust, puha eklekticizmust, opportunizmust vagy tetszőleges elméleti vállalkozásokra való nyitottságot szorgalmaz, és semmiképpen sem olyan önkéntes aszkézist jelent, amely a lehető leginkább meg akarja magát szabadítani az elmélet terhétől” (Foucault 1997: 8). Amiről itt szó van, az pontosan az a motívum, állítja Foucault szinte egyenesen a Frankfurti iskola kritikai pozícióját vitatva, „hogy a kritika alapvetően helyi jellege valójában olyasmint jelez, ami egyfajta autonóm és nem központosított elméleti termeléshez hasonló, vagy más szóval egy olyan elméleti termeléshez, amelynek nincs szüksége valamely közös rendszerből származó vízumra ahhoz, hogy érvényességét megalapozza” (Foucault 1997: 8).

Ez a fajta decentrált kritikai törekvés azonban nem jelenti azt, hogy innentől egyfajta steril és pozitivistá történelmi attitűddel volna érdemes közeledni a kényszerítő társadalmi kérdések köre felé. A gondolkodás vagy a cselekvés regionális normatív pozíciói nem vezethetők le közvetlenül és megingathatatlanul a történelmi tényekből: kétségtelen, hogy ebben a tekintetben Foucault nem áll szemben Habermas-szal vagy Honneth-el. De kényszerítő kérdések vagy dilemmák nagyon is kidolgozhatók e tények segítségével, pláne, ha ezeket a történelmi esetlegességek és lokális szükségyszerűségek játékanak fénytörésébe állítjuk, amelyek megnyitják az irányadó alternatívák mérlegelésének lehetőségét egy adott társadalmi kontextus vonatkozásában. Egy ilyen keretben a történelmi normativitás kérdésének fókuszja a helyi társadalmi kontextusok feltételeire és azok történelmi háttérére helyeződik át. Ezeket pedig a mindenkori problematikus jelenbeli helyzetek jelölik ki és ruházzák fel normatív értékkel, ahol ugyanakkor a lokalitás jegye és jellege maga is történelmi változóként jelenik meg. Foucault ily módon hangolt kritikai törekvései éppen abból merítik erejüket, hogy ahelyett, hogy normativitás vagy kritikai racionalitás általános elveire hivatkoznának, egyes aktuálisan érvényes társadalmi problémák helyét és érvényességét igyekeznek feltárni – mint amilyen például a pszichiátria, a kórház, a börtön, a szexuális gyakorlatok kérdései – azért, hogy rávilágítsanak ezek történelmi származására és így a múlt által közvetített alternatív lehetőségeket nyissanak meg számukra. A normatív kritikai értékelés lehetőségét itt az aktuális társadalmi, intézményes vagy politikai tapasztalatok formájában megjelenő társadalmi problémák és az őket kialakító történelmi viszonyok közötti konfrontáció adja. Foucault erre való hivatkozással beszél egy helyen arról, hogy az ilyen „diagnosztikus kritika” nem csak arra világít rá, hogy „kik vagyunk” aktuálisan, hanem „a mai törésvonalakat követve azt is megragadja

hol vagyunk, mi módon vagyunk, és miért nem lehetünk továbbra is azok, akik voltunk”, s ennyiben megnyitja a „konkrét szabadság” és a „lehetséges átalakulás” terét (Foucault 1998: 51). Ebben az értelemben a foucault-i kritikai vállalkozás teljes egészében a történelmi problematizálás területén pozicionálja magát, mielőtt vagy inkább ahelyett, hogy bármilyen direkt politikai vagy felforgató társadalmi intervenciót szorgalmazna.⁶ Ennyiben az általa propagált történelmi kritika egyszerre korlátozott, közvetett és empirikusan megalapozott, és mint ilyen, teljes mértékben összhangban igyekszik maradni a jelen diagnózisának történelmi projektjével. Ha ugyanakkor az a benyomásunk támad, hogy a valóságos társadalmi küzdelmekhez csak „parazita” vagy távolságtartó módon tud kapcsolódni, akkor ne kerülje el a figyelmünket, hogy pontosan ezáltal képes a konkrét történelmi elemzések révén kritikai iránytűt nyújtani számukra. Mert adott esetben egy ilyen kritika felszabadítóbb és hatékonyabb tud lenni az érintettek számára, mint a közvetlen ideológiai vagy politikai aktivizmus. Ez ugyanis láthatóvá tud tenni vagy mozgósítani tud eddig nem látott lehetőségeket az aktuális társadalmi küzdelmekben, ahelyett, hogy politikai előírásokra vagy fatális alternatívákra szűkítené le azt, ami addig is már látható volt. Foucault egy vitában különös élességgel fogalmazza meg az ilyen társadalmi kritika tétjét:

A kritikának nem egy olyan érvelés előfeltételül kell szolgálnia, ami így fejeződik be: íme ezt kell tenni. Hanem eszközként kell szolgálnia azok számára, akik küzdenek, ellenállnak és nem kérnek abból, ami van. A kritikát a konfliktusfolyamatokban, összetűzésekben, elutasítási kísérletekben kell használni. Nem arra való, hogy törvényt szabjon a törvénynek. Nem egy megszabott működésmenet egyik állomása. A kritika kihívás a fennálló valósággal szemben (Foucault 2007: 459).

Ezeket az összefüggéseket szem előtt tartva ugyanakkor nem nehéz észrevenni, hogy a történelmi kritika foucault-i koncepciója két olyan alapvető fontosságú elemet vonultat fel, amelyek kijelölik annak érvényességi körét és megszabják hatékonyságát: ezek pedig a történelmi tudás társadalomkritikai célokra való alkalmazhatóságának, valamint az ilyen használat által megcélzott „érintettek” politikai szubjektivitásának kérdései.

A tudás felszabadítása

Miközben Foucault számos konkrét történelmi anyagot mozgató kutatása, amelyek például *Az örület története*, *A klinika születése*, *A szavak és a dolgok* vagy *A felügyelet és büntetés* művekben öltöttek testet leginkább csak áttételesen fogalmazznak meg társadalomkritikai ambíciókat, ez utóbbi szempontok korántsem hiányoznak azokból a kisebb szövegekből, amelyek jellemzően hozzájárulnak a nagyobb munkák eredményeinek kiaknázásához. Így nem csak azt találjuk, hogy interjúiban Foucault visszatérően hangsúlyozza, hogy

---

6 A vonatkozó szakirodalomban Colin Koopman a legerősebb szószólója a „problematizálás” fontosságának a foucault-i genealógiai kritikában. A *Kritikai Elmélet híveinek bírálatára* válaszolva Koopman amellett érvel, hogy miközben „Foucault nem használta a genealógiát arra, hogy normatív következtetéseket vonjon le az általa vizsgált gyakorlatokról” (Koopman 2013: 90), kritikai munkája továbbra is alkalmasnak bizonyult, hogy alapvető és történelmileg kialakuló problémákat vagy „veszélyeket” tárjon fel a modern társadalomban. Vö.: Koopman (2013).

történeti kutatásait minden esetben a „jelen kritikai diagnózis” érdekében végzi, de egy Gilles Deleuze-el folytatott 1972-es beszélgetésben kifejezetten az elméletalkotás és elemzés kritikai használatának kérdéseinek igyekszik utánajárni. Foucault itt – éppen az 1968 májusi franciaországi eseményekre utalva – eléggé egyértelművé teszi, hogy a kritikai értelmiségi szerepét nem abban látja, hogy elméleti tudást vagy tudatosságot nyújtsonak a társadalmi küzdelmekhez azáltal, hogy e mozgalmak fölé pozicionálják magukat. Éppen ellenkezőleg, szerinte magát az elméletet olyan sajátos gyakorlatként kell felfogni, amely részt vesz a hatalom elnyomó struktúrái elleni harcokban, és ennyiben „olyan tevékenység, amelyet a hatalomért küzdők mellé helyez el magát, nem pedig arra törekszik, hogy biztonságos távolságból megvilágítsa őket” (Foucault 2000: 242). Az értelmiségi szerepvállalás a társadalmi gyakorlat sajátos típusaként való értelmezése ezzel azt is sugallja, hogy a történeti elméletalkotásnak – például a hatalmi viszonyok vagy a társadalmi elnyomás formáinak történeti feltételeiről és kibontakozásáról – nem feltétlenül kell átfogó magyarázatokat keresnie hatékonysága növeléséhez, például azzal, hogy mindenáron az osztályharc vagy az egyenlőtlen gazdasági fejlődés modelljét erőlteti. Az elméleti munka ehelyett konkrét informatív gyakorlatokat is létrehozhat, amelyek közvetlenül kapcsolódhatnak egy adott terepen folyó társadalmi küzdelemhez. Ebben a törekvésben a társadalmi lokalitások megfelelő tekintetbevétele talán még fontosabb, mint az a képességünk, hogy elméleti tudásunkat politikailag releváns módon tudjuk játékba hozni. Éppen azért, mert nincs olyan elmélet – ahogy Foucault állítja –, amely maga ne rendelkezne „helyi és regionális” kötődéssel, így végső soron az maga sem más, mint „a küzdelem egy regionális rendszere” (Foucault 2000: 246).

Mindez magyarázhatja, hogy Foucault-nak az 1970-es évek közepétől megélénkülő érdeklődése a történeti kutatásokba ágyazott társadalomkritikai lehetőségekkel kapcsolatban miért elsősorban a „tudás” és e fogalom helyi vagy regionális normatív érvényességi kérdései körül bontakozik ki. Ez különösen igaz azokra az esetekre, amikor történeti elemzései a hatalmi viszonyok egyszerre elnyomó és konstruktív formáinak mintáira irányultak, mint például a normalizáció, vagy az állami biopolitikai beavatkozások 18–19. századi európai történelmi formációinak tanulmányozása esetében. E keretet szem előtt tartva Foucault például *A biopolitika születése* című előadásaiban a tudás olyan „politikai kritikáját” javasolja, amely magát „az igazmondás (*véridiction*) rendszerének történetében” helyezi el, vagyis azon történelmi folyamatok keretében, amely minduntalan az igaz kijelentések különféle rendszereinek megteremtésével számol (Foucault 2004a: 37). Ez a kissé körülményes meghatározás éppen arra szolgál, hogy történeti kritikája ne váljon minden további nélkül az általános racionalitás politikai anatómiájává, vagy – a Frankfurter iskola nyomdokain haladva – a modern racionalitás formájához társított általában vett elnyomó hatalmi mechanizmusok elemzési módjává. Foucault politikai kritikájának célja inkább az, hogy feltárja azokat a regionális történelmi feltételeket, amelyek között az igaz és hamis állítások szétválasztásának olyan gyakorlatai alakulhattak ki, amelyek lehetővé tették, hogy a tudás bizonyos formái – például a modern pszichiátria, az orvostudomány vagy a büntetés jogi kontextusában – a mai napig is uralkodó hatalmi funkciókkal ruházódhattak fel. Ennyiben, ahogy fogalmaz, „nem annyira az igaz vagy a hamis története, mint inkább az igazság kimondhatóságának a története az, amely politikai jelentőséggel rendelkezik” (Foucault 2004a: 38).

Ha az ilyen és az ehhez hasonló jellemző foucault-i megnyilatkozások példaértékűnek vehetők az azért van, mert rávilágítanak arra, hogy egy olyan társadalomkritikai munka számára, amely konkrét történeti esetekkel való foglalkozáson keresztül igyekszik felépíteni magát, a legmegfelelőbb megközelítés nem az, ha a társadalmi küzdelmek közvetlen politikai instruálására törekszik. Egy ilyen törekvés ugyanis épp azt a kritikai távolságot zárná rövidre, amelyen maga a diagnosztikus történeti kutatás lehetősége alapul, nevezetesen a múltbeli társadalmi meghatározottságok és jelenbeli alternatíváik közötti rést. Az ilyen típusú kritikai tudást nem feltétlenül az egykori történések aktuális dekódolása és a politikai aktivizmus szótárába való átfordítása teheti sikeressé vagy hatékonná. Sokkal inkább arról van szó, hogy a történeti elemzések az egykori tudásformák és a tudás-termelés módozatainak olyan mintáit tárhatják fel, amelyek épp azáltal segíthetik vagy informálhatják az emancipatorikus politikai gyakorlatokat, hogy megmutatják bizonyos releváns történeti előzmények és azok jelenlegi hatásai közötti összefüggéseket. Ebben az értelemben állítható, hogy az a projekt, amelyet Foucault az 1960-as évek eleje óta „a jelen diagnózisa” vagy „a jelen kritikája” néven propagál, és amelynek előfeltevései a legtöbb történeti kutatásában visszaköszönnek, kezdettől fogva nem szolgált másra, mint hogy kompromisszumok nélkül igyekezzen a történeti elemzés tudományosan irányított eljárásait összeegyeztetni a társadalomkritika gyakorlatilag motivált eljárásaival. *A biopolitika születése* előadásokból kölcsönzött kifejezéssel élve mindez azt jelenti, hogy ebben az összefüggésben a cél annak a kritikai feladatnak annak a teljesítése, hogy „a múlt ismerete hathasson a jelen tapasztalatára” (Foucault 2004a: 136).

Ennek alapján állítható, hogy Foucault számára a történeti kritika és a politikai kritika közös metszéspontját a társadalmi „tudás” kérdésköre jelöli ki. Egy ilyen orientáció természetesen nem lehet mentes az elutasító gesztusoktól. Ezért van az, hogy Foucault egy helyen a történeti kritika általában vett funkcióját olyan kísérletként határozza meg amelynek célja, hogy „a lehető legmélyebben és legáltalánosabban feltárja a dogmatizmusnak a tudáshoz kapcsolódó összes hatását, és a tudásnak a dogmatizmushoz kapcsolódó valamennyi effektusát” (Foucault 1994: 815). Hasonlóképpen, *A szexualitás története* második kötetében ezt a látásmódot szem előtt tartva határozza meg Foucault a filozófiai elemzés célját, mint olyan kritikai tevékenységet, amely „arra tör, hogy – a már ismert törvényesítése helyett – kijelölje hogyan és honnantól lehetséges a másként gondolkodás” (Foucault 1999: 13). Retorikai értéken túl e megfogalmazások pontosan a tudás terepét azonosítják egy olyan intellektuális küzdelem színtereként, amely egyúttal kijelöli a lehetséges kritikai munka súlypontjait is. Ugyanakkor mindez még mindig vádolható volna egyfajta intellektualizmussal.⁷ Ám csak akkor, ha nem nézünk szembe a ténnyel, hogy a történelmi tudás kritikai használatának nem kell a konkrét társadalmi kérdésektől elszakadt nagyszabású modelleket fabrikálására korlátozódnia. Mert itt egy olyan körülmények között megvalósított intervenció megvalósításáról is szó lehet, amely az egyes társadalmi helyzetekről és stratégiákról való másként gondolkodás konkrét lehetőségeit igyekszik megnyitni a status quo szintén történetileg rögzült elemeinek elutasításán keresztül.

7 A II. világháború utáni francia történetírás és elsősorban az *Annales* iskola eljárásainak marxista kritikájában, Jean Chesneaux Foucault is megemlíti, mint olyan kutatót, akinek megközelítése elsősorban „intellektualista” és amelyben szó sem esik „a népi küzdelmekről, a forradalmakról, mindarról, ami a dolgokat »mozgásba« hozza” (Chesneaux 1976: 68).

A modern büntetési gyakorlatok 18. század végi kialakulásáról és elterjedéséről, valamint azok mögöttes hatalmi struktúráiról írt *Felügyelet és büntetés* címmel megjelent könyvéről szóló vitákban Foucault különösen látványosan mutatta be, hogy mit jelent egy olyan kritikai megközelítés, amely aprólékosan kidolgozott történeti ismereteket használ fel a társadalmi küzdelmek informálása érdekében. Egy kérdésre válaszolva, amely a történelmi elemzéseiben megjelenő racionalitás státuszára vonatkozik, az „eseményszerűvé tétel” kifejezést vezeti be, és felteszi, majd megválaszolja a következő kérdést: „Mit kell e fogalom alatt értenünk? Mindenekelőtt egy evidenciaszakadast. Arról van szó, hogy ott, ahol kisértést érezhetünk, hogy egy történeti állandóra vagy egy közvetlen antropológiai jellemzőre, vagy akár egy mindenki számára egyaránt érvényes evidenciára hivatkozzunk, megmutatkozáshoz segítsünk egy »egyesiséget«” (Foucault 2007: 450). Ez a hangvétel már jelzi, hogy az evidenciákkal való szakítás és az ezen alapuló eljárás motívuma nem pusztán a történeti vizsgálódás folyamatának egy analitikus lépését hivatott jelölni, hanem egy olyan kritikai elkötelezettséget is, amely a jelen politikai helyzetre vonatkozik és arra összpontosít. Az „esemény” mint a történeti egyesiségek jelzője kritikus ellenpontot kínál a társadalmi észlelés aktuális és történetileg rögzült mintáival szemben, amelyek hajlamosak önmagukat fatálisnak vagy megkerülhetetlennek beállítani. E kritikai manőver lehetőségét és legitimitását nem általános normatív megfontolásokra való hivatkozás adja, hanem a múltbeli folyamatok egyesiségeinek feltárásával megnyíló konkrét társadalmi alternatívák mérlegelése. Más szavakkal mondván, a történeti eseményszerűvé tétel arra szolgál, hogy „feltárjuk a kapcsolatokat, a találkozásokat, a támaszokat, az ellenállásokat, az erők játékait, a stratégiákat stb., amelyek egy adott pillanatban kialakítják azt, ami a továbbiakban majd evidenciaként, egyetemességként, szükségszerűségként működik” (Foucault 2007: 450). Valójában Foucault nem kevesebbet állít ezekkel a megfogalmazásokkal, mint azt, hogy a társadalmi felfogások evidenciáit a történeti evidenciák ellenerejével kell próbára tenni. Ebben az összefüggésben maga a történeti anyag az, annak ténszerűségén alapuló dokumentarista jellemzőivel, ami kritikai értéket nyer, ha a múltbeli események összetettségét a jelen eddig megkérdőjelezhetetlenül álló ideológiai vagy politikai konjunktúráival szembevetjük. A cél és a tét nem más – állítja Foucault –, mint „megannyi evidenciaszakadás” előidézése, „azoké az evidenciáké, amelyekre tudásunk, egyetértésünk, gyakorlatunk támaszkodik. Ez az elsődleges elméleti-politikai funkciója annak, amit eseményszerűvé tételnek nevezek” (Foucault 2007: 450).

Foucault társadalomkritikai álláspontjának egyik fő jellemzője tehát az, hogy mielőtt, vagy akár ahelyett, hogy eljutnánk a szubjektumok vagy a hatalmi viszonyok lehetséges emancipációjának kérdéséhez, át kell haladnunk a „tudás felszabadítása” alapvető kérdésének tisztítóüzén. A kritikai történeti tudás az a médium, amely megteremti a tudományos elemzés és a politikai tapasztalat közötti kapcsolódási pontot. És megfordítva, csak az ilyen kettős kötődésű tudás teszi lehetővé, hogy egy adott történeti téma szakszerű vizsgálata átalakulhasson a jelen politikai vagy hatalmi jellegű társadalmi kérdéseivel való kritikai számvetéssé. Így aztán ha Foucault időnként általános emancipatorikus keretben fogalmazza meg céljait, mint például mikor a „*Mi a felvilágosodás?*” című előadásában felteszi a kérdést, hogy „hogyan lehet a képességek növekedését elválasztani a hatalmi viszonyok intenzifikálódásától?” (Foucault 1991: 111), e kérdésfeltevés hátterében a „gyakorlati rendszerek” történeti-kritikai vizsgálata áll, amely a „tárgyak feletti hatalmi

viszonyok, a másokra irányuló cselekvés viszonyai, az önmagunkkal való viszonyok” (Foucault 1991: 111) vizsgálatában gyökerezik. Más szóval, Foucault-nál csakis meghatározott történeti kutatási témák alapján alakulhat ki egy olyan fogalmi-elméleti mátrix, amely aztán lehetővé teszi bizonyos társadalmilag sürgető kérdések gyakorlati artikulációját. A kritikai történeti megismerés konkrét eljárásaiban rejlő emancipációs hajtóerő nélkül a hatalom vagy a szubjektivitás konfigurációi csak egy absztrakt vagy önkényes normativitás perspektívájából kapcsolódhatnak bármiféle tényleges emancipáció programjához.

Ebből a szempontból egyrészt nem meglepő, másrészt mégis sokatmondó, hogy Foucault az 1970-es évek közepén a *Collège de France*-ban tartott előadásaiban genealógiai eljárásainak kritikai ambícióját a tudás „felszabadításának” vagy „leigázás-mentesítésnek” (*de-subjugation*) motívumaival kapcsolja össze. Az 1976-os *A társadalmat meg kell védeni* című előadássorozat például nem csupán azzal nyitja meg elemzéseit, hogy egyfajta leltárt ad a kor társadalomkritikai lehetőségeiről, kiemelve a marxizmus és a pszichoanalízis totalizáló kritikai modelljeinek háttérbeszorulását és lokális társadalomkritikai gyakorlatokká való megsokszorozódásukat – ilyenként említve a pszichiátria- és börtönellenes mozgalmakat, Marcusét, valamint Deleuze és Guattari *Anti-Oedipe* című művét –, de felvázol egy további követendő stratégiát is a „tudás visszatérése” címszava alatt (Foucault 1997: 7). E kifejezés nyomán, amelyet a „tudás lázadása” kitételrel is nyomatékosít, kifejezetten számba veszi a történelmi tudás kritikai alkalmazásának érvényessé váló tényleges és potenciális stratégiáit. Ebben a keretben elsődleges – állítja –, hogy az uralkodó társadalmi-politikai légkörben „egyedül a történeti tartalmak teszik lehetővé számunkra, hogy újra felleljük a társadalmi konfrontációk és küzdelmek választóvonalait, amelyeket a funkcionális elrendezések vagy a szisztematikus rendszerek elfedni hivatottak” (Foucault 1997: 8). A „tudás felszabadítása” így a történeti tudás olyan „blokkjainak” mozgósítására irányul, amelyeket „bizonyos rendszerszintű mechanizmusok igyekeznek megszüntetni vagy elfojtani a kortárs társadalomban, de amelyeket a tudományosság eszközei felszabadíthatnak és kritikai jelentéssel ruházhatnak fel” (Foucault: 1997: 8).

Foucault azonban diagnosztikus elemzéseiben továbbmegy és a tudás egy másfajta „visszatérési” lehetőségét is szóba hozza, amely a megismerés és információ helyi és populáris szintjein jelentkezik, és amely nemcsak a helyzetét tekintve különbözik az előzőtől. Ebben az esetben a tudás olyan formáiról van szó, amelyek nemcsak marginalizáltak, hanem artikulálatlanok, alsóbbrendűek, nem rendelkeznek megfelelő fogalmi vagy tudományos megformáltsággal, és ezért leginkább a „minősítetlen” vagy „diszkvalifikált” jelzővel illethetők (Foucault 1997: 9). Foucault itt kifejezetten példaként említi a pszichiátriai intézményekben vagy kórházakban a betegek, beutaltak, kliensek vagy akár az orvosok és ápolók népszerű diskurzusaiban megjelenő tudást, amely nem az orvosi szakértelem és nem is egy közös vagy józanésszerű tájékozottság szintjén artikulálódik, hanem egy „különös, lokális, regionális, differenciális tudás” keretében, amely „erejét kizárólag abból a tényből nyeri, hogy különbözik az őt körülvevő összes tudástól” (Foucault 1997: 9). Ebben a kontextusban azonban a Foucault-t érdeklő fő kérdés nem egyszerűen e kétféle tudás, az „elfedett tudományos tudás” és a „műveltség hierarchiája által diszkvalifikált tudás” egymás mellett élésének társadalmi vagy intézményes lehetőségére vonatkozik. Őt elsősorban az a kérdés érdekli, hogy milyen további kritikai tudás születhet vagy termelődhet ki, ha lehetőség nyílik ezek tudatos stratégiai kombinációjára. A tény, hogy Foucault (1997: 9)

szerint mindkét esetben bizonyos társadalmi „küzdelmek történeti ismeretéről” van szó, máris közös kritikai alapot teremt az ismeretek e kétféle felhalmozása között. Ennyiben szándékos kombinációjuk megnyithatja az utat egy olyan történeti kritikai pozíció kialakítása felé, amely a társadalmi küzdelmek természetének és értelmének történeti értékelését bizonyos lokális tapasztalatok gravitációs erejére kívánja bízni és igyekszik azt szembe állítani az „globális diskurzusok” privilégiumával. Ennek célja pedig nem kevesebb, mint a „genealógiai” eljárás olyan átformálása, amely „a tudományos erudíció és a lokális emlékezet összekapcsolásából áll, lehetővé téve számunkra, hogy a küzdelmekről történeti tudást alkossunk, és ezt a tudást a kortárs taktikákban felhasználjuk” (Foucault 1997: 9–10). Ezzel ugyanakkor Foucault a történeti tudás, kritikai ambíció és társadalmi tapasztalat egy újfajta hármast konstellációját vázolja fel, amely nyíltan szembeállítja magát a történelmi tudás bizonyos intézményesített és hierarchizált formáival. A genealógia, ahogy fogalmaz, „a lokális, diszkontinuus, diszkvalifikált vagy nem legitimált tudás kijátszása az egységes elméleti instancia ellen, amely azt állítja, hogy képes leszűrni, hierarchiába rendezni, megszervezni őket az igaz ismeretek nevében, a kevesek kezében lévő tudomány előjogainak nevében” (Foucault 1997: 10).

A szóban forgó előadásokban Foucault e kritikus és kétségkívül önkritikus beállítódása nem habozik a genealógiát egyenesen „anti-tudományként” meghatározni, vagyis olyan kritikai műfajként, amely kifejezetten harcolni kíván „a hatalmi hatások ellen, amelyek minden tudományosnak tekintett diskurzusra jellemzőek” (Foucault 1997: 10). A mögöttes stratégiai cél pedig nem más, mint az, hogy igyekezzon kiküszöbölni a tudományos és más autoritatív diskurzusoknak – mint amilyen a marxizmus vagy pszichoanalízis – a marginális vagy helyi tudások felett kifejtett diszkvalifikáló hatásait. Ám nem kevésbé fontos stratégiai cél az is, hogy a helyi tudások kritikai éllel való reaktiválásában láthatóvá tegye azok pozícióit, akik – Foucault (1997: 10–11) megfogalmazása szerint – „beszélő alanyokként”, „diszkurzív alanyokként”, „tapasztalati alanyokként” benépesítik és belakják azt a társadalmi teret, amelyet e küzdelmek kijelölnek, és amely a genealógiai beavatkozás forrása és célpontja is egyben. Ami végső soron azt a kérdést veti fel, hogy milyen viszony áll fent a lokális tapasztalatokban gyökerező társadalmi tudás felszabadításának genealógiai projektje és e tapasztalatok konkrét alanyai között? Milyen kapcsolatot tetelez Foucault történetileg hangolt társadalomkritikája a tudás és a politikai szubjektíváció instanciái között?

Történeti kritika és politikai szubjektívítás

Világos, hogy ha a fenti meghatározásoknak megfelelően Foucault számára mindig a konkrét történeti elemzések eljárásainak és a kutatott jelenségek lokális társadalmi értékeinek összehangolása alakítja ki kutatásainak kritikai erőterét, akkor e projekt lehetséges eredményei nem ölthetik általános vagy pusztán a jövőbe mutató normatív következtetések formáját. Az örület, a kórház, a börtön, a szexualitás, a kormányozhatóság, a biopolitika stb. jelenségei konkrét történeti kutatási terepeket nyitnak meg, egyúttal egy aktuális társadalmi problematizáció hatásairól is tanúskodnak. Ahhoz azonban, hogy ezek ne csupán a történeti tudás bővítéséhez járuljanak hozzá, hanem adott esetben

ahhoz is, amit Foucault „a tudás kritikai felszabadításának” nevez, elengedhetetlen, hogy az elemzett tartalmak bizonyos módon tükröződjének az érintett társadalom vagy társadalmi csoportok tapasztalatában és önismeretében. Más szóval, a „tudás leigázás-mentesítésére” irányuló törekvés annyiban tudja kifejteni kritikai hatását, amennyiben történeti diagnózisa alapján képes egyrészt egy problematikus társadalmi helyzetet feltárni, másrészt egy adott csoportot (például az örület, a betegség, a büntetés, a szexualitás stb. problémáinak sokféle „alanyait”) bizonyos módon bevonni ebbe a helyzetbe, és elérni, hogy kritikusan gondolkodjanak vagy cselekedjenek saját helyzetükkel kapcsolatban. Ez nemcsak azt mutatja, hogy Foucault explicit társadalomkritikai állításai maguk is időhöz és társadalmi helyhez kötöttek, hanem azt is, hogy hatékonyságuk azoknak a részvételétől függ, akikhez szólnak: addig és olyan mértékben érvényesek, ameddig és amilyen mértékben a társadalmi szereplők a kritikusan elemzett társadalmi problémák kontextusában képesek értelmesen visszaigazolni vagy megalkotni a történeti változás felszabadító erejébe és értékátalakító hatásaiba vetett hitüket.

Foucault már a Deleuze-el folytatott 1972-es beszélgetésükben hangsúlyozta, hogy az értelmiségi kritikai munkának elsősorban azokat kell célba vennie, vagy azokkal kell társulnia, akik saját területükön és tapasztalataik alapján már folytatnak bizonyos küzdelmet olyan hatalmi mechanizmusokkal szemben, amelyek egyes társadalmi kérdések vagy helyzetek kisajátítására törekszenek. Azt is pontosan meghatározza, hogy jelen esetben mely társadalmi csoportokra gondol. Ahogy fogalmaz: „a nők, a börtönben lévők, a besorozott katonák, a kórházi betegek és a homoszexuálisok most sajátos harcot kezdtek a partikuláris hatalom, a felettük gyakorolt korlátok és ellenőrzések ellen” (Foucault 2000: 246). Foucault (1994b: 181) egy másik későbbi interjújában is kitér arra, hogy „mivel kifejezetten a gondolkodás területén dolgozik” az értelmiségi szerepe az, kell, hogy legyen, „hogy megvizsgálja, a gondolkodás felszabadítása mennyire tudja ezeket az átalakulásokat elég sürgetővé tenni ahhoz, hogy az emberek végre akarják hajtani őket, és elég nehezzé ahhoz, hogy mélyen a valóságban gyökerezzenek”. Mindez azonban azt sugallja, hogy a tudás történeti felszabadítása gyakorlatának bizonyos mértékig az adott társadalmi-történeti helyzetben érintettek tapasztalatára kell apellálnia, vagy érintkeznie kell az alanyok hatalmi küzdelmekben formálódó politikai érzékenységének vagy társadalmi affinitásának konkrét tartalmaival. Ilyen helyzetben, ahogy Foucault (1994b: 93) megjegyzi, „ezernyi dolgot tehetnek, találhatnak ki, találhatnak fel azok, akik felismerve a hatalmi viszonyokat, amelyekbe belekeveredtek, úgy döntenek, hogy ellenállnak nekik vagy kitérnek előle”. Ez a felismerésen keresztüli fogékonyság azonban nem pusztán politikai elkötelezettség vagy a társadalmi tudatosság kifejeződése, hanem alapvetően genealógiai értéknek is tekinthető. Mert az alanyok nemcsak társadalmi cselekedeteik ágenseként ismerhetik fel magukat, hanem a cselekedeteiket meghatározó hatalmi viszonyok tágabb történeti kontextusának szereplőiként is. Ez pedig éppenséggel a genealógiai intervenció vagy informálás lehetőségét teszi kézzelfoghatóvá. Ebben a keretben, ahogy Foucault (1994b: 87) állítja, el kell érni, hogy „egy probléma összetettsége az emberek életével való kapcsolatában jelenjen meg”, s ekkor „konkrét kérdéseken, akadályokon, lázadási mozgalmakon, reflexiókon és tanúságtételeken keresztül egy közös alkotó cselekvés legitimitása is megjelenhet”. Ami azt is jelentheti, hogy egy ilyen folyamat révén lehetségessé válhat megpillantani, hogy hogyan és milyen formában tehetik meg adott cselekvők, hogy ellenálljanak a rájuk nehezedő

hatalmi mechanizmusoknak és már ne úgy tekintsenek magukra, mint akiket bizonyos történelmi körülmények és azok viszonyai a társadalmi létezés és státusz fatális jellemzőivel ruháztak fel. Összességében ez az szint, ahol végeredményben Foucault projektjében a szubjektivitás politikai minőségének vagy a politikai szubjektiváció formáinak kérdése hangsúlyos módon jelenik meg.

Foucault 1982-ben elhangzott *A szubjektum és a hatalom* című előadásában határozottan kijelenti, hogy az elmúlt húsz évben végzett kutatásainak célja az volt, hogy megalkossa a „különböző módozatok történetét, amelyek az embereket kultúránkban szubjektumokká alakítják” (Foucault 1994c: 177). Bár ez a visszatekintő önértékelés bizonyára túlzó, arra mindenképpen rámutat, hogy számára a szubjektum kérdése csakis történeti kontextusban és a konkrét történeti kutatások eredményeinek tükrében nyer filozófiai értelmet. Ez a pozicionálás arra is lehetőséget ad, hogy a szubjektum társadalmi-történeti beágyazottságának és hatalmi viszonyainak kérdésével kapcsolatban határozottan elhatárolódjon a marxizmus vagy a kritikai elmélet irányadó vállalkozásaitól, amelyek abban állnak, hogy a szubjektivitás és a hatalom problémáit az történeti determináció vagy racionalizáció fogalmainak hatókörébe vonják. Ehelyett azt javasolja, hogy másfajta megközelítést alkalmazzunk ezekben a kérdésekben, amely „empirikusabb, közvetlenebbül kapcsolódik a jelenlegi helyzetünkhöz, és amely több kapcsolatot foglal magába az elmélet és a gyakorlat között” (Foucault 1994c: 180). Ehhez pedig olyan elemzési szemléletet választ, amely kiindulópontjában konkrét társadalmi gyakorlatok konkrét helyzeteire összpontosít, majd innen bontja ki az azokat alakító szélesebb körű történeti hatóerőket. Ahogyan fogalmaz, „a hatalmi viszonyok jelentésének megértéséhez talán az ellenállás formáit kellene feltárnunk és azokat a kísérleteket, amelyek ezeket a viszonyok igitkeznek megbontani” (Foucault 1994c: 180). Végeredményben ez ad lehetőséget Foucault-nak egy kezdeti tipológia felállítására, amely, ha felületesen is, de kijelöli azokat a stratégiai pontokat, amelyek a társadalmi küzdelmek aktuális színterén belül az egyéneket politikailag minősítik, és amelyek segítik vagy kényszerítik őket arra, hogy politikai szubjektumként értelmezzék társadalmi létezésüket. Ezek a stratégiai rögzítéspontok az „individualizáció” formái, a „tudás rezsimje”, és végső soron a „kik vagyunk?” kérdése által kijelölt küzdelmek körül forognak (Foucault 1994c: 182). Ez nem csupán azért fontos, mert Foucault ismét a konkrét történeti megközelítés perspektívájának életképessége mellett tesz hitet egyes alapvető filozófiai kérdések kezelésében, hanem azért is, mert hangsúlyozza, hogy a politikai szubjektummá válás ténye, illetve az önmagunk szubjektumként való megélésének sajátos politikai módozatai kizárólag konkrét történeti-társadalmi minták kontextusában ragadható meg a hatékony kritika igényével.

Ez a megközelítés azonban azt a gondolatot is mozgásba hozza, hogy nem minden társadalmi vagy politikai folyamat hozza létre vagy osztja el a szubjektivációs folyamatokat, vagy ha igen, akkor ez nem mindenütt azonos módon zajlik. Ebben az értelemben Foucault nem csatlakozik Louis Althusser-nek (1996) *Az ideológia és ideológiai államapparátusok* című híres tanulmányában exponált téziséhez, miszerint a modern társadalomban az egyéneket mint szubjektumokat a társadalmi instanciákként felfogott „ideológiai apparátusok” (államhatalmi, jogi, politikai, információs, oktatási, családi rendszerek) konstituálják. Mert bár Althusser számára ez a konstitúció történelmileg különböző formákat és minőségeket ölthet az ideológiák „anyagi létezésének” megfelelően,

de végső soron az ideológiák minden esetben a szubjektum azonos kategóriáját termelik ki a számukra adott történeti körülményeknek megfelelően. Amit Foucault ebből a felfogásból biztosan nem fogad el az egyrészt a szubjektumot konstituáló társadalmi gyakorlatoknak vagy hatalmi viszonyoknak az ideológia kategóriájára való szűkítése, másrészt az, hogy létezne a szubjektumoknak egy olyan egységes funkciója, amely mindig működésbe lép, mielőtt a társadalmi cselekvők az ideológia szférájával érintkezésbe kerülnek. Ez mindennél inkább igaz a szubjektum konstitúciójának modern politikai dimenziójára, amely – mint ahogy azt Foucault *Collège de France*-beli előadásaiiban ábrázolja – történelmileg nem vezethető le a szubjektumok allokációjának gazdasági vagy jogi funkciójából, inkább ezekkel szembeni sajátos antagonizmusban jön létre a modern állam létrejöttének folyamatában (Foucault 2004a). Mindez egyúttal arra is rámutat, hogy a szubjektivitás politikai dimenziójának, illetve a politikai szférához tartozó szubjektív tapasztalati erőforrásoknak a problémáját mindig a konkrét történeti helyzetek által megszabott társadalmi korlátokkal és nyitott lehetőségekkel szemben kell mérlegelni. S ez alól a jelen kritikájában megalapozott foucault-i genealógiai projekt társadalomkritikai törekvései sem kivételek.

Foucault visszatérő állítása, miszerint a hatalom elnyomónak ítélt formáival szembeni társadalmi fellépések – mint például az anti-pszichiátria vagy a börtönellenes mozgalmak esetében – nem elégedhetnek meg az erőszak vagy az intézményes kényszerítés formáinak egyszerű elutasításával, hanem meg kell kérdőjelezniük azok eredendő racionalitását is, egyúttal kijelöli a szubjektivitás játékerét a politikai kritika színterén. A modern politikai racionalitás, mint a tudás egy sajátos formája, csakis a szubjektív képességek társadalmi pozíciójának és körének elhatárolása mentén fejthette és fejtheti ki konkrét hatásait. Ezért ragaszkodik Foucault ahhoz a gondolathoz, hogy „elő kell segítenünk a szubjektivitás új formáinak kialakulását, mégpedig úgy, hogy elutasítjuk azt az individualitást, amelyet évszázadokon keresztül ránk erőszakoltak” (Foucault 1994c: 187). Ez azonban éppen azért lehetséges, mert a szubjektum nem egy invariáns és üres ontológiai funkció, amely arra vár, hogy társadalmi tartalommal ruházzák fel vagy ideológiailag „interpellálják”, hanem a társadalmi gyakorlatok olyan szereplője, amelynek tapasztalási köre saját adott helyzetében bizonyos fokig nyitott vagy meghatározatlan maradhat. Emiatt Foucault joggal hivatkozhat „különbéle tapasztalatok politikához való viszonyára”, amelyek például az örület és az elmezavar, a bűn és a büntetés vagy a szexualitás tapasztalatai kapcsán merülnek fel, mivel ezek különböző kérdéseket vetnek fel a politikai racionalitás történeti származása és természetének újra értelmezése kapcsán (Foucault 1994b: 594). Érvéle szerint, éppen mivel e tapasztalatok a politikai színtéren kívül és belül egyaránt előfordulnak, ezért „ki kell dolgozni azokat a problémákat, amelyeket az ilyen tapasztalatok a politika számára felvetnek” (Foucault 1994b: 594). A problematizálás ebben az értelemben a szubjektivitás tapasztalati átformálásának egyik konstitutív előkészítője vagy élménye lehet, amely olyan társadalmi küzdelmekhez kapcsolódik, amelyek tapasztalatai nem az uralkodó politikai racionalitás formáihoz való közelítést, hanem önálló érvényesítést követelnek. Ez a problematizáló folyamat ugyanakkor egyszerre vagy egymást kiegészítő módon mehet végbe a genealógiai elemzés és a helyi küzdelmek megélésének szintjén, ilyenformán a történeti tudás használatát a politikai szubjektiváció kiemelt eszközévé avatva.

Mindazonáltal a politikai tapasztalat ezen transzformatív törekvéseinek kontextusában felmerülhet a kérdés, hogy Foucault bizonyos társadalmi alanyokat megcélzó kritikai

intervenciója végső soron a szubjektív ágencia milyen formájára vonatkozik. Milyen osztály, réteg vagy csoport fogalommal dolgozik a genealógiai kritika? Ki az a „mi”, amelynek a szubjektivitás politikai újraformálását elsődlegesen kézbe kellene vennie? Foucault egy élete végén adott interjúban tanulságos választ ad erre a kérdésre. Richard Rorty rosszaló bírálatát felelevenítve, miszerint saját elemzéseiben ő maga általában nem hivatkozik semmilyen „mi”-re, azaz egyetlen olyan „mi magunkra” sem, „amelynek konszenzusa, értékei, tradicionalitása létrehozhatná egy gondolkodás keretét, és meghatározná azokat a feltételeket, amelyek között az érvényesülhet” (Foucault 1994b: 594), a következőket válaszolja:

A probléma azonban éppen abban áll, hogy vajon valóban egy „mi” pozíciójába kell-e elhelyeznünk magunkat ahhoz, hogy érvényt szerezzünk az általunk elismert elveknek és az általunk elfogadott értékeknek; vagy talán éppen egy kérdés kidolgozásával kellene lehetővé tennünk egy jövőbeni „mi” kialakulását. Úgy tűnik számomra, hogy a „mi” nem előzi meg a kérdést; ez csak a kérdés eredménye és szükségszerűen ideiglenes eredménye lehet, amelyet az újonnan bevezetett fogalmak keretében megformál (Foucault 1994b: 594).

A politika szubjektivitásának radikális kérdése tehát Foucault számára a politikai szubjektivitás felszabadítása eddig nem látott lehetőségeinek megteremtésének jelenti. E lehetőségek megteremtéséhez pedig a történelmi problematizálás műveletei, vagyis a tudás felszabadítása produkálja a viszonyítási pontokat. Másképpen fogalmazva, a genealógiai kritika emancipációs hatása akkor bizonyul ténylegesnek, ha az egyéni vagy kollektív szubjektíváció új lehetőségeit nyitja meg a társadalmi kontextusok történelmileg kijelölt korlátjainak és értékeinek felismerésében való részvétel tapasztalatán keresztül. A „történetileg objektív” és a „politikailag szubjektív” e találkozása azonban nem az életvilág racionalitásának parancsoló struktúrája, a dialektikus materiális közvetítés vagy egy előzetes normatív szociális eszmény operatív beavatkozása révén történik meg. Mindez bizonyos fokig esetleges, mert maga is ki van téve egy adott társadalmi helyzet történetileg kialakult kondícióinak, peremfeltételeinek és világos vagy rejtett tétjeinek. Ezek kritikus figyelembevételére azonban éppen egy újszerű szubjektív diszpozíció létrehozásának kialakításával kecsesgöndör. A történelmi kritika és a politika közötti szóródó közvetítés ténye választ ad arra a kérdésre is, hogy Foucault szerint a genealógia projektje miért csak közvetett módon kapcsolódhat az egyes politikai küzdelmek stratégiai céljaihoz. A konkrét társadalmi helyzetekre alkalmazott kritikai történelmi tudás csak akkor tudja beváltani a számára felkínálkozó emancipációs lehetőségeket, ha sikerül kiszakítania a szubjektumokat a megszokott tapasztalati és racionalitási spektrumukból és eddig nem látott lehetőségekkel szembesíti őket. Más szóval, arra kell ösztönöznie őket, hogy saját politikai „szubjektivitásukat” – társadalmi tapasztalataikat és érzékenységüket, öntudatukat, cselekvőképességüket – egy bizonyos közös cél érdekében műveljék vagy átalakítsák. Ezek azonban lényegükönél fogva különbözőek lehetnek az egyes alávett társadalmi pozíciók (elítéltek, betegek, beutaltak, besorozottak, alkalmazottak stb.) és a nekik megfelelő történelmi alakulások és aktuális küzdelmek függvényében. Erre való tekintettel a történelmi kritikai tudástermelés maga nem helyettesítheti a radikális kritikai önfelismerést vagy cselekvést. Az előbbi csak elemeket nyújthat utóbbi megvalósításához, hiszen, ahogy Foucault rámutat, a politikai cselekvés végeredményben mindig „csoportok kérdéséhez,

a személyes és fizikai elkötelezettség problémájához kapcsolódik. Az ember nem attól radikális, hogy kimond néhány szót; a radikalitás fizikai; a radikalitás magát a létezését érinti” (Foucault 1994a: 634).

A kritika radikalitása és a létezés radikalitása közötti politikai távolság fenntartása azonban nem arra szolgál, hogy átengedje magát a gondolkodás és cselekvés lappangó politikai passzivitásának. Megfelelő módon művelve mindez nem trivializálja a történeti elemzéseket, nem hígítja fel a kritikai beavatkozás hatékonyságát, mint ahogy nem ássa alá a politikai dimenzió és a szubjektivitás közötti társadalmilag hűsbavágó kapcsolatot sem. Inkább arról van szó, hogy egy másfajta radikalitás konstellációjába igyekszik átrendezni ezeket. Foucault 1980-ban a Berkeley-i Kaliforniai Egyetemen tartott egyik előadása elején egy sor olyan megjegyzéssel állt elő, amelyek példaértékűen rendezték egy kontextusba az eddig említett fogalmakat, miközben a szubjektivitás technikáinak és gyakorlatainak elemzéséhez kapcsolták őket.

Úgy gondolom, hogy itt van a valódi lehetőségünk arra, hogy megalkossuk annak a történetét, amit eddig csináltunk, egyúttal diagnosztizáljuk azt, amik vagyunk. Egy olyan elméleti elemzés lenne az, amelynek ugyanakkor politikai dimenziója is van. A „politikai dimenzió” kifejezés alatt olyan elemzést értek, amely arra vonatkozik, hogy mit vagyunk hajlandók elfogadni a világunkban, elfogadni, elutasítani és megváltoztatni, mind saját magunkban, mind a körülményeinkben. Összefoglalva, egy másfajta kritikai filozófia kereséséről van szó. Nem egy olyan kritikai filozófiáról, amely a tárgyi megismerés feltételeit és lehetséges korlátait igyekszik meghatározni, hanem olyanról, amely a szubjektum átalakításának, önmagunk átalakításának feltételeit és meghatározatlan lehetőségeit keresi (Foucault 2016: 24).

Ebben a megfogalmazásban a történeti elemzés, a politikai dimenzió, a kritikai megközelítés és a szubjektum átalakulásának lehetősége egy radikális filozófia projektjének egymást kiegészítő elemeiként jelennek meg. Miközben mindez egy olyan „diagnózis” égisze alatt megy végbe, amelynek, saját meghatározott küzdelmeinkben és tapasztalati nyitottságunkban, „mi magunk” vagyunk az aktuális és leendő politikai alanyai.

Hivatkozott irodalom

- Althusser, Louis (1996): Ideológia és ideológiai államapparátusok. In *Testes könyv 1*. Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor és Odorics Ferenc (szerk.). Szeged: Ictus és JATE, 373–412.
- Chesneaux, Jean (1976): *Du passé, faisons table rase?* Paris: La Découverte.
- Deleuze, Gilles (1987): *Foucault*. Paris: Minuit.
- Foucault, Michel (1991): Mi a felvilágosodás? In Foucault: *A modernség politikai-filozófiai dilemmái, a felvilágosodáson innen és túl*. Szakolczay Árpád (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézete, 87–114.
- Foucault, Michel (1994a): *Dits et écrits*, vol. 3. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1994b): *Dits et écrits*, vol. 4. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1994c): A szubjektum és a hatalom. *Pompeji* (1–2): 177–187.
- Foucault, Michel (1997): „*Il faut défendre la société*” (1975–76). Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (1998): Strukturális és posztstrukturális. In *A fantasztikus könyvtár*. Romhányi Török Gábor (szerk.). Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor, 147–170.

- Foucault, Michel (1999): *A szexualitás története. A gyönyörök gyakorlása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000): Az értelmiségi és a hatalom. In *Nyelv a végtelenhez*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 241–251.
- Foucault, Michel (2001): *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2004a): *Naissance de la biopolitique (1978–79)*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (2004b): *Sécurité, territoire, population (1977–78)*. Paris: Gallimard.
- Foucault, Michel (2007): A por és a felhő. In *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Benda Gyula és Szekeres András (szerk.). Budapest: L'Harmattan – Atelier.
- Foucault, Michel (2016). *About the Beginning of the Hermeneutics of the Self*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fraser, Nancy (1989): Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions. In Fraser: *Unruly Practices. Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 17–34.
- Habermas, Jürgen (1998): *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest, Helikon.
- Honneth, Axel (2009): *Pathologies of Reason. On the Legacy of Critical Theory*. New York: Columbia University Press.
- Koopman, Colin (2013): *Genealogy as Critique. Foucault and the Question of Modernity*. Bloomington: Indiana University Press.
- Rouso, Henry (2012): *La dernière catastrophe. L'histoire, le présent, le contemporain*. Paris: Gallimard.
- Takács Ádám (2018): *Az idő nyomai. Michel Foucault és a történelem problémája*. Budapest: L'Harmattan.
- Takács Ádám (2023): *Foucault's Critical Philosophy of History – Unfolding the Present*. Lanham: Lexington Books.
- Taylor, Charles (1986): Foucault on Freedom and Truth. In *Foucault: A Critical Reader*. D. C. Hoy (szerk.). Oxford: Blackwell, 69–102.

Takács Ádám

---

vendégprofesszor, University of Alberta

Tóth Fruzsina Rozina

A jog fegyelmező ereje és ellenállási stratégiák

Lakhatási szegénységben élők és a jog

Absztrakt: Azokban az esetekben, amikor egy önkormányzati vagy állami bérlakásban, lakhatási szegénységben élő embert a kilakoltatás veszélye fenyeget, akkor egy olyan, hatalmi értelemben aszimmetrikus helyzetben találja magát, amiben a másik fél minden szempontból erősebb helyzetben van, a tét pedig nem kisebb, mint az egyik legegységesebb egzisztenciális szükséglet, a lakhatás. A tanulmányban Michel Foucault hatalomelméletén, valamint a kritikai jogelméleten és kulturalista jogtudati megközelítéseken keresztül azt vizsgálom, hogy milyen hatalmi dinamikák jelennek meg a kilakoltatási jogi-hatalmi eljárásokban egy narratív életútinterjúján keresztül. Az önkormányzati vagy állami bérlakásban élő emberek helyzete különösen kiszolgáltatott, a lakás elvesztése szinte egyenes utat jelent a hajléktalanságba. Annak megértése, hogy egy kilakoltatási, jogi eljárásban milyen módon jelenik meg a hatalom, milyen eszközökhöz nyúl, milyen stratégiát alkalmaz, illetve hogyan reagál erre az egyén, segíthet feltérképezni a magyar társadalom szövetét átszövő hatalmi dinamikákat. Céloom nem az, hogy általános következtetéseket tudjak levonni, csupán annyi, hogy olyan irányokat vázoljak, amely segíthet megérteni a hatalom működését.

Kulcsszavak: mikrohatalom, diszkurzív felügyelet, reflektív egyén, hatalmi aszimmetria, ellenállás

Bevezetés

A modernitás sok tekintetben fordulópontot jelent a tudományok, a társadalom, a gazdaság, vagy az állam történetében, és így a jog történetében is. A kialakuló formális-rationális jog egy olyan rendszert próbál teremteni, ami átlátható és társadalmi pozíciótól függetlenül szabályozza viszonyainkat (Weber 1995). A modern jog kezdetektől fogva folyamatosan terjeszkedik, lefedi a hétköznapokat, a társadalom teljes szövetét, kihat a mindennapi életünkre (Teubner 1998). Bár Foucault nem helyezi kimondottan vizsgálátának középpontjába a jogot (Hunt 1992), de amikor a hatalmat hétköznapi dinamikus valóságában akarja megragadni, hasonló terjeszkedésről számol be. Amennyiben a jogról nem, vagy legalább nem pusztán, formális eszközként, hanem egy hatalomtelített társadalmi konstrukcióként gondolkozunk, akkor a jog, a jogi konfliktusok, a jogi eljárások értelmezése és elemzése arra is képes lehet rávilágítani, hogy milyen alapvető hatalmi dinamikák érhetőek tetten társadalmunkban. Ez talán új perspektívát is jelent abban az esetben, ha – a foucault-i módszertani megfontolásoknak megfelelően (Foucault 1999) – nem fentről lefelé, hanem a társadalom perifériáin vizsgálódunk. Így annak megértése, hogy szegénységben élők jogi konfliktus esetén milyen stratégiát választanak, hogyan reagálnak, élesebb képet rajzolhat ki számunkra a hatalom természetéről a jog működésén keresztül. Ebben a tanulmányban lakhatási szegénységben élők szempontján keresztül próbálok bemutatni az általuk megélt hatalmi dinamikákat.

A lakhatási szegénység talán az egyik legdrámaibb válságjelenség ma Magyarországon. Aki önerőből nem tud saját tulajdonú lakáshoz jutni, az vagy az egyre dráguló albérléptipácon, vagy az egyre szűkülő számú állami, önkormányzati bérlakások között tud válogatni (KSH 2016). Utóbbi esetében pedig hatalmi értelemben aszimmetrikus helyzet alakul ki, ahol egy többnyire szegény állampolgár és egy nála minden aspektusból tőkeerősebb önkormányzat vagy maga az állam kerül szerződéses kapcsolatba. Amennyiben pedig a lakhatás körül alakul ki konfliktus, egy olyan jogi eljárás indul el, amiben egy jóval erősebb szereplővel kell megküzdenie a lakóknak, a tét pedig nem kisebb, mint az egyik legalapvetőbb egzisztenciális alapszükséglet, a lakhatás.

A következőkben azt vizsgálom, hogy milyen hatalmi dinamikák mentén zajlik egy kilakoltatási eljárás. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy foucault-i kritikai megközelítésben a jog, és így a hatalom hogyan konstruálódik a kilakoltatás előtt álló egyén életében, illetve az milyen megküzdési stratégiát, ellenállási formát alakít ki. Először a tanulmány elméleti megközelítését, majd a tanulmány alapjául szolgáló módszertant mutatom be, ezt követően pedig egy élettörténet-interjú hermeneutikai esetrekonstrukciója mentén rátérek arra, hogy a foucault-i kritikai jogelméleti hatalmi megközelítés hogyan érhető tetten az élettörténeti elbeszélő narratívájában. Az interjú egy lakhatási szegénységben élő, kilakoltatás előtt álló emberrel készült.

Elméleti kontextus – a modern jog fegyelmező ereje

A következőkben először a modern jog és a modern állam hatalomgyakorlásban betöltött szerepéről lesz szó, majd kiemelek három olyan foucault-i kulcsfogalmat – diszkurzivitás,

tudás-hatalom, ellenállás – melyen keresztül a modern jog természete, a jogi folyamatok sajátosságai megismerhetők, és amelyek majd az empirikus elemzésben is megjelennek.

Modern állam – modern jog

A modernitás kezdetén a formális-rationális jog a modern állam kulcsfontosságú eszközévé válik. A tömegproblémák és az új kapitalista rendszerhez kötődő új kihívások megoldásához az államok a modern jogot hívták segítségül (Weber 1987; Habermas 1994). Elvi szinten a modern jog célja többek között az, hogy egy formális-rationális viszonyrendszer létrehozásával kiszámítható, biztos társadalmi viszonyokat teremtsen (Weber 1987). Ezzel egyidejűleg a modern jog két irányba is terjeszkedni kezd, egyrészt fokozatosan lefedi az élet minden területét, behatol a magánszférába, valamint a hétköznapi szintre láthatatlanná, de szerves részévé válik (Weber 1995; Teubner 1998).

Michel Foucault is reflektál erre a változásra, értelmezésében a modern állam kialakulásával a hatalom gyakorlásának módja megváltozik. A 18. századtól kezdve a fegyelmelés elve alapján, a hatalom célja az ember, az emberi test irányítása lesz (Foucault 1998b). A korszak társadalom-, politika- és gazdaságtörténeti értelemben is új kihívásokkal szembesül, amire új megoldásokat kell találni. A népességrobbanás következtében olyan közegészségügyi, tömegoktatási kérdések és problémák tűnnek fel, melyek előtte nem. Politikailag ez az időszak egybeesik a liberális állam, a liberális demokráciák megjelenésével, gazdasági értelemben a kapitalizmus megszilárdulásával. Ezek az új, sok tekintetben merőben új viszonyok, új hatalmi eszközöket, eszközkészleteket is létrehoznak. Így a modernitás kezdetén, a kapitalista átalakulás, a piaci viszonyok megszerveződése, a modern államszervezés egy alapvető feltétele, hogy olyan viszonyok jöjjenek létre, melyek racionálisak, előre láthatóak, tervezhetőek. Foucault értelmezésében a modernitástól kezdődően a hatalom elsősorban nem büntet, hanem normalizál, kontroláll, felügyel. Célja „*a dolgok helyes elrendezése*” lesz (Foucault 1998a: 112, 1999), és ennek az elrendezésnek az egyik eszköze a jog, illetve a jogon túl megjelenő fegyelmező eszközök.

A jog modern államhatalmi rendszerében betöltött szerepe a kritikai jogelméletben¹ is központi kérdés. A kritikai jogelmélet szerint az írott jogot akár a hatalom egy eszközeként is lehet értelmezni, melynek feladata a hatalom akaratának közvetítése. Így ez a megközelítés arra mutat rá, hogy a jogi eljárások és a jogi döntések részrehajlók, fenntartják a status quo-t, a különböző elnyomó gyakorlatokat (Wacks 2006). A kritikai megközelítés az írott jog esetében tagadja a jog semlegességének alapvető állítását, úgy véli, hogy a jog valójában normalizál elnyomásokat, elfed privilégiumokat (Kiss 2020). Tehát a modern jogtól elvárt semlegesség valójában egy mítosz, a jogrendszer, a jogi érvelés, a jogi nyelv mind-mind arra szolgál, hogy elfedje a hatalomtelített társadalmi viszonyokat, illetve normalizáljon viselkedéseket, cselekvéseket, egyúttal szankcionálja az eltéréseket (Kennedy 1996; Delgado 1989). Ez az elfedő mechanizmus nem csak a jogszabályok, de a jogalkalmazó intézmények szintjén is megjelenik, a jogi eljárás egy olyan résztvevőt követel meg,

---

1 A kritikai jogelmélet egy az 1970-es években kialakuló jogelméleti irányzat, mely tagadja a jog formális-rationális voltát, annak hatalomtelítetttségére hívja fel a figyelmet. Bővebben lásd Kiss (2020).

aki igazodik az intézményi logikához, racionálisan és érzelemmentesen képes reagálni, választékosan, pontosan fogalmazni.

Ugyanakkor kár lenne a jogot pusztán az írott joggal azonosítani a modern társadalmak életében: az írott jogon túl, vagy amellet, azt is vizsgálni kell, hogy milyen normavilág uralkodik a hétköznapokban. Kulturalista-jogtudati megközelítésben a jog a kultúra szerves része, egyik ágense, és magába foglal minden olyan normát, amit az egyén jogként, jogosultságként azonosít és ami ténylegesen szabályozni képes a társadalmi viszonyokat (Fleck 2017). Ennek a megközelítésnek a gyökerei egészen Eugen Ehrlichhez nyúlnak vissza, aki úgy véli, hogy élő jogról lehet beszélni, amikor azt elemezzük, hogy milyen jogviszonyok alakulnak ki a centrumtól távol, a periférián, ahol a centrum joga sokkal kevésbé képes alakítani a helyi viszonyokat, mint a sajátos helyi normavilág (Ehrlich 1977). Ahogy Ehrlich fogalmaz: „Az élő jog nincs jogtételbe lefektetve mégis uralkodik az élet felett” (Ehrlich idézi Fleck 2017: 34). Az élő jog tehát egy olyan, társadalmi működést és egyéni cselekvést alakító tényező, amely akár a hatályos joggal szemben is érvényesülhet a mindennapokban. Ez a megközelítés a jog vizsgálatánál a makrotársadalmi folyamatokról, az intézményi működés vizsgálatáról a jog hétköznapi megjelenése felé irányítja a figyelmet, amiben a cselekvő egyszerre aktív, alakító és reflektív szereplő. Így a nagy társadalmi intézmények működése helyett azt vizsgálja, ahogyan „a struktúra, a kultúra és a cselekvő kölcsönösen alakítják egymást” és ezzel egyidejűleg pedig azt is, hogy hogyan konstruálják a hétköznapok környezetét (Fleck 2017: 11). Tehát a jog, egy valóságot konstruáló elemként értelmezendő (Fleck 2017). Erlich élő jogkoncepcióját a 21. század fordulóján Susan Silbey és Patricia Ewick gondolta tovább. Megközelítésükben a jog a társadalmat és az egyéni cselekvést alapvetően alakító normává tágul, beépül a hétköznapi gyakorlatokba, diskurzusokba, ami a mindennapi jogi eljárásokban is tetten érhető (Ewick és Silbey 1998). Ugyanígy az erre reflektáló egyéni cselekvések, stratégiák, ellenállások, a hatalom és az egyén közti dinamika válik társadalmi gyakorlattá (Silbey 2003). Ewick és Silbey megközelítésének lényege tehát, hogy a jogot nem azonosítja az írott joggal, hanem tágabban, társadalmi konstrukcióként értelmezi azt, emellett az egyénre és a hétköznapi cselekvésekre fordítja a figyelmet, a makroszintű folyamatok és az intézményi működések helyett. Az egyén reflexivitása külön hangsúlyos elemé válik ebben a kutatásban. (Ewick és Silbey 1998).

Tehát a jogot két aspektusból is lehet vizsgálni a modern fegyelmező államban, egyrészt az írott jogot mint a hatalom egy eszközét, másrészt a hétköznapi jogot mint egy olyan normarendszert, ami az életbe ágyazottan, cselekvésalakító erőként jelenik meg. Ez annyiban eltér a foucault-i elméletből kiolvasható jogi koncepciótól, hogy Foucault saját mikrohatalmi koncepciója keretében próbálja értelmezni azt, de emiatt elmulasztja az egyes hatalmi csoportok szerepének figyelembevételét, és így a jogot sem feltétlen annak súlya szerint kezeli (Hunt 1996). Alan Hunt, úgy véli, hogy a hatalmi dinamikák értelmezésekor valójában a fegyelmezés elsődleges forrásának kell tekinteni a jogot (1992). Azt, hogy az ebben az értelemben vett modern jog hogyan jelenik meg olyan emberek életében, akik lakhatási szegénységben élnek és kilakoltatás előtt állnak, három foucault-i fogalom alapján fogom vizsgálni: diszkurzivitás, tudás privilégiuma és ellenállás, annyi eltéréssel, hogy a konfliktus természetéből adódóan kiemelten figyelemmel leszek a jogra.

Amennyiben jogi konfliktusokat vizsgálunk és azt akarjuk megérteni, hogy ezekben hogyan működik a hatalom, akkor a diskurzus és a normalitás fogalmát együtt kell értelmeznünk. Foucault elméletében a hatalom hálózatszerűen áthatja az élet minden területét, ez a hatalmi háló pedig a diskurzusokban érhető tetten. A *diskurzus* ebben az értelmezésben egy olyan értelmi képződmény, mely adott kor különböző tudáselemeit tartalmazza és különböző szövegeken, interakciókon keresztül alakítja a társadalmi viszonyokat. Összekapcsolódik intézményekkel, gazdasági folyamatokkal, technikákkal, életrendezési elvekkel. A diskurzusok kilépnek a szövegek világából és társadalomrendező elvekké válnak (Foucault 1998a). Nem pusztán kommunikációs csatornák, hanem hatalmi képződmények is, melyekben elnyomó gyakorlatokat is felfedezhetünk (Szigeti 2005).

Dominique Memmi a diskurzusok hatalmi rendszerekben, egészen konkrétan jogi eljárásokban betöltött szerepére koncentráva saját kutatásai alapján arra a következtetésre jut, hogy a jogi eljárások diszkurzív felügyeletre épülnek (2012). Memmi úgy véli, hogy a közhatalom úgy próbálja az egyén életét igazgatni, hogy a kontrollfunkciókat intézményeknek delegálja, amelyek célja a helyes okok ellenőrzése, az információátadással való kordában tartás lesz. A jog ebben az esetben egy háttértényező, az eljárást szervező hivatkozási alap, amely az eljárásban résztvevőket fegyelmező eszközeként jelentkezik (Memmi 2003). Memmi Mary Douglas munkássága alapján, úgy gondolja, hogy az egyén, amikor bekerül egy intézményi eljárásba, akkor elkezd az adott jogi eljárás vagy intézmény sajátos belső logikája alapján stratégiát alkotni, az intézmény által elvárt magatartásnak megfelelően viselkedni (Douglas 1986). Az intézményekhez kerülő hatalmi eszközrendszer, egy sokkal összetettebb fegyelmezési struktúrát alakít ki, ami az indokok, viselkedések, de akár érzelmek kifejezésének észszerű, helyes módját is kontrollálni tudja (Memmi 2012). Didier Fassin hasonló következtetésre jut a bevándorlók, a menekült jogot kérők helyzetét vizsgálva. Fassin (2005) kiemeli, hogy a menedékjogi eljárás a kérelmezőtől egyszerre várja el, hogy egy objektív, precíz dokumentációval rendelkezzen, évelését, higgadtan, racionálisan adja elő, másrészt, hogy szenvedéseit igazolni tudja. A kettő közti ellentmondásra, azaz az emberi szenvedés érzelmetelítettségére és az eljárásban elvárt, objektív, racionális viselkedési elvárásokra a jog nem reagál, észszerűsíteni, uniformizálni és ezen keresztül fegyelmezni próbál (Fassin 2005).

A vizsgált esetek közös tulajdonsága, hogy ezek egyrészt jogilag szabályozott eljárások, melyben központi jelentőségű, első látásra objektív és formális tényezőkön alapuló kérdés, hogy mi jogszerű és mi nem. Másrészt, ezzel egyidőben a formális jogi logika mellett megjelennek olyan diskurzusok, melyek túlmutatnak ezeken a (csak) látszólag objektív kereteken, és az ember viselkedésre irányulnak, kialakítanak egy *normalitás* fogalmat. Foucault értelmezésében a modernitástól kezdődően a hatalom elsősorban nem büntet, hanem normalizál, kontrollál, felügyel (Foucault 1998a, 1999). Ennek érdekében a hatalom létrehozta a „normális” kategóriáját, szabályozza, bünteti, tereli az ezen túli viselkedéseket. Az egyén normális, ha az uralkodó rendszernek megfelelően viselkedik (Foucault 1990, 2004), a modern jog pedig szintén követi ezt a logikát és írott jogi értelemmen is megalkotja a „normális embert” (Kiss 2020). Ez a jogi logika a jogi eljárásokban is

tetten érhető – ahogy Memmi és Fassin is rávilágít: annak terhe, hogy az eljárás résztvevője egyszerre legyen racionális és igazolja szenvedéstörténetét, és megjelenik a kilakoltatási eljárásokban is (Memmi 2003, 2012; Fassin 2005). Aki meg akarja védeni a lakhatását, annak egyszerre kell jogi érvekkel igazolnia a lakásban lakás jogalapját, valamint saját érdemességét erre. Az érdemesség-érdemtelenség olyan jogi fogalom, melyben az egyén személyisége, viselkedése méretetik meg az eljáró intézmény szemüvegén keresztül (Adalits 2012).

A tudás privilégiuma – jogszabályok és eljárások ismerete

A tudás fogalma, a foucault-i elméletben szintén egyfajta hatalmi, az ő szóhasználatával élve, tudáshatalomként konstruálódik. A hatalmi rendszerek kitermelnek olyan tudásokat, olyan ismereteket, módszertani eszközöket, tudományokat, melyek a saját céljait, a hatalom gyakorlását segítik. A tudás birtoklása így kontrollfunkciót is betölt, ilyenek tekinthetők a jogi intézmények eljárásai is, amelyek a nyelvi diskurzusokon keresztül olyan tudásformákban is megnyilvánulnak, aminek célja ezeknek a kontrollmechanizmusnak a fenntartása (Foucault 2000). A tudás emellett a foucault-i értelmezésben nem a valóság feltárására szolgál, hanem a valóság konstruálására (is). Például a pszichiátria mint diszciplína azzal, hogy ép és nem ép pszichéjű emberi kategóriákban gondolkodik, megalkotja egyúttal a nem ép pszichéjű ember fizikai valóságát is (Foucault 2004). Továbbá ez a tudáshatalom diszkvalifikál is olyan tudáselemeket, melyek nem illenek bele a rendszerébe, és amit így alávetett tudásként értelmez (Foucault 1999). A tudás és a hatalom egymással kapcsolatban áll: hatalmi kérdéssé válik, hogy ki birtokolja a tudást, ki tud ez alapján igazat állítani, és hatalmi töltete lesz annak is, hogy hogyan lehet valamit tematizálni (Szigeti 2005).

Kifejezetten jogi eljárásokban ez tudáshatalom kiemelt jelentőségű. A jog explicit célja a kontrollálás, a helyes és helytelen meghatározása. Egy bizonyos szinten túl viszont ez rejtve marad, a jog létrehoz, konstruál kategóriákat, így hat a fizikai valóságra is (Foucault 2000). Ugyanakkor jelentős különbség is tetten érhető a jog és más tudásformák között, mivel a jog – írott jogi értelemben – olyan eszköz, tudás, amit kimondottan a közhatalom hoz létre, legyen az pl. az országgyűlés, minisztériumok, vagy önkormányzati képviselőtestületek. Azaz, a hatalom és jog közti kapcsolat explicitebb és közvetlenebb, mint más tudásformák, pl. a pszichológia vagy az orvostudomány (Foucault 2000). A jog esetében ez a hatalmi szál úgy lepleződik, hogy egyrészt a jogalkotásnak jogszabályokba fektetett szigorú eljárási szabályai vannak, másrészt a jogtudomány gondoskodik egy olyan dogmatikai eszközkészletről, ami a jog formális-racionális kimunkálásában segít. Azaz abban, hogy egy-egy jogi fogalom mindenki számára ugyanazt jelentse, ezáltal azt is, többek között, hogy pozíciótól függetlenül mindenkire ugyanaz a szabály vonatkozik. Ugyanakkor ez a kritikai jogelmélet szerint nincs így, a jog már írott jogi formájában is elfedi a valós viszonyokat (Kiss 2020).

A tudáshatalom a nyelvben, a beszédben konstruálódik, a jogi eljárásokban a jogi tudás, a jogról való beszédképességében is megjelenik. Azaz, döntő tényező lehet egy eljárásban, hogy az egyén, aki jogszabályra, jogosultságra hivatkozik, az olyan pozícióban van-e, hogy arról beszélhet, és képes-e olyan jogi nyelven fogalmazni, amit az eljáró hatóság elfogad. Foucault is hangsúlyozza, hogy a tudás birtoklása szempontjából vannak

olyan szereplők, akik felhatalmazottak az állásfoglalásra, és vannak, akik nem. Így egy mentális vagy pszicho-szociális betegségben szenvedő emberre csak egy pszichiáter tehet tudáshatalmi szempontból érvényes megállapítást (Foucault 1999). Ez a jogi eljárások esetén fokozottan érvényesül, így pl. egyes szervezetek, intézmények felhatalmazottak annak megállapítására, hogy mi jogszerű és mi nem. Azaz a jog mint tudásforma nem elválasztható a közhatalmi berendezkedéstől, azzal szorosan összefonódik, természetéből fakadóan a többi tudományághoz képest erősebb a közvetlen kapcsolata a hatalommal.

Ellenállás – jogi és nem jogi eszközök jogi eljárásokban

Foucault megközelítésében nem egyetlen személy vagy egy elnyomó csoport fejt ki hatalmát az elnyomottakra, hanem a hatalom mindent behálózó jelenlétében mindenki a hatalom gyakorlója és elszenvedője is egyben, így az egyén is képes a hatalmi dinamikák alakítására.

[Az egyének] soha nem tekinthetők a hatalom tehetetlen és sorsukba beletörődő céltábláinak, ők a hatalom továbbítói, reléi. A hatalom az egyéneken keresztül árad szét, nem pedig rajtuk keresztül, bennük jut nyugópontra (Foucault 2000: 315).

Az egyén mozgásterét és az egyént magát a társadalmon belül így számtalan hatalmi dinamika definiálja, amit az egyén maga is konstruál (Foucault 1999). A *Szexualitás történetében* Foucault kiemeli azt is, hogy a hatalom és az ellenállás egymással egyidejűleg jelentkeznek. Hatalom és ellenállás viszonya ebben az értelmezésben a mindennapi gyakorlat része. Így válik az ellenállás és a hatalom párosa egymást feltételező alakítójává az egyén és a társadalom életének. Egyúttal az ellenállás a hatalom lenyomataként is értelmezhető, a hatalom saját tudását, igazságát próbálja érvényesíteni, amivel szembeszállhat, ellenszegülhet az egyén. Foucault szerint a hatalom a történeti változása miatt az atomizáció felé indult el, azaz a hatalmi dinamikák egyre inkább egyéni szinten értelmezhetők (Sik 2009).

Ez azt is jelenti, hogy az ellenállás ebben a megközelítésben egyéni szinten is elemezhető. Ez pedig elmozdulást jelent az ellenállás klasszikus értelmezésétől, ami azt egy nyílt, kollektív fellépésként írja le (lásd például Tilly 1996, 2004; della Porta és Diani 2006). Azaz egyéni tettek is értelmezhetők ellenállásként. James C. Scott emeli ki, hogy abban az esetben, ha egy konfliktusban a hatalmi viszony aszimmetrikus, azaz az egyik fél szignifikánsan nagyobb hatalommal rendelkezik, mint a másik, akkor a nyílt szembeszegülés kevésbé valószínű. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az egyén ne próbálna küzdeni saját érdekeiért, csak tudatosan nem vállal nyílt konfliktust, mivel az hatalmas kockázatot jelentene számára. Ugyanakkor különböző eszközökkel csökkenti terheit, ellenáll a nyomásnak. Ezt az ellenállási formát, az ellenállás hétköznapi formájának, vagy rejtett ellenállásnak is nevezi (Scott 1985). Scott tehát foucault-i alapokon abban paradigmában gondolkodik, hogy a hatalom a mindennapi gyakorlatok részét képezi, a hétköznapiak szerves és elválaszthatatlan alkotója. Ahogy Foucault, úgy Scott sem gondolja azt, hogy a hatalom működésére az egyén ne reflektíven reagálna, és csak azért, mert nincs, vagy ritka az elnyomottak körében a nyílt konfrontáció, egyúttal el is fogadnák a hatalom érdekeit és szabályait; sokkal inkább azt feltételezi, hogy megtalálják azokat a lehetőségeket, amellyel alakítani tudják a hatalom működését, fel tudnak lépni ellene (Scott 1996). Ez a megközelítés a kulturalista

jogtudatkutatásokban is megjelenik. Így többek között Susan Silbey is alkalmazza a már ismertetett jogtudatkutatása alapján készült tanulmányában. Az interjú empiria alapján úgy véli, hogy ellenállási cselekvés négy ismérv alapján szűrhető ki az interjúkból. Az első ilyen ismérv, hogy amennyiben az egyén felismeri az aszimmetrikus hatalmi helyzetet egy konfliktus mögött, akkor képes-e már azzal szemben definiálni magát. A másik, hogy az egyén tudatában van-e a lehetőségeinek, az aszimmetrikus hatalmi helyzetből észlel-e kibúvási, elkerülési vagy más szembeszegülési lehetőséget. A harmadik ismérv, hogy a helyzetében azonosít-e igazságtalanságot vagy tisztességtelenséget és végül, hogy van-e olyan cselekvési lehetőség, ami az egyén számára kedvező (Silbey 2003). Így tehát, olyan egyéni cselekvések is értelmezhetők ellenállásként, melyek nem kapcsolódnak valamiféle kollektív fellépéshez, és akár olyanok is, melyek nem nyíltan helyezkednek szembe a hatalommal.

Lakhatási szegénységben élők helyzete – a konfliktus tétje

Még a rendszerváltás előtt, a Kádár-korszak második felében megkezdődött az a folyamat, ami a lakást-lakhatást egyéni erőforrásokra támaszkodva a tulajdonszerzés felé tereli (Augustyniak et al. 2019). A lakhatást érintő szakpolitikákat két megközelítésre lehet osztani, az úgynevezett szociális és liberális rendszerekre. (Ámon 2019; Czirfusz és Pósfai 2015).² Itthon mindkettő megjelenik, de a piaci-liberális megközelítés dominál, ami a lakást tőkeeszközként kezeli, és elsősorban sajátlakás-szerzést támogatja.³ A szociális megközelítéshez sorolható szakpolitikai intézkedések, mint például a normatív, alanyi jogon járó lakhatási támogatás bevezetése, vagy a telepfelszámolási programok, eleve gyenge lábakon állnak (Czirfusz és Pósfai 2015). Akinek nincs arra erőforrása, hogy saját lakást vegyen vagy béreljen a piacon, annak egyetlen lakhatási lehetőségként az önkormányzati-állami tulajdonú bérlakás marad. Ebben az esetben egy alacsonyabb bérleti díjjal lehet lakást bérelni (Tóth és Molnár 2019), ugyanakkor az önkormányzati lakásgazdálkodás is kitétt a piaci viszonyoknak. Míg 1990-ben a lakásállomány 23%-a önkormányzati kézben volt, ez 2016-ra 1,3%-ra csökkent (KSH 2016). A lakásállomány folyamatos elvesztése piaci folyamatokhoz köthető. Mivel az önkormányzatok a rendszerváltás óta alulfinanszírozottak, a gazdasági válságokat csak úgy tudták kezelni, hogy az egyetlen jelentősebb vagyontörzsükhöz, a lakásállományukhoz nyúltak hozzá, azt értékesítették (Czirfusz et al. 2015). Így pl. a legutóbbi devizaválság eredménye az önkormányzati bérlakásszektoron is megmutatkozott: az önkormányzatok a megmaradó lakásaik jelentős részétől megváltak, ami bizonyos értelemben akár kényszerhelyzetnek is tekinthető (Czirfusz és Pósfai 2015). Amikor az önkormányzatok megválnak lakásaiktól, ezeket rendszerint a magasabb jövedelmű lakosság vásárolja meg, akik a jobb helyen lévő, jobb minőségű lakásokat szerzik meg ilyen módon. Az állam és az önkormányzatok tulajdonában így fokozatosan már csak a rossz minőségű, rossz helyen lévő, ezzel együtt magas fenntartási költségű lakások maradnak, amelyekben tipikusan alacsony jövedelemmel rendelkező emberek élnek (Farkas és Szabó 1995). Tehát kevés, de nagy fenntartási költségű és rossz minőségű

---

2 Más megközelítés és felosztás is lehetséges természetesen, így pl. Ámon Katalin (2019) hármasszoros osztást alkalmaz, amibe a familiaritás is beletartozik.

3 Ugyanakkor a lakosság jelentős eladósodásával is együtt jár.

lakások maradnak állami-önkormányzati tulajdonban, amelyek finanszírozása sem megoldott (Czirfusz és Pósfai 2015).

Az állami vagy önkormányzati lakásbérlet jogi értelemben is nagyon sajátos képet mutat. A jog a magánszemély és az állam/önkormányzat között létrejövő lakásbérletet szinte ugyanúgy kezeli, mint a piaci alapú bérletet, a magánjog részeként. Ezekben a jogviszonyokban így az a feltételezés, hogy két egyenrangú fél között jön létre a szerződés, és a jog nem törődik azzal, hogy az egyik fél – jelesül az állam vagy az önkormányzat – sokkal jelentősebb erőforrásokkal rendelkezik, mint a vele szerződő magánfél. Mindemellett a Lakástörvény⁴ kimondja, hogy ezeket a bérleti viszonyokat önkormányzat esetében rendeletben kell szabályozni. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy valójában nincs szó olyan szerződéses szabadságról, amit a magánjog elvár, hanem az önkormányzat, az állam egyoldalúan alakítja ezeket a viszonyokat (Tóth és Molnár 2019). Így mind a jog, mind a társadalmi és gazdasági folyamatok által egy szegény, állami/önkormányzati bérlakásban élő ember helyzete rendkívül kiszolgáltatottá válik. Azoknak, akik alacsony jövedelműek és ilyen bérlakásban laknak, a kilakoltatás jó eséllyel egyenes utat jelent a hajléktalanság felé.

Ahogy fent is említettem, a lakásról és lakhatásról való jogosultsági szakpolitikai diskurzusokban két egymással ellentétes megközelítés jelenik meg. Az egyik a liberális-piaci megközelítés, amely a lakást kizárólag tőkeeszközként kezeli és a tulajdonszerzést támogatja, a másik a szociális, amely a közösségi feladat részeként és alapjogként tekint a lakhatásra. Ez a felosztás nem újkeletű, ahogy Ámon Katalin rámutat, Polányi Károly már a hatvanas években megfogalmazta ugyanezt a társadalom kettős mozgásának koncepciójával:

Úgy személyesíthető meg, mint a társadalom két szervező elvének működése [...]. Az egyik a gazdasági liberalizmus elve, amelynek célja egy önszabályozó piac létrehozása volt. [...]. A másik a társadalom védelmének elve, amelynek célja az embernek, a természetnek és a termelés szervezetének megőrzése (Polányi 1997: 170).

Nancy Fraser a kettős mozgást egy harmadikkal, az emancipatorikus törekvésekkel egészítette ki (Fraser 2013; Ámon 2019). Így míg a piac folyamatosan tőkefelhalmozásra és profitszerzésre törekszik, azaz növekszik, addig a szociális védelem megpróbálja ennek káros hatásait kiküszöbölni, korlátokat szabni. Ebbe a kettős és ellentétes folyamatba az emancipatorikus mozgalmak a saját csoportjuk igényeit próbálják meg becsatornázni (Ámon 2019). Ezek az emancipatorikus törekvések új nézőpontokat képviselhetnek, más érdekcsoportokat tömöríthetnek magukba, mint amit már ismer-elismer a szociális védelem, így alakítják a piac és szociális védelem dinamikáját. A lakhatás tekintetében, írja Ámon (2019), ez a kettőség a lakhatás privatizációja, financializációja, valamint a lakhatás védelme, alapjogi elismerése között feszül, amibe a lakhatásukért küzdő vagy hajléktalan emberek érdekvédő közössége próbálja meg becsatornázni saját igényeit. Ezek a mozgalmak ugyanakkor hazánkban gyengék, sokkal inkább dominálnak az egyéni megküzdési módok. Így a kilakoltatással fenyegetett egyén megküzdése a legtöbb esetben egyéni, izolált küzdelem lesz.

⁴ 1994. évi XVII törvény a lakások és helyiségek bérletére, valamint az elidegenítésükre vonatkozó egyes szabályokról szóló 1993. évi LXXVIII. törvény módosításáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99400017.TV>

Módszertan

Bevezetés, a tanulmány empirikus alapja

Jelen tanulmány alapjául szolgáló empiria a doktori dolgozatom része volt, melyben kutatási kérdésem az volt, hogy hogyan használja fel a jogot egy elnyomott csoport tagja, ha egy erősebb hatalmi helyzetben lévő szereplővel kell küzdenie. Az a kérdés foglalkoztatót, hogy ha ekkora a lakhatási probléma, de nem látunk olyan igazán hatékonyan működő nyílt és kollektív ellenállási küzdelmeket, mint pl. egy mozgalom, akkor mégis mi történik akkor, ha az egyén lakhatása a tét. Mit tesz ebben a helyzetben? Hogy viszonyul a jogi eljáráshoz? Van-e valamilyen stratégiája vagy sem? A kutatási kérdés megválaszolásához narratív élettörténet-interjúkat készítettem. Ez olyan kutatási módszer, mely a lehető legkisebb beavatkozással vagy akár teljesen beavatkozásmentesen az egyénre, az általa elmondottakra koncentrálnak. Így négy életútinterjú készült olyan emberekkel, akik önkormányzati vagy állami bérlakásban laknak lakhatási szegénységben és kilakoltatás fenyegeti, vagy fenyegette őket. Mielőtt ez a négy interjú elkészült, több buktatóval néztem szembe. Első körben önkényes lakásfoglalókkal szerettem volna interjút készíteni, azaz olyan emberekkel, akik jogcím nélkül foglalnak el lakást. Nagyon kevesen vállalták az interjút, összesen három családdal sikerült egyáltalán egyeztetnem időpontot, de egyik sem jelent meg az interjú időpontjában a megbeszélthelyen, és utána egyik sem volt elérhető. Így arra a belátásra kellett jutnom, hogy változtatnom kell az interjúalanyok kiválasztásán, így kerestem fel olyan embereket, akik önkormányzati lakásban élnek és kilakoltatás eljárás van vagy volt ellenük folyamatban. A nyolc megkeresettből négygel tudtam végül interjút készíteni 2018–2019 között.

Komplex vita zajlik arról a társadalomtudományok területén, hogy hogyan, milyen módon, milyen módszerrel lehet a társadalmi valóságot megismerni. Ezt, a természetesen ennél jóval rétegeltebb tudományelméleti vitát nem tudom itt bemutatni, csupán annak egy szálát szeretném kiemelni, amely a jogszociológiai megközelítésű kutatásokat érinti. A jogszociológia mint szakszociológiai ág ugyanis a joggal általában mint hatalmi viszonyrendszerrel is operálni kénytelen. És bár itthon kevésbé reflektál a terület arra, hogy milyen módszertani apparátust érdemes használni abban az esetben, ha elnyomott csoportok joghoz való viszonyáról akarunk valamit megtudni (Kiss és Tóth 2021), de a kiindulási alap természetesen minden esetben a szociológiai módszertani repertoár – szakszociológiai ágról lévén szó –, ugyanakkor nem kerülheti meg a jogszociológia sem, hogy reflektáljon módszertani szempontból saját speciális kutatási tárgyára (Webely 2020). Az elmúlt években három olyan kutatás is zajlott-zajlik, ami pont a jog hatalomtelítettsége miatt keresett egy nem beavatkozó, ugyanakkor az egyén élményvalóságát feltárni képes módszertant, így narratív élettörténet-interjúkkal dolgozott.⁵

---

⁵ *Jogi érvek hétköznapi használata*, NKFIH által támogatott alap kutatás (K109439), kutatásvezető: Fleck Zoltán. *A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása*, NKFIH által támogatott alap kutatás (FK132513), kutatásvezető: Hoffman István. *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben*, NKFIH által támogatott alap kutatás (K143092), kutatásvezető: Vajda Júlia.

Ugyan a társadalomtudományos módszerek többsége kisebb-nagyobb mértékben beavatkozó, és ezen keresztül hatással vannak az empirikus eredményre, a narratív életútinterjúban ez a lehető legkevésbé jelenik meg. A narratív életútinterjú során a kutató minimalizálja a szerepét, miközben az interjúalanyt helyezi középpontba. A kutató először ismerteti a kutatás fókuszát és kéri az interjúalanyt, hogy mesélje ez az élete történetét. Innentől kezdve az interjúalany vezeti az interjúzási folyamatot, melyben ő dönti el meddig akar beszélni, mit akar elmondani (Vajda 2006). Miután az interjúalany lezár egy elbeszélési szakaszt, az interjúer visszakérdez, szigorúan abban a sorrendben, ahogy az interjúalany szötte az elbeszélését, azokat a szavakat, kifejezéseket használva, amelyeket az interjúalany is használt. Mindenképpen kerül az olyan kérdéseket, amelyek valamilyen módon értékelnék az elhangzottakat. Így próbálva elkerülni azt, hogy az interjúer bármiféle értelmezése terelje az interjúalany mondanivalóját, vagy legalább is minimálisra csökkentse ennek a lehetőségét.

Így az interjúalany teljes szabadságban bonthatja ki élete történetét. A módszer alapjait Fritz Schütze alakította ki az 1970-es években, és Gabrielle Rosenthal fejlesztette tovább, az ő munkássága révén érte el a mai módszertani kidolgozottságát (Pászka 2007). A rosenthali megközelítésben az élettörténet maga társadalmi konstrukció, és nem empirikus forrás. Véleménye szerint az élettörténetben az egyén élményvalóságáról és az azt körülölelő, az interjú elbeszélő által értelmezett társadalmi kontextusról kapunk képet. Így az interjú leiratokat szövegegységekre kell bontani, és ezek egymáshoz való viszonyát vizsgálni. Ezáltal is törekszik a kutató arra, hogy ne az ő értelmezése, hanem az élettörténeti elbeszélő gondolatai kerüljenek a középpontba (Pászka 2007). Azaz az élettörténeti szövegek és a hermeneutikai esetrekonstrukció nem az objektív valóságról ad tanúbizonyosságot, hanem arról, hogy az egyén hogyan látja a társadalmi létét. Nem az objektív és a szubjektív valóság áll egymással szemben, hanem egy individuum társadalmisága és értelmezése kerül a középpontba. Ezáltal megtudhatunk valamit arról, hogy a társadalmi folyamatok hogyan nyernek értelmet az egyén életében (Rosenthal 1993).

Tehát az elemzési egység Rosenthalnál az élettörténet, amit két részre oszt, a megélt és az elbeszél életre. A megélt élet az interjúalany biográfiai adatai, a rá vonatkozó tények: mikor született, meddig tanult, milyen munkái voltak, illetve az erre állított hipotézisek. Az elbeszél élet pedig azokat a narratívákat tartalmazza, amiket és ahogyan megoszt az életéről. Ahogy Vajda Júlia, a narratív élettörténet-interjú hazai szaktekintélye monográfiájában fogalmaz:

Hosszú utat jár be a kutató, mire eljut erre a felismerésre. Mire megéri, hogy eredeti céljánál, a diktafonra rögzített önletrajzi elbeszélés elkészülténél a létrejött találkozás, a másik történetében való elmélyedés bizonyos értelemben fontosabb (Vajda 2021: 31).

Hermeneutikai esetrekonstrukció és horizontális elemzés

Tehát Rosenthal megközelítése alapján az élettörténet elemzése két nagyobb részből áll, a megélt és az elbeszél élet elemzéséből. A megélt élet elemzéséhez kigyűjtjük és kronológiai

sorrendbe állítjuk a biográfiai adatokat. Majd hipotéziseket állítunk ezekre úgy, hogy figyelembe vesszük az adott társadalomtörténeti kontextust is. Ezután az elbeszélte élet-történet vizsgálata következik. A szöveget szekvenciákra bontjuk, de nem alakítjuk át, mindent abban a sorrendben elemzünk, ahogy az interjúalany elmondta. A szekvenciák olyan elbeszélési egységek, melyek tartalmuk és elbeszélésük módja alapján különböznek. A szekvenciákra bontás után ismét hipotéziseket állítunk az elmondottakra, ekkor azt elemzzük, hogyan strukturálja az interjúalany az életeseményeit, mely történeteket emel ki, mit hallgat el, mit fejt ki és mit tömörít, a témák és az elbeszélési módok hogyan épülnek egymásra (Vajda és Kovács 2002). A megélt és az elbeszélte élettörténet elemzése után ki tudjuk emelni azokat a meghatározó eseményeket, melyek kijelölik az elemzés kereteit.

Ebben a tanulmányban először az egy lakhatási szegénységben élő ember hermeneutikai esetrekonstrukcióját mutatom be, majd kitérek külön azokra a foucault-i és kritikai fogalmakra, amelyet az elméletben felvázoltam (Tóth 2022).⁶ Mivel nem készítettem interjút az eljáró hatóságokkal, nem célom az elemzésben állításokat megfogalmazni a tényleges történésekre, csupán – a narratív interjú alapvetéseinek megfelelően – azt próbálok elemezni és bemutatni, hogy az interjúalany hogyan élte meg és hogyan meséli el azt a fajta jogi konfliktust, ami közte és az állam vagy az önkormányzat között zajlott.

Elemzés – Mariann

Mariann megélt élete

Mariann 1975-ben született Budapest környékén, egy vállalati-intézményi bérlakásba. Azaz még az államszocializmus idején, de a talán már nyugodtabb korszakban látja meg a napvilágot. Apja születésekor 51 éves, a harmadik házasságában él, előző két házasságából két lánya van. Mariann édesanyja fiatalabb, 22 éves. Mindkét szülő kórházban dolgozik. A lakást – amiben élnek, és amiből majd Mariannt megpróbálják kilakoltatni – a kórházi munkavállalás alapján kapták. Kezdetben bérleti szerződésük van. Mariann 1981-ben kezdi meg az általánosiskolát, tízéves, amikor megszületik a húga.

Apja alkoholista, otthon rendszeresen a konfliktusok, az erőszakos események. Mariann kitűnő tanuló, 14 évesen kéttannyelvű gimnáziumba megy a Jászságba, kollégista lesz és csak hétvége jár haza. Az első évben nem sokkal a tanévkezdés után megismerkedik egy fiúval, és járni kezdenek. Kapcsolatuk a gimnázium végéig kitart. Mivel barátja egy évvel felette jár, előbb végez és Londonba megy továbbtanulni, így szakítanak. Mariann az érettségi után hazaköltözik, időközben édesapja már elhunyt rákban. Bár Mariann jó tanuló és leérettségizik, nem tanul tovább, hanem dolgozni kezd egy kereskedelmi cégnél, ahol tudja kamatoztatni a magasszintű nyelvtudását. 1994-ben megismerkedik párjával, '96-ban megszületik gyermeke, Károly és elmegy GYES-re. A három év eltelte után a válalkozás már nem működik, így a szülei volt munkahelyére, a kórházba megy dolgozni, a vezetőség mellett lát el adminisztratív teendőket. Egy éven belül anyja is rákos lesz,

⁶ A másik három interjú elemzése ebben a tanulmányban nem kerül bemutatásra, de a kutatáselemzés alapjául szolgáló összehermeneutikai esetrekonstrukció teljes egészében elérhető a Ph.D. dolgozatomban (Tóth 2022).

ápolásra szorul. Így újra otthon marad, hogy anyját és fiát ápolja, segítse. Anyja két év múlva meghal rákban. Mariann ezután újra visszamegy dolgozni a kórházba. A kétezres évek végén, 35 éves kora körül Mariann beiratkozik az egyetemre és diplomát szerez.

A kórházi bérlakást anyja után átadják neki megállapodási szerződéssel. 2014-ben pedig az állam kapja meg a ház tulajdonjogát. 2016-ban Mariann férje kimegy dolgozni Ausztriába, 2018-ban költözik vissza, ebben az évben véget ér a kapcsolatuk. 2018-ban az eljáró állami szerv először felszólítja kikötözésre Mariannt és a fiát, majd amikor ők megtagadják ezt, az állam lakáskiürítési pert indít ellenük. Ennek alapja, hogy Mariannal anyja halála után nem bérleti, hanem megállapodási szerződést kötöttek. Szintén 2019-ben a bíróság elsőfokon Mariann-nak ad igazat, és elutasítja az állam keresetlevelét. Mariann az interjú időpontjában abban a lakásban lakik, ahol született, és 20 éve a kórházban dolgozik. A fia vele él, ő a húszas évei elején jár. Az állam fellebbezett az ítélet ellen, tárgyalási napot még nem tűztek ki.

Mariann elbeszélte élete⁷

Miután elhangzik a kutatás fókuszának ismertetése, és az interjúer megkéri, hogy mesélje el az élete történetét, Mariann azt így kezdi el: „*hát én ide, ebbe a lakásba születtem.*” Elmondható, hogy a születéssel való kezdés megszokott az életútinterjúknál, de itt nem a dátum, hanem a helyszín van kiemelve.

Mariann főnarratívája kizárólag a lakása körüli jogi hercehurca igen részletes ismertetését tartalmazza. Mariann ebben a konfliktusban él, ezen keresztül meséli el saját életét is, szülei, fia és munkája a konfliktuson keresztül említődnek meg, és az említés szintjén is maradnak, semmi mást nem közöl róluk. Így a főnarratíva gyakorlatilag egyetlen történet elbeszélése, melyben az elbeszélő szekvenciák – tudósítás, történet, epikus elbeszélés – váltják egymást. Argumentatív részek, azaz értékelések is megtalálhatók benne, de elvétve, sporadikusan. A konfliktus ismertetésében időrendben halad, logikusan és nagyon részletesen. Ez a részletgazdagság viszont csak és kizárólag az ügy ismertetésénél jellemzi az elbeszélést – még a későbbi visszakerdezéseknél is – a többi életeseményt kevésbé részletgazdagon ismerteti.

Tehát Mariann az első perctől kezdve a lakása köré építi fel élettörténetét „*hát én ide, ebbe a lakásba születtem.*” Az állítás erős, mintegy tételmondatként is értelmezhető. Kapcsolata a lakással egy generációval korábbra nyúlik vissza, ez mintha egyfajta legitimitást is teremtene a lakáshoz való viszonyában.

Szüleimnek a bérlakása volt, egy bérlakás, mind a ketten a kórházban dolgoztak, mind a ketten a kórházban. Hát igazán ez a lakhatási konfliktus, ez már akkor kezdődött, ugye, amikor már én voltam a bérlője. A szüleim sajnos meghaltak. Én is már alkalmazásban voltam már akkor is, amikor ők meghaltak. Tehát, illetve hát, amikor édesanyám meghalt, ő halt meg ugye később, és kórházi alkalmazásban voltam.

---

⁷ Narratív életútinterjú esetén az interjú leírata sajátos gépelési szabályok vonatkoznak, amivel az interjú elbeszélő elbeszélési módját jelzi a gépelő. A tanulmányban az interjúrészletek idézésénél viszont csak kettő jelölést tartottam meg. A dőlttel szedett szavakat kihangsúlyozta az interjúalany, dupla zárójelben pedig a hangulat kifejezések vannak (nevetés, sírás stb.). A Mariannal készített interjú (hosszabb) részletei behúzottan, kisebb betűmérettel szerepelnek ebben a részben.

Szülei alkalmazása visszatérő elem, hiszen a lakásban generációk óta a család él, ráadásul a lakhatás jogalapja az alkalmazotti jogviszony. A jogi konfliktus kezdete, amikor a kórház átadja a lakás tulajdonjogát egy erre kijelölt állami cégnek, amit Mariann végig a Magyar Államként azonosít, így az ellenfél is a Magyar Állam lesz.

A kórház ugye ezt a bérlakást, ezt átadta az államnak és a vagyonezelést azt meg a cégnek, akik hát szerintem egy jó nyolc hónappal később tájékoztattak minket, itt lakókat, hogy mostantól kezdve ők kezelik itt a házat. Addig semmi, tehát se egy *értesítés* nem jött, se *lakbérszámla*, *semmi*, *abszolút* semmi nem jött. *Hát* én ettől függetlenül ugye raktam félre szépen ugyanúgy a pénzt, hogy mondom, amikor megjön a számla vagy bármiféle ukáz, akkor be tudjuk *fizetni*. Ez meg is történt, éveken keresztül semmi változás nem volt tulajdonképpen.

Annak hangsúlyozása, hogy az állam valójában az ellenfele már következtetni enged arra, hogy ez egy fontos részlet. Kiemeli, hogy az állam már a kezdetekben is problémás tulajdonos, szerződő fél, mivel nem körültekintő és nem is informálja a bérlőit a változásokról. Mariann viszont próbál tisztességes maradni.

Tizenhatban vették át a *házat*, és tavaly januárban küldtek egy felszólító levelet az összes lakónak az összes családnak, hogy haladéktalanul hagyjuk el a házat, költözzünk ki, mert az életveszélyes. És akkor így ezzel indult a tulajdonképpeni ((nevetve)) hercehurca, amiben most még mindig benne vagyunk. Hogy elkezdtek itt összevissza vizsgálgatni, folyamatosan írogatták a leveleket, azonnal hagyjuk el a lakást, ők nem hajlandóak semmit adni, se cserelakást, se pénzt semmit.

A minden bizonnyal nehéz konfliktushelyzet ellenére Mariann elbeszélése tényszerű higogdt, még viccelni is próbál, amikor az évekig tartó jogi eljárást „*hercehurcának*” minősíti. Mariann elbeszélésében az állam egyoldalúan követel, a jogot saját hatalmi eszközöként kezeli.

Akkor utána értékbecslőt küldtek, nézze meg a lakásokat, *de* csak a bérlők lakása. Itt tehát minket, voltunk egy páran, akiknek ilyen lakáshasználati megállapodás volt. Velünk így tulajdonképpen szóba se álltak, tehát így nem voltak hajlandóak *beszélni* a dologról, nem hívtak be minket megbeszélésre. *Én* miután, én minden levélre válaszoltam, amit küldtek, velem így kifejezetten ellenségesekké váltak. Tehát azon nyomban, tehát *folyamatosan támadtak*, azonnal hagyjam el. *Rendőrséggel* fenyegettek, *így* ki fognak toloncolni a lakásból, úgy kiraknak. Tehát hogy olyan fenyegetések mentek, hogy na mindegy ((sóhajva)).

Az elbeszélésben az állami fellépés egyre durvább lesz. A kommunikációt felfüggesztik, nem fogadják őket, viselkedésükben azt éreztetik, mintha Mariann sértené meg a szabályokat. Ahogy ő fogalmaz: „*így ki fognak toloncolni a lakásból*”, nem kilakoltatják vagy kiűrik a lakást, hanem toloncolják, mint egy bűnözőt. Egy olyan állam képét festi le Mariann, ami fegyvelmez, fenyeget, ha kell, de nem gondoskodik, nem is viselkedik feltétlenül jogszerűen. Mariann viszont ellenáll. Küzdelmében sajátos eszközként jelenik meg a jog, a jogi tudáshatalom, a játszma akkor fordul meg, amikor Mariann megérti ezt, és felkészül a rá vonatkozó jogszabályokból.

Hát én ugye próbáltam *utánajárni*, megnéztem, a mindenféle *lakástörvény*, PTK. Tehát *ahol* ezzel kapcsolatosan bármilyen információ van, az annak én próbáltam utánajárni. Ugye eleve ez a megállapodás, amit még annak idején velem a kórház kötött, abban is hivatkoztak a lakástörvényre, hivatkoztak ugye belső utasításokra. Én azokat mindent *megszereztem*. utánajártam, kinyomtattam, áttanulmányoztam, odavissza előlről hátulra hátulról előre. ((nevetve))

Utánajár olyan belső dokumentumoknak is, belső utasításoknak, melyek segítik a harcban, információelőnyhöz jut. Mariann magát képviseli a perben, az egészet egyedül csinálja végig. Az élettörténeti elbeszélő folyamatosan reflektál, alakítja a stratégiáját, viselkedését és végül a jog számára is egy eszközzé, egy tudáshatalommá válik. A jognak Mariann elbeszélésében, mindenkit kötnie kell, az Államot és őt egyaránt. Ennek ellenére vagy emellett az ellenfél, a Magyar Állam félelmetes, ijesztő, mintha Mariann-nak nem lehetne a jogait érvényesíteni vele szemben:

Tehát, hogy olyan, tényleg olyan sokkot kaptunk, hogy amikor este fölbontottuk a levelet. Mert ugye ajánlott, tértivevényrel küldték, postára bemenni, nem tudom mi még. Ez a legelső levél, és konkrétan éjszaka sírva, zokogva elkezdtünk összepakolni. És akkor így úgy gondoltuk, hogy így a lakás másik feléről kezdjük. Tehát konkrétan a *konyhát*, azt így összecsomagoltuk, majd rájöttünk, hogy ez nagyon jó ötlet volt, hogy mindent bedobozoltunk, csak így most így létezni nem tudunk. Tehát, hogy így teljes olyan sokkot kaptunk tényleg, hogy így akkor ugye hát jöttek folyamatosan ezek a fenyegetődző levelek meg minden.

A fenti részlet kiemelten fontos Mariann elbeszélésében. Ebben a részletben érezhető, mi a valós tét, mit jelent egy olyan fenyegetés, hogy megszűnik a lakhatás egy olyan konfliktusban, amiben a másik fél egyetlen fizikai megtestesülése egy levél. A legelső levelet még sok követi, és Mariannék végül nem hagyják el a lakást, küzdenek. A történet viszont mutatja, hogyan hathat egy ilyen eljárás az egyén életére, amikor ekkora hatalommal kerül szembe. Egy levél, amit a Magyar Állam küld akaratmegtörő hatással lehet, egy levél változtatja meg az egész helyzetet. Mariann elbeszélésében az Állam egyre inkább fegyvermezővé, fenyegetővé válik, mindeközben szinte láthatatlan, levelek formájában érthető tetten, nincs semmi kézzel fogadható, csak a levelek és a hatalom. Mindemellert segítséget nem kap, fontos, hogy végig egyedül küzd, bár tudni lehet, hogy ott a családja és vele van egy egész lakóközösség is, akikkel ugyanez történik. Egyetlen segítsége egy jogvédő szervezet lesz, akik felvállalják a konfliktust az állammal szemben, segítenek neki, de Mariann végig saját magát képviseli.

Hát tulajdonképpen az elsőfokú, tehát első fokon, ott képviselő nélkül, illetve *saját magamat* képviselve, idén november 10-én megnyertem az az első fokú pert, vagy hát első fokon a pert a Magyar Állammal szemben.

Ebben az részletben újra előjön a saját tudása, kompetenciája, ereje. Hogy saját erőből, akarattal, és egyedül le tudott győzni egy akkor ellenfelet, mint a Magyar Állam. És ugyanolyan fontosnak tartja azt is, hogy az igazát bíróság is elismeri.

Ugye laikusként elolvasva, azaz ítéletet, az elsőfokú ítéletet szerintem rendkívül korrekt módon és nagyon tárgyilagosan foglalta össze tulajdonképpen a bíró azt, ami valóban történt. Tehát, hogy ezek hogyan próbálnak visszaélni ugye a hatalmukkal, hogy tehát, hogy egy egyszerű földi halandót ugye, azt így megfélemlítenek.

Az állam fenyegető, Mariann és a Magyar Állam közti hatalmi aszimmetria jelentős. Emellett az állam Mariann narratíváiban nincs figyelemmel tényekre, a jog mást jelent neki, mint Mariann-nak. Az eljárás olyan, mintha a jog és az állam – mint pozíció – összeolvadna, mintha nem lenne különbség aközött, hogy mi az, amit az állam állít és mi az, ami jogszerű. Mariann kálváriájának része, hogy a lakásra, ahol lakik, szülei halála után a kórház nem bérleti szerződést, hanem ún. lakáshasználati megállapodást köt vele. Ugyan ez tartalmilag bérleti szerződés, de az elnevezés miatt ő még nagyobb hátrányba kerül, mint a többi lakó a házban, miután az állam megszerzi a tulajdonjogot. Ebben a jogi huzavonásban Mariann nem tudja megértetni, hogy a két szerződés – bérleti és megállapodási – között nincs tartalmi kapcsolat, őt ugyanolyan jogok illetik meg, mint a bérlőket. Ezt a bírósági ítélet tisztázza, és ad igazgat Mariann-nak.

A bíró, bíróság ugye azt mondta ki, hogy tehát ugye, amit ugye én is bizonyítottam, hogy egy *dokumentumnak*, vagy egy *megállapodásnak*, vagy a *szövege* az, ami tulajdonképpen meghatározza, hogy ez miről szól, nem az határozza meg, hogy most oda az van írva, hogy *bérleti szerződés*, vagy az van írva, hogy *megállapodás*, hanem ugye ami le van írva benne. Hogy átadják nekem a *használatot*, én azért *bért díjat* fizetek, tehát havonta ugye fizetem a *bérleti díjat*, kimondta a bíróság, hogy *teljesen* mindegy, hogy azt minek nevezzük, hogy *bérleti díjnak* nevezzük vagy *lakáshasználati díjnak* nevezzük, *én* fizetek a használatért tehát ez egy bérleti jogviszony.

Itt újra előkerül a tudásának a fontossága: sikerült bizonyítania, hogy ő értelmezte jól a jogot, és nem a Magyar Állam. El tudta érni, hogy az a valóság és így az igazság, amit ő képvisel. Végül főnarratíváját az aktuális, pillanatnyi helyzet értékelésével zárja.

Első fokon ugye kimondta a bíróság, hogy akármit is próbálnak, ez akkor is egy bérleti jogviszonyt takar ez a megállapodás.

Azaz a per folyik, még nem zárult le. A főnarratíva a lakással kezdődött és a lakással zárul. Ebben a térben zajlott életének első elbeszélése. A visszakérdezéseknél elkezdte kifejteni aztán az élettörténetét is a konfliktuson túl, de újra és újra visszatér ehhez, illetve a lakásra, lakhatási konfliktusra vonatkozó szálakat sokkal részletgazdagabban beszéli el, mint a magánéletét.

Az első visszakérdezésre „akkor kérdezek, jó, az elején említette a kezdésnél, hogy ebbe a lakásba született, mesélne nekem erről” leginkább a lakásról beszél, de édesapja is előkerül. „Édesapám nagyon régóta dolgozott már ugye a kórházban és hát megkapta ezt a lakást ilyen bérlakásnak.” Így újból azzal kezdi, hogy megalapozza a lakhatásának jogi és igazságossági alapját, majd újra a konfliktus ismertetésébe és a jogi helyzete értelmezésébe kezd bele. A konfliktustörténet mellékszálaként jelennek meg élettörténeti elemek.

Amikor 17 éves voltam, akkor meghalt édesapám. [...] Édesanyám is a kórházban dolgozott, tehát semmi akadálya nem volt annak tulajdonképpen, hogy ő folytathassa a bér ezt

a bérleti jogviszonyt. [...] Akkor utána ugye ő lett a lakásnak a bérlője, mi, a húgommal, mert addigra már született egy húgom is, és akkor utána ugyanúgy laktunk tovább itt. [...] Hát aztán utána meg, amikor befejeztem a középiskolát, akkor hát, miután közben ugye édesapám meghalt. Ezért nem mentem tovább tanulni, hanem elhelyezkedtem dolgozni. [...] Kft.-nél dolgoztam először, aztán a gyermekem születése után [...] akkor visszamenni dolgozni, na akkor helyezkedtem el a kórházban [...] 2000-ben helyezkedtem el a kórházban és 2002-ben halt meg az édesanyám.

Összevonva, sűrítve jelenik meg élete több mint negyven éve, részleteket nem mond. Nincsenek nevek, az embereket megemlíti, de nem mesél róluk, a munkahelyeit is csak felsorolja, nem fejt ki. Erősen a konfliktusban él, nehezen szakad ki belőle. Ezután derül ki, hogy apja alkoholista volt, aminek a család többi tagjával együtt ő is elszenvedője lett. Ennek ellenére apjáról szeretettel beszél, felidézi, mennyit játszott velük, az alkoholizmus csak a róla szóló elbeszélés legvégén kerül elő, ahogy arról is csak röviden beszél, hogy gyermekkorában gyakoriak voltak a konfliktusok és erőszakos jelenetek. Húgáról is röviden csak pár szót szól. Tíz év korkülönbség van köztük, és hangsúlyozza, hogy teljesen mások, nincsenek is kimondottan szoros viszonyban, amit azzal is magyaráz, hogy rövid ideig nevelkedtek egy fedél alatt. Így említi, mintegy mellékszálként, hogy 14 évesen vidéken, kollégistaként tanul tovább, ahogy ő mondja „*menekülés is volt.*” Az indok emellett, amit említ, inkább kifogásnak hangzik, ugyanis elbeszélésével ellentétben kétnyelvű gimnáziumok Budapesten és környékén is voltak már abban az időben is. Az, hogy 14 évesen vidékre költözik, bátor, nem szokványos döntés. Már kamaszként próbálja kezébe venni életét és irányítani a sorsát. Mariann-nak a gimnáziumi évek alatt meghal az édesapja, és bár leérettségizik, nem tanul tovább, rögtön az érettségi utáni nyáron dolgozni kezd és hazaköltözik.

A következő elbeszélési egységben kiderül, hogy a lakhatási konfliktus közepén, 25 év után gyermeke apja magyarázat nélkül otthagyja. Ebből az is láthatóvá válik, ahogy a külső jogi-lakhatási gond belső magánéleti problémákkal párosul. Az egész élete gyakorlatilag egyetlen összetett problémára szűkül az interjú időpontjában.

Belefáradt, mondtam, hogy mibe. Nem tudja megmondani, ő most elfáradt, azt mondta, hogy nincsen senkije, visszaköltözött az anyjához. És azóta szinte nem is beszélünk egymással, tehát nem hajlandó semmit, *abszolút nulla* kommunikáció. [...] *Teljesen teljesen* kisémmizett, nem csak érzelmileg, hanem hanem minden téren. [...] És akkor ő benyögte most márciusban, hogy ő elfáradt.

Ezután a fiára terelődik a szó, akit nagyon pozitív színben láttat, hogy mennyire tehetséges, jó tanuló, de nem tanult tovább, hanem három állásban dolgozik. Ezután a gimnazista évekről és az első barátjáról beszél, majd az első munkahelye kerül ismét szóba. Az első munkahelye egy magasabb presztízsű, friss, kapitalista vállalkozás volt, amit közvetlenül a rendszerváltás idejében alapítottak, ahol Mariann kamatoztatni tudta a nyelvtudását. Látszik, hogy be tud illeszkedni az új piaci viszonyok közé, könnyen megtalálja a helyét. Elmondja, hogy milyen újszerű, innovatív képviselti rendszerben dolgozott, maga az iroda pedig Budapest egy magas presztízsű épületében volt. Ezért is érdekes fordulat, hogy gyermeke születése után saját szülei munkahelyén kezd el dolgozni, egy kórházban, egy biztonságos munkahelyen.

A munka után ismét a gyermekéről, annak születéséről és a GYES-en töltött időről beszél, majd édesanyja kerül szóba, először hosszabban az interjú alatt. Azonban sokat nem tudunk meg róla, azon kívül, hogy ő is a kórházban dolgozott. Mindkét szülő rákban hal meg, ráadásul az édesanyja örökletesben. A rák Mariannt is utoléri, 31 évesen műteni kell. Ezzel is bátran néz szembe, kézbe veszi ez életét és irányítja, nagyon tudatosan áll a műtétéhez. Ő irányítja a saját egészségének a kezelését, és fiatalon szembenéz egy olyan műtéttel, aminek visszafordíthatatlan következményei vannak. Feltűnő, hogy itt is egyedül van, legalábbis senkit sem említ, akire támaszkodhatna, akivel meg tudná beszélni, min megy keresztül. Ezután újra a kórházi munkája kerül elő, amiről nem túl pozitívan nyilatkozik. Elmondása alapján egy toxikus és lusta munkakörnyezet rajzolódik ki, ami éles váltás az első munkahelyéhez képest. Ezzel zárult az első interjú, a másodikra pár héttel később került sor. Ez rész az egyetemi éveivel kezdődik.

Édesanyámnak volt ugye, amit már korábban említettem, hogy édesanyámnak volt nagy kvázi álma, hogy többre vigyem, mint ő.

Mariann beiratkozik az egyetemre, diplomát szerez. Ezután több magánéleti elem nem kerül elő, a kórházi munkájáról beszél, de arról újra a konfliktus szemszögéből, illetve magáról a konfliktusról. A harcban teljesen egyedül marad, saját kollegái sem segítenek.

Mert hiába voltak ugye jogász ismerősök, ugye a kórháznál is vannak bent jogászok [...] tehát igen-igen nehezen álltak volna így szóba ezzel kapcsolatban, ha szóba is álltak, akkor azt is csak úgy, hogy név nélkül, minden nélkül. Tehát, hogy de ők nem adják hozzá a nevüket. Illetve hát ugye, hogyha bármiféle jogi segítséget próbáltam kérni, akkor kérdezték, hogy igen, és ki a felperes, mondom a magyar állam, és akkor így mondták, hogy ja akkor akkor ők ebből kimaradnának. Tehát egyszerűen azt vettem észre, hogy nem mernek kvázi segítséget nyújtani.

Mind a jogi, mind a történeti szálát nagy részletességgel bontja ki. Valószínűsíthető, hogy ezzel is bizonyítani akarja az igazát, alátámasztani kompetenciáját. A bérleti szerződés és a használati megállapodás okozta különbség egy új aspektusa kerül elő.

És igazán megmondom őszintén, hogy így abból, amiket ugye utólag megtudott az ember, hogy olyanokat például most így a lakhatásunkkal kapcsolatban, olyanokat kifizettek tavaly, tehát olyanok váltották meg a bérleti jogviszonyát, aki dolgozott valamikor a kórházban, de azóta már dolgozott cipőboltban, dolgozott lottózóban, dolgozott dohányboltban, akárhol. Ugyanúgy itt lakott, bérelte ugyanígy a lakást csak, neki százezer évvel ezelőtt bérleti szerződést írtak.

Ez nem csak, hogy hátrányos helyzetbe hozz Mariannt, hanem a házban is kialakul két csoport, a „bérleti szerződésesek” és a „nem bérleti szerződésesek” csoportja. Ez hátráltatja a közös fellépést, megosztja a társasházat. Többek között emiatt is beszél Mariann végig egyszemélyes harcként a küzdelméről, egyértelműnek tűnik, hogy nem áll mellette senki. Ezután újra az állam intézkedéseit elemzi. Azt boncolgatja hosszan, hogy az államot saját jogszabályai mennyire nem kötik, hogy hogyan helyezi magát a törvények felé. Nem tartják karban az ingatlant, nem teljesítik a társasház tulajdonosi kötelezettségeit, rosszul,

jogszabályellenesen számláznak. Kiemelkedik a narratívában egy eset, a ház életveszélyessé nyilvánításáról.

Először az volt, hogy ők [állami cég] nyilvánították életveszélyessé. Akkor én írtam nekik, hogy elnézést, de itt van, itt van leírva a jogszabályban, hogy életveszélyessé az építésügyi hatóság nyilváníthatja a házat. Akkor kiküldték, akkor jött az építésügyi hatóság. Hát, mint megtudtam, az építésügyi hatóság, az közvetlenül, tehát ők annak idején egy cég voltak. Tehát ez így ügyhogy végül is ezzel nyert ügyük volt.

Az egymás mellé rendeltség polgárjogi követelménye csak mítosz, a jog egyszerűen elfedi ennek hamisságát. Az állam erejénél, hatalmánál fogva nem tud egyenrangú lenni egy állampolgárral.

Tehát ez, ami végül is a *pernél* is volt, ugye, hogy hiába hivatalosan egymás *mellé* rendelt *felek* vagyunk mondjuk a bíróságon, hát azért a nyomást, azt azért úgy érzi az ember így az állam részéről. Hogy azért nem teljesen egyenrangú partnerként vagyunk kezelve. Holott tényleg, tehát nekünk például, azt én ugye a saját nevemben tudom mondani, *soha* elmaradásunk *nem* volt, mindig pontosan fizettük. Én az összes csekket nemhogy időre, hanem még a fizetési határidő *előtt* be szoktam fizetni. Tehát, hogy tényleg mindent megpróbál az ember úgy tenni, hogy jogkövető és szabálykövető magatartással. Ami mondjuk az ő részükről nem igazán volt tapasztalható.

A következő kérdés a partneri viszonyra, pontosabban erre az aszimmetriára vonatkozik, amiben ezt több példával, az építésügyi hatóság felhasználásával, a rossz, jogszabályellenes számlázással, a fenyegető levelekkel bizonyít. Majd rátér a lakóközösségre. Mint kiderül, kezdetben próbáltak együtt fellépni saját érdekeik mentén, mivel a tizenegy társasházi lakásnak az állam egyszerre mondja fel a szerződését. De amellett, hogy nehezen találunk olyan ügyvédet, aki segítene, a helyzetet tovább nehezíti, hogy az állam két csoportra bontja a társasházi lakóközösséget. Azokra, akiknek bérleti szerződésük van, és azokra, akiknek lakáshasználati megállapodásuk van. Előbbi csoporttal megállapodik, utóbbival nem. Ahogy kezdődött az interjú, úgy is zárul, a legutolsó elbeszélési egységekben ismét a lakhatási kálvária részletei kerülnek elő.

A jog mint a felügyelet eszköze

Ahogy a bevezetésben írtam, ebben a tanulmányban arra keresem a választ, hogy egyrészt a hatalom hogyan konstruálódik foucault-i megközelítésben a kilakoltatás előtt álló egyén életében, másrészt, hogy az egyén milyen megküzdési stratégiát, ellenállási formát alakít ki.

A hatalom természete: diszkurzív felügyelet és tudáshatalom

Mariann elbeszélésében a hatalom, amit ő az állammal azonosít, folyamatosan fegyvermezni próbálja, az interjú időpontjában élete minden aspektusát a lakhatási konfliktusa határozza meg, a magánéletét is. Ez leginkább *diskurzusokban* jelenik meg levelek

útján, később a peres eljárásban. Ennek a diskurzusnak a jogi háttere a fegyelmezés alapja (Memmi 2012). Amikor az állam átveszi az ingatlant a kórháztól, először hónapokig hallgat. Ez a hallgatás később is vissza-visszatér, majd az első kapcsolatfelvétel a lakókkal rögtön fegyelmező. Valójában a későbbiekben is a diskurzus kezdeti logikája, üteme érvényesül. Az állam a per kezdetéig Mariann-nal kizárólag írásban és egyoldalúan kommunikál, amikor pedig Mariann valami számára nem kedvező, nem tetsző dolgot művel, azt szintén hallgatással bünteti. Ez az egész diskurzus logikája, az állam végig fegyelmezni próbál vagy fenyegetéssel, vagy hallgatással. Azt, hogy fenyegetve érezte magát, hogy úgy érzi, hogy az állam nem kompromisszumkész Mariann explicite is kimondja „és akkor, ugye hát jöttek folyamatosan ezek a fenyegetődző levelek meg minden.” Az állam célja Mariann elbeszélése alapján tiszta, életveszélyre hivatkozva el akarja adni az ingatlant, és ezt a célját levelek útján próbálja elérni.

A diskurzusban a jog háttérként szolgál, az állam állításainak megalapozásaként és fenyegetésként, fegyelmezésként egyszerre. Bár Mariann elbeszélésében az államot azonosítja ellenfélként, de ez a gyakorlatban egy állami cég, amely a lakással kapcsolatos tulajdonosi jogokat gyakorolja. Tehát az állam egy cégnek delegálja a hatalmát, ami komplexebb módon képes akaratának megfelelően alakítani az eljárást. Fegyelmez azáltal, hogy a per megindításáig az egész diskurzust a kezében tartja, a kommunikáció végig egyoldalú marad. Amikor Mariann alakító módon próbálja keresni a kapcsolatot vele, teljesen elzárkózik ettől. Nem csak, hogy elzárkózik, hanem Mariann elbeszélése alapján mintha támadásként értelmezné Mariann cselekedeteit. Tehát az az intézmény, ami dönt Mariann lakhatásáról, csak egyoldalú diskurzus mentén kommunikál. Ezekben a diskurzusokban mintha nem férne meg kritika, ellentmondás, a helyes viselkedés az egyetértés. Mivel Mariann nem ért egyet, a diskurzus folyamatosan ellenségessé válik élettörténetében.

Foucault-i értelemben a *tudás is hatalmi* tényező. Hatalmi rendszerek létrehozhatnak olyan tudásformákat, tudományos ismereteket, melyeket saját hatalmi céljaik érdekében használnak fel (Foucault 2000). A jog is bizonyos értelemben ilyen. Ugyan a modern jog elvileg formális és racionális, melynek célja, hogy átlátható módon szabályozza a mindennapi viszonyokat (Weber 1995), valójában ez megkérdőjelezhető és számos kritika éri. Így a kritikai jogelmélet részéről is, miszerint a jog részre hajló és hatalmi érdeket szolgál (Kiss 2020). Mariann elbeszéléséből hangsúlyosan látszik, hogy a jogi tudás egyrészt mennyire megkerülhetetlen, másrészt mennyire nem formális és racionális az ő perspektívájából szemlélve. Az állam nevében eljáró intézmény jogszabályokra történő hivatkozással mondja fel a bérleti szerződéseket, és a jog egyfajta értelmezésével tesz különbséget bérleti szerződéssel és megállapodási szerződéssel rendelkezők között. A jog az egész diskurzusban meghatározó tudásként és a tudás alapján hivatkozási alapként is szolgál, ami a konfliktus kezdetén egyoldalúan az állami vállalat kezében van. Az elbeszélés alapján itt több hiba is történik, például az állami cég életveszélyesnek nyilvánítja a házat, miközben nem ő az erre hivatott meghatározott hatóság. Különbséget tesz bérleti szerződéssel rendelkezők és megállapodási szerződéssel rendelkezők között, miközben – ahogy később a bíróság is kimondja – nem lehet ilyet tenni. Olyan, mintha az a pozíció, ahonnan az eljáró állami vállalat kommunikál – amit Mariann az állammal azonosít – egybeforrna a joggal. Az jogszerű, amit ez az intézmény mond. Ez az összefonódás talán

leginkább akkor érhető tetten, amikor Mariann jogászok segítségét kéri, akik ettől teljesen elzárkóznak, megijednek az állammal való konfrontációtól.

Amikor Mariann elkezd utánajárni a vonatkozó jogszabályoknak, megtöri az állami vállalat privilegizált helyzetét. Mariann nem csak a mindenki számára elérhető törvényeket és rendeleteket kutatja fel, de utánanéző olyan belső kórházi dokumentumoknak, utasításoknak is, amelyek korlátozottan elérhetők. Ezen ismeret, tudás birtokában magabiztosabban mond ellent a kilakoltatási akaratnak, jogi tudással harcol a saját érdekeiért. Két jogi eljárás is érdekes ebből a szempontból, a kettőnek más lesz a kimenetele. Az egyik a ház életveszélyessé nyilvánítása, a másik pedig a kilakoltatási per. Ahogy az élettörténet elemzésben is említésre kerül, az egész konfliktus azzal indul, hogy a tulajdonosi jogokat gyakorló állami vállalkozás életveszélyessé nyilvánítja a házat. Sok lakó ekkor el is hagyja a lakását. Mariann viszont, ahogy elkezd utánajárni a jogszabályoknak, rájön, hogy ezt ez az intézmény nem teheti meg. Tehát a hatalmi szereplő nem csak, hogy helyzeténél fogva erősebb, hanem ki is használja a helyzeti előnyét, joggal és jogintézményekkel fenyeget, összehasonlíthatatlanul nagyobb erőforrásokat mozgósít, mint amit Mariann el tudna érni, mindezt – Mariann elbeszélése alapján – teljesen visszaélészerűen teszi. A joggal szemben támasztott formalitás látszólagos, az eljáró hatalmi szereplő pozíciója az, ami mindent meghatároz az élettörténeti elbeszélő megélésében. A per során viszont pont az ellenkezője történik. Mariann a megszerzett jogi tudását felhasználva, egy jogvédő szervezet külső segítségével, magát védve nyer a Magyar Állammal szemben, a bíróság neki ad igazat. Ahogy Mariann fogalmaz: „akkor sem, hogyha a magyar állam, akkor sem tehetik ezt meg velünk.”

Az egyén mozgásteré; ellenállás

Foucault szerint ahol hatalom van, ott ellenállás is van, a dinamikus hatalmi elképzelés velejárója ez az ellentétpár. Ahogy az elméleti részben kifejtésre került, ez a gondolat maga megtermékenyítő hatással volt egyes ellenállási elméletekre, így James C. Scottra, aki úgy véli, hogy hatalmi aszimmetria esetén az ellenállás hétköznapi formája válik, válhat meghatározóvá (Scott 1985). Így Scott Foucault-hoz hasonlóan arra a megállapításra jut, hogy a hatalom-ellenállás kettősége a mindennapi gyakorlatok része. Susan Silbey bizonyos tényezők fennállása esetén úgy gondolja, hogy kiszűrhetők interjúkból ellenállási narratívák. Ezek, hogy az egyén felismeri-e a hatalmi dinamikát egy konfliktushelyzet mögött, képes-e azzal szemben definiálni magát. A másik, hogy az egyén tudatában van-e a lehetőségeinek, észlel-e kibúvási, elkerülési vagy más szembeszegülési lehetőséget. A harmadik, hogy a helyzetében azonosít-e igazságtalanságot vagy tisztességtelenséget és végül, hogy van-e olyan cselekvési lehetőség, ami a hatalom számára felismerhetetlen, de az egyén számára kedvező (Silbey 2003).

Az aszimmetrikus hatalmi viszony fennállása első ránézésre is egyértelmű, és ezzel Mariann is tisztában van. A kilakoltatás pedig önmagában is igazságtalan, de Mariann ezt nem egy társadalmi-igazságossági narratívában értelmezi, hanem saját életére vonatkoztatva egy rendkívül bensőséges élménnyé válik. Magát az interjút is úgy kezdi, hogy „*ebbe a lakásba születtem*”, gyakorlatilag ez az otthona, a családi ház, amihez sokkal komplexebben viszonyul, mint pusztán egy tárgyi eszközhöz. Az interjú visszatérő eleme, hogy

már a szülei kapták a lakást, hogy évtizedek óta ott él a család, valamint az is, hogy szülei a kórházi munkájuk alapján kapták a lakást, és ő jelenleg is ott dolgozik. „[É]nnekem idén lesz húsz éve, hogy ugyanott dolgozom, tehát nem igazán értem ezt az egészet, de hát reméljük, reméljük, hogy hogy ő hogy az igazság fog kiderülni.” Ezzel mintha megpróbálná megalapozni a lakáshoz való jogát, így próbálja elmesélni azt az igazságtalanságot, ami őt éri. Az igazságtalanság másik eleme, hogy ő végig tisztességesen próbál eljárni, minden szabályt betart és nincs elmaradása.

Emellett pedig nem is hajol meg a hatalom törekvése előtt, nem költözik ki a lakásból, hanem ellenáll. Megszerzi azt a tudást, amire szüksége van, utánajár a pontos jogi helyzetnek, és ezt használva, magát képviselve pert nyer az állammal szemben, megvédi a lakhatását. Tudatosan alakít ki stratégiát, érvényesíti az akaratát a hatalommal szemben, miközben végig tisztában van azzal, hogy mi a tét és ki az ellenfél a konfliktusban.

Összegzés

A narratív élettörténeti elbeszélő elmondásában a hatalom a jogon keresztül egy konfliktusponton át meghatározza mindennapjait. Túlterjeszkedik magán a konfliktusos kérdésen, a jog több szempontból sem marad formális-rationális, lefedi élete minden egyes aspektusát. Mariann elbeszélésében egy nagyon is aktív, dinamikus hatalom rajzolódik ki, ami hol fenyeget, hol hallgat, de minden esetben fegyelmez. A jog egy eszköz, ami Mariann narratívájában sok esetben a hatalom érdekei mentén alakul.

Mindez jogi diskurzusokban érhető tetten, leginkább a lakáselhagyással kapcsolatos levelezésekben, melyek egyoldalúak maradnak a per kezdetéig, mivel az állami vállalat Mariann egy megkeresésére sem reagál. Úgy gondolom, hogy a hatalom ilyenfajta működése miatt válik Mariann tevékenysége ellenállássá. Mivel az elbeszélés alapján az állam nem kompromisszumkész, meg sem hallgatja Mariannt, így a hatalmi fellépéssel nem együtt mozgó bármely cselekedet a hatalommal való szembeszegülést, ellenállást is jelent. Bár Mariann kiszolgáltatott helyzetben van, de kitartó és képes értelmezni a rá vonatkozó jogszabályokat, ami ilyen harcokban valószínűleg kivételes. Az interjúból látszik, mekkora erőforrások mozgósítására van szükség egy ilyen aszimmetrikus jogi-hatalmi konfliktus esetén. A jog hatalmi eszközként történő értelmezése rámutat arra, hogy a hatalom, a jogi-hatalmi konfliktus hogyan konstruálódik a társadalom periferiáján. Az pedig, hogy a legelesettebbek életében a jog-hatalom párosa hogyan jelenik meg, túlmutathat önmagán és képet adhat a demokráciáról, a jogállamról is.

Hivatkozott irodalom

- Aladits Beáta (2012): Mit jelent az „érdemesség”? Az előzetes mentesítések bírósági gyakorlatának empirikus vizsgálata. *Debreceni Jogi Műhely* 9(2): 119. DOI: <https://doi.org/10.24169/DJM/2012/2/1>
- Ámon Katalin (2019): Struggles for Recognition and Redistributive Policies: A Polanyian Analysis of Postcrisis Housing Policies in Europe's Periphery. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 6(1): 115–138. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v6i1.535>

- Augustyniak, Hanna, Csizmady Adrienne, Hegedüs József, Jacek Łaszek, Krzysztof Olszewski és Somogyi Eszter (2019): Posztosztocialista lakásrendszerek Magyarországon és Lengyelországban. *Közgazdasági Szemle* (66): 980–1004. DOI: <https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.9.980>
- Czifrusz Márton és Pósfai Zsuzsanna (2015): Kritikus ponton? Önkormányzati lakásgazdálkodás a gazdasági világválság után. *Területi Statisztika* 55(5): 484–504.
- Czifrusz Márton, Horváth Vera, Jelinek Csaba, Pósfai Zsuzsanna és Szabó Linda (2015): Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 1(4): 55–77.
- Delgado, Richard (1989): Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative. *Michigan Law Review* 87(8): 2411–2441.
- della Porta, Donatella és Mario Diani (2006): *Social Movement. An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Douglas, Mary (1986): *How Institutions Think?* New York: Syracuse University Press.
- Ehrlich, Eugen (1977): A jogszociológia megalapozása. In *Modern polgári jogelméleti tanulmányok*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: MTA Állam és Jogtudományi Intézet Kiadványa, 64–80.
- Ewick, Patricia és Susan Silbey (2003): Narrating Social Structure: Stories of Resistance of Legal Authority. *American Journal of Sociology* 108(6): 1328–1372. DOI: <https://doi.org/10.1086/378035>
- Farkas E. János és Szabó Márta (1995): Privatizáció és szociális lakásgazdálkodás. *Statisztikai Szemle* 73(12): 999–1014.
- Fassin, Didier (2005): Compassion and Repression: The Moral Economy of Immigration Policies in France. *Cultural Anthropology* 20(3): 362–387.
- Fleck Zoltán (2017): Kor és korszellem In *A jogtudat narratív elemzése*. Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid (szerk.). Budapest: Eötvös Kiadó, 7–45.
- Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Foucault, Michel (1998a [1978]): A diskurzus rendje. In *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok előadások és interjúk*. Romhányi Török Gábor (szerk.). Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 50–75.
- Foucault, Michel (1998b): A „kormányozhatóság”. In *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok előadások és interjúk*. Romhányi Török Gábor (szerk.). Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft, 106–123.
- Foucault, Michel (1999): A szexualitás története I. – A tudás akarása. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000 [1976]): A hatalom mikrofizikája. In *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 307–330.
- Foucault, Michel (2004): *A bolondság története*. Budapest: Osiris.
- Fraser, Nancy (2013): Between Marketization and Social Protection: Resolving the Feminist Ambivalence. In *Fortunes of Feminism: From State Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*. Nancy Fraser (szerk.). London and New York: Verso, 227–241.
- Habermas, Jürgen (1994): Legitimációs problémák a modern államban. In *Válogatott tanulmányok*. Jürgen Habermas (szerk.). Budapest: Atlantisz, 183–222.
- Hunt, Alan (1992): Foucault's Expulsion of Law. Toward a Retrieval. *Law & Social Inquiry* 17(1): 1–38.
- Hunt, Alan (1996): Governing the City: Liberalism and Early Modern Modes of Governance. In *Foucault and Political Reason. Liberalism, neoliberalism and rationalities of government*. Andrew Barry, Thomas Osborne és Nikolas Rose (szerk.). London: Routledge, 167–188.
- Kennedy, Duncan: (1996): Tartalom és forma a magánjogi ítélkezéskben. In *Mai angolamerikai jogelméleti törekvések*. Szabadfalvi József (szerk.). Miskolc: Bíbor, 75–101.
- Kiss Valéria (2017): A kutatás módszertana. In *A jogtudat narratív elemzése*. Fleck Zoltán, Kiss Valéria, Tóth Fruzsina, Neumann László, Kenéz Anikó és Bajnok Dávid (szerk.). Budapest: Eötvös Kiadó, 109–137.
- Kiss Valéria (2020): Kritikai elméletek. In *Empirikus jogi kutatások*. Jakab András és Sebők, Miklós (szerk.). Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 233–254. DOI: <https://doi.org/10.51783/ajt.2021.1.07>
- Kiss Valéria és Tóth Fruzsina (2021): A megismerés lehetséges módszerei az alvetett csoportok joghoz való viszonyának kutatása során. *Állam és Jogtudományi Folyóirat* 62(3): 43–73. DOI: <https://doi.org/10.51783/ajt.2021.3.03>
- Központi Statisztikai Hivatal: Mikrocenzus 2016. 2. A népesség és a lakásállomány jellemzői. Interneten: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_2.pdf (letöltve: 2023. október 21.).
- Memmi, Dominique (2003): Governing through Speech: The New State Administration of Bodies. *Social Research* 70(2): 645–658.
- Memmi, Dominique (2012): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. *Replika* (79): 77–89.

- Pászka Imre (2007): A narratív történetformák In *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Pászka Imre (szerk.). Szeged: Belvedere, 162–271.
- Polányi Károly (2004): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág.
- Ricoeur, Paul (1999): *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Rosenthal, Gabriele (1993): Reconstuction of Life Stories. *The Narrative Studies of Lives*. 1993(1): 59–91.
- Scott, James C. (1985): *The Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. (1996): Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* (23–24): 109–139.
- Sik Domonkos (2009): A kommunikatív ész kritikája – Kommunikatív cselekvés és személyes identitás. *Szociológia Szemle* 19(3): 41–59.
- Szigeti Péter (2005): A hatalom filozófusa – az államról. *Eszmélet* (68): 143–154. Interneten: http://www.eszmelet.hu/szigeti_peter-a-hatalom-filozofusa-az-allamrol/ (letöltve: 2023. október 21.)
- Szikra Dorottya (2018): Távoldás ez európai szociális modelltől – a szegénység társadalompolitikája. *Magyar Tudomány* 179(6): 858–871. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.14>
- Takács Erzsébet (2012): „Individuumszociológiák”. Modernitás megközelítések a francia szociológiában. *Replika* (79): 7–21.
- Teubner, Günther (1998): Juridification: Concepts, Aspects, Limits, Solutions. In *A Reader on Regulation*. Robert Baldwin, Colin Scott és Christopher Hood (szerk.). Oxford: Oxford University Press, 389–442.
- Tilly, Charles (1996): Alávetés, ellenszegülés, behódolás... diskurzus. *Replika* (23–24): 131–139.
- Tilly, Charles (2004): *Social Movements, 1768–2004*. London: Paradigm Publishers.
- Tóth Fruzsina Rozina (2022): *Gyengék lázadása. Lakhatási szegénységben élők ellenállási jogi és nem jogi stratégiai aszimmetrikus hatalmi konfliktus esetében*. Doktori disszertáció. DOI: <https://doi.org/10.15476/ELTE.2022.074>
- Tóth Fruzsina Rozina és Molnár Noémi (2019): Lakásrendeletek és lakhatás. In *Büntető önkormányzatok. Fővárosi körkép a szabályozó hatalom természetéről*. Szatmári Andrea és Tóth Fruzsina (szerk.). Budapest: Utcajogász Egyesület, 12–32.
- Vajda Júlia és Kovács Éva (2002): Élettörténetkutatás a szociológiában. Identitás és narratíva. In *Forrásvidékek. Tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Felkai Gábor, Molnár Attila Károly és Pál Eszter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 352–366.
- Vajda Júlia (2006): A terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa* 17(1): 123–136.
- Vajda Júlia (2021): *Ott, akkor Túléléstörténetek a soábol*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Wacks, Raymond (2006) *Philosophy of Law. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/actrade/9780192806918.001.0001>
- Weber, Max (1987): Szociológiai alapfogalmak. In *Gazdaság és társadalom 1. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: KJK, 37–81.
- Weber, Max (1995): A jog formális és materiális vonásai. In *Gazdaság és Társadalom 2/2. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: KJK, 130–150.
- Webley, Lisa (2020): The Why and How to of Conducting a SocioLegal Empirical Research Project. In *Routledge Handbook of Socio-Legal Theory and Methods*. Naomi Creutzfeldt, Marc Mason és Kirsten McConnachie (szerk.). Oxford: Routledge, 58–69. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429952814>

Tóth Fruzsina Rozina

ELTE, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék, adjunktus

IM SZUPER EGYÜTTES 2.

II. szuper-együttesünk tagjai szűz megérdemelt hazaszórással alapítják: Ráduly Mihály (szaxofon, fúvó) a Syrius együttesből; Laxk József (dob) Omega; Friedrich Károly (puzon) Friedrich együttes; Patáki László (orgona, zongora) Syrius; Mogyoróssy László (szólisták) Pannónia; Orszácsky Miklós (basszusgitár, ének) Syrius; Bartha Tamás (szólisták) Hungária. Kimerődt Frenreisz Károly (basszusgitár), a fotók készítésekor Svédországban turnézott. (Fotó: Hegedű)

A magyar underground zene kezdetei

A szakma szuperegyüttese (Ifjúsági Magazin 1970)

Wagner Sára

A Kádár-kori zenei underground megszületése az ifjúsági sajtóban (1969–1971)

Absztrakt: Az underground terminus a hatvanas évek végén jelent meg az államszocialista kulturális sajtóban, és a hetvenes évek elejétől vált a magyar zene jelzőjévé az ifjúsági sajtóban. Ez a kifejezés a progresszív rock stílusával, a nyugati ellenkultúrával és a hippimozgalommal is összefüggésben állt. Azonban a korabeli magyar zenei underground recepciójában a politikai és társadalmi vonatkozás nem jelent meg. Az alkotói és befogadói magatartás, az esztétika és a zenei tudás kérdései domináltak. Az ifjúsági sajtó az underground szót zenei vonatkozásban használta, és a korabeli zeneszociológiai írásokban is hangsúlyt kapó irányelveknek megfelelően alakította ki a fogalom jelentését. A következő tanulmány a magyar underground zenei recepcióját vizsgálja az 1969 és 1973 közötti időszakban, amikor is egymással összefüggő paradigmaváltások követték egymást nemcsak az ifjúsági kultúrában és a zenei életben, de a kultúrpolitikában és a tudományban is. Ez a változás pedig megnyilvánult a kulturális sajtódiskurzusban. Az írás feltárja azt a kulturális sajtóban publikált, korabeli zeneszociológiai írásokon is átütő művelődéspolitikai és zenetörténeti kontextust, amelyben a kifejezés megjelent, és amely meghatározhatta a köré épülő zenei-esztétikai jelentésmezőt. Bemutatja a terminus korai használatát, a hozzá kötődő kulturális konnotációkat és a Kádár-kori zenei underground keletkezéstörténetét. A teljesség igényével a hetvenes évek fordulójának ifjúsági sajtójában azokat a forrásokat vizsgálja, amelyekben a kifejezés megjelent.

Kulcsszavak: underground, progresszív rock, ifjúsági kultúra, ifjúsági sajtó, sajtódiskurzus

Bevezetés

A hatvanas-hetvenes évek fordulóján Magyarországon számos új zenei stílus jelent meg, így a klasszikus zene felé nyitó progresszív rock, a különböző stílusokat ötvöző jazzrock vagy fúzió és a folklór hagyományokat felelevenítő „világzene”.¹ Ekkor álltak össze a magyar népzene feldolgozó Sebő, Muzsikás és Vízöntő együttesek. Ugyancsak ekkor alakult meg az előadásmódjában, hangzásvilágában újszerű Kex és a rockjazzt, progresszív rockot játszó Syrius. A Kádár-kori populáris zene nemcsak politikai, de társadalmi és esztétikai szempontok szerint is egyre élesebben elhatárolható irányzatokra bomlott, amely folyamatot nevezhetjük a populáris zenei stílusok *differentiálódásának*.

Az ifjúsági sajtónak², amely ekkoriban lefedte a populáris zenei sajtót, ahhoz, hogy a burjánzásban lévő stílusokat egymástól megkülönböztethesse, új fogalmak bevezetésére volt szüksége.³ Az egyik legfontosabb ilyen fogalom az *underground* volt, amely a magyar zenéről szóló kulturális diskurzusban nagyjából a „progresszív beat” szinonimájaként jelent meg, mind a kettő a magyar populáris zene esztétikai fejlődését fejezte ki. Az angol kifejezést az ifjúsági sajtó elsőként a populáris zenére vonatkoztatta, más művészeti ágak jelölőjeként nem sokkal később jelent meg. Az undergroundot az ifjúsági sajtó azzal a magyar beatből kinövő, egyúttal azzal szembenálló új zenei irányzathoz társította, amely nemcsak a progresszív rockot és a fúziós jelleget, hanem addig nem jellemző előadói-befogadói habitusokat is jelölt az ifjúsági kultúrában.⁴

Az underground és a progresszív beat kifejezések megjelenése egyrészt a hatvanas évek végi nyugati ifjúsági mozgalmak hazai recepciójával, másrészt a nyugati zenei magazinok jelenlétével függ össze. Ahogy a nyugati ifjúsági kultúráról jellemzően brit és német lapok fordításai jelentek meg a *Valóság* hasábjain, az *Ifjúsági Magazin* szerkesztősége is brit és német lapokhoz, így a *New Musical Express*, a *Melody Maker* és a *Bravo* számaihoz fért hozzá (Jávorszky 2016). A Tardos Péter⁵ által jegyzett első beatlexikon e lapokról külön szól.

Angliában a legnépszerűbb hetilap a *New Musical Express*. Hasonlóan „tekintélyes” lap a *Melody Maker*, amelynek gazdag a jazzrovata is. [...] A nyugatnémet *Bravo* igen ügyesen szerkesztett heti képeslap. [...] Nálunk elsősorban az ifjúsági lapok foglalkoznak ezzel a műfajjal, az *Ifjúsági Magazin*, a *Magyar Ifjúság*, a *Világ Ifjúsága*, a *Televízió* és a *Rádió* néhány műsora (Tardos 1970: 124).

Az underground a mai napig problémás kifejezés, mivel a zenei sajtóban gyakorta öszszemosódik az egyes zenekarokat jellemző zenei stílus egy sajátos kulturális státusszal

---

A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

1 Köszönettel tartozom előremutató megjegyzéseikért Szemere Annának, Havas Ádámnak és Radnai Dánielnek.

2 *Ifjúsági Magazin*, *Magyar Ifjúság*, *Világ Ifjúsága*, *Ifjúmunkás*, *A Jövő Mérnöke*, *Egyetemi Lapok*.

3 Tardos Péter 1971-es kiadású *Beat kislexikon* című könyvében így ír a sajtó szócikk alatt: „A beatmuzsika nemcsak a könnyűzenét reformálta meg derekasan, számos más új, azelőtt nem létező dolgot teremtett maga körül. Így például a speciális szaksajtót. [...] Nálunk elsősorban az ifjúsági lapok foglalkoznak ezzel a műfajjal” (Tardos 1971: 124).

4 A jazz zenéhez kapcsolt habitusokról lásd Havas Ádám kapcsolódó munkásságát (Havas 2020, 2022).

5 Tardos Péter többek között az *Ifjúsági Magazin* és a Magyar Rádió zenei szerkesztője volt, ezen kívül dalszövegeket is írt.

és társadalmi magatartással. Éppen ezért fontos a fogalom itthoni használatának kezdeteire való rátekintés. Ennek fényében a következő tanulmány a magyar underground zenei recepcióját vizsgálja az 1969 és 1973 közötti időszakban, amikor olyan egymással összefüggő paradigmaváltások követték egymást, nemcsak az ifjúsági kultúrában és a zenei életben, de a kultúrpolitikában és a tudományban is, amely változás a kulturális sajtódiskurzusban is megnyilvánult. Az írás azt a kulturális sajtóban publikált, korabeli zeneszociológiai írásokon is átütő művelődéspolitikai és zenetörténeti kontextust tárja fel, amelyben az underground kifejezés megjelent, és amely meghatározhatta a köré épülő zenei-esztétikai jelentésmezőt. Bemutatja a terminus korai használatát, a hozzá kötődő kulturális konnotációkat és a Kádár-kori zenei underground keletkezéstörténetét. A teljesség igényével vizsgálja a hetvenes évek fordulójának ifjúsági sajtójában azokat a forrásokat, amelyek a szót használták. A mikrokutatás arra is rá kíván mutatni, hogy az underground első magyarországi kulturális használata elkülöníthető egyrészt a fogalom korabeli nyugati, másrészt későbbi, nyolcvanas évekbeli kelet-európai jelentésétől és funkciójától. Ugyanis nem egy független, elnyomott és/vagy lázadó színtérről van szó, amely saját nyilvánosságot hozott volna létre (Blüml et al. 2019; Mazierska 2019; Szemere 2001).

Az ellenkultúra-fogalom honosítójaként ismert Theodor Roszak 1969-es munkájában az „underground” kifejezést a nyilvánosság vonatkozásában használta. Meghatározásában az underground-státusz záloga a tömegmédiá megkerülése (Roszak 1969: 37–38). Az az egy évtizede megjelent tanulmánykötet, amely Párizs és Amszterdam városi underground kultúráját tárta fel, a terminust annak kettős (metró és ellenkultúra) jelentésén keresztül közelítette meg. A kötet szerzői underground alatt a mainstream hatalmi struktúrákkal szembeni kulturális ellenállást értették (Lindner és Hussey 2013: 13). A *The Hippie Dictionary* szerint az „underground” a nyilvánosság vagy a hivatal számára rejtett, alternatív és/vagy ismeretlen (McCleary 2004). Stephen Graham már szigorúan az underground zenéről állította azt, hogy „elsősorban gyakorlat, a zene kulturális filozófiája, amely a mainstreamen kívül létezik” (Graham 2016: 10). Ugyanakkor azt is kiemelte – miközben jórészt a digitális kultúráról írt –, hogy az underground kifejezés a huszadik századhoz, században ragadt, és az „elrejtett” vagy „csempészárú” konnotációját hordozza magán. Szerinte a fogalom születéséből adódó jelentését az sem tudja felszámolni, hogy a digitális technológia fejlődésével a 21. századra az underground kultúrák *minden* jelentésre nyitottá váltak (Graham 2016: 10). „Az underground zenei formák – zaj, improvizáció, extrém metál zene és a »fringe« gyakorlatai mint a posztzajos experimentális pop [...] – kapcsolódnak azokhoz, akik a mainstream kultúrán kívül alkotnak” (Graham 2016: VII). A grunge stílusával, gender és feminista kérdésekkel foglalkozó Catherine Strong pedig azt fogalmazta meg, hogy ha az underground zene mainstreammivé válik, akkor „veszít az autentikusságából és a hitelességéből” (Strong 2013: 75). A populáris zenei kutatások főként az „underground music” és az „underground scene” kifejezéseket, valamint azok fordításait használják, a „musical underground” vagy a „musical underground scene” sokkal ritkábban tűnik fel. Egy másik általánosság az, hogy a fogalom használata erősen társadalmi és politikai jellegű. A hetvenes évek végi és a nyolcvanas évekbeli kelet-európai underground zenéről szóló írásokban, így például Ewa Mazierska munkáiban, a cseh populáris zenéről szóló kutatásokban (például Jan Blüml és Trever Hagen), a Klaniczay Gábor és Trencsényi Balázs által szerkesztett, szocialista ellenkultúráról szóló *East Central Europe*

különszámában, Szemere Anna a nyolcvanas évek magyar new wave színteréről szóló munkájában, vagy a kortárs magyar alternatív zenei kultúrával foglalkozó Barna Emília tanulmányaiban az „underground” politikai minősége kerül előtérbe (Mazierska 2019; Blüml 2019; Klaniczay és Trencsényi 2011; Szemere 2001; Barna 2019).

Az itt idézett szakirodalom az undergroundot státuszként közelíti meg, többnyire társadalmi és kulturális, kevésbé esztétikai aspektusból. Ezekben az írásokban, visszatükrözve a korabeli sajtót, az underground legtöbbször zenekarok, klubok és a nem nyilvános, független, vagy ellenzéki sajtó jelzőjeként funkcionál. A válogatásból az is kitűnik, hogy az underground-státusz alapvetően a nyilvánosság, a mindenkori mainstreamtől való szembenállás és az autentikusság mértékétől függ, amelynek egyik fő forrásává a rejtettség vált. Tófalvy jól fogalmaz, amikor azt írja, hogy a legtöbb tudományos munka, amely underground közösségekkel foglalkozik, „nem kívánta konceptualizálni vagy felhasználni a fogalmat, hanem inkább az undergroundnak tartott lét, a kulturális termékek, és azok disztribúciójának természetéről szóló etnográfiai narratívák alapján próbálja, próbálta rekonstruálni azt” (Tófalvy 2017: 111).⁶

Magyarországon a kulturális sajtó az underground terminust a hatvanas évek végén az angolszász sajtótól vette át, de nem csak idegen nyelvű cikkek fordításaiban, hanem londoni úti beszámolóiban is megjelent. Az adaptáció hátterében állt a brit ifjúsági kultúra egyes elemeinek (viselkedés, divat, életmód stb.) társadalmi elsajátítása és az államszocialista keretek közötti újraalkotása is. A hetvenes évek elején az ifjúsági sajtó egyre gyakrabban használta az „underground muzsika” és az „underground zene” kifejezéseket, és idővel azokat a magyar zenére is vonatkoztatta. A különböző műfajú cikkek a *magyar underground zenét* a 20. század első felének klasszikus zenei hagyományához kapcsolták, és magyar népzenei elemeket véltek felfedezni benne.⁷ Ugyanakkor a korabeli angolszász gyökerű mainstream rock és az ekkor létrejövő brit progresszív rock zenekarokhoz is kötötték. Az underground zene és a progresszív rock nyugati ellenkulturális és társadalmi-politikai vonatkozású jelentéseit a magyar nyelvű recepció azonban egyáltalán nem tárgyalta – ettől független jelentésekkel ruházta fel az új irányzatot, amelyet pontosan ezért fontos leválasztani a korabeli angolszász kultúrától, és a korabeli mainstream sajtó zenei diskurzusának leágazó részeként szükséges kezelni, amelynek koherens része volt, és amelyre hatott. A sajtó a fogalom ellenkulturális jegyeit elrejtette és leépítette, az irányzatot annak keletkezésekor voltaképpen az államszocialista hivatalos kultúra részeként kezelte, mintegy annak természetes fejleményeként. Az államszocialista ifjúsági-zenei sajtódiskurzus eredményeképp megszülető első zenei undergroundot továbbá el kell határolni a nyolcvanas évek kelet-európai ellenkultúrájára vonatkozó underground zenétől is. Ennek az az oka, hogy a terminus a médiában és a kultúra- és társadalomtudományi megközelítésű munkákban nemcsak különböző időszakokra jellemző kultúrákat moشات össze, de a „marginális”, a „periférikus”, az „ellenkulturális” vagy „nonkonformista” és az „alternatív” kifejezések jelentését is.⁸

6 Tófalvy a fogalom kezdeti jelentésének meghatározásakor Hap Béla 1973-as definíciójához tér vissza, amely szerint az underground „olyan művészeti »mozgalom«, amely nem támogatja és nem támadja az establishmentet, hanem kívül áll rajta” (Tófalvy idézi Hap Bélát 2017: 12).

7 A történeti recepcióban Bartók Béla kitüntetett szerepet kap.

8 A szintén a nyolcvanas évek alternatív kultúráját kutató Havasréti József éles időbeli határt von az underground (hatvanas-hetvenes évek) és az alternatív (nyolcvanas évek) irányzatok közé (Havasréti 2006).

A tanulmány először a korszak művelődéspolitikai és zeneszociológiai sajátosságait mutatja be, majd kitér a korszak legtöbbet publikáló zeneszociológusainak és zenetörténészeinek – így Losonczi Ágnesnek, Vitányi Ivánnak és Maróthy Jánosnak – a populáris zene értékeléséről szóló írásaira. Ezt követően a magyar szocialista underground zenekultúra kezdeti recepciójának bemutatásával és elemzésével foglalkozik, azokat a szövegeket vizsgálja – kiváltképp 1970-ben publikált szövegeket –, amelyekben a kifejezés felbukkant. Fókuszában az ifjúsági sajtó áll, hiszen a zenei underground kezdeti korszakáról szóló írások egy-egy kivételtől eltekintve itt jelentek meg.⁹

A sajtóelemzés az írott sajtót veszi alapul, de ezzel nem állítja azt, hogy más médiumok, így a könyvkiadás vagy a rádió ne vállaltak volna jelentős szerepet a szóban forgó zenei stílus értelmezésében. Azonban a kulturális sajtó és az ifjúsági sajtó leképezi azt a más médiumokra is jellemző kulturális gyakorlatot, amely újszerű esztétikai és társadalmi jelenségek megragadására új, közvetítő fogalmakat vezetett be a populáris zenéről szóló diskurzusban – így az undergroundot.

Zeneszociológiai és művelődéspolitikai előtörténetek a szaksajtóban

A magyar zenei underground sajtómegjelenése elemzésének, az underground zenekultúra magyar vonatkozású értelmezésének háttéréül érdemes röviden azt az összetett államszocialista és zenetörténeti kontextust felvázolni, amely hatással volt az irányzat recepciójára. Az áttekintés elsőként az államszocialista keretekkel foglalkozik, majd kitér a zenetörténeti vonatkozásokra is.

A hatvanas évek elején a magyar szociológia új lendületet vett, amelynek a szaksajtóban is nyoma volt. Ez a jelenség úgy is megfogalmazható, hogy a nyugati ifjúsági kultúrából és a kultúrpolitikából eredő változásnak a szaksajtó is hangot adott. A kulturális lapokban rendszeresen publikáló szociológusok részben a marxista hagyományokra támaszkodtak és új megközelítéseket kerestek annak érdekében, hogy feltárhassák a társadalom és a zene kapcsolatát. Az írások visszatükrözik, hogy a tudományág céljai között szerepelt a magyar társadalmi sajátosságokhoz alkalmazkodó művészetszociológia és zeneszociológia kialakítása.¹⁰ A korabeli, populáris zenéről szóló szociológiai írásokban körülírt (akkor még nem köz-, hanem) népművelői feladatok jórészt megfeleltek az 1958-as művelődéspolitikai irányelveknek is, amelyek aláhúzták 1) a kultúra osztályok szerinti felosztását, 2) a kulturális fejlődés szükségességét, 3) az ifjúság társadalmi szerepét és 4) a „kispolgári álkultúra” felszámolását. Utóbbi feladat a Magyar Zeneművészek Szövetsége elnökségének 1962-es közgyűlésén is visszaköszönt.¹¹

A kultúrpolitikában, a hangverseny- és operai műsorpolitikától a könnyűzenéig, az ismeretterjesztéstől a zenemű- és zenei könyvkiadásig le kell küzdenünk a kispolgári ízlésre orientálódó uszálypolitikát, és sokkal bátrabban kell teret biztosítanunk a múlt és jelen haladó zenei törekvéseinek (*Magyar Zene* 1962: 448).

9 Az *Ifjúsági Magazin*, a *Világ Ifjúsága*, a *Magyar Ifjúság*, az *Ifjúmunkás*, a *Jövő Mérnöke* és az *Egyetemi Lapok*. A szó a 1970-től a zenei rádió műsoraiban is feltűnt, azonban jelen tanulmány a nyomtatott szövegekre fókuszál.

10 Lásd Ignác Ádám „Zene és tudomány az államszocializmusban” című fejezetét (2020: 21–43).

11 A művelődéspolitikai irányelvekről lásd Bolvári-Takács Gábor (2011) tanulmányát.

A zenei nevelés, amelyben a felsorolt irányelvek koncentráálódtak, az 1960-as oktatási reform meghatározó része volt. A korszakban a tömegkultúra bemutatása és kritikája a népművelés eszköze volt (Győri 1967: 284). Az ötvenes évektől megannyi kulturális és pedagógiai írás foglalkozott nemcsak az ifjúság, de a teljes magyar társadalom és az ifjúság zenei oktatásának kérdésével.¹² A hatvanas-hetvenes években a zenei neveléssel kapcsolatos programok szervezése többek között a szimfonikus zenekarok és klasszikus zenei intézmények, így például az Országos Filharmónia vagy az Operaház feladatkörébe tartozott. Az ifjúság zenei nevelésében az ifjúsági sajtó jazzről szóló és populáris zenével kapcsolatos írásai is fontos szerepet tölthettek be.

A „fejlődés” köré épülő célok megvalósításának egyik kulcsa az „új magyar zeneszociológia”¹³ számára is – ahogy Vitányi Iván nevezte 1964-ben – az ifjúság zenei aktivitásának és ízlésének fejlesztése volt (Vitányi 1964; Ignác 2020: 192–202). A tömegek által fogyasztott zene elemzésére hivatott diszciplína hasonló kérdésekkel már korábban is foglalkozott. A „zenei aktivitás”, amely az alkotókon túl a befogadókra is kiterjedt, tárgya volt például Losonczi Ágnes 1963-ban megjelenő „Zene és közönség” című tanulmányának vagy Vitányi 1964-es „Magyarország zenei térképe” című összegző írásának. A gyári munkások ízlésére irányuló kutatásában Losonczi azonban nem tért ki az ifjúságra, Vitányi pedig még kevés szót ejtett a populáris zenéről; többek között az aktív zeneszerzők számát és a társadalmi rétegek zenei fogyasztásának tendenciáit vázolta fel (Losonczi 1963: 57–68; Vitányi 1964: 856). 1968-ban Breuer János „Ifjúságunk és a tevékeny zene” című írása már célzottan az ifjúság zenei aktivitásával foglalkozott. Vitányi „Az ifjúság zenei magatartásvizsgálata Magyarországon” című tanulmánya pedig 1972-ben jelent meg. Ahogy egyre több új populáris zenei stílus jelent meg, ahogy a populáris zene specializálódott és teret nyert, a zeneszociológia annál inkább foglalkozott célzottan az ifjúság kultúrájának és zenehallgatási/zenefogyasztási szokásainak kérdésével (Ignác 2020).

1967-ben a *Magyar Sajtó*, a Magyar Újságírók Országos Szövetségének havi folyóirata „Sajtónk és a népművelés: Gondok és gondolatok” című írásában fogalmazta meg, hogy

a tömegek művelése, nevelése társadalmunk fejlődésének egyik kulcsa. A kultúra izgalmas részletkérdései, e részek összefüggései vonatkozásában azonban az újságolvasó nem kap még egyértelmű képet (Győri 1967: 284).

A *Magyar Sajtó* még egy cikket közölt 1967-ben „Fejlődés előtt az ifjúsági sajtó” címmel, azonban az újságok populáris zenei témák vitatásában és közvetítésében betöltött szerepéről nem nyújtott releváns információt, ahogy később sem közölt cikket a témában (Pallag 1969: 208–209). Ennek ellenére, ahogy azt majd látni fogjuk, az a feladat, amit a zeneszociológia az ifjúsági zenefogyasztás és -használat fejlesztési lehetőségeinek feltárásában előirányozott, a hetvenes évek elején célzottan az ifjúsági lapokban bontakozott ki.

A diszciplínára váró másik fontos – talán a legnehezebb – feladat az egyes műfajok és stílusok közötti különbségtétel rendszerének kialakítása lett. A populáris zenei stílusok burjánzása még inkább sürgette a zeneszociológiát, ahogy az ifjúsági sajtót is, hogy

¹² Lásd például a *Muzsika*, a *Népművelés*, a *Köznevelés* vagy a *Család és Iskola* című folyóiratot.

¹³ Az „új magyar zeneszociológia” kifejezés a folyóiratokban egyetlen alkalommal jelent meg.

a differenciálásnak keretet adjon. Ennek az egyik következménye, hogy az ifjúság kulturális igényeinek fejlesztése mellett a fejlődés másik kulcsa – amely voltaképp a zenei nevelés és a zenei aktivitás alapja – az értékes és értéktelen zene közötti különbségtétel képességéhez is szükséges tudás hangsúlyozása és átadása volt. A zenei képzettségről és az esztétikai kérdésekről külön fejezet szolt az 1969-ben megjelent *Beat* című kötetben (Bácskai et al. 1969). Ez az a pont, ahol a szociológia és a társadalom fejlődésének kérdése metszi egymást, hiszen a tömegkultúra értékét és lehetőségeit vitató diszciplínának olyan osztályozási rendszert kellett kínálnia mind az ifjúság, mind az újságírás számára, amely alapján az különbséget tehetett immáron nemcsak „komolyzene” és „könnyűzene”, jazz és populáris zene, hanem a populáris zenén belül is „értékes” és „értéktelen” között. Ebben az értékelésben pedig erősen domináltak a kultúrpolitika társadalmi céljai.

Az osztályozás egyik alapjává a jazzről, majd egyre inkább a populáris zenei stílusokról szóló tudományos és ismeretterjesztő írásokban az értelem (megszerezhető tudás) és az érzelem (ösztön) mértékének meghatározása vált. Ez a tendencia legerősebben talán a korszak magyar jazzreceptiójában jelent meg, amely igyekezett különbséget tenni a mainstream és a free jazz kategóriái között (Wagner 2023a). Noha kivételes példáról van szó, hiszen ez esetben a diskurzusban mind a két irányzat értékkel bírt.

A műfajok, irányzatok értékelése és használata társadalmi orientációváltásokat jelez, amelyekben a társadalmi mozgások és társadalmi mozgalmak értelmi-érzelmi kifejeződései a zenei igényekben jelennek meg (Losonczi 1968: 38).

A „tömegzene” egyik kézenfekvő jellemvonását a korszak írásaiban az adja, hogy befogadásához nem szükséges a mély érzelmek „értelmes” feldolgozásának képessége. A lényeg a felismerés képessége – a Losonczitól származó idézetben azonban az értelem és az érzelem nem egymást kizáró fogalmak, ahogy a mainstream jazz és a free jazz korabeli sajtójellemzésében is mind a két irányzat értéket képvisel (Wagner 2023a). Losonczi többször felhívja a figyelmet a két képesség árnyaltságára. Az egyik példa erre a zeneszociológia fejlődését vitató írása 1964-ből. „A szűk értelmű, keskeny érzelmi skálájú zene nyilván nem múlhatja felül önmagát és nem válthat ki többet annál, mint amennyit ad” (Losonczi 1964: 260). A másik az előbb már idézett, „Magyar nóta, népdal, dzsessz – és a közönség” című 1968-as cikkből való. A „tömeges zenei formákról”, amelyekre ebben az értekezésben nem hoz konkrét példát, így ír: „e zenék hallgatását az jellemzi, hogy érzelmi nehézséget nem okoz, műveltséget nem kíván, elég mellékes figyelem hozzá – viszont az adott érzelmeket érthetően és átvehetően fejezi ki” (Losonczi 1968: 38).

A befogadói magatartás rétegzett szemléletének hangsúlyozása a zeneszociológiai írásokban 1973-ban is jelen volt. A korszak három jelentős zenetudósa, Ujfalussy József, Zoltai Dénes és a már említett Maróthy „Szocialista kultúra és marxista zeneszociológia” című tanulmányban így fogalmazott: „a hallgató gyakran az ízlésszint alacsonyabb fokairól emelkedik fel az adekvát – katarziszra is képes – befogadás magaslatára”. Az underground zenekultúra részeként feltörekvő stílus, a népzenei és klasszikus zenei elemeket használó progresszív rockban voltaképp kifejeződött az ízlésfejlődés, de a tudomány nem foglalkozott az iránnyal. Noha a tanulmány, amely a stílus legfontosabb képviselője, a Syrius feloszlásának évében jelent meg, használja az „alulról feltörő progresszív áramlat”

kifejezést, nem tér ki az ehhez köthető konkrét stílusokra. A kifejezés az amatőr énekesgitaros csoportokra vonatkozott, akiknek egyik küldetése az volt, hogy a népzene megújítsák (Maróthy et al. 1973: 195).

Összegezzén, míg az *értelem* általánosságban a megszerezhető zenei tudást, a zene mély figyelmét és megértését, addig az *érzelem* az ösztönt és a szórakozást foglalta magában. Ez a korántsem fekete-fehér ellentétpárokra építő distinkció – hiszen ahogy arra a jazzről szóló diskurzus is példát szolgáltat, az ösztön válhatott pozitív jellemvonássá is – meghatározta a korabeli zenéről szóló diskurzusokat,¹⁴ és megalapozta azt az osztályozási rendszert, amely által a populáris zenén „belül” is elhatárolhatóvá vált egymástól az értékes és az értéktelen. Ahogy a szociológia tudománya, úgy a hetvenes évek elején a populáris zenei (vagyis ifjúsági) újságírás is a figyelmet és megértést magába foglaló *tudás* és a felszabadultságot okozó *ösztön* kettőssével, a tanulás és a szórakozás szembeállításával határozta meg a populáris zenei stílusok közötti különbséget. A tudás és az ösztön mellett egy harmadik zenetörténeti szempont is érvényesült: a zene fejlődése, mind esztétikai, mind technológiai tekintetben. A fejlődés dekódolása a művelődéspolitikai irányelveket is szolgálhatta, noha a kultúrpolitika pont azokkal az underground zenekultúrát alakító stílusokkal nem számolt, amelyek a gyakorlatban is megvalósították a népzene és klasszikus zene integrálásával, illetve a zenei tudatossággal kapcsolatos elvárásokat. Erre a kérdésre a következő fejezet még részletesebben ki fog térni.

Az értékelési rendszer alakulásának kultúrtörténetileg több olyan pontja van, amelyet a téma kapcsán még érdemes megemlíteni. Először is, a magyar zenetudomány a 20. század első felétől kezdve hangsúlyozta a stílusában és popularitásában változó szórakoztató zene (cigányzene, operett, sanzon stb.) értéktelenségét – amikor foglalkozott a témával (Ignác 2020). A hatvanas évek elejétől világosan látható, hogy a zeneszociológiára hárult az értékelés többrétű feladata. Másodszor, a hatvanas évek közepétől a jazz a Kádár-kori kultúrában egyre nagyobb teret nyert, és nőtt a kulturális-esztétikai értéke a populáris zenén belül. A jazz kulturális legitimációja erőteljesen meghatározta a populáris zenei sajtódiskurzus beszédmódját is (Havadi 2010; Havas és Ser 2017; Ignác 2020). A jazz kulturális státuszának változását jelzi például az is, hogy a *Köznevelés* című folyóiratban többrészes sorozat jelent meg „Zenei stílusirányzatok – XX. század” címmel, amelynek záró részében Fasang Árpád, a Bartók Béla Zeneművészeti Szakiskola igazgatója a jazzről írt (Fasang 1966: 476).

Ezeknek a folyamatoknak a hatását felerősítette, hogy politikai-ideológia okokból az ifjúság életmódjának sokrétű kutatása a korszak szocialista társadalmának egyik fő kihívásává vált. A populáris zenéhez való kultúrpolitikai és tudományos hozzáállás efféle változása tehát olyan kulturális és társadalmi folyamat, amelynek alakító eleme az ifjúságpolitika értékideológiája, különösen az ifjúságnevelés célkitűzései, így a magaskultúra terjesztésének, valamint a közösség- és izlésformálásnak feladata. Visszatérve a bevezetőben írottakhoz, a populáris zene értékelésének fő médiumává az ifjúsági sajtó vált, amely a folyóiratokban is publikált zeneszociológiai írások mellett az előbb felsorolt elveket részben meg is valósította. Ennek az összetett jelenségnek részét képezte a hatvanas évek végi

---

¹⁴ Ignác Ádám könyvében a hatvanas évek elméleti és közéleti vitáinak középpontjaiként a közérthetőség, az izlés, a szabadidő, a giccs és az értékes szórakozás témáit sorolta fel, és a korabeli írásokat e kategóriák alapján tárgyalta (Ignác 2020: 192–202).

nyugati ifjúsági kultúra államszocialista recepciója is, amelyből az ifjúsági sajtó fogalmakat vett át, többek között az undergroundot. Ezzel a fogalommal jelölte a magyarországi populáris zene új irányzatát, amely esztétikai szinten és az előadók viselkedése által is elkülöníthetővé vált az addig ismert populáris zenétől, és az azon belül elhatárolt beatzenétől.

A populáris zene fejlődésének kérdése a zeneszociológiai írásokban a hatvanas évek második felében

Ahogy azt az előző rész szemléltette, a populáris zene fejlődése az államszocializmusban sajtóságosan ideológiai kérdés volt, amely az esztétikai kérdésekben is megnyilvánult. Az új stílusok iránti művelődéspolitikai nyitottságban is tetten érhető változást a zene értékelési rendszerének és osztályozásának kialakítása kísérte. A következő rész azzal foglalkozik, hogy még az underground zenekultúra megjelenése előtt a kulturális folyóiratokban publikáló, már idézett zeneszociológusok, Losonczi Ágnes és Vitányi Iván, valamint Maróthy János zenetörténész hogyan látták a populáris zene fejlődésének lehetséges útját.

Losonczi Ágnes a hatvanas évek elején alkotta meg a „híd-jellegű” műfaj fogalmát. Az ötvenes (népdal) és a hatvanas évek (jazz) „átmeneti műfajait” nevezte így, amelyek az igényes és a „könnyűzene” között képeztek kapcsolatot (Ignác 2020: 290). „A dzsessz, amely szélesebb kört vonz, s a népdal, amelynek köre szűkebb, egyaránt vezet előre és vissza, előre az igény és vissza az igénytelenség felé” (Losonczi 1964: 261). A kísérletezések eredményeképp megszülető, hetvenes évek eleji anglo-amerikai hibrid rockstílusokban, vagyis a progresszív rockban és a jazzrockban, vagy más néven fúzióban, amelyek itthon hídként köthették (volna) össze egyrészt a tömegkultúrát a magaskultúrával, másrészt a népdalt, a jazzt és a klasszikus zenét, államszocialista nézőpontból pedagógiai lehetőség rejlett. Annak ellenére, hogy nem találtam nyomát annak, hogy ez különösebben felkeltette volna a kultúrpolitika vagy a zeneszociológia figyelmét, az ifjúsági kultúrával foglalkozó tudományok a zenei élet képviselőivel – így Tardos Péterrel, a Magyar Rádió zenei szerkesztőjével – karöltve még a műfaj magyarországi megjelenése előtt meghatározta azokat a követelményeket, amelyeknek – ahogy az majd a diskurzuselemzésben láthatóvá válik – 1970-ben a progresszív rock, és kicsit később a jazzrock megfelelt.¹⁵

Az egyik legösszetettebb magyar nyelvű szakmai anyag, amely felvetette a populáris zene fejlődésének kérdését, a téma megközelítésének több meghatározó pontját is kijelölte. Maróthy János, a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének munkatársa először is a professzionális, üzleti célok által orientált szórakoztató ipart állította szembe az általa „amatőrként”, „forradalmiként”, „ellenzékiként” és „progresszívként” leírt tömegzenei mozgalmakkal, az ún. „új népi hullámokkal” (Maróthy 1969: 2). Másodsor, a népzenet nevezte meg minden új populáris zenei irányzat – így többek között a swing, a rock and roll és a beat, de az indiai és a latin-amerikai népzene – forrásának. Igaz, szerinte – ellentétben a Nyugattal – a beat/rock kezdetben itthon nem a folkra épült:¹⁶

¹⁵ A magyar fúzió kezdeteiről lásd Wagner (2023b).

¹⁶ John Covach a progresszív rockról és a hatvanas évek végén kialakuló hippi esztétikáról szóló írásában a folkot a hatvanas évek végi, zenei gyakorlatokban bekövetkező mentalitásváltás egyik forrásaként jelölte meg (2011: 72–73). Értelmezésében a folk változása egy párhuzamos, más stílusokra ható folyamat, amely hitelességet és ihletet ad a zenészeknek.

[...] a beat volt a kiindulás; a kommerszszel szemben fellépő fiatalok ezt próbálták becsületes politikai tartalommal megtölteni (pol-beat), a népihez közelíteni (folk-beat), egyáltalán magasabb emberi és művészi igényvel közeledni hozzá (Maróthy 1969: 3).

Ha Maróthy analógiáját elfogadjuk, akkor a folk rockba való beépítése Magyarországon az írás publikálásakor a küszöbön állt. Azonban arról sem feledkezhetünk meg, hogy az angolszász történeti szemlélet a folk kifejezést másképp használta és használja, mint ahogy azt Maróthy tette 1969-ben. A zenetörténész olvasatában a korszakban a folk a munkásfolk megújítására vonatkozott. Ezt az új népi hullámot – ez a harmadik szempont – Maróthy „a tömegek önállósodási törekvéseként” értelmezte, amely „egyszerre politikai és művészi síkon” jelent meg (Maróthy 1969: 2).

A magyar beatet, amely alatt Maróthy részben az „amatőr gitáros mozgalmat” értette, a népzene működéséhez hasonlította, pozitív értelemben. Maróthy a magyar ifjúsági mozgalmak iránt érdeklődő hozzáállása nyilvánult meg a korabeli művelődéspolitikai elleni kritikájában, amely a cikk apropóját adta. A mozgalom (és itt jusson eszünkbe a polbeat, amely különösen foglalkoztatta) politikai szerepét hangsúlyozta, amely az amatőrségből és a forradalmiságból adódott (Ignác 2020: 264–267). Végül írásának legfontosabb konklúziójaként leszögezte, hogy a magas- és alacsony kultúra „összefonódása” megkívánja „a tömegzenén belüli áramlatok megkülönböztetés[ét] [...]”. Az igazi választóvonal nem ott van, hogy »könnyű vagy komoly«, »modern vagy hagyományos«, hanem e kategóriákon belül húzódik” (Maróthy 1969: 4). Maróthy felhívta a kultúrpolitika figyelmét arra, hogy támogassa az amatőr kezdeményezéseket és a hivatásos zenészeket is, és lássa meg a hatvanas évek végi nyugati ifjúsági mozgalmak magyarországi lecsapódásának szocialista erényeit – noha nem használta az „ifjúsági mozgalom” kifejezést. Ami pedig a tanulmány témája szempontjából különösen fontos, a stílusok közti különbségtétel szükségére is utalt.

Tardos Péter 1969 januárjában, majdnem egy évvel az imént ismertetett Maróthy-cikk megjelenése előtt a *Tükörben* „Magyar Beat” címmel az akkori három legnépszerűbb magyar együttes, az Illés, a Metró és az Omega munkásságát tárgyalta.¹⁷ (Maróthy egyedül az Illést említette.) A cikkben voltaképp a korabeli magyar zeneszociológia által tárgyalt fejlődési lehetőségeket fordította le az ifjúság számára. Elárulta, vagy éppenséggel maga is kereste azt, hogy mire van szükség ahhoz, hogy a kulturális ideológiának megfelelően egy magyar együttes, hovatovább, a magyar populáris zene, amely bizonyíthatóan a marxista ideológiához mérten is fejlődőképes. Írásaiban az egyedi stílussteremtés tendenciája is visszaköszönt, amely az anglo-amerikai rockszámok feldolgozásának és magyarosításának (azaz a „koppintáskultúra”) levetkőzését jelentette. Értelmezésében a magyar rockzenekarok legfontosabb célja a hatvanas évek végére az volt, hogy ne hasonlítsanak „semmilyen más együttesre” (Tardos 1969: 25). Ezt alátámasztja, hogy ez volt az első olyan időszak, amikor a magyar zenekarok mellett, hogy ihletett merítettek a nyugati példaképeiktől, igyekeztek megtalálni saját „magyar hangjukat”. Tardos egy olyan szocialista zenekultúra megteremtésének szükségességére utalt, amely a globális zeneiparban is megállná a helyét, miközben az ideológiához illeszkedő zene marad.

¹⁷ Tardos Péter írta az első populáris zenei lexikonokat, a *Beat kislexikon* (1971), a *Beat – Pop – Rock* (1972) és a *Rock Lexikon* (1980) című köteteket.

[A]z időközben újjáalakult Metro-együttes igyekszik muzsikáját a jazz színvonaláig eljuttatni. [...] Beat-népdalénekesnek nevezték el Illéséket. Ez az együttes ismerte fel elsőnek és alkalmazza azóta is következetesen a muzsikájában a régi magyar népdalok kincseinek átültetését a mai idők ritmusába és gondolatvilágába (Tardos 1969: 24).

A jazz és a népzene, valamint a zenei tudás értékét emelte ki. Ez a három elem egy évvel később már a klasszikus zene és a technika mellett a progresszív rock és az underground zene jellemzőiként köszönt vissza. A beatet a jazz és a népzene között helyezte el, amelynek szerinte az a feladata, hogy egyszerre merítsen a magyar múltból és a nyugati jelenből. Tardos kitért a populáris zene differenciálódására is. „A beat-muzsika számos ágazatra bomlik, az egyszerű rocktól a bonyolult, néha csak zenei előtanulmányokkal rendelkező hallgatóság által követhető dzsesszes irányzatig” (Tardos 1969: 24). Ha az ekkor még a szárnyait épp hogy bontogató új underground szintér felől közelítünk, ez a három együttes annak ellenére, hogy Tardos a fejlődést hallotta zenéjükben, nem felelt meg annak a technikai, zenei-esztétikai szintnek zenei képzettségük, a hozzáférhető technológia és az általuk játszott stílusoknál fogva.¹⁸ A zene, amit körülírt, ekkor még olyan hiány volt, amelyet rövidesen a Sirius új felállása (jazz) és a Kex (népzene) együttes töltött be.

Tardoséhoz hasonló megközelítésben, szintén 1969-ben Vitányi az ifjúságnevelés lehetőségeit tárgyaló művészetszociológiai írásában, kevéssel a magyar zenei underground megjelenése előtt fogalmazta meg egy új, Bartókra is építkező irányzat szükségességét.

Beat-zenészeink, kétségtelenül, meglehetősen tudatlanok, s erre a lehetőségre maguktól nem igen jönnének rá. Hamarabb nyúlnak a nemzetközi divatot követve Bach-hoz, mint Bartókhhoz. [...] A beat esetében, például, nemcsak azt kellene mérni tudnunk, hogy – mondjuk – miért szereti az ifjúság a beatet és milyen beatet szeret, hanem azt is, hogy ízlése mennyire és milyen irányban alakítható. Felvetődhet például egy kísérleti lehetőség. Kiválaszthatunk Bartók művei közül néhányat, amely alkalmas beat zenekari hangszerelésben való megszólaltatásra, s azt valamely beat zenekarunkkal bemutatjuk, esetleg a szerző nevének bemondása nélkül (Vitányi 1969a: 43).

A következő, pár hónappal későbből, ugyancsak Vitányitól származó részlet, amely a fenti gondolatmenetet egészítette ki, az előbb idézett Maróthy-cikk mellett jelent meg a *Muzsikában*.

A beatet magát differenciáltan kell nézni, el kell választani az értékes, jó beatet a kommercializálódó rossztól. A jó beat hajlik arra, hogy szorosan kapcsolódjék a népdalhoz, de ezt a lehetőséget még egyik fél érdekében sem használtuk ki eléggé (Vitányi 1969b: 6).

A korszakban a sajtó a szokatlanság-újdomság felismerésén és a zenei tudás elismerésén nyugvó értékelési rendszert alkalmazta az underground irányzattal azonos időben feltűnő, azóta is aktív népzenei és világzenei együttesek, így a Muzsikás vagy a Kaláka esetében (Elek et al. 1970b: 30). A népzene és a versfeldolgozás gyakorlata az underground zene-kultúra meghatározó elemévé is vált, részben így fonódott össze a két, azonos milióban és időben alakuló irányzat. A Kalákáról az *Ifjúsági Magazin* így írt:

---

¹⁸ Az alcímben szereplő szójáték (Metróépítés – a föld felett) azonban valószínűleg az angol underground zenei irányzatra utalt.

Valami egészen eredetivel jelentkeztek, és valójában nem sorolhatók a zenében már ismert kategóriákhoz. [...] Népdal ihletésű szerzeményeik elsősorban a komoly zene [sic!] világában elért eredményeket kamatoztatják. [...] kiváló hangszertudásuk és előadókészségük nemcsak példa és bátorítás lehet mások számára, hanem egyszer fogalom is a zenei világ egyre táguló horizontján (Elek et al. 1970b: 30).

A populáris zenei stílusok differenciálásának megoldásra váró problémája a befogadói magatartás, a zenei nevelés és zenei aktivitás tárgyalásában bontakozott ki. Azonban a lázadás mértéke és kifejezőereje is megbújt az értékelés sorai között, éppen ezért érdekes, hogy az underground jazzes ágazata (Syrius, Török Ádám és a Mini, Rákfogó) a beattell szembeni kritikára is válaszul szolgált, mégpedig az eksztázis, a „tombolási hajlam” kérdése, amely a korabeli beatfilmekben is visszaköszönt (Bácskai et al. 1970: 1024). Nem csupán a zene esztétikáját, de a helyszín és az előadói habitus által a lázadás és a zenehallgatás formáját is megreformálta. Ez kiváltképp igaz a Syriusra: átlagos ruhák díszes fellépők helyett, egyetemi klubhelyiségek, majd a Syrius-hajó, csendes figyelem éljenzés helyett.

A magyar zenei underground az imént bemutatott tudományos-szakmai helyzetelemzésre adott reakcióként is olvasható. Az irányzat sajtóreceptiója, ahogy azt hamarosan látni fogjuk, azoknak a követelményeknek feleltette meg a magyar underground zenét, amelyekkel a kultúrpolitika és a tudomány is könnyen azonosíthatta volna saját céljait, azonban nem így történt.

A populáris zene fejlődésének kérdéséről röviden

A művelődéspolitikai és a zeneszociológiai változása után a harmadik meghatározó történeti aspektus, amelyet a tanulmány az elemzés előtt kibont, a rockzene fejlődése és annak itthoni megvalósulása. Ennek a fejlődésnek fontos része volt az alkotói-előadói magatartás változása is, amely az időben táguló zeneszámokban, az elmélyült zenélésében és a cselekvésben (táncban és kiabálásban) passzív, figyelemben aktív zenehallgatásban nyilvánult meg.

A hatvanas évek második felétől a kísérletezés és a különböző stílusok vegyítése mozgatta az észak-amerikai rockzene fejlődését, ahogy a nyugati, úgy a szocialista országokban is. A stílusaiában képlékeny és nyitott progresszív rock megszületése, amely a rock szofisztikációjának eredménye, összefüggött a '68-as diáklázadásokhoz kötött ellenkulturális kontextussal. A stílust kutató vezető zenetörténész az underground kultúra és a progresszív rock születését egyaránt az angol hippimozgalomhoz és a baloldali ideológiához köti (Covach 2011). A Maróthy-cikk kapcsán, lábjegyzetben idézett John Covach bizonyította, hogy a hatvanas évek végén formálódó rockzenei mentalitás lefordítható arra a hippi esztétikára, amely a progresszív rockban köszönt vissza a legerőteljesebben. A hippi esztétika a zenei ambícióban, a technológia fejlődésében, a virtuozításban, a dalszövegekben és a zenei koncepcióban¹⁹ testesült meg (Covach 2011: 65–76). A rockkal mint ellenkulturával foglalkozó Whiteley szerint a progresszív rock definiálását a „valami-vé válás” folyamata keretezte: „a rock progresszívvé vált, az underground pedig progresszív

¹⁹ A koncepció itt egyrészt az albumformátumot jelöli, másrészt a zene időbeli tágulását, az egyes dalok zenei és tartalmi összefüggését. A zene formátumának és tartalmának párhuzamos fejlődését.

rock lett” (Whiteley 1992: 6). Azonban azt fontos szem előtt tartani, hogy annak ellenére, hogy a korabeli magyar recepcióban a kettő szinte teljesen fedte, és esetenként továbbra is fedi egymást, a két fogalom zenei tekintetben igen hamar levált egymásról, és külön utat járt be. Az underground ideológiát, a mindenkori mainstreamhez képest kulturális ellenállást közvetítő terminusa újabb és újabb, a progresszív rocktól akár teljesen eltérő stílusokat ölelt fel, a progresszív rock stílusa pedig sajtóságos és felismerhető formai és tartalmi jellegzetességeket felmutató kategóriaként erősödött meg. Az underground sokkal inkább ellenkulturális jelentőséget kifejező terminus maradt, mint a progresszív rock. „A progresszív rock nem a popzene egy szakasza, amit egy másik követett, hanem egy önálló műfaj, amelynek népszerűsége törekeny és rövid életű” (Frith 2007: 247).

Az államszocialista Magyarországon a stílus a magas- és a tömegkultúra közti átmenetként a hallgatóságából és az újságírókból is elitista magatartásformát váltott ki. A kollektív emlékezet szerint az első korszakban is aktív rajongók a stíluson keresztül váltak nyitottá a jazzre és a klasszikus zenére is.²⁰ A gyorsan formálódó, és egyúttal rövid életű magyar zenei underground első szakasza magába fogadta a szókimondó és túlzó lázadást, a népdalokat feldolgozó Kex tevékenységét éppúgy, mint a beat zenei nyelvének radikális esztétikai megújítását, a Syrius munkásságát. Az irányzathoz kötődő szellemiség és zenei hozzáállás nem csak azokra a zenekarokra és zenészekre volt hatással, akik közvetlen kapcsolatban álltak a Syriusszal, így elsősorban a már említett Török Ádám és a Minire, vagy említhetjük Deák Bill Gyulát is, aki többször is énekelt a Syrius-koncerteken. Hatással volt a mainstream zenekarok zenei felfogására és önreprezentációjára is. Az „underground” és a „progresszív” jelző a kezdetektől fogva vélt vagy valós fejlődést fejezett ki és elismerést jelentett.

Az első koncepcióalbum, amelyen egy magyar zenekar alkotását rögzítették, a Syrius nevéhez kötődik, amely őrzi a hetvenes évek eleji magyar progresszív rock sajátosságait.²¹ Az öttagú együttes 1971-ben Ausztráliában kiadott – majd egy évvel később Magyarországon is megjelent – lemeze, a *Devil's Masquerade* (magyar címén *Az ördög álarcosbálja*) felülírta a magyarországi technikai elmaradottságot.²² A formátum, amely a zene, a forma és a tartalom szintjén is összefüggő dalok egységét jelenti, a progresszív rockkal jött létre. A stílus szemantikai hálózatának része a másság, a nyitottság és a furcsaság konnotációja, amely tulajdonságok az előadásmódban nyertek teret. A fejlődés tudatos szándéka – amelyet már maga a *progresszió* szó is kifejez – alapjaiban hatott a hangszerapparátusra és a zenei tartalomra, amely a jazz és a klasszikus zene felhasználásával valósulhatott meg. Az újítás alapvetően a hangszeres tudás „bővítésében”, az előadás virtuozításban és a dalszövegek témáinak „komolyodásában” mutatkozott meg (Covach 2011: 65–76). A Syrius formációjának egyik sajátossága az volt, hogy a gitáros helyett két fúvós kapott szerepet.²³ A hangszerapparátus a virtuozitás és az improvizáció megvalósításának fontos feltétele volt. A stílusbeli irányváltásokat, a zeneszerzés és a hangszerek lehetőségeinek szélesítését

20 Rajongókkal folytatott informális beszélgetések, több mint hetven rajongó által kitöltött kérdőív és a Facebookon üzemeltetett Syrius 1970–1973 oldalra érkező kommentek alapján.

21 Az első magyar koncepcióalbumnak Radnai Dániel az *Illés Human Rights* című lemezét, Kappanyos András pedig a *Nehéz az út* című Illés-lemezt tartja (Kappanyos 2020; Radnai 2022).

22 A Syrius együttes fúvósa, Ráduly Mihály a lemezt nem tartja koncepcióalbumnak, de ennek a kérdésnek a felgöngyölítésére sajnos most nem tudunk kitérni.

23 A nyugati karrier reményében, ausztrál útjukat követően, a fennállásuk utolsó fél évében csatlakozott hozzánk Tátrai Tibor szólógitáros is.

az ausztrál zeneipar hatása tette lehetővé. Nem véletlen, hogy a magyar jazzvilágban is jól ismert Ráduly Mihály, a zenekar fűvésának elmondása szerint a Syrius élőben nem szeretne játszani az albumon szereplő műveket, hiszen a stúdió adta zenei lehetőségeket nem lehetett reprodukálni (Ráduly 2015). A Syrius a stúdiótechnikát a közel egy éves ausztrál út előtt, majd az azt követő időszakban itthon nyilván nem tudta úgy hasznosítani, mint a nyugati progresszív rock zenekarok. Az esztétikai változás ezért egyrészt a zenei tudásban és az ambícióban kaphatott nagyobb teret, másrészt a dalszövegek irodalmi értékében nyilvánulhatott meg. A dalszövegekben, szemben a brit zenekarokkal, így például a Jethro Tull-lal, a Genesis-szel vagy a Yesszel, nem a társadalmi és politikai üzenetek, hanem sokkal inkább az ifjúság szocialista tapasztalatai domináltak.

Ahogy azt majd hamarosan látni fogjuk, a progresszív rock és a zenei underground recepciója, amely az államszocialista művelődéspolitikának is megfelelő ifjúsági sajtóban született meg, a stílus zenei sajátosságait csak részben, a dalszövegeket pedig egyáltalán nem tárgyalta.²⁴ Ez önmagában már egy olyan sajátosság, amely a magyar – Bhabha nyomán – kulturális fordítás és a populáris zenei fejlődés államszocialista kívánalmainak következtében a stílust elválasztja a nemzetközi gyakorlattól.

A „beat” új irányzata: az underground definiálása

A hatvanas évek második felétől a nyugati magaskultúra és a tömegkultúra, a szórakozás és a rockzene, a polgári liberális nézetek és „a fiatal generációk élményeit, tapasztalatait integráló baloldali felfogások” egyre nagyobb teret kaptak a magyar nyilvánosságban (Eörsi 2009: 84; Agárdi 2015: 193–194; Takács 2022: 48). Az, hogy a nyugati diáklázadások és ifjúsági mozgalmak fontos témája lehetett a kulturális sajtónak, összefüggésben áll Takács kijelentésével, miszerint „a helyes tájékozottság, a nyugati áramlatok megfelelő ismerete éppen hogy szűrőként funkcionál” (Takács 2022: 43). A magyar könyv- és lapkiadásban az „underground” kulturális kifejezésként a nyugat-európai és amerikai diáklázadások recepciójában kapott központi szerepet – a fogalomhoz a hatvanas-hetvenes évek ifjúsági mozgalmainak szinte mindegyik köthető. Az „underground zene” kulturális jelentésének alakulásában a „nonkonformizmus” és az „ellenkultúra” fogalma az államszocialista sajtóban is jelentős szerepet játszott. Az amerikai ifjúsági kultúráról releváns tudományos és szakmai szakirodalom született már a hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében (Sükösd 1967, 1982; Bart és Hernádi szerk. 1972; Almási 1974; Ungvári 1974). Noha, ahogy az majd a diskurzuselemzés során látható lesz, ezek a jelentések a korabeli magyar underground zene recepcióban nem kaptak szerepet.

A nyugati ifjúsági kultúráról és a korabeli brit zenei életről a *Világ Ifjúságában* (VI) jelent meg a legtöbb cikk 1969 és 1970 között. Az írások műfaja elsősorban az úti beszámoló, a szövegek jórészt londoni élményekről szóltak, és főleg politikai, vagy politikai témákkal is foglalkozó újságírók tárgyalták az akkori nyugati underground zene kérdését. A magyar zenei underground recepciójának legmeghatározóbb része a KISZ havilapjában,

---

²⁴ Ellenben a slágerszövegek elemzése a szociológusok és zenetudósok fontos gyakorlata volt (Lévai és Vitányi 1972).

az *Ifjúsági Magazin*ban (IM) jelent meg. Ahogy már említésre került, a lap magyar zenei életről szóló szövegeiben az underground a progresszív rock szinonimájaként tűnt fel. A zenei szinterről a legkevesebb anyagot a szintén a KISZ által kiadott *Magyar Ifjúság* (MI) közölte, amely a *Világ Ifjúságával* és az *Ifjúsági Magazin*nal ellentétben hetente jelent meg. Az ifjúsági sajtó (ideértve az egyetemi újságokat, így *A Jövő Mérnökét* és az *Egyetemi Lapokat* is) e három központi lapja különböző funkciót töltött be a nemzetközi és hazai underground kultúra és underground zene közvetítésében.

Az elemzés azokat az ifjúsági sajtóban megjelenő újságcikkeket veszi sorra, amelyekben az „underground” kifejezés szerepelt és a magyar zenei életről szólt. Ezek a cikkek azok, amelyek bevezették és megszilárdították az underground-fogalmat a populáris zenei diskurzusban a hatvanas-hetvenes évek fordulóján. Mivel a magyar zenei underground szinte teljes korabeli recepciója az *Ifjúsági Magazin*hoz kötődik, ezért egy-két példától eltekintve e lap cikkeiben érhető tetten a „szöveges stílusreemtés” kulturális gyakorlata.

A nyugati progresszív rockzene bemutatásának fontos tere volt a magazin 1970 májusában indult „Zenebona Böngészde”, azon belül pedig a „Beat-lexikon” sorozata, amely minden számban 5-5 nyugati zenekart mutatott be, melyek közül egy mindig a progresszív rockhoz, undergroundhoz volt sorolható. A „Zenebona Böngészde” első része a beat kezdeteként a Beatles *Love Me Do* című dalát jelöli ki, és azt írja, hogy „a szakemberek a 70-es éveket az underground zene és a progresszív beat nagy évtizedének ítélik meg” (*Ifjúsági Magazin* 1970e: 36). A sorozat áttekintést ad a nyugati zenei világról és a szakki-jezésekről, amelyeket a nyugati populáris zenei újságírás használ.

A vizsgált korpusz fontos részét képezik azok az anyagok, amelyek elsőként definiálták a brit underground zenét. Az elemzés kezdéseként az underground zene első három, az ifjúsági sajtóban publikált definícióját fogjuk szemügyre venni.

Az „underground zene” és az „underground stílus” kifejezések először 1969 októberében *A Jövő Mérnökében*, egy háromrészes cikkben jelentek meg. A „Találkoztam John Lennonnal (Varannai István Beatles-földön)” sorozat a Párizsban és Londonban járó popzenész élményeiről és a progresszív rockhoz köthető nyugati zenészekkel való találkozásairól számolt be (Koltay 1969c: 8).²⁵ A „beat” kifejezés ebben az interjúban főképp a nyugati nonkonformizmusra utalt, mely fogalmat az írás egyébként nem használta.²⁶

Varannai élménybeszámolójában egy kalap alá vette a beatet és a jazzt, ami a zenei stílusok kiforratlanságára mutat rá. A rockzenét jelölő ellenzékiesség, a populáris kultúra és tömegkultúra, a népszerűség, továbbá az ideológiai megfelelés mértéke és jelenléte ugyanúgy összemosódott, mint a formálódó zenei stílusok közti határvonalak. Az underground zene legelső definícióját Varannai belsősként, a magyar zenészsakma tagjaként²⁷ fogalmazta meg, igen egyszerűen: „az itt játszó King Cromson [sic!] nevű együttes a jelenleg igen divatos, úgynevezett underground zenét játssza, ami magyarul dzsesszes elemekkel tarkított beat-zenét jelent (Koltay 1969b: 4). A záró részben további jelölőt párosított a

25 Megemlített zenészek és zenekarok: Jimi Hendrix, Stevie Winwood, King Crimson, Nice, The Taste, The Who, Deep Purple. Az interjú második részében Varannai John Lennonnal való találkozásról vallott (Koltay 1969).

26 Az első olyan magyar nyelvű anyag, amely a populáris zenét tárgyalta, és azzal összefüggésben használta a nonkonformizmus terminusát, az *Ifjúmunkás*ban jelent meg, és a hippiket a jazzhez kötötte (D. Haraszti 1968: 6).

27 Varannai István a korai Syriusnak is tagja volt, legtovább az Echo együttesben játszott, billentyűsként és énekesként.

stílushoz, miközben leírta, hogy terveik szerint együttesével, az Echoval az underground elemeit, így az „improvizatív zenét” építik majd be zenéjükbe (Koltay 1969c: 8).²⁸ A Neoton ehhez hasonló tervéről tudósított a sajtó pár hónappal később: „minden stílust játszani szeretnének, a vokális zenén át az undergroundig” (Szatmári 1970: 12). Mind a két együttes a korabeli mainstream irányzathoz tartozott. Mindez a nyugati kulturális transzfer képlekenységét tükrözi, és azt is, hogy a fogalom hibriditása lehetővé tette a zenei szempontból nem helytálló, homályos használatát.

A korszak ideológiájához híven az Echo együttes vezetője az angol fiatalokról kritikusan szólt. „Hosszú hajjat viselnek, színesen öltözködnek, és azt hiszem, nem sértem meg őket, ha azt mondom, hogy közönyösek” (Koltay 1969: 4). Mivel a magyar zenei underground recepciója a nyugati ifjúsági kultúrára nem hivatkozott, a tanulmány tárgyához ez a megjegyzés csak egy adalék. Az már külön kérdés ugyanis, hogy a korabeli magyar kulturális sajtó hogyan viszonyult a nyugati ifjúsági mozgalmakhoz, és hogy a nyugati ifjúsági kultúra és a magyar underground zene recepciója között milyen alapvető különbségek figyelhetők meg.

Míg Varannai az underground irányzatot divatosnak tartotta, addig Tardos Péter szerint „ha egy-egy dal [...] mégis népszerűvé válik, megjelenik a slágerlistán, akkor automatikusan megszűnik az underground zenéhez való tartozása” (Tardos 1970: 16). Később az államszocialista kultúrpolitika támogatásának fényében meghatározott népszerűség a magyar underground-státusz kizáró okává vált, a túrt–tiltott–támogatott kategóriák közül részben a tiltottal, részben a túrttal azonosították. Tardos a *Világ Ifjúságában* ugyancsak angliai útja kapcsán írt a londoni underground zenéről. A címadással – „A fejnek szól: A beat-zene új ága, az underground muzsika” – egyszerre pozicionálta az undergroundot a beatzene részeként, egyúttal el is határolta attól. A szövegben a magyar zenei undergroundra alkalmazott jelölők sorra bukkantak fel, így az „új”, az „izgalmas”, az „eddig nem hallott”, az „ötletes meghangszerelés”, a kottaismeret, a figyelem a közönség részéről, a tánc és taps hiánya, a „gondolkodásra készítő szövegek, meghökkenítő muzsikák, a tagadás szelleme”, az „ész” és a „szabadság”. Továbbá a „nonkonformista zene”, amely Tardos fordításában a „közízlésnek való ellentmondást” jelentette, és amely kifejezést, mint kitértünk rá, a magyar underground zenéről szóló írások egyébként nem használták (Tardos 1970: 16). Tulajdonképpen ez az egyetlen olyan magyar nyelvű anyag, amely az ifjúsági sajtóban jelent meg, és használta ez utóbbi szókapcsolatot. Az underground kötődését a magaskultúrához a szerző szintén megjelenítette: az egyik brit zenésznek „Beethoven, Bartók és Cézanne voltak az ideáljai” – írta (Tardos 1970: 16). Bartók a hetvenes évek elejétől a magyar progresszív rock és a magyar free jazz legelemibb hivatkozási pontjává vált. Bartók zeneszerzői tevékenysége a kortárs klasszikus zene tájékozódását is meghatározta. Azt se felejtjük el, hogy a zeneszerző a nemzetközi progresszív rocknak is inspirációs forrása volt, noha a korabeli sajtó az angolszász Bartók-feldolgozásokról, például a brit Emerson, Lake and Palmer *The Barbarian* című művéről (1970) nem tett említést.²⁹ Egy

28 Az írásban a marxizmus dicséretére is felfigyelhetünk. „A híres londoni temetőbe is ellátogattam, ahol megintem Marx Károlynak, a történelem egyik legnagyobb alakjának a síremlékét” (Koltay 1969: 4).

29 Az *Ifjúsági Magazin* „Beat-lexikon” sorozata 1972-ben az alábbiak szerint definiálta az undergroundot. „Angol szó, földalattit jelent. Művészeti vonatkozásban először az amerikai filmek újat akaró csoportját illették ezzel a jelzővel. Az igényes, különleges hanghatásokkal dolgozó, improvizatív jellegű, elvontabb zenét hívják ma undergroundnak a beat-világban. Persze, ami ma még underground, az holnap befogadottabb, népszerűbb zenévé válhat. Példa erre a Led Zeppelin muzsikája is” (*Ifjúsági Magazin* 1972: 48).

évvel később jelent meg Tardos *Beat kislexikon* című kötete, amelyben az undergroundot „kissé elvont muzsikaként” írta le. Az irányzat követői „szövegükkel gondolkodásra készítik hallgatóikat” (Tardos 1971: 147).

Varannainál az élmények és a benyomások átadása volt a fő cél, Tardos pedig célzottan az underground zenét járta körbe. A két londoni beszámoló azonban azonos elemeket is tartalmaz. Azon túl, hogy összemosták a mainstream és az underground zene színtereit, az elbeszélők szemtanúkként bennfentességüket igyekeztek bizonyítani. Nemcsak személyes élményeik leírásával tették ezt, de az arra való utalással is, hogy személyesen találkoztak híres zenészekkel. Az is közös a két szövegben, hogy az „underground klubélet” rejtelmességét sejtették, annak „sötétségét” emelték ki.

A harmadik definíciót, egy hónappal Tardos írását megelőzve, az *Ifjúsági Magazin* közölte 1970 januárjában. Az ifjúsági sajtó ekkor használta először a „progresszív beatet” az „underground” szinonimájaként. Az irányzatot Elek Lenke újságíró, aki az underground zenéről rendszeresen írt a teljes évfolyamban, többek között a „zenei kísérletezéssel” és a népszerűség hiányával jellemezte.

A progresszív beat, a white blues, az underground-zene képviselői (mint például a Led Zeppelin, a Nice, a Moby Grape, az Idle Race) kevés lemezt jelentetnek meg, inkább zenei kísérletezéssel foglalkoznak. A soul-zene legnagyobb interpretálói is csak egy-két kislemezt bocsátanak ki évenként, ezek nem is olyan népszerűek, mint a hatalmas lemezzámot elérő rágógumi-zene felvételei (Elek 1970: 34).

A definíció egy több oldalas cikkből, a „Pop Múzeum”-ból származik, amelyben a szerző az amerikai slágeripar karakterisztikus vonásait, a sztárság és a múlandóság jelenségét tárgyalta. Eleknél a soul, a blues és a progresszív rock a populáris zeneipar periferiájára szorult stílusokként egyaránt az undergroundot jelölték. A stílusok közti esztétikai kapcsolatra nem tért ki, de kiemelte a zenei irányzat két akkor jellegadó vonását, így annak „újszerűségét” és a zeneiparban betöltött „periferikus státuszát”. Olvasatában a slágeripar működését azok a zenészek tudják megkerülni, akik az „egyéniségük megőrzésével képesek alkalmazkodni az állandóan változó divathoz”. A populáris zeneipar kritikájával keretezte az underground – mint változás és mint egyéni hang – szükségességét és szükségességét. Tardoshoz hasonlóan Elek is alapvetőnek tartotta a sláger és a népszerűség viszonyának vitatását az underground meghatározásában, bár máshonnan közelítette meg a kérdést: „[a] sláger és a zenei népszerűség fogalma nem kötődik feltétlen egymáshoz” (Elek 1970: 33). Az esztétikai érték és a népszerűség azonban egymást kizáró minőségekként jelentek meg mind a kettőjüknél.

Az *Ifjúsági Magazin* írásai általánosságban véve az underground stílus nyugati népszerűségét hirdették. Ez egyrészt nyilván arra utal, hogy az underground nyugati és itthoni kulturális státusza még kialakulóban volt. Másrészt az is feltételezhető, hogy a lap a népszerűség ellentmondásos használatával részben feloldotta az új zenei stílusokban rejlő lehetséges ellenkulturális jegyeket.

Az „underground stílust” az *Ifjúsági Magazin* 1969 decemberében használta először, amely kifejezéssel Molnár György és Mihály Tamás beatzenészek definiálták kedvenc zenei irányzatukat (*Ifjúsági Magazin* 1969: 31–33). Az újságban az „underground” terminus a magyar populáris zenére vonatkoztatva 1970 áprilisában jelent meg először az „Akik

valami egészen újjal próbálkoznak” című írásban, amely a progresszív rockot itthon elsőként játszó Syrius új felállásáról³⁰ szólt (*Ifjúsági Magazin* 1970d: 35). A tájékoztató cikk funkciója nem csak az együttes bemutatása, zenéjük meghatározása és a zenekar elhelyezése volt az ifjúság kulturális életében: ezzel az írással vette kezdetét az 1970-es évfolyamban igen aktív diskurzus a magyar zenei undergroundról és progresszív zenéről, ezért részletesebben is kitérünk rá.

Az írásban az underground kétszer szerepelt melléknévként. A kifejezés egyrészt a „földalatti” klubzenére, másrészt a Traffic és a Blood, Sweat and Tears zenéjére utalt, amelyhez a szerző a Syrius zenéjét hasonlította.³¹ A cikk szerkezete hármas tagolású, három olyan viszonyítási pont köré szerveződik, amelyek a magyar underground meghatározását alapozták meg. Ez a három pont a következő. 1) A táncdalfesztiválok nagy ismeretségre szert tett „rég” Syrius felállásának szembeállítása a táncdallal és közvetetten a mainstream rockzenei kultúrával, az akkori beattal.³² 2) A szokatlanság és az ebből adódó marginális kulturális státusz dekódolása: „[m]ár a felállítás és ebből adódóan a zenekar hangzása is szokatlan”; „saját muzsikájuk elfogadtatásáért »küzdnek«”. 3) Az underground összekötése a jazzel, egyrészt a „supergroup/supergroup” terminus használatával, amely „a jazz világában régóta ismert dolog”; másrészt Ráduly Mihály fúvós szerepének hangsúlyozásával, aki „a jazz világából érkezett”; harmadrészt a „jam session”-re való utalással: „így lehetőség nyílik arra is, hogy soha együtt nem játszó muzsikások »beszálljanak« egy-egy alkalmi együttesbe, és ott rögtönözve közösen muzsikáljanak”.³³ A jam session zenei gyakorlatát a leírásban a szokatlansággal jelölte, és a jazz irányába „terelte” a populáris zenét. Az írás azonban e szokatlanság ellenére a Syrius új felállását is a mainstream kultúrában helyezte el, amelynek az előző felállás is a része volt. Fontos megjegyzése a szerzőnek, hogy a zenekar bemutatkozásán szinte csak a szakma vett részt, amely legitímálta őket a populáris zene színterén: „mindössze hatvan vendéget hívtak meg, köztük sok ismert muzsikust”. Ezzel, és hogy „friss elképzeléseikről” ejtett szót, komoly elvárásokat is támasztott a Syrius felé (*Ifjúsági Magazin* 1970d: 35).

Az „underground muzsika” szókapcsolat először a „Mini: Egyéni hangszerelés” című cikkben, az *Ifjúsági Magazin* májusi számban tűnt fel (Elek et al. 1970a: 30).³⁴ Az előzőekben már kifejtett Vitányi és Tardos által megfogalmazott kritériumokat – legalábbis e cikk alapján – legdirektebb formában a Török Ádám és a Mini valósította meg. Az együttes frontembere egy nyilatkozatában ki is fejezte, hogy együttese „nehéz” zenét játszik. „Két Bartók-feldolgozást is bemutatunk »Supernóva« címmel. Szeretnénk a magyar népzene felhasználni, megismertetni a közönséggel” (m. zs. 1971: 1). A Kexet a júliusi szám nevezte először undergroundnak, a zenekar tagjainak hangszeres tudását méltatva a „Segítség

30 Az új felállás tagjai: Orszáczky Miklós (basszusgitár és ének), Ráduly Mihály (szaxofon és fuvola), Veszelinov András (dob), Pataki László (billentyűs hangszerek) és a zenekar alapítója, Baronits Zsolt (szaxofon).

31 A Blood, Sweat and Tears zenekart az amerikai sajtó a progresszív rock mellett a jazzrockhoz is kötötte (lásd Felczs 2011). A két stílus pluralitását a hibriditás közös minősége oldja fel.

32 Az *Így mulat egy beates magyar úr* az 1968-as Táncdalfesztiválon nagy sikert aratott. Ekkor Pápai Faragó László volt a zenekar énekese.

33 Rádullyal az újság nem sokkal később közölt egy interjút is, amelyben ő maga is jobb híján az underground stílussal határozta meg a Syrius zenéjét (Breitner et al. 1970a: 30).

34 Az „underground zene” kifejezésének használata az ifjúsági sajtóban 1970-ben (24 alkalom) és 1971 (24 alkalom) kiugró. Következő csúcspontját 1985-ben érte el (27 alkalom).

gitárral, dobbal, orgonával” című cikkben. „Az elsőként fellépő Kexék egy »underground« ihletésű groteszk improvizációt adtak elő - remekül” (Elek, Hegedős 1970a: 30). A zenekar 1969 júniusában még az amatőr zenekarok sorában tűnt fel a *Képes Újságban* (Hajduska 1969: 19).

Egészen augusztusig a magazin nem vette egy kalap alá a Kexet és a Syriust. Ekkor Mészáros Márta *Szép lányok, ne sírjatok* című, 1970-es filmjéről adott hírt, amelyben mind a két zenekar szerepelt, az anyag azonban meglepő módon csak a Syriust kötötte az undergroundhoz (Elek és Hegedős 1970b: 30). Mészáros filmje a zenei underground képi reprezentációjának is tekinthető, amelyben visszaköszöntenek a *Világ Ifjúságában* megjelent londoni úti beszámolók leírásai, az általuk közvetített williamsi *érzésstruktúra*, az underground klubélet rejtelmessége és „sötétsége” (Williams 1998).

A magyar zenei underground alapja

A hatvanas évek végétől megfigyelhető, hogy a populáris zene fejlődésével párhuzamosan az ifjúsági sajtó is változásokon esett át. Ennek a folyamatnak volt a része, hogy az underground fogalmához kapcsolt stílusok és zenekarok bemutatásának jelentős elemévé a tudás és az abból is fakadó érték vált. A tudás a hangszeres-technikai képzettséget, a zeneelméleti jártasságot jelentette, amely a klasszikus zenéhez és a jazzhez hasonló értéket adhatott egy stílusnak.

A következő rész azt tárja fel, hogy a magyar zenei underground recepciójának szövegei hogyan jelenítették meg a kultúrpolitikai-tudományos elvárásokat is kifejező tudás kérdését. Az utalás a zenei és hangszeres képzettségre ugyanis lényegi megkülönböztető eszköz volt a szerzők kezében ahhoz, hogy elhatárolhassák és más zeneként helyezhessék el az általuk undergroundnak nevezett, a jelzővel kitüntetett együtteseket az addig ismert zenei színtéren belül. A szeptemberi számban publikált, a kultúrpolitikának címzett cikk, amelyre a tanulmány hamarosan részletesen is kitér, így fogalmazott: az underground zenekarok „rengeteg tanulás és gyakorlás után eljutottak hangszerük és a zene igazán mély megismeréséig” (Dozvald et al. 1970: 31).

Az 1969 és 1973 közti időszakot tekintve a „hangszertudás” és a „zeneértő” kifejezések az *Ifjúsági Magazinban* hét, illetve négy alkalommal, a *Magyar Ifjúságban* tízszer, illetve kilencszer jelenik meg. Mégis, a két kifejezés egyszerre csak egy cikkben szerepelt, mégpedig egy Adamis Annával és az LGT akkori tagjaival, Frenreisz Károllyal, Laux Józseffel, Presser Gáborral és Barta Tamással készített interjúban, amelyben a zenészek a Great Western Express fesztiválról számoltak be (Elek 1972: 49).³⁵ A „szolfézs” a *Magyar Ifjúságban* a vizsgált időintervallumban hatszor, az *Ifjúsági Magazinban* csak kétszer szerepel. A *Világ Ifjúságában* e három kifejezésnek nem volt relevanciája.

Az alkotói hozzáértés követelményének részeként a „hangszertudás” az ifjúsági sajtóban legelőször a Kex-együttest bemutató cikkben jelent meg 1969 júniusában, jóllehet az írás még nem használta az underground kifejezést. Az együttes konnotációi a

---

35 A történet érdekessége, hogy ez pontosan az a fesztivál, amelyre Baronits visszaemlékezései szerint a Syrius helyett az LGT-t küldték ki. Bár mindez hivatalos okiratokkal egyelőre nem igazolható (Fekete 1999).

„szabálytalanság”, a „szokatlanság”, a „furcsaság”, a „látványosság” és a „humor” voltak, bár ezek a jelzők inkább a dalszövegekre, semmint a zenére utaltak. A zenei képzettség kérdése az együttes két tagja, Bianki Iván felsőfokú és Doleviczényi Miklós középfokú zenei tanulmányai kapcsán vetődött fel (*Ifjúsági Magazin* 1969: 32–33). Az *Ifjúsági Magazin* az 1969. decemberi számában a „Bemutatjuk Baksa Soós Lászlót” című cikkben (János helyett Lászlót írtak) is kitüntetett szerepet szentelt a hangszer tudásnak. „Legfőbb jellemzője a sokoldalúság, több hangszeren is egyformán jól játszik, de kedvenc hangszere a gitár”. A cikk még kiemelte az énekes „szokatlan gondolati igényességét” és a József Attila-versek megzenésítését: „[l]egfőbb törekvése, hogy még jobban elmélyítse szövegeinek gondolatosságát és a zenei megfogalmazásban is új utakat keressen” (*Ifjúsági Magazin* 1970f: 37).

Az *Ifjúsági Magazin* szeptemberi száma a kibontakozó underground szcéna recepciójának programadó tételét közölte, amelyben megszólította és számonkérte a kultúrpolitika 3T (támogatott, túrt, tiltott) rendszerét. A „Poptárlat” rovat külön írt a szuperegyüttes jelenségéről, nemcsak hazai, hanem nemzetközi kitekintéssel is.³⁶ Ez a szám visszamenőleg mérföldkőnek tekinthető a magyar populáris zene sajtódiskurzusában. A „Támogatást az igényes zenének!” és a „Szuper együttesek” című cikkeket egymás után közölték, illetve ebben a lapszámban írtak a *Szép lányok, ne sírjatok* című filmről is. Azáltal, hogy a szuperegyüttes-válogatásba a Sirius három tagja is bekerült, a „supergroup” az underground egyfajta inverz párjává és a kultuszképzés olyan alapelemévé vált, amely a legjobb magyar zenészek közösségével állította fel az értékes magyar populáris zene mércéjét. Az IM egyetlen szuperegyüttes-válogatását, amelyet amerikai példa nyomán szerveztek meg, abból a szempontból is érdemes szemügyre venni, hogy a korszakra jellemző állandó tagcsere a zenekarokban különleges atmoszférát kölcsönzött az újabb stílusok megjelenésének.³⁷ A felhívást a júniusi szám adta közre.

1969 az együttesek szétválásának és az újraelakulásának éve volt. A régi nagy zenekarok tagjaiból létrejöttek a szuper-, a csúcsegyüttesek. Ám ezek legtöbbször csak annyiban voltak nagyszerűek, amennyiben a sajtó annak nevezte őket (Elek et al. 1970c: 31).

Az utóbbi mondattal a „Szuper együttesek” című cikkben az *Ifjúsági Magazin* saját diskurzuskezdeményező pozícióját nyilvánította ki. Az írás nem határolta el egymástól egyértelműen a hazai és a nemzetközi helyzetet, és feltételezhetjük, hogy tudatosan tett így.³⁸

---

36 A „Poptárlatot” 1970 márciusában indította el az újság, és nem maradt meg sokáig. Azonban az első magyar zenei underground-hullám recepciójának jelentős részét ez a rovat közölte. „A formai kezdeményezéssel szeretnénk gazdagítani a tartalmat is, a tényközlést, a szimpla tájékoztatást gyakrabban egészítjük ki értékeléssel, bírálattal. Szándékunk továbbá, hogy »tárlatainkon« - a népszerű hazaiak és külföldiek mellett - gyakrabban adunk helyet új, egyelőre még kevésbé ismert együtteseknek is” (*Ifjúsági Magazin* 1970: 30). Ez a rovat szemlélteti, hogy a mainstream és az underground mely pontokon is olvadt össze a hatvanas-hetvenes évek fordulóján.

37 A szakmai szavazáson (89 zenész) „[e]lsőprő győzelmet aratott Ráduly Mihály és Orszáczky Miklós. Szinte az összes szavazó őket jelölte a fűvös-, illetve énekesi és basszusgitárosi posztra” (1970 Szerintetek és szerintünk – Ők a legjobbak). A szakma elismerése már ekkor jelentős, ahogy később, a visszatekintő diskurzusban is. Az elkülöníthető, de a rajongók reflexióival össze is csengő beszédmódban a Sirius, Orszáczky Miklós és Ráduly Mihály példaképként jelenik meg.

38 Amit még érdemes megfigyelni, hogy a *New Musical Express* 1969-es szuperegyüttes-összeállításában a rajongók is a progresszív rock irányzatához csatlakozó zenészeket választottak, így Stevie Winwoodot (aki a Spencer Davis Group 1967-es budapesti koncertjein már nem, de a Traffic együttesel Magyarországon is fellépett 1968-ban) és Jimi Hendrixet.

A „szuperegyüttes” kifejezést két értelemben használta, már itt utalva a rajongói és szakmai szavazás különbségére is, hiszen – amit nyomatékositottak a szuperegyüttes-válogatással kapcsolatban is – előbbit az élmény, az érzés, utóbbit a tudás alakítja. Az eredményhirdetésekor megfogalmazott kommentárokból, amelyeket a következőkben ismertetek, szintén ez az elv tükröződik. A nemzetközi szuperegyüttesekről szóló cikkben a szerzők elítélték például a Beatlest, mondván, hogy „alapfokon” játszanak. Miközben ehhez a zenekarhoz köti a nemzetközi zenetörténet a koncepcióalbum, így a progresszív rock születését is.

A szerkesztőség az ugyancsak ebben a lapszámban megjelenő, „Támogatást az igényes zenének!” című írásban a hivatalos szerveket szólította fel. „A beatzene nemcsak zenei stílus, hanem ízlésformáló erő is”. Az írás több ponton is hasonlatos Maróthy János korábban idézett vitaindító írásával. Az értekezés a népszerűség és az igények kérdésével indult, a beat ízlésformáló erejét hangsúlyozta, majd a megjelölést problematizálta: „a beat rengeteg stílus gyűjtőfogalma; értékes, de értéktelen irányzatokat is takar.” A „korábbi beathez képest” az underground „zenei többletet ad”. Az írás egyedül „a nívós Sirius”-t említi a magyar mezőnyből.

Valószínűleg a beat minden szakértője egyetért azzal a megállapítással, hogy a beatzene legmagasabb zenei színvonalon álló irányzata az underground zene. Olyan jazzes elemeket hordoz magában, amelyeknek megértése és szeretete zenei kultúrát is követel. Határstílus a jazz és a klasszikus beat között. Aki meghallgatja a Traffic, Nice, Taste, Led Zeppelin, Jethro Tull vagy az újjá alakult Cream-együttes lemezeit, megérti milyen zenei többletet ad az underground muzsika a korábbi beathez képest (Dozvald et al. 1970: 30–31).

Az undergroundot a szöveg fokozatosan – mintegy a kulturális hierarchiát bemutatva – kötötte hozzá a jazzhez, a free jazzhez, ahonnan a szerzők szerint „már csak egy lépés a XX. századi modern zeneszerzők – Bartók, Sztravinszkij, Berg, Honegger, Britten – művei”. A véleménycikk kiemelte a rock fejlődésének lehetőségeit, és azt is, hogy szakértőkre van szükség ahhoz, hogy értékét, a rocktól való eltérését és annak minőségét mérlegeljék. Ez az anyag az IM szerkesztőségi kiáltványának is tekinthető, amely a magyar underground zenének értelmezési keretet adott, és amellyel az újságírók a kultúra értékelésében elfoglalt pozíciójukat megerősítették. A leírás szerint 1) a rock fejlődése, a progresszív rock és az underground alapvető hozzávalói a jazzes elemek, 2) a befogadói kompetencia követelése zenei többletet nyújt, 3) az underground közeledik a free jazzhez és a 20. századi zeneszerzőkhöz, illetve 4) nem népszerű. Ezeket a tulajdonságokat, ahogy azt láthattuk, már az eddigi idézett cikkek is megfogalmazták.

Nem azokra gondolunk, akik nívótlanul utánozzák a külföldön divatos underground-együttesek könnyebb számait, hanem azokra, akik rengeteg tanulás és gyakorlás után eljutottak hangszerű és a zene igazán mély megismeréséig (Dozvald et al. 1970: 31).

A szöveg nemcsak átkeretezte a populáris zenéhez való szakmai hozzáállást, de párbeszédet is kezdeményezett a kultúrpolitikával. Az újságírók felvetették, hogy részesüljenek nagyobb anyagi támogatásban az underground képviselői, mint a „népszerű beategyüttesek”. Vagyis, a magas- és a tömegkultúra közti különbséget tárták fel, és rávilágítottak, hogy a magaskultúrának, amelynek az underground is része, szüksége van intézményi támogatásra, hiszen az piaci alapon nehezebben tartja fent magát. Továbbá erkölcsi elismerést

követeltek annak a zenének, amely az elismerést „egyelőre csak »szakmai szinten«” kapta meg (Dozvald et al. 1970: 30).

Az októberi számban a szuperegüttes-válogatás eredményhirdetése mellett underground-témában megjelent egy interjú Ráduly Mihállyal is, valamint egy írás az 1969. augusztusi Woodstock fesztiválról. Ráduly a Syrius zenéjéről az alábbiakat fogalmazta meg: „[u]nderground-zenét játszunk – ez a meghatározás nem pontos, afféle támpont csupán, hogy mire is kell gondolni” (Breitner et al. 1970a: 30). Míg a rajongói szavazás alapján összeállt szuperegüttesben az akkori Metró és az Omega, addig a szakmai válogatásban a Syrius zenekar tagjai domináltak: Ráduly Mihály a fúvós, Pataki László a billentyűs, Orszáczky az énekes poszton került be. A szerkesztőség a rajongói szavazatok alapján összesített eredményt így kommentálta, amely izgalmas reflexió a tudás és a népszerűség közti, a művelődéspolitikai által is gerjesztett ellentétre:

Reméljük, nem vagyunk ünneprontók, ha leírjuk, bizony, nem mindenki tett eleget annak a kérésünknek, hogy ne a népszerűség, hanem a zenei tudás alapján szavazzon (Breitner et al 1970c: 31).

A nyolc nyertes közül csak Fülöp Ervint és Radics Bélát mutatták be külön, és kitértek arra is, hogy Radics kedvenc itthoni együttese a Syrius.³⁹ Ahogy Radicsot (Jimi Hendrix, Cream), úgy Fülöpöt is a progresszívebb, pszichedelikus vonalhoz kötötték azzal, hogy fuvolaszólóit a Jethro Tull stílusával illették.

A novemberi szám Orszáczky Miklóssal, a Syrius frontemberével közölt beszélgetést, aki a szakmai zsűritől énekesként a legtöbb szavazatot kapta. (Basszusgitarosként is ő állt az első helyen, de mivel több szavazatot kapott énekesként, így a második helyezett nyerte el a basszusgitaros posztot.) Orszáczky véleménye ugyancsak reflektált az underground magyarországi jelentésének alakulására. „Sohasem kerestem a népszerűséget. Nem örülnék annak, ha a mi zenénk a slágerajongók kedvence lenne”. Az énekes-basszusgitaros a stílus nyomán a Blood, Sweat and Tears és a Chicago együttest említette. A kérdésre, hogy „Underground muzsikus vagy?”, így válaszolt: „Itthon mi játszottuk először ezt a stílust. Nem tartom szerencsésnek a kifejezést. Mi »Syrius«-zenét játszunk”. Azt azonban hangsúlyozta, hogy ha a közönség annyira nem is, „a szakma elismerése fontos” (*Ifjúsági Magazin* 1970/11: 34). Az 1970-es évad utolsó, decemberi számában Nyögéri Ferenc, az Integrál együttes gitárosa fogalmazta meg, hogy a hetvenes évek nagy lehetősége az „underground stílus” (*Ifjúsági Magazin* 1970b: 37).

Konklúzió

Az underground korai zenei recepciójának bemutatásával, amely elkülöníthető a korabeli nyugati underground kultúra globális és politikai témákat mozgó recepciójától, a fogalom jelentéshálózatának kiépítését és egy műfajalkotás folyamatát figyelhetjük meg. 1969-ben a nyugati ifjúságról többnyire a brit és a német sajtóból átvett írások jelentek meg

---

39 Fülöp Ervin az Atlas, később a Sprint és az Old Boys tagja volt, Radics Béla pedig a Sakk-Matt, a Tűzkerék, később a Taurus gitárosaként tett szert nagy népszerűsége.

magyar nyelvű fordításban, javarészt a *Valóság*ban. A folyóirat a fordítások által az undergroundot a korabeli nyugati ifjúsági kultúra, a diáklázadások és a hippimozgalom, valamint az 1970-től használatos nyugati „ellenkultúra” kifejezés általános jelölőjeként vezette be. Míg a nyugati ifjúsági kultúráról – különösen a nyugat-németországi viszonyokról – szóló magyar nyelvű anyagokhoz elsősorban társadalmi-politikai jelentés és társadalomkritika társult, addig az underground kifejezést a magyar ifjúságot tárgyaló írások kulturális-esztétikai értelemben használták. A zenei újságírás az underground terminus használatának bevezetésével párhuzamosan kezdte el megcáfolni a populáris zene szórakoztató funkcióját. Egyszerűbben szólva, az underground-fogalom a cáfolat eszközévé vált.

A legnagyobb ellentmondás a hatvanas-hetvenes évek Kádár-kori zenei underground és a korabeli nyugati ifjúsági kultúra, illetve a nyolcvanas évek hazai alternatív zenei szcénája között az, hogy előbbinek nem volt saját nyilvánossága: a mainstream (központosított, államszocialista) média hozta létre. A magyar zenei underground egyéni, közösségi és társadalmi vágyakat testesített meg. Az underground-fogalomhoz képest igen bőnek tekinthető recepció ellenére a magyar sajtónak azonban hiányossága, hogy a progresszív rock dalszövegeivel, amelyek korabeli társadalmi és politikai kérdéseket is feszegettek, egyáltalán nem foglalkozott. A hiány szintén az ideológiának való megfelelésből fakadhatott, hiszen míg a zenéről elvonatkoztatva is lehetett írni, addig a szöveg már politikai tartalommal átfordítható lett volna.

Az underground kultúrába ágyazható brit progresszív rock születésekor az ellenkultúrával és a hippimozgalommal is összefüggésben állt. Azonban a korabeli magyar zenei underground recepcióját – és itt szó sincs a nyolcvanas évek *new wave* vagy alternatív zenekarairól és a punk stílusról – a visszatekintés ruházta fel politikai jelleggel. Az írások nem, vagy csupán a formabontó előadásmód okán utaltak például a Kex ellenkulturális szerepére. A kifejezés később már itthon is olyan megnyilvánulásokat, értelmiségi csoportokat, zenekarokat jelölt, amelyek szemben álltak a kultúrpolitikával (Havasréti és K. Horváth szerk. 2003). Az ifjúsági sajtó annak érdekében, hogy a kifejezést a magyar populáris zenére alkalmazhassa, azzal párosíthassa, azt részben megfosztotta nyugati jelentéseitől; tisztán zenei értelemben használta, és a zeneszociológiai írásokban is hangsúlyos irányelveknek megfelelően alakította ki a fogalom jelentését. A diskurzusból a populáris zene művelődéspolitikai irányelvek alapján is elismertethető értékét két szempont biztosította: az esztétikai fejlődés és az esztétikai összetettségből fakadó alkotói és befogadói tudás előtérbe helyezése. A fejlődést egyszerre garantálta a szórakozás meghaladása és a tudás feltétele. Az underground a fejlődés szinonimájává vált. Az államszocialista sajtóban ezért az underground két, egymással összefüggő, de egymástól el is választható jelentése jelent meg: a nyugati, a kritikusabb kapitalista és a szocialista esztétikai változat. A magyar és a nyugati „underground” közti különbség fontos eleme, hogy az ifjúsági sajtóban a szó hangsúlyosan a populáris zene vonatkozásában került elő.

Az *Ifjúsági Magazin* a populáris zene esztétikai fejlődésének nyomán fogalmazta meg az alkotói-befogadói tudás követelményét, amelynek része volt az elmélyült figyelem. A populáris zene hallgatásához szükséges új magatartást azokhoz a határműfajokhoz kötötte, amelyek akár apró lépésekkel is, de közeledtek a klasszikus zenéhez és a magyar népzenehez. Ennek ellenére a populáris kultúra változásának a klasszikus zenei kritika adaptálása nem vált részévé. Nem úgy, mint Angliában (Gendron 2002). A magyar zenei

undergroundot publicisztikai és a tájékoztatást szolgáló sajtóműfajok határán létrejövő szövegek alkották. A műfaj definiálását célzó újságírói gyakorlat fontos sajátossága volt a nyugati terminusok átvétele mellett az, hogy a zenepedagógiai és zeneszociológiai írások kifejezéseit is hasznosította, ahogy az is, hogy egyes kifejezések a klasszikus zene és a jazz fogalomtárából kerültek át a populáris zenét leíró szövegekbe. A recepció szótárának és tematikájának kialakítása összefüggésben állt a populáris zene kulturális legitimációért folyó küzdelemmel is. Az olyan kifejezések, mint a „supergroup/szupergroup”, a „jam session” és az „improvizáció”, óhatatlanul hozzáérttek az undergroundhoz. Az ifjúsági sajtó az új irányzatot abban a klasszikus zenei életből átvett elitista keretrendszerben tárgyalta, amelyben az elsődleges mérce a zenei műveltség és a bizonyítható hozzáértés.

A progresszív rockot, majd később a jazzrockot felölelő magyar zenei undergroundot, ahogy Nyugaton az ekkor kialakuló észak-amerikai fúziós zenét, olyan „folyékony” kulturális konstrukciónak tarthatjuk, amely azóta is közvetít társadalmi, politikai és esztétikai jelentéseket (Bauman 2000).⁴⁰ A folyékonyosság az undergroundra jellemző stílusok – elsősorban a jazz, a rock és a népzene ötvözetei – párhuzamosságát és hibriditását, az underground más stílusok felé való nyitottságát érzékelteti.⁴¹ Az underground terminus önmagában számtalan kulturális és társadalmi gyakorlatot, régi és új zenei műfajt, stílust jelölhet, őrizhet meg és fogadhat be, illetve vethet le magáról. Ráadásul a sztereotipikus Nyugat–Kelet, kapitalista–szocialista szembenállást, és az ebből, valamint a magas- és a népszerű kultúra közötti különbségtételből fakadó nonkonformista értelmezés képlékenységét is jelzi.⁴² A kifejezés pont e képlékenysége miatt válhatott a társadalmi és a kulturális hierarchiák áttörésének és a presztízsszerzésnek az eszközévé.

Hivatkozott irodalom

- Agárdi Péter (2015): A Kádár-korszak, Vitányi Iván és Aczél György. In *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Budapest: Napvilág.
- Almási Miklós (1974): *Rezgésszámok. Beszélgetések a mai Amerikáról*. Budapest: Magvető.
- Barna Emília (2019): Birth of an underground music scene? Creative networks and (digital) DIY technologies in a Hungarian context. In *DIY Cultures and Underground Music Scenes*. Andy Bennett és Paula Guerra (szerk.). Abingdon: Routledge, 171–182.
- Bart István és Hernádi Miklós (1972): *Futószalag és kultúra. Esszék a mai amerikai kulturális életről*. Budapest: Gondolat.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Malden: Polity.
- Bolvári-Takács Gábor (2011): A Magyar Szocialista Munkáspárt művészetpolitikájának fő vonásai, 1956–1989. In *Útközben. A Neveléstudományi Doktori Program Évkönyve (3)*. Debrecen: Debreceni Egyetem, 279–299.
- Blüml, Jan and Yveta Kajanová and Rüdiger Ritter (2019): *Popular Music in Communist and Post-Communist Europe*. Berlin: Peter Lang.
- Covach, John (2011): The Hippie Aesthetic: Cultural Positioning and Musical Ambition in Early Progressive Rock. In *Rock Music*. London and New York: Routledge, 65–76.

---

40 A likviditás fogalma egy koncepció, egy ideológia, egy konstrukció bizonytalanságát jelöli, amely bármikor bármilyen formát képes öltetni (Bauman 2000).

41 Lásd Fabian Holt (2009) és Fellezs (2011) koteiteiben a hibridizáció és a polarizáció kifejtését a fúziós zene és a jazzrock vonatkozásában.

42 Ismét lásd Ignác (2020).

- Eörsi László (2008): Ideológiai pragmatizmus és (ön)cenzúra. A három „T” kultúrpolitikája. *Világosság* 2008(11-12): 73–96.
- Fellezs, Kevin (2011): *Birds of Fire: Jazz, Rock, Funk, and the Creation of Fusion*. Durham, London: Duke University Press.
- Fekete Kálmán (1999): *Blues 2*. Pécs: Gálos.
- Frith, Simon (2007): Can Music Progress? Reflections on the History of Popular Music. *Musicology* (2007): 247–257.
- Gendron, Bernard (2002): *Gaining Respect. Between Montmartre and Mudd Club: Popular Music and the Avant-garde*. Chicago: Chicago University Press.
- Graham, Stephen (2016): *Sounds of the Underground: A Cultural, Political and Aesthetic Mapping of Underground and Fringe Music*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Havadi Gergő (2010): Individualista, tradicionalista, forradalmár vagy megalkuvó emberek? A jazz politikai és társadalmi megítélése az ötvenes és a hatvanas években. *Korall* 39: 31–57.
- Havas Ádám (2020): The Logic of Distinctions in the Hungarian Jazz Field: A Case Study. *Popular Music* 39(3-4): 619–635.
- Havas Ádám (2022): *The Genesis and Structure of the Hungarian Jazz Diaspora*. London and New York: Routledge.
- Havas Ádám és Ser Ádám (2017): „Szegény rokonok” – A budapesti jazzszíntér konstrukciója. *Replika* (101-102): 147–168.
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban*. Budapest: Typotex.
- Havasréti József és K. Horváth Zsolt (szerk.) (2003): *Avantgárd, underground, alternatív. Popzene, művészet és subkulturális nyilvánosság Magyarországon*. Pécs: PTE BTK Kommunikációs Tanszék.
- Holt, Fabian (2009), *Genres in Popular Music*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ignác Ádám (2020): *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.
- Jávorszky Béla (2016): Életútinterjú Hegedűs Lászlóval. <https://jbsz.hu/interjuk/aktualis/1097-eletutinterjuk-6-hegedus-laszlo> (letöltve: 2023. október 17.)
- Kappanyos András (2020): Nagyformák a magyar pop- és rockzenében. In *A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek, perspektívák*. Ignác Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 237–276.
- Lévai Júlia és Vitányi Iván (1972): *Miből lesz a sláger?* Budapest: Tömegkommunikációs Központ.
- Lindner, Christoph és Andrew Hussey (szerk.) (2013): *Paris-Amsterdam Underground. Essays on Cultural Resistance, Subversion, and Diversion*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mazierska, Ewa et al. (szerk.) (2019): *Eastern European Popular Music in a Transnational Context. Beyond the Borders*. London: Palgrave.
- McCleary, John Bassett (2004): *The Hippie Dictionary. A Cultural Encyclopedia (and Phraseicon) of the 1960s and 1970s*. Berkeley: Ten Speed Press. E-book.
- Radnai Dániel Szabolcs (2020): Egység és heterogenitás. A Fonográf FG-4 című lemeze és a hetvenes évek magyar koncepcióalbumai. In *A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek, perspektívák*. Ignác Ádám (szerk.). Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 277–312.
- Roszak, Theodor (1969): *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and its Youthful Opposition*. New York: Doubleday & Company, Inc.
- Sükösd Mihály (1967): *Üvöltés. Vallomások a beat nemzedékről*. Budapest: Európa.
- Strong, Catherine (2013): The Contradictions of the Mainstream: Australian Views of Grunge and Commercial Success. In *Redefining Mainstream Popular Music*. Sarah Baker et al. (szerk.). London and New York: Routledge, 75–85.
- Szemere Anna (2001): *Up from the Unnderground: The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Takács Róbert (2022): *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-as években Magyarországon és Nyugat között*. Budapest: Napvilág.
- Tardos Péter (1971): *Beat kislexikon*. Budapest: Zeneműkiadó.
- Tófalvy Tamás (2017): *Túl a subkultúrán, és vissza. Populáris zenei színterek, műfajok és az internet*. Miskolc: Műút Könyvek.
- Ungvári Tamás (1974): *A rock mesterei. Az ellenkultúra kultúrtörténete*. Budapest: Zeneműkiadó Vállalat.
- Wagner Sára (2023a): A modern zenész ismérve: Ráduly Mihály recepciója (1970–1973). In *Cigány zene, zenész cigány alakváltozásai*. Hajnóczky Tamás (szerk.). Budapest: Gondolat, 408–439.
- Wagner Sára (2023b): Fusion and progressive rock as symbols of freedom. The Musical Underground of the Early Seventies in Hungary. In *Ubuntu Fusion Music*. Yvetta Kajanová (szerk.). Lausanne: Peter Lang. Megjelenés alatt.
- Whiteley, Sheiba (1992): *The Space between the Notes. Rock and the Counter-culture*. London and New York:

Routledge.

Williams, Raymond (1998): A kultúra elemzése. In *A kultúra szociológiája*, Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris, 33–40.

Folyóiratok

- (aradi) (1969): Polgárjogot a dzsessznek! *Ifjúmunkás* 13(16): 5.
- Breitner Miklós, Szentgally Géza és Hegedős László (1970a): Önmagamról. *Ifjúsági Magazin* 6(10): 30.
- Breitner Miklós, Szentgally Géza és Hegedős László (1970b): Woodstock. *Ifjúsági Magazin* 6(10): 30.
- Breitner Miklós, Szentgally Géza és Hegedős László (1970c): Szerintetek és szerintünk ők a legjobbak. *Ifjúsági Magazin* 6(10): 31.
- Breuer János (1968): Ifjúságunk és a tevékeny zene. *Köznevelés* 24(12): 455–457.
- D. Haraszti Éva (1968): Ifjúmunkás Service. *Ifjúmunkás* 12(30): 6.
- Dozvald János, Elek Lenke és Hegedős László (1970a): Szuper együttesek. *Ifjúsági Magazin* 6(9): 31.
- Dozvald János, Elek Lenke és Hegedős László (1970b): Támogatást az igényes zenének! *Ifjúsági Magazin* 6(9): 30–31.
- Elek Lenke (1970): Pop Múzeum. *Ifjúsági Magazin* 6(1): 32–34.
- Elek Lenke (1972): A Locomotiv GT Express-sikere. *Ifjúsági Magazin* 8(8): 49.
- Elek Lenke, Hegedős László és Szervánszky Attila (1970a): Mini: egyéni hangszerelés. *Ifjúsági Magazin* 6(5): 30.
- Elek Lenke, Hegedős László és Szervánszky Attila (1970b): Kaláka: Gitár és költészet. *Ifjúsági Magazin* 6(5): 30.
- Elek Lenke, Hegedős László és Szervánszky Attila (1970c): IM Szuper együttes! *Ifjúsági Magazin* 6(6): 35.
- Elek Lenke és Hegedős László (1970a): Segítség gitárral, dobbal, orgonával. *Ifjúsági Magazin* 6(8): 30.
- Elek Lenke és Hegedős László (1970b): Kexék, Metróék filmszerepben. *Ifjúsági Magazin* 6(8): 30.
- Elek Lenke, Hegedős László és Szervánszky Attila (1970d): Syrius zenét játszom. *Ifjúsági Magazin* 6(11): 34.
- Elek Lenke, Hegedős László és Szervánszky Attila (1970e): Jimi. *Ifjúsági Magazin* 6(11): 35.
- Elek Lenke, Hegedős László és Szervánszky Attila (1970f): Közkívánatra: Led Zeppelin. *Ifjúsági Magazin* 6(11): 35.
- Fasang Árpád (1966): Zenei stílusirányzatok – 6. A jazz (Befejező közlemény). *Köznevelés* 22(12): 476–477.
- Gyóri Illés György (1967): Sajtónk és a népművelés. Gondok és gondolatok. *Magyar Sajtó* 8(9–10): 284–285.
- Hajduska János (1969): Amatőrök. *Képes Újság* 10(25): 18–19.
- Jotterand, Franck (1967): Hollywood és ellenzéke. Új irányzatok az amerikai filmben. *Filmvilág* 10(2): 24–27.
- Koltay Gábor (1969a): Találkoztam John Lennonnal... (Varannai István Beatles-földön I.). *A Jövő Mérnöke* 16(25): 4.
- Koltay Gábor (1969b): Találkoztam John Lennonnal... (Varannai István Beatles-földön II.). *A Jövő Mérnöke* 16(26): 4.
- Koltay Gábor (1969c): Találkoztam John Lennonnal... (Varannai István Beatles-földön III.). *A Jövő Mérnöke* 16(27): 8.
- Kőbányai György (1969): Dobos, Ludwiggal. *Esti Hírlap* 14(43): 4.
- Losonczi Ágnes (1963): Zene és közönség. *Valóság* 6(1): 57–68.
- Losonczi Ágnes (1964): Egy zeneszociológiai kutatásról. *Magyar Zene* 5(3): 257–274.
- Losonczi Ágnes (1968): Magyar nóta, népdal, dzsessz – és a közönség. *Valóság* 11(5): 38–48.
- Maróthy János (1969): A beat ürügyén – a művelődésről. *Muzsika* 12(12): 1–4.
- Maróthy János, Ujfalussy József és Zoltai Dénes (1973): Szocialista kultúra és marxista zeneszociológia. *Magyar Zene* 14(2): 189–199.
- N. T. (1969): Fialatok. Hol lehet táncolni a héten Pesten? *Népszabadság* 27(185): 12.
- Pallag Róbert (1967): Fejlődés előtt az ifjúsági sajtó. *Magyar Sajtó* 8(7): 208–209.
- S. n. (1962): Létrehozni a tömeg és a zene, a tömeg és a mi zenénk találkozását. A Magyar Zeneművészek Szövetsége elnökségének közgyűlési beszámolója. *Magyar Zene* 3(5): 437–449.
- S. n. (1967): Világifjúsági Kislexikon. *Világ Ifjúsága* 21(12): 5–6.
- S. n. (1969a): Ritmus. Ez aztán Kex! *Magyar Ifjúság* 13(8): 12.
- S. n. (1969b): Ritmus. Mit szólunk hozzá? *Magyar Ifjúság* 13(11): 10.
- S. n. (1969c): Ritmus. Nem a név a fontos. *Magyar Ifjúság* 13(15): 9.
- S. n. (1969d): Kex együttes. *Ifjúsági Magazin* 5(6): 32–33.
- S. n. (1970a): Teleszobjektív. Neoton. *Ifjúsági Magazin* 6(1): 31.
- S. n. (1970b): Teleszobjektív. Sakk Matt. *Ifjúsági Magazin* 6(1): 31.
- S. n. (1970c): Poptárlat. *Ifjúsági Magazin* 6(3): 30.
- S. n. (1970d): Akik valami egészen újjal próbálkoznak: A Syrius együttes. Poptárlat. *Ifjúsági Magazin* 6(4): 35.
- S. n. (1970e): Zenebona Böngésszde. *Ifjúsági Magazin* 6(5): 36.

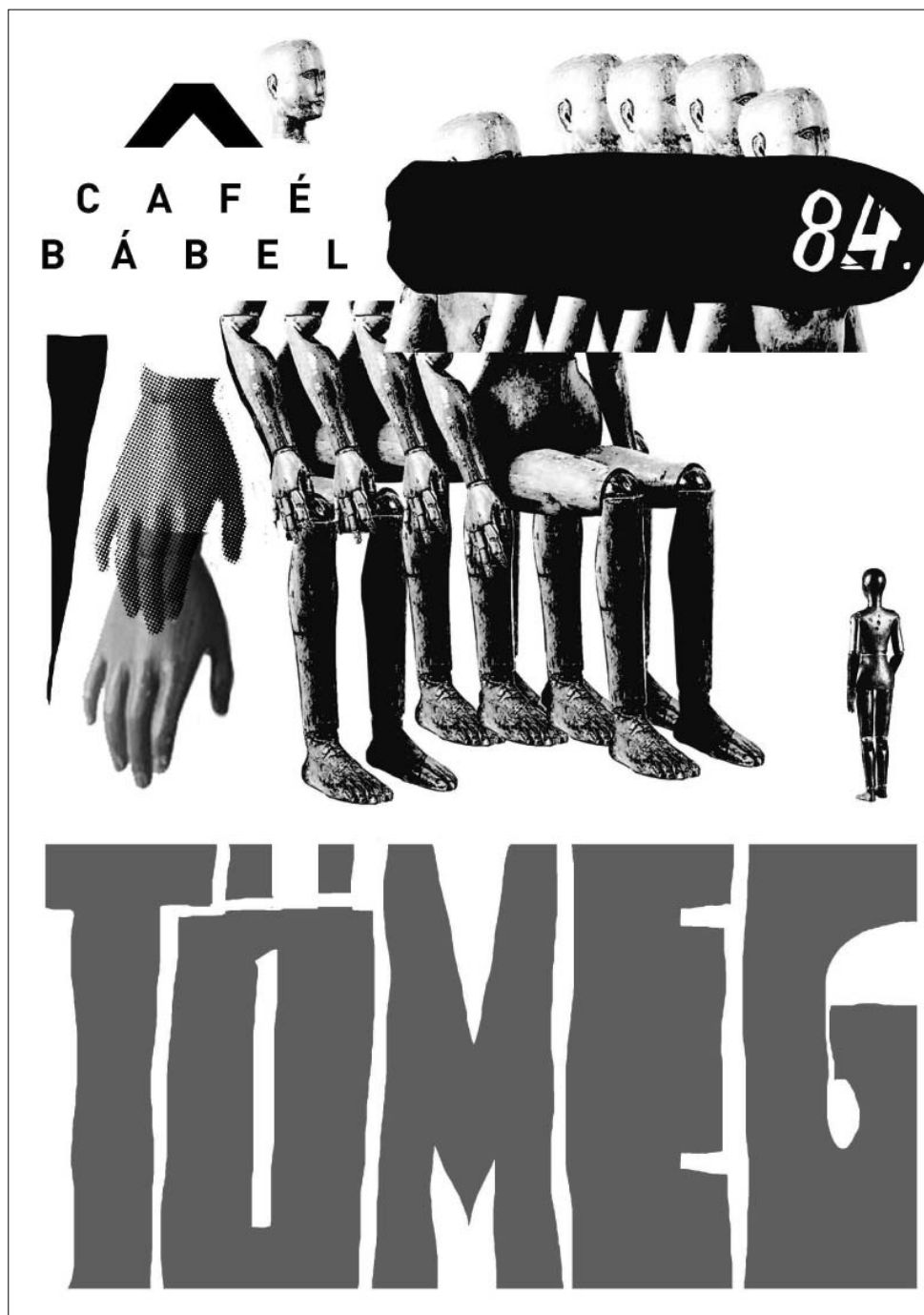
- S. n. (1970f): Bemutatjuk Baksa Soós Lászlót. *Ifjúsági Magazin* 6(7): 37.
- S. n. (1970g): Integrál a Múzeumban. *Ifjúsági Magazin* 6(7): 37.
- S. n. (1970h): Interjú az angol Új Baloldal egyik képviselőjével. *Valóság* 13(4): 121–122.
- S. n. (1970i): Amerikai fiatal radikálisainak „föld alatti” sajtója. *Valóság* 13(4): 122–124.
- S. n. (1972): Beat-lexikon. *Ifjúsági Magazin* 8(8): 48.
- Szabó Ferenc (1968): Műhippik, közelről. *Népszabadság* 26(103): 13. Szatmári Jenő István (1970): Kell, hogy várj. Neotonék. *Magyar Ifjúság* 14(24): 12.
- Tardos Péter (1969): Magyar beat. *Tükör* 6(1): 24–25.
- Tardos Péter (1970): A fejnek szól. A beat-zene új ága: az underground muzsika. *Világ Ifjúsága* 24(2): 16.
- Vitányi Iván (1964a): Magyarország zenei térképe. *Valóság* 7(2): 61–69.
- Vitányi Iván (1964b): A művészetszociológia módszertani alapjairól. *Magyar Filozófiai Szemle* 8(5): 841–871.
- Vitányi Iván (1969a): A művészetszociológiai kutatásokról. *Rádió és Televízió Szemle* 1(3): 37–55.
- Vitányi Iván (1969b): Az ifjúság, a népzene és a beat. *Muzsika* 12(12): 5–6.
- Vitányi Iván (1972): Az ifjúság zenei magatartásvizsgálata Magyarországon. *Rádió és Televízió Szemle* 4(4): 14–25.
- Vitányi Iván (1971): A művészetszociológiai kutatásokról. *Rádió és Televízió Szemle* 1(3): 37–45.

Wagner Sára

---

kultúrákutató, az Eötvös Loránd Tudományegyetem PhD-hallgatója (Budapest)

Megjelent a Café Babel Tömeg című lapszáma!

Abstracts

Foucault – History, Power, Governmentality

Dániel Kömüves: Introduction

This brief introduction outlines the background and the content of the thematic section on the work of the French philosopher, Michel Foucault. The section is mainly inspired by the lack of use and reception of Foucault's concepts in the Hungarian scientific field (with notable, but rare exceptions). Our main subject is the theory of power and the notion of governmentality, but the section cannot be limited to a specific discipline or approach, our authors come from different scientific backgrounds and explore the concepts of Foucault in different fields.

Keywords: Foucault, history, power, governmentality

Ágnes Báthly and Zoltán Lengyel: Pharmacological Biopolitics. Part 1 – Chemistry of the Soul

Abstract: In this paper, we aim to analyze the biopolitical function of psychopharmacology with the theoretical frameworks provided by the works of Michel Foucault and Nikolas Rose. Since its creation, the current psychopharmacological regime has been an essential agent of social control which practice can be seen since then not just in the system and practice of psychiatry, but also in the directions of drug development. The usage of neuropharmacological products has been drastically increasing in middle- and high-income countries for many years, so this type of control is being extended to a larger and larger part of the population. In addition, the replication crisis that pervades psy-sciences, neuroscience, and medicine as a whole casts a long shadow on this phenomenon, which only emphasizes the need for political and social scientific analysis. However, it is an important development that psychedelic therapies which were banned for many decades for political reasons, seem to be breaking their way through mainstream science and can outline fundamentally different practices that, in addition to the legal and cultural consequences, can also reshape the scientific approach to human consciousness, and may reframe the concept of being human

as such. We also tried to contextualize this turn in our paper, in the hope of introducing this discourse and its stakes into the Hungarian social sciences.

Keywords: psychopharmacology, biopolitics, biopower, Michel Foucault, Nikolas Rose, psychiatry, psychedelics, replication crisis, governmentality, biomedical model, mental problems, ethopolitics, medicalization

Márk Horváth and Ádám Lovász: The Medicalization of the Human Condition: Biopolitics Before and During COVID-19

Abstract: In our study, we look at the phenomenon of medicalization, with particular regard to biopolitics. Medicalization refers to all tendencies in the context of which negative or undesirable phenomena related to the human condition are constructed as problems to be corrected through medical science and medical interventions. In connection with medicalization, we are dealing with an attitude that can potentially be extended to all phenomena labeled undesirable. As sociologist Peter Conrad points out, medicalization means more than just an increase in the power of the medical profession. It represents rather a general outlook shared by both doctors and patients. All individual and social problems come to be categorized as pathologies. Engaging with the works of Michel Foucault, we interpret the phenomenon of medicalization through a biopolitical lens. Foucault registers the appearance of the “medical gaze” in European modernity, which divides all phenomena in terms of pathological vs. healthy binary values. Nowadays, we can also talk about “surveillance medicine”. Instead of diseases and disorders appearing in an explicit form, the potential tendency to disease can now also be revealed to the all-seeing medical eye. In addition to the existing pathology, the prevention of future pathologies and invisible asymptomatic conditions are emphasized. We analyze biopolitical responses to the COVID-19 pandemic as resulting in a medicalization of politics.

Keywords: biopower, biopolitics, Michel Foucault, medicalization, surveillance

Nóra Kepe: The Role of Panopticism in Foucault's Theory of Power

Abstract: “So widespread is the literature on the panopticon that the very mention of the term in conferences immediately leads scholars to roll their eyes in boredom” – wrote Gilbert Caluya in his study, promoting a post-panoptic society in its title, more than 10 years ago. The statement only denoted the process in social theory of the past decades about overcoming Foucault’s theory of power and his concept of panopticism, which the appearance of social media only underlined even more, according to critics. However, the relevance of Foucault’s theory of power is given by his recognition of psychologization of power. According to his findings, power today is aimed at the creation of subjects, i.e. through its procedures and methods, it promotes the creation of useful souls in order to maintain its self-movement. According to Foucault’s original intention, the Panopticon, which illustrates a new type of power, is nothing more than a symbol of the social organization principle with independent methods, procedures and institutions belonging to the socio-cultural order that emerged in the 18th century and the accompanying capitalist economic system.

Panopticism is aimed at creating identities that ensure its survival – nowadays through social media.

Keywords: Michel Foucault, theory of power, panopticism, Panopticon, epistemological power

Anna Keszeg: The Courage of Fashion. Foucault and the relational materialist notion of fashion

Abstract: In the last three decades, there has been a significant shift in the reception of Michel Foucault's works within the field of fashion studies. This shift has helped us gain a better understanding of fashion as a crucial dispositif of governmentality and as a realm of the techniques of the self. However, these two conceptualizations of fashion fall short in explaining the contemporary industry's crisis, marked by environmental destructiveness, and fail to accommodate novel critical approaches to clothing culture.

A pivotal development in the reception of Foucault's ideas in the past decade is Thomas Lemke's perspective. Lemke's approach draws upon the French philosopher's new materialist critiques to demonstrate that relational materialism has always been an inherent aspect of Foucault's work. This paper aims to bridge the gap between the field of fashion studies and relational materialism, exploring what insights into fashion and dress can be gleaned from Foucault's relational materialist interpretation.

In this revised framework, the central category shifts from governmentality to parrhesia (truth-telling). The conclusion of this study delves into a fashion concept rooted in parrhesia, offering fresh insights into the intersection of fashion and truth-telling.

Keywords: fashion, relational materialism, governmentality, parrhesia

Dániel Kömüves: Poverty, Liberal Government and Social Structure

Abstract: This paper examines the historical development and theoretical foundations of the concepts of social structure. I aim to answer how statistical apparatuses and political thinkers created different categories to represent the structure of the society in the 18th and 19th centuries and how these concepts are related to Michel Foucault's notion of biopolitics and governmentality. I focus on the characteristics of the English society in the 19th century and the creation of class categories: what is the social context in which they were created and how this relates to issues of population control and government? I demonstrate how governmentality can contribute to the analysis of social structure, especially through changes in the way poverty was managed. To illustrate this, I draw mainly on the analyses of Mitchell Dean and Karl Polanyi. I use the ideas of these two authors to demonstrate the transformation of the criteria by which the poor (paupers) and different segments of society were grouped into classes: how this was linked to the creation of the wage-labourer's 'form of life' and to aspects of liberal government. I argue that the concepts of biopolitics and governmentality offer a better understanding of structural theories, which examine socio-cultural and socio-economic inequalities within the framework of a self-regulating market.

Keywords: governmentality, liberal government, social structure, social class, poverty, Michel Foucault, Mitchell Dean, Karl Polanyi

Abstract: The interpretation of ordoliberalism occupies an important place in Foucault's thinking and shows the direction in which his reflexivity shifted in the second half of the last century. In order to shed light on why the French thinker turned to ordoliberalism, it is necessary to consider: a) the special place of political economy in the history of modernity; b) the weaknesses of "liberal naturalism"; c) the "political economy" of truth and the market bias of truth; d) the dynamics of the variability of reason in terms of governmentality. Foucault places ordoliberalism on a high shelf because he sees it as providing specific operational answers to the questions that preoccupied him, such as those that pointed to the "dual" aspect of modernity ("the West") – modernity's capacity to simultaneously "individualize" and "totalize". Moreover, the ordoliberal form of governmentality with its economic emphasis puts the market in the context of the "politics of truth". At the same time, Foucault's procedure, which both responds to the violent West German political situation and follows the internal logic of his thought, is problematic. For what are the implications of praising ordoliberalism's "creation of truth" for the interpretation of power and violence? What are the consequences of the praise of ordoliberal economic power in relation to violence and neoliberalism?

Keywords: ordoliberalism, governability, justice, power, violence, political economy

Ádám Takács: The Use of History and Social Critique in Foucault

Abstract: It is widely accepted that Foucault's work represents one of the most powerful philosophical enterprises of the second half of the 20th century, with a strong social-critical ambition. As it is also common practice, from the opposite perspective, to challenge it somewhat systematically for the lack of a genuine normative foundation. The present paper attempts to reconcile these two apparently mutually exclusive perspectives. I will endeavor to show, on the one hand, that Foucault's "diagnostic critique" of the present embraces a use of history that is not determined by any teleological idea of development or progress, or by reference to social practices that might provide a framework for a direct normative grounding. His approach in this sense is opposed to most forms of Marxism and critical theory. On the other hand, I will argue that bringing historical indeterminacies into play does not exclude, but only transforms - limits, localizes, individualizes - the scope and force of the social critical approach. It is in this framework that I will analyze Foucault's critical efforts to "liberate" subjected knowledge, and the related notion of "political subjectivation", which is based on the awareness of those who engage actively in an actual social struggle.

Keywords: Foucault, philosophy of history, critical theory, normativity, subjectivation

Fruzsina Rozina Tóth: The Disciplinary Power of Law and Strategies of Resistance – People Living in Housing Poverty and the Law

Abstract: In cases when a person living in municipal or state housing and facing the threat of eviction due to housing poverty, they find themselves in a power asymmetry relation where the other party is way stronger in every aspect, and the stakes are no less than one of the most fundamental existential needs; the housing. In the study, I examine what power

dynamics emerge in eviction legal and power procedures through a narrative life story interview, using Michel Foucault's theory of power, critical legal theory, and culturalist legal consciousness approaches. The situation of people living in municipal or state-subsidized housing is particularly vulnerable, as losing their housing is almost a direct path to homelessness. Understanding how power is manifested in eviction legal procedures, what means it employs, what strategies it uses, and how individuals react to it can help map the power dynamics that permeate Hungarian society's fabric. I intend to not to draw general conclusions but merely to outline directions that can help to understand the operation of power. **Keywords:** micro-power, discursive surveillance, reflective individual, power asymmetry, resistance

Beginnings of Hungarian Underground Music

Sára Wagner: The Emergence of the Hungarian Musical Underground in the State-socialist Youth Press (1969-1971)

Abstract: The term 'underground' appeared in the state-socialist cultural press at the end of the 1960s. From the early seventies it became a signifier of a new style of Hungarian popular music in the youth press. The term was also associated with progressive rock, Western counterculture and the hippie movement. However, the reception of Hungarian underground music at the time did not include the political and social connotations. Questions of creative and receptive behaviour, aesthetics and musical knowledge dominated. The youth press used the word 'underground' in a musical context and shaped the meaning of the term according to the guidelines emphasised in contemporary sociological writings. The following paper examines the reception of Hungarian underground music in the period between 1969 and 1973, when interlinked paradigm shifts were taking place not only in youth culture and music, but also in cultural policy and science. This change was reflected in the discourse of the cultural press. The paper explores the cultural-political and music-historical context in which the term appeared in the cultural press, which was also omnipresent in contemporary music sociological writings, and which partly determined the field of musical-aesthetic meanings around it. It analyses the early use of the term, the cultural connotations associated with it and the emergence of the Kádár-era musical underground through the sources in which the term appeared in the youth press of the early 1970s.

Keywords: underground, progressive rock, youth culture, youth press, discourse

